

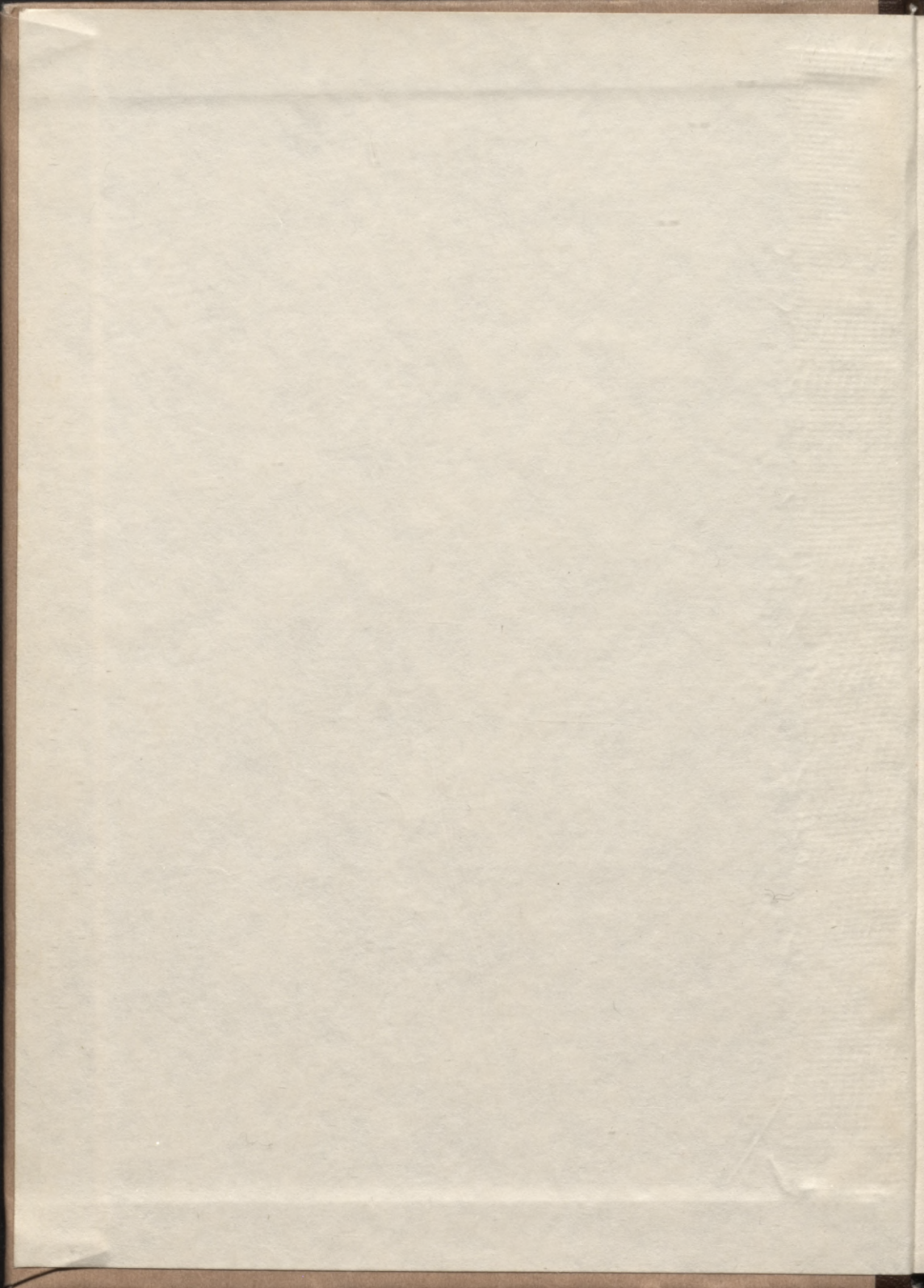
L 87-3
114

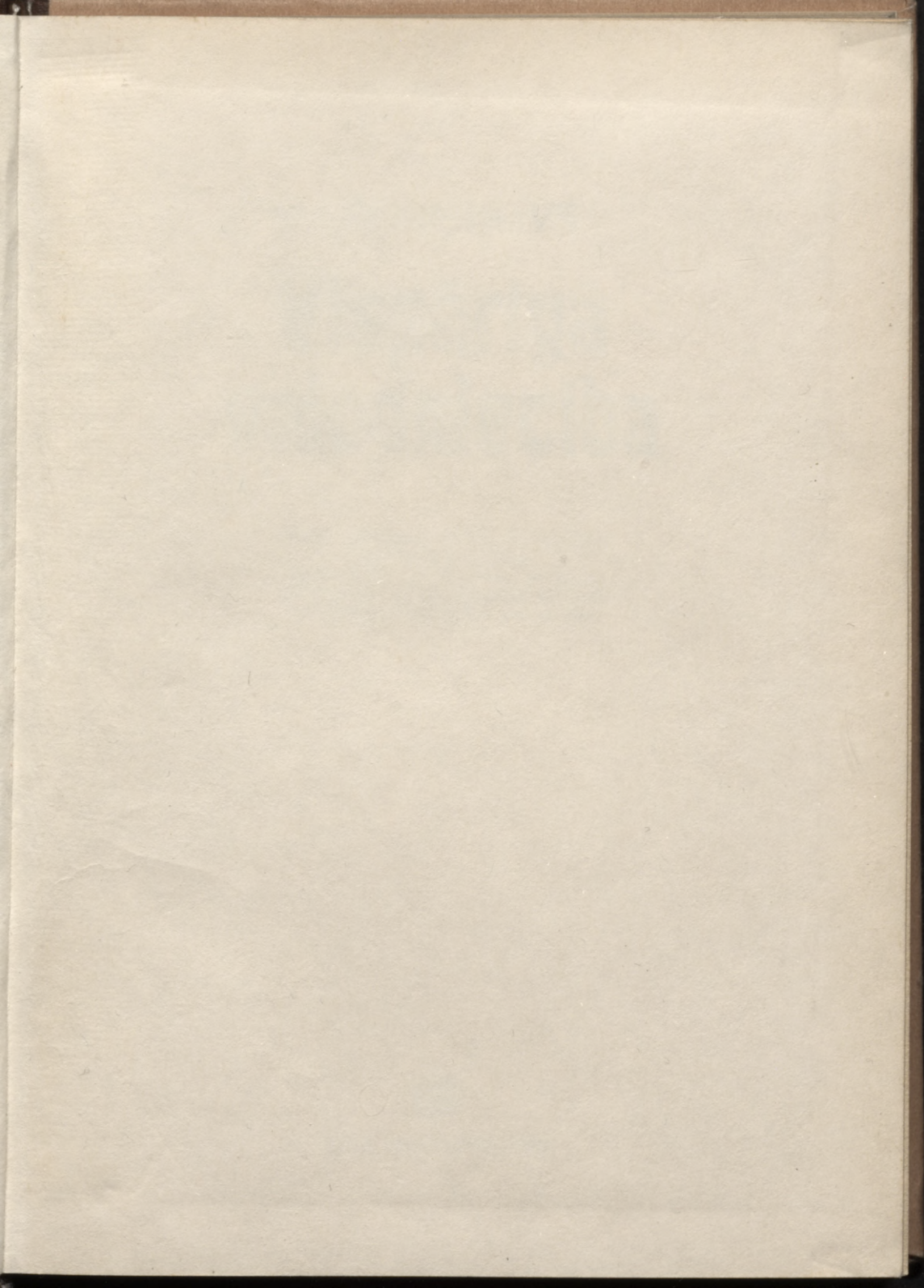

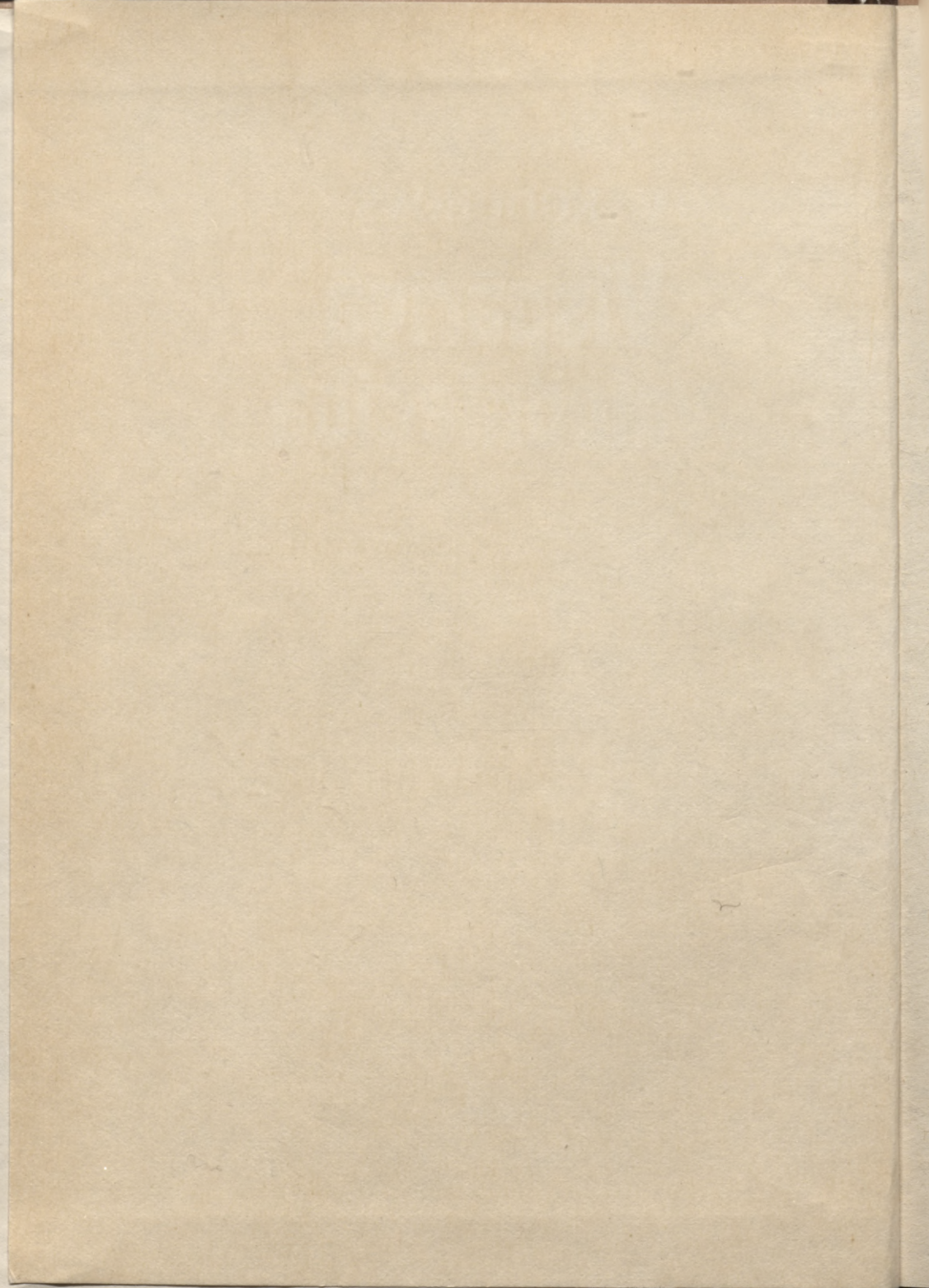
V. Koduhovs

**Vispārīgā
valodniecība**

Valodniecība

L 873
L 114

L
81

V. KODUHOVS

Vispārīgā valodniecība

PSRS Augstākās un vidējās speciālās
izglītības ministrija
atļāvusi lietot par mācību grāmatu
universitāšu un pedagoģisko institūtu
filoloģijas specialitāšu studentiem

RIGA «ZVAIGZNE» 1987

Виталий Иванович Кодухов
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Допущено Министерством высшего
и среднего специального образования СССР
в качестве учебника для студентов
филологических специальностей университетов
и педагогических институтов
Москва «Высшая школа» 1974

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTEKA

87 —

16.428

0304022672

Tulkojušas *Sarma Kļaviņa* un *Emilija Soida*

К $\frac{460200000-061}{M802(11)-87}$ 166.86

© Издательство «Высшая
школа», 1974
© Tulkojums latviešu
valodā, «Zvaigzne»,
1987

Obligāts vispārīgās valodniecības kurss augstskolu filoloģijas fakultātēs tiek lasīts kopš 1963. gada (līdz tam tika lasīti speckursi valodniecības vēsturē, teorijā un metodoloģijā). Tagad dažās augstskolās vispārīgās valodniecības kursu un valodniecības vēstures kursu lasa atsevišķi, citās augstskolās vispārīgās valodniecības kursā ietverta valodniecības teorija un valodniecības vēsture; dažkārt tiek atsevišķi lasīts speckurss un notiek semināra nodarbības valodnieciskās analīzes metodēs. Tādējādi neatkarīgi no konkrētajām mācību organizēšanas formām vispārīgās valodniecības kursa struktūra mūsdienās paredz aplūkot trīs galvenās daļas — valodniecības vēsturi, valodas teoriju un valodnieciskās analīzes metodes.

Rezumējot valodniecisko disciplīnu studēšanu, vispārīgās valodniecības kurss ne tikai palīdz apkopot un teorētiski izprast faktus un atzinumus, kas studēti kursā «Ievads valodniecībā» un citās valodniecības disciplīnās, bet arī iepazīstina ar jaunu faktu materiālu un teorētisko materiālu.

Vispārīgās valodniecības kurss paplašina un padziļina filoloģijas fakultāšu studentu valodniecisko sagatavotību: paaugstina viņu teorētisko līmeni, iepazīstina ar galvenajiem valodniecības virzieniem un skolām, ievada mūsdienu valodniecības problemātikā, apbruņo ar valodnieciskās analīzes metodoloģiju un metodiku, veicina studentu labāku sagatavotību radošai praktiskai darbībai izglītības, kultūras un zinātnes jomā. Apzinoties šo kursa praktisko ievirzi, grāmatas autors, balstīdamies uz marksisma-ļeņinisma filozofiju, cenšas visus valodniecības jautājumus aplūkot vispārīgās izziņas teorijas gaismā. Īpaša uzmanība veltīta aktuālām mūsdienu

valodniecības problēmām, kā arī mūsu Dzimtenes padomju un pirmspadomju laika valodniecības sasniegumiem; grāmatā aplūkotas kā teorijas fundamentālās problēmas, tā arī lietišķās valodniecības jautājumi.

Grāmatu veido trīs daļas — valodniecības vēsture, valodas teorija un valodas pētišanas un aprakstīšanas metodes un paņēmieni. Katrai nodaļai pievienots literatūras saraksts. Grāmatas un raksti bibliogrāfijā doti tādā secībā, kas ir lietderīga attiecīgā jautājuma studēšanai. Visa uzrādītā literatūra dažādā mērā izmantota arī grāmatas rakstīšanā.

Valodniecības vēsture

IEVADS

Katrai zinātnei ir sava vēsture. Jaunas zināšanas ir jau zināmā akumulēšana, attīstīšana un nereti visai būtiska pārveidošana.

Valodniecības vēsture rāda, ka šās zinātnes, tāpat kā jebkuras zinātnes progresu nosaka evolucionējošās sabiedrības dažādās vajadzības, ka valodniecība nevar attīstīties atrauti no citām zinātnēm, ka arī tajā notiek materiālistiskās filozofijas cīņa ar ideālismu, dialektikas cīņa ar metafiziku.

Valodniecības vēsture rāda, kā uzkrājušās zināšanas par valodu vispār un par atsevišķām valodām, kā attīstījusies šās zinātnes iekšējā loģika, kā padziļinājusies valodniecības teorija un pilnveidojusies valodnieciskās analīzes metodika, kā notikusi vispusīgāka valodas pētīšana un paplašinājusies valodniecisko zināšanu lietošana dažādās cilvēces darbības sfērās. Jaunu hipotēžu un teoriju rašanās ir veids, kā tiek pārvarētas pretrunas, kas konstatētas iepriekšējā attīstības periodā; tā ietver jaunu valodas funkciju atklāšanu un pētīšanu.

Zinātne balstās uz cilvēces uzkrāto zināšanu objektīvo saturu (faktu materiāls, tā vispārinājums likumu, kategoriju, formulu veidā, kā arī katras konkrētās zinātnes izveidotās pētīšanas metodes un paņēmieni). Tai pašā laikā zinātne nevar paturēt savā arsenālā kļūdas, kas raksturīgas tās iepriekšējam attīstības posmam.

Zinātnes vēstures periodizāciju nosaka pašreizējā zinātnes uzbūves izpratne. Citiem vārdiem, vēsture mums vajadzīga pirmām kārtām tādēļ, lai labāk izprastu zinātnes stāvokli mūsu dienās un tās tālākās attīstības perspektīvas.

Visvērtīgākā ir tāda pagātnes izpēte, kas izseko cilvēces zināšanu veidošanās gaitai un konstatē attīstības likumības. Zinātnes vēstures uzdevums ir parādīt pamatproblēmu un metožu tapšanu, zinātnes nozaru norobežošanos un zinātnes atziņu izplatīšanos uz jauniem objektiem un valodnieciskās darbības jomām.

Valodniecības vēstures periodizācija prasa vispirms norobežot piecus galvenos posmus:

- 1) no senās filoloģijas līdz XVIII gadsimta valodniecībai;
- 2) salīdzināmi vēsturiskās valodniecības un valodas filozofijas rašanās (XVIII gs. beigas — XIX gs. sākums);
- 3) loģiskā un psiholoģiskā valodniecība (XIX gs. vidus);
- 4) jaungramatisms un valodas socioloģija (XIX gs. pēdējā trešdaļa — XX gs. sākums);
- 5) mūsdienu valodniecība un strukturālisms (XX gs. trīsdesmitie gadi — mūsdienas); šis posms ietver arī padomju valodniecības vēsturi.

Protams, katrs no šiem valodniecības vēstures posmiem dalāms periodos. Valodniecība vienmēr bijusi daudzaspētu zinātne, un katrā periodā pastāvējuši dažādi virzieni un valodniecības skolas. Attieksmes starp priekšmeta (objekta) un metodiskajām (subjekta) zināšanām aizvien ir bijušas daudzveidīgas, arī filozofiskais pamats ir bijis dažāds.

Zinātnes vēstures posmus norobežo, nosakot aktuālās zināšanas, kas nostiprinās un ir valdošās kādā valodniecības attīstības posmā. Protams, neaktuālās zināšanas netiek atmetas: tās kļūst par vispāratzītām, aksiomātiskām. Šis zināšanas aizvien apvienojušas pastāvošos zinātnes virzienus, bet jaunas zināšanas radušās sakarā ar jaunu uzdevumu risināšanu. Un tomēr «attīstīt zinātni uz esošo sasniegumu bāzes arī nozīmē atbalstīt jauno zinātnē»¹.

Vērtējot valodniecības vēstures periodizāciju kā loģisku veidojumu, dabiski rodas jautājums par vēstures klasifikācijas loģisko pamatu.

Divlocekļu klasifikācijas veidotas pēc dihotomijas principa: nejaunais (vecais) — jaunais, nemūsdienīgais (tradicionālais) — mūsdienīgais. Līdzās skaidrībai un vienkāršībai šis domāšanas princips saglabā vērtējo gribas momentu, jo pats jēdziens «jauns» (vai «mūsdienīgs») jau ietver vērtējumu — labāks, pilnīgāks, neatklājot šā pilnīgākā saturu un apjomu un nepierādot, kāpēc tas ir pilnīgāks un mūsdienīgs.

Daudzlocekļu klasifikācijas ir sarežģītākas, jo tās saglabā attīstības pretrunīgumu un sarežģītību. Tāpēc klasifikācijas precizitātes nodrošināšanai jāizmanto dialektiskās loģikas likumi — dialektiskais negācijas negācijas likums. Tas pamato pēctecību attīstībā un vienas kvalitātes pāreju citā².

¹ Федосеев П. Н. Некоторые вопросы развития советского языкознания. — В кн.: Теоретические проблемы современного советского языкознания. М., 1964, с. 36.

² Sal.: «Cilvēces intelektuālās attīstības, tāpat kā *jebkuras* attīstības vēsturē vēlākā fāze vienmēr cieši saistīta ar iepriekšējo, un tai pašā laikā katra vēlākā fāze ne tikai *atšķiras* no iepriekšējās, bet daudzējādā ziņā ir tieši *pretēja tai*.» (Pļehanovs G. V. Filozofisko darbu izlase: 4. sējums. — R., 1962, 441. lpp.)

Viena no raksturīgajām iezīmēm valodniecības kā zinātnes attīstībā ir spirālveidīgums. Sabiedrības attīstība izvirzīja jaunus uzdevumus; jauns materiāls un jauna tā interpretācija lika precizēt valodniecības priekšmeta izpratni un valodas pētīšanas paņēmienus.

Klasiskās senatnes zinātne valodu attēloja kā ko vienreizīgu un prasīja tās aprakstīšanu un loģiski filozofisku izpratni, bet salīdzināmi vēsturiskā valodniecība valodu uzskatīja par radniecīgu parādību kopu un prasīja tās izcelsmes skaidrojumu.

Loģiskās skolas pētījamo objektu — valodu — sadalīja vispārīgajā, ko pieskaitīja pie domāšanas sfēras, un atsevišķajā, ko pieskaitīja pie valodas nacionālās formas, bet psiholoģiskās skolas pievērsās domas, izpratnes, atsevišķu faktu semantiskās interpretācijas problēmai. Tas savukārt izvirzīja vēsturiskā un loģiskā, runas un valodas, individuālā un sociālā problēmu.

Jaungramātiķi par galveno izvirzīja vēsturisko, individuālo, konkrēto, turpretī neogramātiķi (sk. 51. lpp.) interesējās par mūsdienīgo, sociālo, gramatisko.

Neogramātiķi interesējās par valodu kā īpašu formu, bet strukturalisti (īpaši glosemātiķi) sāka nodarboties pirmām kārtām ar vispārīgo, invariantisko, pierādījuma formalizāciju uzskatīdami par tikpat nozīmīgu kā pašas zināšanas par reālo valodu.

Sākās ar vispārīgo — nonāca pie vispārīgā, bet vispārīgā izpratne, piemēram, Aristotelim un L. Jeltslevam, ir visai atšķirīga, un tas atkarīgs ne tik daudz no faktu materiāla, kaut arī, dabiski, objekts (valoda) attīstījās, kā no atšķirīgiem zinātniskās domāšanas paņēmieniem. Tomēr zinātnes attīstība apsteidz objekta attīstību, un tas rada pārliecību, ka mūsu zināšanas progresē, attīstās, ka izzināmā objekta apgūšanā zinātne iet aizvien tālāk un tālāk.

1. nodaļa

NO SENĀS FILOLOĢIJAS LĪDZ XVIII GADSIMTA VALODNIECĪBAI

Sis posms ir visilgākais; valodnieciskās zināšanas uzkrājās lēnām un pakāpeniski. Vajadzēja vairāk nekā divdesmit gadsimtu, lai sagatavotu to straujo valodas zinātnes attīstību, kas risinājās XIX gadsimtā un it īpaši XX gadsimtā. Un tomēr bez šā sagatavošanas posma — valodniecības «bērnības», kad tika likti pamati zināšanām un intuitīvi noteikta galvenā problemātika, kad radās dažādas (tiesa, nepietiekami attīstītas un tāpēc norobežojušās) skolas, — nav iespējams pareizi izprast valodniecības attīstības likumības, novērtēt šās zinātnes stāvokli mūsu dienās, arī mūsdienu valodniecības terminoloģijas grieķiski latīnisko pamatu.

Valodniecības attīstības pirmais posms sadalāms trīs periodos: klasiskās senatnes filoloģija, viduslaiku un renesanses laikmeta valodniecība un XVII—XVIII gadsimta valodniecība.

1. §. KLASISKĀS SENATNES FILOLOĢIJA

Valodniecība aizsākās filoloģijas¹ dzīlēs. Filoloģija ir zinātne, kas pētī rakstu pieminekļus no valodas, stila, vēsturiskās un etniskās piederības viedokļa. Filoloģija aizsākās tad, kad bija uzkrājušies rakstu pieminekļi un radās nepieciešamība tos pētīt. Valodniecības attīstību būtiski ietekmēja arī filozofija.

Kaut arī interese par valodu cilvēkiem ir bijusi vienmēr un visur, valodniecības attīstību visvairāk ietekmēja Senās Indijas un Senās Grieķijas filoloģija.

Vēdas un Pānini gramatika

Senajā Indijā literatūras pieminekļi — vēdas — parādījās pirms VI gs. p. m. ē. Arī tagad vēdas ir galvenie hinduisma svētie teksti. Visvecākā no vēdām ir «Rīgvēda» — himnu vēda; pēc apjoma tā līdzinās «Iliādas» un «Odisejas» kopapjomam. Rīgvēda sastāv no 1028 dažādos pantmēros uzrakstītiem liriskiem daiļdarbiem, kam ir augsts mākslinieciskais līmenis.

«Rīgvēdas» valodu sauc par vēdu valodu; tā ir pamatā apstrādātajai senindiešu valodai — sanskritam (izprotot to plašākā nozīmē). Šī kanonizētā, normatīvā brahmaņu, zinātnieku un dzejnieku valoda, kam bija literārās valodas statuss, atšķīrās no tautas sarunu valodām — prakritiem. Sanskritu kanonizējot, tika izveidota gramatika kā empīriskā (lietišķa) un aprakstoša zinātne.

Savas attīstības augstāko pakāpi senindiešu gramatika sasniedza Pānini darbā. Pānini dzīvojis IV gs. otrajā pusē vai III gadsimtā p. m. ē. Viņa gramatiku «Aštadhjai» («Gramatikas likumu astoņas daļas») veido 3996 dzejas formā rakstīti likumi, kas izteikti tā, lai tos varētu viegli iegaumēt.

Pētīšana šai darbā veikta empīriski, galvenais paņēmieni ir analīze. Kaut arī senindiešu gramātiķi teikumu atzina par valodas vienību, kas spēj izteikt domu, un norobežoja četras vārdšķiras (nomena, darbības vārdu, prievārdu, partikulu), taču gramatiskās sistēmas pamatā viņi lika sākotnējo elementu konstatēšanu, vārda sadalīšanu kopīgajā daļā — celmā (*prakṛti*) — un mainīgajā daļā — galotnē (*pratyaya*). Starp sakni un galotni darbības vārdu celmos ir vēl infikss — *vikaranas*, pēc kura nosaka konjugāciju. Tāpat

¹ No grieķu *fileō* 'milu' un *logos* 'vārds', 'mācība'.

kā citi senindiešu gramatiķi, Pānini devis garus sakņu sarakstus (1993 saknes), norādot to nozīmes. Visi vārdi tiek reducēti līdz saknei ar verbālo darbības vai tās rezultāta nozīmi. Sīki izklāstīti deklinācijas un konjugācijas formu veidošanas likumi, doti precīzi norādījumi, kad izmantojams viens vai otrs likums.

Sakņu apraksts dots no fizioloģiskā viedokļa — pēc artikulācijas vietas un pēc artikulatora (*karana*) — aktīvā runas orgāna, kas piedalās skaņas artikulēšanā. Par patstāvīgiem fonētiskiem elementiem tiek atzīti patskaņi, jo tie ir zilbes pamatā.

Sengrieķu filozofija un valodniecības jautājumi

Sengrieķu filozofijā daba aplūkota kā vienots veselums. «Dabas parādību kopsakarību,» rakstīja F. Engelss, «grieķi nepierāda detaļās: tā viņiem ir tiešas vērošanas rezultāts. Te ir grieķu filozofijas trūkums, kura dēļ tai vēlāk vajadzēja atkāpties citu uzskatu priekšā. Bet te ir arī tās pārākums par visiem tās vēlākajiem metafiziskajiem pretiniekiem.»¹ Grieķu filozofi dialektiku saprata kā paņēmienu īstības izzināšanai, izmantojot pretēju uzskatu sadursmi.

Valodniecības jautājumi sengrieķu filozofijā un zinātnē tika risināti divos aspektos — filozofiskā un gramatiskā. Filozofiskais aspekts tika realizēts pirms īpašas gramatiskās sistēmas izveides (sk. 11.—13. lpp.). Šā aspekta pārstāvji pirmām kārtām centās izprast nosaukumu dabu, kā arī loģikas un gramatikas attiecības.

Valodas problēmas sengrieķu filozofi aplūkoja ciešā sakarā ar mācību par izziņu, ar šās mācības attīstību. Valodas dabas gnozeoloģisko izskaidrošanu rosināja ilgstošais strīds par nosaukumu dabu, strīds par attiecībām starp lietām un to nosaukumiem. Pastāvēja divi pretēji uzskati: a) vārdi apzīmē lietas pēc to dabas, pareizi (*physei, ordōs*); b) vārdi apzīmē lietas pēc paraduma, nepareizi (*gomō, edes*). Sīki šie jautājumi pārspriesti Platona dialogā «Kratils», kur darbojas Kratils, Hermogens un Sokrats.

Heraklīts (dz. ap 544.—540. g. p. m. ē.) apgalvoja, ka vārdi ir dabas veidojumi; viņa sekotājs Kratils Platona dialogā teica, ka «ikvienai lietai daba devusi īpašu vārdu, līdzīgi tam, kā ikvienam uztveramam priekšmetam dota īpaša uztvere». Pretējo, pareizo uzskatu sengrieķu filozofijā aizstāvēja **Dēmokrits** (apm. 460. g. — apm. 370. g. p. m. ē.). Uztādamies pret «dabisko» sakaru starp vārdu un lietu un cenšamies pierādīt, ka vārdi tiek lietoti pēc paraduma, Dēmokrits izvirzīja četrus argumentus: to, ka pastāv homonīmi

¹ Markss K., Engelss F. Darbu izlase trīs sējumos: 3. sējums. — R., 1981, 64. lpp.

(tātad vārds nav no dabas), sinonīmi, nenosauktas lietas un lietu pārdēvēšana citos vārdos (kā tas ir īpašvārdos).

Vēlēšanās konstatēt vārda īsto nozīmi veicināja etimoloģijas¹ rašanos. Piemēram, stoiķis Hrīsips rakstīja, ka, tā kā vārdi ir pareizi, uzdevums ir atrast to pareizumu. Tomēr antikajām etimoloģijām nebija zinātniskas vērtības: tās pamatojās uz skaņu un burtu simboliku, uz vārdu patvaļīgu sadalīšanu un salīdzināšanu. Par vārdu, valodas rašanās cēloni tika atzīta skaņu atdarināšana un iekšējie pārdzīvojumi. Piemēram, Sokrats uzskatīja, ka *reō* tāpēc nozīmē 'tecēt', ka *r* izrunāšanas laikā mēle īpaši kustas. Pēc Figula domām, vārda *vos* 'jūs' nozīme saistīta ar to, ka, šo vārdu izrunājot, lūpas tiek virzītas uz sarunbiedra pusi, bet vārda *nos* 'mēs' izrunāšanas laikā lūpas netiek virzītas uz priekšu un elpa tiek aizturēta. Romiešu dzejnieks Apulejs vārdu *hostis* 'ienaidnieks' skaidroja grafiski: burts *H* līdzīgs divgalu šķēpam starp divām naidīgām pusēm. Etimoloģija kā valodniecības disciplīna parādījās vēlāk — sakarā ar salīdzināmi vēsturiskās pētīšanas attīstību, īpaši A. Pota darbos (sk. 36. lpp.).

Loģikas un gramatikas attieksmju problēma pirmo reizi tika izvirzīta izcilā sengrieķu filozofa Aristoteļa (384.—322. g. p. m. ē.) darbos. Viņa darbi loģikā un poētikā ilgu laiku stipri ietekmēja šo zinātņu attīstību. Loģiku Aristotelis saprata kā galveno domāšanas formu — jēdzienu, spriedumu, slēdzienu — aprakstu; viņš izveidoja formālās loģikas pamatus.

Aristoteļa mācība par vārdšķirām radās loģikas un retorikas dzīlēs. Vārda jēdziena vēl nav, un vārdšķiras tiek norobežotas kā teikuma (=runas) elementi. Teikums (*logos*) ir nomena (*onoma*) un darbības vārda (*rēma*) savienojums, šim «vārdšķirām» ir patstāvīga nozīme. Darbības vārds no nomena atšķiras ar to, ka tam ir laiks un predikatīvā funkcija. Predikācijas būtība ir terminu savienošana vai atdalīšana: *cilvēks iet* nozīmē *cilvēks ir ejošs*. Līdzās nomenam un darbības vārdam vēl tiek norobežota saitiņa (*syndesmos*).

Savā «Poētikā» Aristotelis nosauc astoņas «valodas izklāsta» daļas: pamatskaņu (tas ir, valodas skaņu), zilbi, saikli, locekli, nomena, darbības vārdu, locīšanu un teikumu.

Nomenam un darbības vārdam ir patstāvīga nozīme, turklāt par nomena sauc tikai nominatīvu, citas nomena formas (locījums un skaitlis) ir locīšana; par darbības vārdu saukta tikai tagadnes forma, pārējās darbības vārda formas ir darbības vārda locīšana. «Valodas izklāsta» daļas bez patstāvīgas nozīmes ir saiklis un locekli.

Aristoteļa mācībai par vārdšķirām vēl nebija īsti gramatiska statusa. Tomēr tā kļuva par stimulu gramatikas veidošanai. Stoiķi,

¹ No grieķu *etymon* 'patiesība', 'īstenā nozīme' un *logos* 'vārds', 'mācība'.

atzinuši arī nominatīvu par locījumu, tuvojās vārda formas jēdzienam; viņi deva nosaukumus locījumiem un darbības vārda formām, ieviesa priekšstatu par akcīdencēm, tas ir, vārdšķīru morfoloģiskajām kategorijām.

Tomēr galīga gramatikas norobežošana no filozofijas un vārdšķīru astoņlocekļu sistēmas kanonizācija saistīta ar hellēnisma laikmetu.

Aleksandrijas gramatikas sistēma

Maķedonijas Aleksandra iekarojumu rezultātā grieķu kultūra un zinātne izplatījās Vidusjūras zemju austrumdaļā, Priekšāzijā un Melnās jūras zemēs. Īpaša nozīme filoloģijas attīstībā bija Pergamā Mazāzijā un Aleksandrijai Ēģiptē. Tur tika izveidotas lielas rokrakstu glabātavas — Aleksandrijas un Pergamas bibliotēkas. Aleksandrijas bibliotēkā bija savākts apmēram 700 000 tīstokļu (sējumu) — lielākā daļa grieķu literatūras un zinātnes darbu, kā arī Austrumu literatūru darbu tulkojumi. Sai bibliotēkā strādāja arī gramātiķi. Viņi sev izvirzīja zinātniski praktiskus mērķus — sen-grieķu tekstu, īpaši Homēra darbu izpēti.

Hellēnisma perioda filologi nodarbojās ar rokrakstu vākšanu un pētišanu — literāro tekstu kritiku un filoloģisku skaidrošanu (eksegēzi); visa darba skaidrojumu sauca par komentāriem, bet atsevišķu vietu skaidrojumus — par sholijām.

Starp Pergamas un Aleksandrijas filologiem izcēlās strīdi jautājumā par anomāliju un analogiju. Pergamas filologi, sekodami stoīķiem, izcēla valodas anomāliju, tas ir, vārda un lietas, kā arī gramatisko parādību un domāšanas kategoriju neatbilstību. Turpretī Aleksandrijas filologi uzsvēra analogiju, tas ir, tendenci uz gramatisko formu vienveidību. Par valodas «pareizības» kritēriju tika atzīts runas paradums, sakarā ar to radās kopīgās valodas (*koinē*) problēma. Gramatikā runāja par likumiem (analogijas) un izņēmumiem (anomālijas). Strīds par analogiju un anomāliju veicināja valodas izpētes padziļināšanos, svarīgāko gramatikas jēdzienu izstrādi.

Tā laika gramatikas skola ieguva nosaukumu Aleksandrijas gramatikas skola. Tās izcilākie pārstāvji bija **Samotrākes Aristarhs** (II gs. pirmā puse p. m. ē.), **Dionīsijs Trāķietis** (II gs. beigas p. m. ē.) un **Apollonijs Diskols** (II gs. otrā puse), kurš pazīstams ar darbiem sintaksē.

Morfoloģiskās pazīmes (kategorijas) izvirzīšana un kopīgās valodas atzīšana par pareizības kritēriju palīdzēja izveidot mācību par astoņām vārdšķīrām kā valodas vārdu gramatisku klasifikāciju. Pēc Dionīsija uzskatiem, vārds (*lexis*) ir vismazākā sakarīgās runas daļa, bet teikums (*logos*) — vārdu saistījums, kas izsaka pabeigtu domu.

Sīki tika izstrādāta mācība par vārdšķirām, kura pastāvēja līdz pat neofiloloģijai (sk. 21. lpp.).

Jau Aristarhs norobežoja astoņas vārdšķiras:

1) nomens (*onoma, nomen*) — lokāma vārdšķira; nomenam ir piecas akcidence: dzimte, skaitlis, locījums, veids un tēls; ar veidu saprata nomenu iedalījumu īpašvārdos un sugas vārdos, pirmatnīgos un atvasinātos vārdos, ar tēlu — īpašvārdu iedalījumu vienkāršajos un saliktajos;

2) darbības vārds (*rēma, verbum*) — bezlocījumu vārdšķira, kurai ir laiki, personas un skaitļi; darbības vārdam ir astoņas akcidence: laiks, persona, skaitlis, izteiksme, kārtā, veids, konjugācija, tēls;

3) divdabis (*metochē, participium*) — vārds, kam ir darbības vārda un nomena pazīmes; divdabim nav ne personu, ne izteiksmju;

4) loceklis (*ardron, articulus*) — lokāma vārdšķira, kas atrodas nomenu priekšā vai aiz tiem; loceklim ir dzimte, skaitlis, locījums, un tas tiek lietots, «norādot uz iepriekšēju zināmību, uz to, ko sauc par attiecināšanu»; tā kā latīņu valodā locekļa nebija, romiešu gramātiķi tā vietā minēja izsaukmes vārdu (*interiectio*), grieķi izsaukmes vārdus iekļāva apstākļa vārdos;

5) vietniekvārds (*antonymia, pronomen*) — vārds, kas, pēc Aristarha domām, pārveidojas personās un lietojams, kā atzīmējis Dionīsijs, nomena vietā, turklāt, «lietots nomena vietā, apzīmē mazāk, bet gandrīz to pašu»;

6) prievārds (*prodesis, praepositio*) — «vārdšķira, kas nostājas visu vārdšķiru priekšā gan vārda sastāvā, gan teikumā»; tātd prievārds aptvēra prievārdus un priedēkļus; priedēkli kā vārdšķiru raksturojis arī A. Šahmatovs;

7) apstākļa vārds (*epirrēma, adverbium*) — nelokāma vārdšķira, kas kaut ko izsaka par darbības vārdu vai pievienojas tam; apstākļa vārdam ir trīs akcidence — nozīme, tēls, salīdzinājums;

8) saiklis (*syndesmos, coniunctio*) — vārdšķira, kas saista un sakārto domu; tai ir trīs akcidence — tēls, kārtība, nozīme; pēc nozīmes saikļi dalāmi piecos veidos: vienojamie, šķiramie, papildinājuma, cēloņa, seku saikļi.

Klasiskās senatnes periods deva cilvēcei pirmās zināšanas par valodu. Tradicionālā Eiropas gramatiskā terminoloģija sākās grieķu gramatikas sistēmā — romiešu un viduslaiku redakcijā.

Izcilākais romiešu gramātiķis bija Varrons (116.—27. g. p. m. ē.), kas uzrakstīja pētījumu «Latīņu valoda». Tomēr lielāku popularitāti viduslaikos ieguva Donāta (IV gs.) gramatika, kura saglabājusies pilnā veidā un saīsinātos variantos un kurai ir vairāki komentāri, kā arī milzīgais Prisciāna (VI gs.) darbs «Mācība par gramatikas mākslu».

Klasiskās senatnes filoloģija pievērsa uzmanību tikai dažām valodniecības problēmām: neapšaubāmi sasniegumi ir morfoloģijā, fonētikai ir praktisks raksturs (lielāki sasniegumi ir senindiešu gra-

matiķiem), leksikoloģijas vēl nav. Valodniecības jautājumus sāka norobežot no vispārfiloloģiskiem un vispārfilozofiskiem jautājumiem. Teoriju materiālo bāzi veidoja viena valoda; tika aprakstīts tikai sanskrits, sengrieķu un latīņu valoda. Sanskrita un grieķu valodas aprakstīšana notika izolēti, tikai romiešu autoru darbos parādījās divu indoeiropiešu valodu — latīņu valodas un grieķu valodas — salīdzinājumi.

Tai laikā valodas teorijas pazina tikai dažās zemēs. Senās Indijas gramatiskās teorijas Eiropas valodniecība apguva vēlāk (sk. 25.—26. lpp.). Arī seno ķīniešu un seno arābu filologu sasniegumi Eiropas valodniekiem tai laikā nebija pazīstami, orientālistika tika nodibināta tikai nākamajā attīstības posmā.

2. §. VIDUSLAIKU UN RENESANSES LAIKMETA VALODNIECĪBA

Rietumromas impērijas sabrukums un feodālo attieksmju attīstības periods vairākās viduslaiku Eiropas valstīs XIII—XIV gadsimtā iezīmējās ar apsīkumu zinātnes attīstībā. Turpretī renesanses laikmetam (XV gs. otrā puse — XVI gadsimts), kad veidojās buržuāziskās attieksmes, bija raksturīga humānisma rašanās, nacionālās pašapziņas augšana, mākslas un literatūras uzplaukums, rosme zinātnē. Interese par Senās Grieķijas un Senās Romas literatūru veicināja klasiskās filoloģijas attīstību.

Viduslaiku valodniecība

Viduslaikos valodniecības attīstībā nebija ievērojama progresa ne materiāla uzkrāšanā, ne teorijas pilnigošanā, tomēr viduslaikos radās skola, tika uzrakstītas pirmās valodas mācīšanas metodikas. Latīņu valoda, kas ilgu laiku bija zinātnieku starptautiskas saziņas valoda, tai laikā tika uzskatīta par loģiskās domāšanas skolu. Latīņu gramatikas likumus un jēdzienus uzskatīja par vispārijiem un mehāniski pārņēma jauno valodu gramatikās.

Latīņu gramatiku visur apguva pēc Donāta un Prisciāna darbiem. Gramatiku uzskatīja par gudrības paraugu, par mākslu pareizi rakstīt un runāt¹.

¹ No viduslaikiem turpinājās humanitāro zinātņu kā vārda zinātņu izpratne. Tai laikā humanitārās zinātnes tika pieskaitītas pie trim brīvajām mākslām (triviuma): gramatika — māksla rakstīt, dialektika — māksla diskutēt un pierādīt, retorika — māksla runāt. Zīmīgs ir viduslaikos radīts Gramatikas attēlojums citu brīvo mākslu vidū: labajā rokā tai ir nazis kļūdu labošanai, kreisajā — žagari nevērīgo sodīšanai.

Atjaunojās strīdi par nosaukuma dabu — tie ir reālistu un nominālistu strīdi. Reālisti, piemēram, Kenterberijas bīskaps **Anselms** (1033—1109), uzskatīja, ka vispārīgie jēdzieni ir reāli, objektīvi un ir materiālo lietu priekšteči un ka idejas, kas ir lietu priekšteces, ir dieva iekšējais vārds.

Nominālisti, piemēram, franču filozofs **Pjērs Abelārs** (1079—1142), uzskatīja, ka reālas ir tikai lietas ar to individuālajām īpašībām. «Vispārīgie jēdzieni ir vārdi», tas ir, nosaukums ir vispārīgs jēdziens par lietu. Vispārīgais vienmēr rodas pēc lietas, kā tās jēdziens (*conceptus*). Toties nozīme ir nevis lietas atspoguļojums, bet tikai tās zīme.

Klasiskās un Austrumu filoloģijas atdzimšana

XV—XVI gadsimtā tika izveidotas gramatikas vairākām valodām: armēņu, persiešu, ungāru, japāņu, korejiešu, spāņu, nīderlandiešu, franču, angļu, poļu, čehu, meksikāņu un acteku valodai.

Tekstoloģiskais darbs ar kulta grāmatām veicināja klasiskās filoloģijas atdzimšanu, kurai gan bija praktiska ievirze — latīņu un grieķu valodas pētīšana, īpaši latīņu darbu izdošana un skaidrošana.

Populārākie darbi tai laikā bija **J. C. Skaligera** «Par latīņu valodas pamatiem» (1540) un **R. Etjēna** (R. Stefanusa) «Latīņu valodas dārgumu krātuve» (1553). Grieķu valodas izpēte bija saistīta ar **J. Reihlīna**, **F. Melanhtona** un īpaši **A. Etjēna** (H. Stefanusa) vārdu; **A. Etjēns** ir grāmatas «Grieķu valodas dārgumu krātuve» autors.

Tai laikā sākās Austrumu valodu, īpaši semītu valodu, pētīšana. 1505. gadā iznāca **Alkalas Pētera** arābu valodas gramatika, 1506. gadā **J. Reihlīna** ebreju valodas gramatika. Vēlāk hebraistu **Bukstorfu** — **Johana** un **Johana jaunākā** darbi, kā arī arābistu **T. Erpēnīusa** un **Ī. Lūdofa** darbi lika pamatus senebreju, aramiešu, arābu un etiopiešu valodu gramatikas un leksikas pētīšanai.

3. §. XVII—XVIII GADSIMTA VALODNIECĪBA

Viduslaiku un renesanses laikmeta zinātnē turpinājās klasiskās senatnes filoloģijas ideju attīstība, bet XVII gadsimta un it īpaši XVIII gadsimta valodniecībā notika būtiskas pārmaiņas, kas ļāva likt pamatus jauna tipa gramatikām un vārdniecām.

Vēsturiskie notikumi un valodniecība

Valodniecības un tās teorijas straujo attīstību veicināja vēsturiskie notikumi un zinātniskās izziņas vajadzības, ko izvirzīja sabiedrības attīstība. Izšķirēja loma bija jaunu valodu atklāšanai un to attīstības ceļu noteikšanai.

No vienas puses, XV gadsimta ģeogrāfiskie atklājumi, ko izraisīja tirdzniecības attīstība, un XVI un XVII gadsimta ceļojumi ļāva atklāt daudz jaunu valodu. Šis bagātais materiāls lika vispārināt un pārskatīt teorijas, kas bija radītas uz ierobežota faktu materiāla pamata.

No otras puses, Eiropā veidojās tautības, nācijas un jaunas literārās valodas, sākās grāmatu iespiešana, attīstījās izglītība, zinātne un kultūra. Šīs jaunās parādības lika ne vien rūpēties par valodas aprakstīšanu, bet arī aktīvi iesaistīties tās valodas procesos, kuri risinājās rakstnieku, filologu, filozofu acu priekšā.

No uzdevumiem, ko vēsturiskie notikumi izvirzīja valodniecībai, svarīgākie izrādījās vairāki: milzīgā faktu materiāla katalogizēšana, valodas izcelšanās un attīstības problēmas, to skaitā jautājums par starptautisku valodu, vispārīgas racionālas gramatikas un normatīvu gramatiku un vārdnīcu veidošana.

Iepriekšējā periodā leksikogrāfiskais darbs aprobežojās ar glāsariju sastādīšanu, tas ir, ar citvalodu un tekstos lietoto nesaprotamo vārdu un izteicienu vārdnīcu sastādīšanu, bet XVII—XVIII gadsimtā tika izveidotas lielās daudzvalodu vārdnīcas.

Daudzvalodu vārdnīcas bija zinātnē lietotā valodas faktu materiāla katalogi. Citu klasifikāciju tālaika valodnieki nevarēja ieteikt.

Par pirmo vārdnīcu-katalogu kļuva Pēterburgā iznākušais ceļotāja un dabas pētnieka **P. S. Pallasa** darbs «Visu valodu un dialektu salīdzināmās vārdnīcas» (1787—1789). Otrais izdevums (1791) aptvēra 272 Eiropas, Āzijas, Amerikas un Āfrikas valodas un dialektus.

1784. gadā tika publicēts «Zināmo valodu katalogs un piezīmes par to radniecību un atšķirībām», kura autors ir **L. Ervass** i **Panduro**. Līdzīga tipa darbs bija arī vācu zinātnieku **J. K. Ādelunga** un **J. S. Fātera** «Mitrīdāts jeb Vispārīgā valodniecība, kurā par valodas piemēru ņemta tēvreiže gandrīz 500 valodās un dialektos» (1806—1817). Valodu klasifikācija bija ģeogrāfiska (Āzijas, Eiropas, Āfrikas, Dienvidamerikas, Vidusamerikas, Ziemeļamerikas valodas).

Valodu daudzveidības atklāšana un to dažādā attīstības pakāpe valodniekiem un filozofiem izvirzīja valodas un valodu vēsturiskās attīstības problēmu. Valodas izcelsmes jautājums tika aplūkots kā cilvēces vēstures problēma.

Noraidot valodas dievišķās izcelsmes teoriju, XVIII gadsimta filozofi un valodnieki sāka meklēt valodas izcelsmes «cilvēciskos» cēloņus. No darbiem, kuros risināta šī problēma, nozīmīgākie ir **Ž. Ž. Ruso** «Par cilvēku nevienlīdzības cēloņiem un pamatiem» (1755. g., tulkojums krievu valodā 1770. g.) un «Eseja par valodu izcelšanos» (1761), kā arī **J. G. Herdera** «Pētījums par valodas izcelšanos» (1772. g., tulkojums krievu valodā 1909. g.).

Vēsturiskums caurauza ne vien valodas izcelšanās problēmu, bet arī valodu tālākās attīstības problēmas. Sākās pirmie mēģinājumi saistīt valodas vēsturi ar cilvēku sabiedrības vēsturi. Dž. Viko

grāmatā «Pamati jaunai zinātnei par tautu kopīgo dabu» (1725) noteica trīs galvenos posmus valodas attīstībā: dievu valoda, varoņu valoda, cilvēku valoda; dievu laikmets ir ģints iekārta, varoņu laikmets — feodālisms, cilvēku laikmets — agrais kapitālisms. Valodu vēsture šeit seko cilvēces vēsturei.

Aktīvās prāta lomas atzišana izpaudās arī vispārīgās racionālās gramatikas un starptautiskas mākslīgās valodas izveidē.

Vispārīgā racionālā gramatika

Valodu dažādības atklāšana un loģikas attīstība parādīja viduslaiku latīņu gramatikas trūkumus, tās šauru valodas bāzi un meto-disko sholastiskumu. Radās ideja izveidot vispārīgu gramatiku.

1660. gadā tika izdota «Vispārīgā racionālā gramatika», kuras autori ir franču zinātnieki — loģiķis **A. Arno** un valodnieks **K. Lanslo**. 1675. gadā iznāca **A. Arno** un **P. Nikola** «Loģika jeb Māksla domāt». Šie darbi, pazīstami kā Porruajāla¹ gramatika un loģika, stipri ietekmēja gramatikas teorijas attīstību.

Praktiskā gramatika tika uzskatīta par mākslu rakstīt un runāt, bet Porruajāla gramatika tika domāta kā gramatikas teorija, kas prasa prasmi analizēt. Gramatikas teorijas pamatā tika likti divi principi — šo likumu vispārīguma un to racionālā (loģiskā) pamata atzišana. Loģikas likumi ir kopīgi visai cilvēcei, tie ir universāli. Gramatikas likumiem nepiemīt tāds universālums, tāpēc vispārīgās gramatikas sistēmu iespējams izveidot, vispārinot dažādu valodu faktu materiālu.

Porruajāla gramatika veidota uz sengrieķu, senebreju, latīņu un franču valodas pamata. Tomēr tā nav nedz salīdzināmā, nedz sastātāmā gramatika, tā ir loģiski tipoloģiska gramatika. Šādas gramatikas uzdevums ir konstatēt, kā tas norādīts virsrakstā, «racionālos pamatus, kas ir kopīgi visām valodām, un galvenās atšķirības, kas tajās vērojamas».

Valoda pastāv tādēļ, lai cilvēks varētu izteikt savas domas ar zīmēm — skaņām, burtiem (grafiskajām zīmēm, kas izgudrotas, lai varētu skaņas saglabāt laikā un telpā) un vārdiem. Vārdu nozīme veido zīmes iekšējo pusi, bet skaņas (un burti) — ārējo.

Porruajāla gramatika sastāv no divām daļām — fonētikas un gramatikas. Pirmās daļas sešās nodaļās aplūkotas skaņas un burti, uzsvars un dalīšana zilbēs; pēdējā nodaļā stāstīts par jaunu lasīt mācīšanas metodi jebkura tipa valodā. Otrai daļai ir 24 nodaļas: 23 no-

¹ Porruajāls — klosteris pie Versaļas. Porruajāls bija pazīstams kā liels izglītības un zinātnes centrs. Tur tika veidoti mācību līdzekļi, to skaitā gramatikas un loģikas mācību grāmatas.

daļās aplūkoti morfoloģijas jautājumi, pēdējā veltīta sintaksei («Sintakse jeb Vārdu saistīšana konstrukcijās. Konstrukciju tipi»).

Vārdi var apzīmēt domu priekšmetus un domu gaitu. Pirmā tipa vārdi ir nomeni, artikuli, vietniekvārdi, divdabji, prievārdi un apstākļa vārdi; otrā tipa vārdi ir darbības vārdi, saikli, izsaukmes vārdi. Nomeni tiek iedalīti lietvārdos (apzīmē substanci) un īpašības vārdos (apzīmē kvalitāti). Nomenam ir locījuma un skaitļa formas, kā arī prievārdi, kas nepieciešami locījuma noskaidrošanai. Darbības vārdam ir persona, skaitlis, laiks un izteiksme; bez tam aplūkota nenoteiksme, bezpersonas darbības vārdi, divdabji, ģerundijs un supīns, palīga darbības vārdi.

Sintakses teorijai ir divējāds raksturs. Porruajāla gramatikā īsi izklāstīta vārdsavienojumu mācība; formālās sintakses jautājumi aplūkoti arī nodaļā par locījumiem un prievārdiem, nodaļā par attieksmes vietniekvārdu un nodaļā par saikli un izsaukmes vārdu. Teikuma mācība izklāstīta loģikā — sakarā ar sprieduma un slēdziena kā universālu kategoriju aplūkojumu.

Teikuma loģiskais pamats aplūkots kā trislocekļu un divlocekļu veidojums. No vienas puses, tiek apgalvots, ka ikviens teikums ietver subjektu, atribūtu un saitiņu (*La terre est ronde — Zeme ir apaļa*). Saitiņa ir zīme, kas rāda, kā savā starpā saistīts subjekts un atribūts. No otras puses, personu darbības vārdi pēc savas dabas, paši par sevi jau izsaka spriedumu ar atribūtu, tā ka teikumā *veni, vidi, vici* ir trīs spriedumi (*proposition*). Tāpēc propozitīvo struktūru var iedomāties kā divlocekļu veidojumu — opozīciju (*opposition*), kas sastāv no subjekta un predikāta. Nevar būt nominatīva bez darbības vārda un darbības vārda bez nominatīva. Šis atkarību likums ir ne vien racionāls, bet arī vispārīgs (universāls); tas realizējas gan tad, ja otrs vārds ir izteikts, gan arī tad, ja otrs vārds ir tikai iedomājams. Trislocekļu struktūra ir lineāra un virspusēja; divlocekļu struktūra ir valodiska pārveidojuma rezultāts (tās loģiskā daba ir slēpta).

Jēdzienam (idejai) ir ne tikai apjoms (tas ir, priekšmetiskā atribūts, priekšmeta nosaukums), bet arī saturs (tas ir, priekšmeta pazīmju kopums). Tā kā jēdzieni var būt salikti, propozicionālos terminus var izteikt ne vien ar vārdu, bet arī ar aprakstu, kurš sastāv no termina un pielikuma (*addition*). Tāpēc nevar būt īpašības vārda vai ģenitīva, kuri nebūtu saistīti ar lietvārdu. Šim likumam tāpat ir universāls raksturs, kaut arī iespējamās slēptas formas, kuras jāskaidro, lietojot pārveidošanas metodiku.

Tā tika atklāts palīgteikums. Teikums ar aprakstošiem terminiem *Dieu invisible a créé le monde visible — Neredzamais dievs radīja redzamo pasauli* slēpti satur trīs spriedumus: a) dievs ir neredzams, b) dievs radīja pasauli, c) pasaule ir redzama. Viens spriedums ir būtisks, divi pārējie — iesprausti spriedumi (*propositions incidentes*), turklāt mums ir vienalga, kā tos izsaka — ar īpašības vārdu un

lokāmo divdabi bez darbības vārda un bez *qui* vai ar darbības vārdu un *qui* (*Dieu qui est invisible a créé le monde qui est visible*).¹

Porruajāla loģika un gramatika lielā mērā ietekmēja loģikas un loģiskās, strukturālās un matemātiskās valodniecības attīstību. F. de Sosīrs Porruajāla gramatikas metodi nosauca par pareizu; N. Homskis augstu novērtēja pārveidošanas ideju dabisko valodu izpētē, skaidrojot to dziļās struktūras.

Krievijā Porruajāla gramatikas un loģikas idejas izplatījās XIX gs. sākumā. 1810. gadā iznāca N. Jazvicka «Vispārīgā filozofiskā gramatika», kurā vietumis saisināti, vietumis pilnībā atstāstīts A. Arno un K. Lanslo «Gramatikas» saturs, kas papildināts ar krievu valodas piemēriem. Tai pašā laikā tika izdotas vairākas citas filozofiska rakstura gramatikas. Nozīmīgākā starp tām ir L. H. K. Jākoba «Vispārīgās gramatikas uzskicējums» (1812). L. H. K. Jākobs valodu raksturojis kā vārdu — mākslīgu (patvaļīgu), no dabiskajām (nepieciešamajām) zīmēm atšķirīgu zīmju — kopumu, bet par konkrētas valodas gramatikas priekšmetu viņš uzskata «tās formu uzskicējumu». L. H. K. Jākoba gramatikai ir divas daļas: vispārīgā vārdšķiru teorija, kura pēti valodas elementus, kas izsaka prāta darbību sadalīti, un vispārīgā sintakse (jeb gramatiskā paņēmieni mācība), kura pēti paņēmienus, kā valodas elementi savienojami vienā veselumā, kas izsaka domu savienojumus; sintakse iedalāma mācībā par vārdu savienošanu (atsevišķu jēdzienu noteikšanai teikumos), mācībā par teikumu veidošanu no vārdiem, mācībā par teikumu savienošanu periodos (šis termins, kas apzīmē saliktu teikumu, aizgūts no retorikas).

Filozofiskā gramatika ietekmēja aprakstošo un sastatāmo gramatikai veidošanu, kuras raksturīgas loģiski gramatiskā virziena pārstāvjiem (sk. 39.—43. lpp.). Filozofiskajām (vispārīgajām) gramatikām tika pretstatītas filoloģiskās (normatīvās) gramatikas, bet pēc tam vēsturiskās un salīdzināmi vēsturiskās gramatikas.

Normatīvās gramatikas un vārdnīcas

Gramatikas apvienošana ar loģiku nevarēja atvirzīt valodniekus un filologus no tām problēmām, kas radās sakarā ar jaunu valodu atklāšanu. Līdz ar tautību un pēc tam nāciju veidošanos veidojās

¹ Teikuma locekļu un paligteikumu loģiski gramatiskās teorijas izveidē liela loma bija E. de Kondijaka «Gramatikai» (1770). Viņš, no iespraustajiem teikumiem norobežodams paligteikumus (*propositions subordonnees*), uzskatīja, ka tos izmanto, nevis lai paplašinātu vārdu, bet lai papildinātu galveno teikumu, kuram tie pakārtoti ar saikļu un prievārdu palīdzību, būdami adverbāli teikuma paliglocekļi; atšķirībā no iespraustajiem teikumiem paligteikumi teikuma struktūrā ir kustīgi.

jauno valodu rakstība. Valodas normas un runas kultūras jautājumi kļuva aktuāli ne tikai praksē, bet arī teorijā.

Literārās valodas attīstība, īpaši Itālijā, Francijā, Vācijā un Krievijā, radīja nepieciešamību veidot normatīvās gramatikas un vārdnīcas. Dzimtās valodas gramatikas parādījās vairākās zemēs. 1562. gadā P. Ramē izdeva franču valodas gramatiku, kurā ietilpa fonētika un morfoloģija. 1653. gadā Oksfordas ģeometrijas profesors Dž. Voliss publicēja «Angļu valodas gramatiku». Daudz tika darīts krievu valodas gramatikas jomā: 1596. gadā iznāca L. Zizanija gramatika, 1619. gadā — M. Smotricka, 1696. gadā — H. V. Lūdofa gramatika, bet 1757. gadā — M. Lomonosova (1711—1765) «Krievu valodas gramatika»¹.

M. Lomonosova darbs bija jauna tipa gramatika — aprakstoša normatīvi stilistiska gramatika. Tās izveidi autors uzskatīja par piedalīšanos «dzimtās valodas pilnīgošanā», jo gramatika, kaut arī «ceļas no valodas vispārējās lietošanas, tomēr ar likumiem rāda ceļu pašai lietošanai»². Racionālo un normatīvo principu savstarpējās attiecības M. Lomonosovs raksturojis dialogā «Tiesa par krievu rakstiem, ko saprātam un paradumam uzrādījusi gramatika». Gramatikai ir ne vien normatīva, bet arī vispārīzglītojoša nozīme: «Bez gramatikas runas māksla ir trula, dzeja — nesaprotama, filozofija — pavirša, vēsture — nepatīkama, jurisprudencē — apšaubāma.»

Gramatiskās teorijas izveides ceļš M. Lomonosovam ir empīrisks, kaut arī faktu interpretācija ir racionāla. Uzmanīgi vērojot dzīvās valodas īpatnības un rūpīgi tās pētījot, M. Lomonosovam izdevās spoži iedzīvināt normatīvi stilistiskās gramatikas idejas un izveidot pirmo zinātnisko (akadēmisko) krievu valodas gramatiku.

M. Lomonosova gramatikā ir sešas nodaļas: 1) «Par cilvēka valodu vispār», 2) «Par krievu valodas lasīšanu un pareizrakstību», 3) «Par nomeni», 4) «Par darbības vārdu», 5) «Par palīga vārdšķīrām», 6) «Par vārdšķīru savienošanu». Teikuma un perioda (saliktā teikuma) teorija aplūkota retorikā («Īsa daiļrunas rokasgrāmata», 1748).

Gramatiskās sistēmas centrā M. Lomonosovam ir mācība par vārdšķīrām. Vārdšķīras uz loģiski funkcionālā pamata sadalītas divās grupās — pilnnozīmes vārdšķīrās un palīga vārdšķīrās. Pilnnozīmes vārdšķīras atspoguļo esamību, palīga vārdšķīras novērš vārdu atkārtosanos atbilstoši valodas līdzekļu ekonomijas principam.

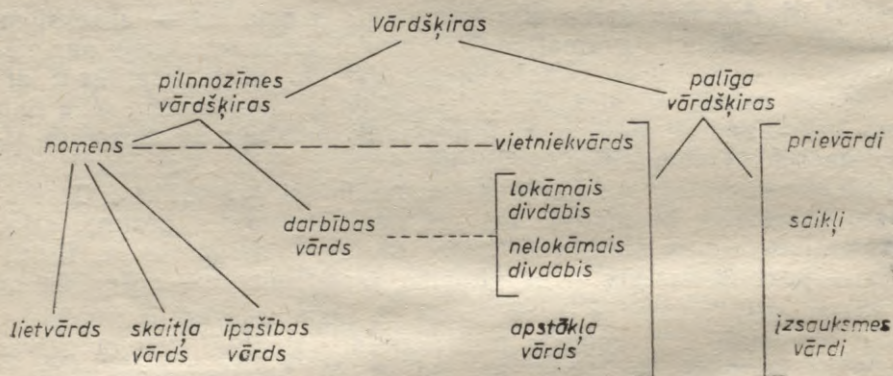
Tā kā ir divi esamības un idejas veidi (lietas un darbības), nomeni un darbības vārdi, kas apzīmē lietas un darbības, ir galvenās,

¹ Sk.: Makeeva B. H. История создания «Российской грамматики» М. В. Ломоносова. — М.; Л., 1961; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М., 1963, с. 211—234.

² Ломоносов М. В. Полн. собр. соч., т. 7. — М.; Л., 1952.

pilnnozīmes vārdšķiras. Nomeni iedalāmi lietvārdos (apzīmē lietas), īpašības vārdos (apzīmē īpašības) un skaitļa vārdos.

Palīga vārdšķiras veic palīga lomu, savienojot vai saīsinot pilnnozīmes vārdšķiras. Prievārdi kalpo tam, «lai iezīmētu apstākļus, kas pieder pie lietām vai pie pārmaiņām, un tiek pievienoti nomeniem un darbības vārdiem.. Saikļi parāda pašu jēdzienu savstarpējās atbildsmes.» Saīsinātājas vārdšķiras, kas ietver «vairākas dažādas idejas», ir vietniekvārdi, apstākļa vārdi, izsauksmes vārdi. «Vietniekvārds iederas nomena vietā; apstākļa vārds vienā vārdā attēlo apstākļus; izsauksmes vārds īsi parāda cilvēka gara kustību.» Darbības vārdam ir lokāmais un nelokāmais divdabis, kas arī «pauž lietu idejas» (sk. 1. att.).

1. att. Vārdšķiru klasifikācija (pēc M. Lomonosova)

Kaut arī M. Lomonosovs pamatojās uz mācību par astoņām vārdšķirām, viņa klasifikācija izmantota citā materiālā un balstīta uz semantiski morfoloģisko principu: nosakot vārdšķiras gramatisko nozīmi, autors ņem vērā vārda formas maiņas, vārddarināšanas un sintaktiskās lietošanas īpatnības. Sintakse iedalīta vārdšķiru sintaksē un teikuma sintaksē; pirmā daļa pieder pie gramatikas (dažādu vārdšķiru — nomena, darbības vārda, palīga vārdšķiru — saskaņojuma un pārvaldījuma apraksts un vārdšķiru saistījums dažādu apstākļu dēļ), bet teikums un periods tiek aplūkots retorikā (nevis loģikā!).

Gramatikas un stilistikas sakars tiek atzīts par ļoti svarīgu principu, jo gramatika apraksta un nosaka normu. Stilistikas princips prasa aplūkot normas variēšanos. Pēc funkcionālās žanra pazīmes norobežoti trīs stili — vidējais un no tā atšķirīgie augstais un zema stils; katra stila sakarā atzīmēta tālāka variēšanās atkarā no sacerējuma tematikas un ekspresijas. Kaut arī valodas stilistiskie slāņojumi un tās stilistiskā variēšanās izpaužas pirmām kārtām vārdu izvēlē un lietojumā, arī gramatikā aprakstīti izrunas, morfo-

loģiskie un sintaktiskie varianti. «Vienkāršrunas» (=rusismu) un baznīcslāvu elementu (=slāvismu) pretstatījums jau saistīts ar slāvu valodu salīdzināmo pētīšanu.

Tādējādi normatīvā gramatika balstās kā uz vispārējo valodas lietojumu, tā arī uz labu rakstnieku valodu. Tā ir pretstats vispārīgajai gramatikai, kas izveidota uz loģiski deduktīviem pamatiem.

Normatīvi stilistiskais princips tiek izmantots arī jauno valodu skaidrojošās vārdnīcās. Senākos laikos bija pazīstamas vārdnīcas-komentāri un vārdnīcas-katalogi, bet XVII gs. beigās un XVIII gs. sākumā nostiprinājās jauns vārdnīcas tips — normatīvā skaidrojošā vārdnīca, kuras nozīme valodniecības teorijā un metodikā ir ļoti liela. Labas normatīvās vārdnīcas, tāpat gramatikas izveidošana ir svarīgs notikums tautas zinātnes un kultūras dzīvē. Skaidrojošā (normatīvā) vārdnīca, kurā fiksēts valodas vārdu krājums, definēta vārdu un izteicienu nozīme, dots vārdu gramatiskais un stilistiskais raksturojums, liecina ne vien par šās valodas attīstības līmeni, bet arī par valodas zinātniskās izpētes līmeni. «Tautas valoda,» rakstīja D. Didro, «veido savu vārdnīcu, un vārdnīca ir diezgan pareizs šās tautas zināšanu reģistrs; pamatojoties uz vienkāršu valodas vārdnīcas salīdzinājumu dažādos laikmetos, var izveidot priekšstatu par tautu progresu.»¹

Pirmā akadēmiskā skaidrojošā vārdnīca bija itāļu valodas vārdnīca — «Kruska akadēmijas vārdnīca» (1612), 1694. gadā parādījās «Francijas akadēmijas vārdnīca», 1726.—1739. gadā tika izdota Spānijas akadēmijas «Autoritāšu vārdnīca», 1789.—1794. gadā tika publicēta «Krievijas akadēmijas vārdnīca»².

Skaidrojošās vārdnīcas kā valodas un tās uzbūves izziņas līdzeklis ir liels sasniegums zinātnē par valodu. Ar savu milzīgo faktu materiālu un savu iedarbību tās ietekmē valodas teorijas attīstību, saistot to ar sabiedrisko praksi. Tāpēc dažāda veida skaidrojošo vārdnīcu sastādīšana kļuvusi par obligātu valodniecības prakses komponentu; īpaši nozīmīgus panākumus leksikogrāfijā guvusi padomju valodniecība (sk. 115.—116. lpp.).

Normatīvo gramatiku un vārdnīcu parādīšanās liecināja, ka veidojas neofiloloģija, par kuras pētīšanas objektu kļuva jaunās valodas un jaunās literatūras, bet par galveno teorētisko jautājumu — valodas normas problēma. Neofiloloģija sevi pretstatīja kā klasiskajai filoloģijai, tā vispārīgajai, racionālajai gramatikai. Tomēr kopīgs tām

¹ Sk.: Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné de sciences, de arts et de métiers, t. 5. — Paris, 1755, p. 637.

² Sk.: Касаткин А. А. Словарь Академии Круска. — Филологические науки, 1963, № 4; Будагов Р. А. Понятие о норме литературного языка во Франции XVI—XVII вв. — Вопросы языкознания, 1956, № 5; Рудакова И. Ф. Словарь Академии Российской. — Л., 1965.

bija statistisks un vēsturiskais priekšstats par valodu un runas darbību. Šī pretruna kļuva par īpašas pētišanas priekšmetu XIX gadsimtā, kad radās salīdzināmi vēsturiskā valodniecība, salīdzināmi vēsturiskās gramatikas un vēsturiskās dialektu vārdnīcas.

BIBLIOGRĀFIJA

Античные теории языка и стиля / Под ред. О. М. Фрейденберг. — М.; Л., 1936.

Тронский И. М. Учение о частях речи у Аристотеля. — Уч. зап. ЛГУ, 1941, № 63, вып. 7.

Сергиевский М. В. Современные грамматические теории в Западной Европе и античная грамматика. — Уч. зап. МГПИИЯ, 1940, т. 2.

Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. — М., 1958, с. 7—133.

Ольховиков Б. А. Рационализм и эмпиризм в философии языка XVII в. и «Грамматика Пор-Рояль». — Уч. зап. МГПИИЯ, 1968, т. 42.

2. nodaļa

SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀ VALODNIECĪBA UN VALODAS FILOZOFIJA

Interese par dažādām radniecīgām un neradniecīgām valodām noveda pie tā, ka līdzās klasiskajai un semītu filoloģijai zinātnē par valodu radās jaunas nozares, daudzām indoeiropiešu un neindoeiropiešu valodām tika izveidotas vārdnīcas un gramatikas.

Jaunais faktu materiāls, jaunās idejas un jaunā faktu materiāla apstrādes metodika — tas viss izveidoja valodniecību par salīdzināmi vēsturisku zinātņi, kam ir savs filozofiskais pamats un sava zinātniski pētnieciskā metode.

4. §. SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀS VALODNIECĪBAS RAŠANĀS

Paplašinot faktu materiāla apjomu — līdzās grieķu un latīņu valodai tika pētītas arī ģermāņu, irāņu un slāvu valodas — un konstatējot pētījamo valodu radniecību ar sanskritu, salīdzināmi vēsturiskā valodniecība spēra nozīmīgu soli uz priekšu, kā arī precizēja savu priekšmetu un metodi. Tā tika pārvarēts sakaru trūkums starp Eiropas un Āzijas valodniecību un izvirzīts jautājums par valodniecības vienotību.

Ģermānistikas rašanās

Ģermānistika, tas ir, zinātnes, kas salīdzināmi vēsturiskā aspektā pēti ģermāņu valodas, rašanos un attīstību lielā mērā veicināja dāņu zinātnieka R. K. Raska un vācu valodnieku J. Grimma un F. Bopa darbi.

Galvenie R. K. Raska darbi ir «Pētījums par senziemeļnieku jeb islandiešu valodas izcelšanos» (1818) un «Par trāķiešu valodu grupu» (1822). Nosakot islandiešu valodas vietu, R. K. Rasks analizēja šās valodas attieksmes ar gotu valodu grupas valodām un trāķiešu valodām (tā R. K. Rasks sauca grieķu un latīņu valodu). Būdams skandināvu filoloģijas pamatlicējs, R. K. Rasks veicināja salīdzināmi vēsturiskās metodes nostiprināšanos indoeiropiešu valodniecībā. Viņš uzskatīja, ka gramatikas uzdevums ir nevis dot priekšrakstus, kā veidojami vārdi, bet gan aprakstīt, kā tie veidojas un pārveidojas.

1819. gadā iznāca J. Grimma «Vācu valodas gramatikas» 1. sējums (4. sējums — 1837. gadā). J. Grimms pētīja gotu-ģermāņu valodas, izsekodams radniecīgu valodu skaņu un formu atbilstībām dažādos laikos un dažādos dialektos. J. Grimmu pieņemts uzskatīt par vēsturiskās gramatikas pamatlicēju.

R. K. Rasks un J. Grimms konstatēja divus līdzskaņu pārvirzes likumus ģermāņu valodās. Morfoloģijas jomā stiprās konjugācijas darbības vārdi tika atzīti par seniskākiem nekā vājās konjugācijas darbības vārdi, bet iekšējā fleksija (saknes patskaņu mija) — par seniskāku nekā ārējā fleksija. «Vācu valodas gramatikas» priekšvārdā J. Grimms mēģināja vācu valodas vēsturi saistīt ar romantisko priekšstatu par trim valodas attīstības pakāpēm: a) pirmajā pakāpē parādās saknes un vārdi, kas apzīmē priekšmetiskus priekšstatus; b) otrajā pakāpē parādās galotnes un piedēkļi; c) trešajā pakāpē tiek veidota veselā harmonija.

Ģermāņu valodu, sevišķi vācu un angļu valodas, filoloģiskā pētīšana, atsevišķu ģermāņu valodu (it īpaši gotu valodas) struktūras salīdzināmi vēsturiskā izpēte ģermānistiku XIX gs. sākumā vērtā par ietekmīgu valodniecības nozari.

Slāvistikas rašanās

Stimuls, kas veicināja slāvistikas — zinātnes par slāvu tautu valodu, kultūru un vēsturi — rašanos, bija senslāvu valodas pieminekļu pētīšana un citu slāvu valodu salīdzināšana ar senslāvu valodu. Slāvu valodniecības panākumus nodrošināja pirmām kārtām J. Dobrovska, A. Vostokova un F. Miklošiča darbi¹.

¹ Sk.: Ягич И. В. История славянской филологии. — СПб., 1910, с. 100—137, 215—237, 691—718; Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. — СПб., 1904, с. 1141—1228.

J. Dobrovska (1753—1829) darbi lika pamatus slāvu valodu salīdzināmajai gramatikai, kas balstās uz slāvu valodu radniecības pakāpes noteikšanu un senslāvu valodas seniskuma atzišanu. J. Dobrovska «Senslāvu valodas pamati» (1822) ir pirmā senslāvu valodas zinātniskā gramatika. Autors daudz uzmanības veltījis slāvu rakstības izcelsmei un pirmajai slāvu rakstu valodai («Glagolitika», 1807. g., un «Morāvijas leģendas par Kirillu un Metodiju», 1826. g.).

A. Vostokovs (1781—1864)¹ savu darbību saka ar lirisku dzejoļu publicēšanu un darbu par krievu toniskās vārsmošanas sistēmu. Kopš 1815. gada, kļuvis par Publiskās bibliotēkas rokrakstu glabātāja palīgu, viņš pilnīgi nodevās slāvu valodu, īpaši krievu valodas, pētīšanai. Viņa galvenie darbi ir «Parspriedums par slāvu valodu» (1820), kas padarīja autera vārdu plaši pazīstamu, «Krievu valodas gramatika» — pilnīgais un saīsinātais variants (1831), «Rumjanceva muzeja krievu un slāvu rokrakstu apraksts» (1842), «Baznīcslāvu valodas vārdnīca» (1858—1861); 1843. gadā A. Vostokovs izdeva «Ostromira evaņģēliju».

A. Vostokova darbi, kas balstījās uz jaunu, bagātīgu faktu materiālu, lielā mērā ietekmēja slāvu valodniecību un veicināja salīdzināmi vēsturiskās metodes nostiprināšanos. Viņš pamatojās uz atziņu, ka «ikviena jaunslāvu valoda un dialekts ir saglabājis kādus īpašus, citu pazaudētus vārdus, galctnes un skaņas no šīm valodām kopīgā senča — senās slāvu valodas, kā to var redzēt, salīdzinot šo valodu gramatikas un vārdnīcas ar pieminekļiem, kas saglabājušies no senās valodas»².

Salīdzinot krievu, poļu un senslāvu valodas dotumus, A. Vostokovs nodalīja trīs slāvu valodu grupas un konstatēja šo valodu vēsturē trīs periodus. Oponēdams J. Dobrovskim, viņš līdzās slāvu valodu ziemeļu (rietumu) un dienvidu grupai nodalīja austrumslāvu (krievu) grupu. No divām pārējām grupām tā atšķiras ar tādām pazīmēm kā pilnskaņa (город град vietā) un skaņas ч (ночь — ношь un *noč* vietā) un ж (вожь — вождь un *wódz* vietā). «Krieviem,» rakstīja A. Vostokovs, «nebija arī skaņu, ko apzīmē ar kiriliskā alfabēta burtiem ж un ѣ, bet to vietā izrunāja ч un ѣ.» Salīdzinot jusus ar poļu а un е, ѣ, un љ, A. Vostokovs secināja, ka jusi apzīmējuši nazālos patskaņus; tas bija savā laikā ļoti drosmīgs atzinums.

A. Vostokovs sāka ar to, ka jāņem vērā atšķirības ne vien dažādās valodās, bet arī laika ziņā. Viņš konstatēja senslāvu valodas

¹ Sk.: Львов А. С. А. Х. Востоков. — Русский язык в школе, 1956, № 6; Вдовина В. А. «Русская грамматика» академика А. Х. Востокова в оценке русских лингвистов. — В кн.: Очерки по русскому языку, т. 2. Киров, 1965.

² Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке. — Труды Сб-ва любителей российской словесности, 1820, ч. 17.

variantus — bulgāru, serbu un krievu — un norobežoja trīs periodus senslāvu valodas pakāpeniskā attīstībā — seno (IX—XIV gs.), vidējo (XV—XVI gs.) un jauno. Izmantodams vēsturisko principu, A. Vostokovs senslāvu valodā atklāja nazālos patskaņus, ko apzīmējuši jusi, noskaidroja burtu ъ un ь izrunu, konstatēja, ka senslāvu valodā pakaļējie mēleņi nav atrodami blakus priekšējās rindas patskaņiem, bet šņāceņi un afrikātas — blakus pakaļējās rindas patskaņiem; A. Vostokovs atklāja arī īsformas īpašības vārdus un izteica domu, ka pilnformas īpašības vārdi un nelokāmie divdabji radušies vēlāk. Vēsturisko pieeju valodai, ko slāvu valodu pētīšanā pirmais izmantoja A. Vostokovs, atbalstīja I. Srezņevskis («Domas par krievu valodas vēsturi», 1849. g.) un F. Buslajevs (sk. 40.—42. lpp.).

Pirmo slāvu valodu salīdzināmo gramatiku izveidoja Vīnes universitātes slāvu filoloģijas profesors slovēnis **F. Miklošičs** (1813—1891). Gramatikas pirmo sējumu, kas veltīts slāvu valodu fonētikai, viņš publicēja 1852. gadā, bet ceturto, kas veltīts sintaksei, — 1875. gadā. F. Miklošiča «Slāvu valodu salīdzināmā gramatika» liecināja par šās zinātnes nozares nodalīšanos.

XIX gs. otrajā pusē un XX gadsimtā slāvistikas attīstība turpinājās; tika organizēti slāvistikas žurnāli, kopš 1929. gada notiek starptautiski slāvistu kongresi. Slāvistikas problēmu risināšanā aktīvi piedalās padomju zinātnieki, īpaši pēc IV starptautiskā slāvistu kongresa (Maskavā 1958. g.).

Slāvu valodas tiek pētītas salīdzināmi vēsturiskā un tipoloģiskā aspektā, tiek pētīti to sakari ar neslāvu valodām, vispusīgi tiek raksturota austrumslāvu, rietumslāvu un dienvidslāvu valodu grupa, tiek aplūkotas slāvu valodu fonētikas, morfoloģijas, vārddarināšanas, leksikas un sintakses īpatnības. Atsevišķu slāvu valodu, īpaši krievu valodas, vēsture un mūsdienu stāvoklis izpētīts visādos aspektos. Slāvu valodniecības sasniegumiem ir svarīga nozīme ne vien indoeiropistikā, bet arī vispārīgās valodniecības teorijā.¹

Sanskrits un F. Bopa salīdzināmā gramatika

Milzīga nozīme salīdzināmi vēsturiskās valodniecības tapšanā un attīstībā bija tam, ka Eiropas zinātnieki iepazinās ar indiešu filoloģiju un sanskritu. Sanskrita pētīšana sākās 1784. gadā, kad

¹ Sk.: Мейе А. Общеславянский язык. — М., 1951; Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. — М., 1961; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961; Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. — М., 1968, 1972; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962; его же. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л., 1972; Селищев А. М. Славянское языкознание. — М., 1941.

V. Džonss Kalkutā organizēja Bengālijas Āzijas biedrību. Iepazinies ar sanskritu un indiešu valodām, viņš secināja: tā kā sanskrits, grieķu valoda un latīņu valoda uzrāda tuvu radniecību darbības vārdu saknēs un gramatiskajās formās, tad neviens filologs, kurš nodarbojas ar šo valodu pētīšanu, nevarēs neticēt, ka šīs valodas cēlušās no viena kopīga avota, kurš, iespējams, vairs neeksistē.

Tādējādi klasiskā un senindiešu filoloģija, ģermānistika un irānistika, slāvistika un romānistika sagatavoja pamatu indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas izveidei. Par vispārinājamiem darbiem, kas lika pamatus salīdzināmi vēsturiskajai valodniecībai, kļuva F. Bopa un A. Šleihera darbi salīdzināmajā gramatikā, kuri balstījās uz indoeiropiešu valodu materiāla.

F. Bops (1791—1867)¹, ņemdams par salīdzināšanas pamatu sanskritu, konstatēja līdzību morfoloģijā un fonētisko atbilstību regulārumu plašā valodu grupā, ko viņš nosauca par indoeiropiešu valodām, — tas ir, sanskrita un zenda (tā tika saukta senākā persiešu valoda — Avestas valoda), armēņu, sengrieķu, latīņu, gotu, senslāvu un lietuviešu valodā. F. Bops izveidoja indoeiropiešu valodu salīdzināmo gramatiku. Indoeiropiešu valodu radniecība bija pierādīta, bet salīdzināmi vēsturiskā metode izturēja sarežģītu pārbaudi un nostiprinājās kā viena no valodas pētīšanas pamatmetodēm (sk. 255.—259. lpp.).

Galvenie F. Bopa darbi ir «Konjugācijas sistēma sanskritā salīdzinājumā ar grieķu, latīņu, persiešu un ģermāņu valodām» (1816) un pirmā indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika — «Sanskrita, zenda, armēņu, grieķu, latīņu, lietuviešu, senslāvu, gotu un vācu valodas salīdzināmā gramatika» (1833—1849).

F. Bopa salīdzināmā gramatika būtībā ir salīdzināmā morfoloģija, jo novērojumu centrā, tāpat kā Pānini gramatikā, ir saknes un galotnes. Fonētika pakārtota morfoloģijai, formu nozīme raksturota sakarā ar to morfoloģiskās uzbūves analīzi; sintakses kā patstāvīgas daļas vēl nav.

Valodu salīdzināšana F. Bopam nebija pašmērķis: salīdzināšanu viņš vērtēja kā līdzekli, kā metodi, kas ļauj dziļāk ieskatīties valodas uzbūvē, izskaidrot tās vēsturi. Salīdzināšana tika izmantota tādēļ, lai aprakstītu valodu organismu, izpētītu to fiziskos un mehāniskos likumus, izskaidrotu gramatisko attieksmju izteicēju formu rašanos.

Konstatējis darbības vārdu paradīgas elementu identitāti senindiešu, senpersiešu, sengrieķu, latīņu un gotu valodās, F. Bops pamatoja indoeiropiešu valodu saimes pastāvēšanu. Vēlāk izveidojās salīdzināmi vēsturiskā fonētika, etimoloģija, sintakse, tika atklātas jaunas indoeiropiešu valodas. Turpmāk daļa pirmā indoeiropieša

¹ Sk.: Десницкая А. В. Франц Бопп. — Русский язык в школе, 1941, № 1.

atziņu tika precizēta, daļa — noraidīta. Tomēr nedrīkst mazināt F. Bopa nopelnus: viņš ir izveidojis salīdzināmi vēsturisko gramatiku, konkrēti — indoeiropiešu salīdzināmi vēsturisko valodniecību.

5. §. V. HUMBOLTA VALODAS FILOZOFIJA

Salīdzināmi vēsturiskās un tipoloģiskās valodniecības filozofiskos pamatus ir licis V. Humbolts (1767—1835)¹ — zinātnieks, valstsvīrs, Berlīnes universitātes dibinātājs. Būdams vispusīgi izglīlots cilvēks, V. Humbolts nodarbojās ar filozofiju un filoloģiju, valsts tiesībām un valodniecību, kā arī dzejoja. Viņa galvenais valodnieciskais pētījums ir «Par kavi² valodu Javas salā» (1836.—1839. g., tulkojums krievu valodā 1859. g.), kura ievadā («Par cilvēku valodu uzbūves dažādību un tās ietekmi uz cilvēces garīgo attīstību») izteikta V. Humbolta valodnieciskā koncepcija.

V. Humbolta nozīmi valodniecībā var salīdzināt ar I. Kanta un G. V. F. Hēgeļa nozīmi filozofijas attīstībā, turklāt V. Humbolts vairāk līdzīgs Hēgelim³. Atšķirībā no I. Kanta V. Humbolts runāja par verbāli loģisko (nevis tīri loģisko) domāšanu. Valoda, viņš uzskatīja, funkcionē kā priekšmetu apzīmētāja un kā sazināšanās līdzeklis. Tā kā valoda ir sarežģīta un pretrunīga parādība, atsevišķas tās daļas var izprast, izmantojot antinomiju, konkrētā un vispārīgā metodiku. Galvenās pretrunas, ar kurām sastopas valodas pētnieks, ir pretruna starp subjektīvo un objektīvo, starp valodu un domāšanu, starp darbību un lietu, starp vispārējo (kollektīvo) un atsevišķo (individuālo).

Iepriekšējā posma valodniecības galvenais trūkums, pēc V. Humbolta domām, bijis tas, ka valodniecība balstījies tikai uz loģisko domāšanas izpratni, aplūkodama valodu kā formu bez satūra, bet salīdzināmi vēsturiskā valodas pētīšana aprobežojusies tikai ar klasisķajām valodām un nav saistījusi valodas vēsturi ar tautas vēsturi, ar tās kultūru. V. Humbolts uzskatīja, ka valodniecībai nepieciešama sava filozofiskā bāze — valodas filozofija, kas veidota uz dažādu valodu analīzes drošā pamata.

Valodas filozofijas pamatprincipi, pēc V. Humbolta domām, ir valodas un tās formas atzišana par darbību un par tautas nacionālo apziņu.

¹ Sk.: Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984; Рамшвили Г. В. Некоторые вопросы лингвистической теории В. Гумбольдта. — Тбилиси, 1960.

² Kavi — Javas salas iedzīvotāju senākā rakstu valoda; tās gramatika ir malajiski polinēziska, leksika aizgūta no sanskrita un pāli (viena no vidusindiešu valodām).

³ Sk.: Шпет Г. Внутренняя форма слова. — М., 1927, с. 33.

Valoda kā darbība

V. Humbolts kategoriski noraidīja izpratni, ka valoda ir kaut kas mehānisks un statisks, kaut kas ārējs attiekmē pret izsakāmo domu. Viņš rakstīja: «Valoda pati nav produkts (*ergon*), bet ir darbība (*energeia*). Tāpēc tās istā definīcija var būt tikai ģenētiska. Proti, valoda ir gara darbība, kura mūžīgi atkārtojas un kuras mērķis ir izteikt domu ar artikulētām skaņām.»¹ Attīstība ir valodas eksistēšanas forma.

V. Humbolts uzsvēra ne vien valodas dinamismu, bet arī tās aktivitāti. Valoda ir domāšanas darbības radošās sintēzes rezultāts; tai pašā laikā valoda ir aktīva forma, šās domāšanas darbības rīks.

Valodas un domāšanas vienība ir nesaraujama dialektiska vienība, tā ir runas un domas vienība, jo valoda kā vispārējais, kolektīvais īpašums ietekmē individu, un, jo labāk cilvēks prot valodu, jo spēcīgāk valoda ietekmē viņa domāšanu. Tomēr V. Humbolta mācība neaprobežojās ar runājošā indivīda valodas un domas savstarpējās ietekmes noteikšanu. Viņš izvirzīja jautājumu par valodas un «tautas gara» (nacionālās pašapziņas) savstarpējo sakaru, jo «valodu nacionālais raksturs izpaužas īpašā domas savienojumā ar skaņu».

Valoda — «tautas gars»

V. Humbolts uzsvēra, ka «valoda attīstās tikai sabiedriski, un cilvēks saprot pats sevi, ja ir izmēģinādams savu vārdu saprotamību pārbaudījis komunikācijā ar citiem». Tomēr valodas sabiedrisko dabu V. Humbolts saprata kā nacionālu dabu, kā «ideālo», kas atrodas «cilvēku prātos un dvēselēs»².

Turklāt šis ideālais ir nevis vispārcilvēciskais (lōģiskais) un individuālais (psihiskais), bet gan *vis* tautas valodiskā domāšana. V. Humbolts rakstīja: «Tautas valoda ir tās gars, un tautas gars — tās valoda», «Vissmalkākajiem pavedieniem tā sakņojas nacionālā gara spēkā, un, jo veiksmīgāk valoda iedarbojas atpakaļ uz šo spēku, jo likumsakarīgāka un bagātāka ir tās attīstība».

Kaut arī runā un tekstus veido atsevišķas personas, valoda nav indivīda produkts: «Tautu gara veidojumi rodas pirms atsevišķu

¹ Humbolts V. Izlase: Fragmenti no valodnieciskiem darbiem. — R., 1985, 94.—95. lpp.

² V. Humbolts vairākkārt iebilda pret izpratni, ka valoda ir dabas organisms (pēc F. Bopa terminoloģijas, *organische Naturkörper*). Valodas sistēmu salīdzināšana ar dabas sistēmām (*des Sprachsystems mit Natursystemen*) rāda, pēc viņa domām, ka valodu nevar uzskatīt par dabas organismu, jo tā ir garīgs process, dabiska cilvēku funkcija, kas cilvēkiem dota jēdzienu izteikšanai.

personu veidojumiem», jo «valodas, kam aizvien ir nacionāla forma, var būt tikai tieši tautu veidojumi».

Tomēr ne tikai tauta rada savu valodu, savu kultūru. Valodiskā domāšana kļūst par trešo spēku (līdzās vispārcilvēciskajam, loģiskajam un individuāli psiholoģiskajam) — par valodas apziņu, kas pakļauj sev cilvēku, kamēr viņš prot tikai vienu valodu, domā caur vienas, dzimtās valodas prizmu. «Katra valoda,» apgalvoja V. Humbolts, «apvelk loku ap tautu, kurai tā pieder; iziet no šā loka var tikai tad, ja cilvēks pāriet citas valodas lokā.»

Pašās domās par valodas un apziņas sakaru, norādījumā uz valodu zināšanu vispārizglītojošo lomu un uz dažādo, selektīvo objektīvās īstenības atspoguļojumu valodu semantikā nekā nezinātniskā nav (sk. 166., 169. lpp.). V. Humbolta kļūda bija tā, ka valodas iekšējo formu viņš saistīja tikai ar nacionālo garu un absolūto ideju, valodu nacionālās īpatnības skaidrodams nevis ar konkrētiem vēsturiskiem atsevišķu valodu attīstības apstākļiem sakarā ar tautu — šo valodu radītāju un lietotāju — vēsturi, bet gan ar kāda nenoteikta un nepietiekami izzināta garīga pirmsākuma izpausmi.

Šī kļūda ir tipiska vācu objektīvā ideālisma filozofijai. To ievērojuši K. Markss un F. Engelss. Viņi rakstīja: «Filozofiem viens no visgrūtākajiem uzdevumiem ir nokāpt no domas pasaules īstenajā pasaulē. Domas tiešā īstenība ir *valoda*. Tāpat kā filozofi piešķīra patstāvīgu eksistenci domāšanai, tā viņiem vajadzēja piešķirt patstāvīgu eksistenci arī valodai kā kādai īpašai valstībai. Tas ir filozofiskās valodas noslēpums — tajā domām vārdu formā ir savs īpašs saturs. Problēma — nokāpt no domu pasaules īstenajā pasaulē — pārvēršas par problēmu — nokāpt no valodas augstumiem dzīvē.

..Filozofiem tikai vajadzētu izteikt savu valodu parastajā valodā, no kuras tā ir abstrahēta, un tad tie pazītu tajā sagrozītu īstenās pasaules valodu un saprastu, ka nedz domas, nedz valoda pašas par sevi vēl neizveido īpašu valstību, ka tās ir tikai īstenās dzīves *izpausmes*.»¹

Tāpēc īpaši svarīga ir interpretācija, kas V. Humbolta mācību par valodas formu skaidro kā teoriju par valodas iekšējo struktūru, interpretācija, kas pamatota uz dialektiskā un vēsturiskā materiālisma principiem, kurus izveidojuši K. Markss un F. Engelss, attīstījis V. I. Leņins un mūsdienu marksistiski leņinskā filozofija.

Valodas forma

V. Humbolts uzsvēra, ka valodai, kaut arī tā saistīta ar tautas darbību un tautas domāšanu, ir sava specifika un relatīva patstāvība, stabilitāte. Runas darbība un valoda ir savstarpēji saistītas, bet ne

¹ Markss K. un Engelss F. Vācu ideoloģija. — R., 1963, 418.—419. lpp.

identas parādības. Valoda katrā momentā tiek reproducēta, runa ir daudzveidīga. Valodas forma ir nemainīga, tās izpausme daudzveidīga. Mācība par valodas formu ir V. Humbolta valodnieciskās teorijas svarīgākā daļa («Valoda ir forma un nekas vairāk kā forma»).

Valodas formai ir trīs īpašības: a) «valodas formu izveido tas, kas ir pastāvīgs un vienveidīgs gara darbībā, paceļot artikulēto skaņu līdz domas izpaudumam»; b) valodas forma izpaužas tādējādi, ka valoda ir nevis vārdu agregāts, bet gan sistēma, jo «katrs atsevišķs elements eksistē tikai tāpēc, ka ir vēl kāds cits»; «katra valoda veido savu sistēmu, ar kuru jāsāk tās raksturojums»; c) valodas forma ir divu formālo plānu — materiālā un ideālā, tas ir, ārējās un iekšējās formas, — vienība.

V. Humbolta mācību par ārējo un iekšējo formu atzina dažādas valodniecības, literatūrzinātnes un filozofijas skolas.

Ārējā forma ir valodas matērija, tās skaņu sistēma. Valodas skaņas ir artikulācijas rezultāts, ko izmanto nozīmīgo valodas vienību — sakņu un celmu — veidošanai. Artikulētā skaņa ir formāli organizēta fiziska substance, bet artikulācija — īstā valodas būtība. Pie ārējās formas V. Humbolts pieskaita arī gramatiskās un etimoloģiskās formas (saknes-vārda noformējumu).

Iekšējā forma ir valodas struktūru organizēšana, paņēmieni domas objektivēšanai valodā, tautas gara izpaudums. Valodā pārstāvēti nevis priekšmeti, bet jēdzieni par tiem, ko rada cilvēks, darinot vārdus. Tā sanskritā ziloni sauc gan par divreiz dzerošo, gan par divzobi, gan par vienroci; katrs nosaukums pauž īpašu jēdzienu, bet visi tie apzīmē vienu un to pašu priekšmetu.

Forma piešķir valodai stabilitāti. «Cik tālu sniedzas vēstures atmiņa,» rakstīja V. Humbolts, «valoda allaž veidojusi uz jau dota pamata, nepārkāpjot robežas analogijai ar agrāko, valoda pārveidoja vārdus to lietošanas procesā, nevis izgudroja tos.»

Valodu tipi

Tā kā valodas formas ir nacionāli savdabīgas, vispārīgo (universālo) valodās var konstatēt, nevis loģiski spriežot, bet gan salīdzinot vienas valodas formas ar citas valodas formām, izmantojot radniecīgas un neradniecīgas, attīstītas un neattīstītas valodas.

No vienas puses, V. Humbolts, tāpat kā citi tālaika komparatīvistu, centās konstatēt ģenētisko sakaru starp visām valodām — starp ķīniešu valodu un sanskritu, kas veidoja «divus stingrus galapunktus», starp sanskritu un semītu valodām, sanskritu un basku valodu, starp kavi valodu un sanskritu, turklāt malajiešu-polinēziešu

valodas viņš uzskatīja par starpposmu starp indiešu un amerikāņu valodām. Šīs idejas, kā zināms, XIX gs. vidus salīdzināmi vēsturiskā valodniecība noraidīja, bet tās atkal atdzima XX gadsimta valodniecībā (sk. 38. lpp.).

No otras puses, V. Humbolts pretstatīja valodas, kuras tuvas pēc cilmes, valodām, kuras tuvas pēc valodas tipa, tā aizsākdams valodu tipoloģisko klasifikāciju. Valodu tipi tiek noteikti nevis pēc materiālo elementu kopīguma, bet pēc struktūras. Valodas tips, pēc V. Humbolta, tiek noteikts, atklājot kopīgo tās vārdu un teikumu uzbūvē. Tiek norobežoti četri valodu pamattipi: sakņu, aglutinatīvais, polisintētiskais un fleksīvais valodu tips. V. Humbolts centās valodu tipus aplūkot kā valodas attīstības posmus no tā viedokļa, kā tajās iemiesojies «gars», kaut arī uzsvēra, ka ikvienam tipam ir tikai relatīva vērtība. Šī tendence saistīt valodas formu un tipu ar nacionālo garu un domāšanas attīstības pakāpi ir nepareiza, jo valoda ir tikai domas izteikšanas un veidošanas līdzeklis, bet katra valoda to veic savā veidā, un «lokana, bagāta un ar visām savām nepilnībām brīnīšķīga ir katras tautas valoda, ja šās tautas garīgā dzīve sasniegusi augstu attīstību»¹.

V. Humbolta valodnieciskā koncepcija stipri ietekmēja valodniecības teorijas attīstību. Šī ietekme vērojama ne tikai viņa tiešo sekotāju — H. Šteintāla un A. Potebņas — mācībās, bet arī J. Boduēna de Kurtenē un F. de Sosīra, E. Sepīra un N. Homska, I. Meščaņinova un Dž. Grīnberga teorijās.

V. Humbolta darbu nozīme valodniecībā saistīta ar to, ka viņš parādīja, ka valodniecībai vajadzīga pašai sava «filozofija» — valodniecības teorija, kas balstīta uz visa radniecīgo un neradniecīgo, lielo un mazo valodu faktu materiāla vispārinājumiem. «Valodas pētišanā nav nekā nejēdzīgāka,» rakstīja V. Humbolts, «kā meklēt valodā tikai lielo, ideālo, valdošo. Vārdu analīze visās gramatiskajās niansēs, to sadalīšana vissīkākajos elementos nepieciešama tādēļ, lai pamatīgi izpētītu valodas: pretējā gadījumā virspusēji uzskati un maldīgi spriedumi ir nenovēršami.»

V. Humbolta mācība par valodas formu un dinamiku, par valodas un apziņas (domāšanas), valodas un sabiedrības (tautas) sakaru veicināja valodniecības teorijas attīstību. Šī attīstība prasa nevis vienkārši atzīt V. Humbolta teoriju, bet paturēt visu vērtīgo, ko viņš izdarījis, un pārvarēt kļūdas un nepilnības, kas bija raksturīgas tālaika valodniecībai. V. Humbolta mantojuma šaura un ierobežota izpratne radīja vienu no valodniecības skolām — neohumboltiānismu, kura ievērojamākie pārstāvji ir L. Veisgerbers un B. Vorfs (sk. 169.—170. lpp.).

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. в 15-ти т., т. 10. — М., 1951, с. 848.

6. §. SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀS VALODNIECĪBAS ATTĪSTĪBAS TRĪS PERIODI

XIX gs. pirmajā pusē valodniecība izveidojās par patstāvīgu zinātni, precizēja savu priekšmetu un metodi, ieguva modernu uzbūvi. Par valodniecības pamatnozārēm kļuva vispārīgā valodniecība, kas aptvēra valodas filozofiju un vispārīgo gramatiku, salīdzināmi vēsturiskā valodniecība un konkrētā valodniecība (atsevišķu valodu izpēte, normatīvo gramatiku un vārdnīcu sastādīšana).

Tālākā valodniecības attīstība notika, padziļinoties teorijai un bagātinoties visu valodniecības nozaru faktu materiālam. Tomēr XIX gadsimtā visvairāk attīstījās salīdzināmi vēsturiskā valodniecība. Raksturīgi, ka zinātniskuma princips valodniecībā tika saistīts pirmām kārtām ar vēsturiskuma principu, bet vispārīgie kursi ieguva nosaukumu «salīdzināmā valodniecība».

Bulgāru valodnieks V. Georgijevs salīdzināmi vēsturiskās valodniecības vēsturi dala trīs periodos: pirmais — 1816.—1870. gads, otrais — 1871.—1916. gads, trešais — XX gadsimta valodniecība. B. Delbriks pirmo periodu savukārt dala divos posmos: pirmajam posmam raksturīga F. Bopa «Salīdzināmā gramatika», otrajam — A. Šleihera «Kompēdijs». Tomēr citā vietā B. Delbriks precīzāk apgalvo, ka A. Šleihera «Kompēdijs» beidz veselu periodu valodniecības vēsturē pretstatā F. Bopa darbiem, kuri šo periodu ievada.

A. Šleihera valodnieciskā koncepcija

Ar A. Šleihera (1821—1868)¹ vārdu saistīta ne vien indoeiropēstikas izveidošanās par īpašu zinātni, bet arī dabzinātņu metodes lietošana valodas pētījumos un naturālisma virziena dibināšana valodniecībā (šo virzienu sauc arī par valodniecisko naturālismu). Viņa galvenie darbi ir «Baznīcslāvu valodas morfoloģija» (1852), «Lietuviešu valodas rokasgrāmata» (1855—1857), «Par valodas morfoloģiju» (1859), kas veltīts valodu morfoloģiskajai klasifikācijai, «Indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas kompēdijs» (1861—1862), «Darvina teorija un tās izmantošana zinātnē par valodu» (1863. g., tulkojums krievu valodā 1864. g.) un «Indoeiropiešu valodu hrestomātija» (1868).

Tāpat kā V. Humbolts, A. Šleihers uzskatīja, ka valodas formas pētīšana un tipoloģiskā un ģenealoģiskā valodu sistematizēšana

¹ Sk.: Десницкая А. В. О лингвистической теории Августа Шлейхера. — Вопросы языкознания, 1971, № 6; Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. — М., 1959, с. 32—60.

Valodas uzbūve	Vārda uzbūves formula un tā attieksmju izteikšana teikumā	Piemēri	Vieta valodas vispārīgajā attīstībā
izolējošās	A - tīrā sakne A + A' - saknes vārds + palīgvārds	ķīniešu namakvu, birmiešu	arhaiskie veidi
aglutinātīvās	$\left. \begin{array}{l} Aa - \text{sakne} + \text{piedēklis} \\ A - \text{sakne} + \text{infikss} \\ aA - \text{sakne} + \text{priedēklis} \end{array} \right\} \text{ sintētiskā uzbūve}$	turku- tatāru, mongoļu, ungāru, tušu	pārejas veidi
	Aa(aA) + A' - analītiskā uzbūve	tibetiešu	
fleksīvās	$\left. \begin{array}{l} Aa - \text{tīra iekšējā fleksija} \\ aA^a (A^a a) - \text{iekšējā un ārējā fleksija} \end{array} \right\} \text{ sintētiskā uzbūve}$	šemītu, indoei- ropiešu (senās)	visvairāk attīstītie veidi
	aAa + A' - analītiskā uzbūve	indoei- ropiešu (jaunās)	formu nodilšana pagrimuma periodā

2. att. Valodu morfoloģiskā klasifikācija

veido valodniecības («glotikas») galveno saturu, jo tā pēti šo valodas formu izcelsmi un tālāko attīstību.

Valodu morfoloģiskā klasifikācija. Mācību par valodu tiptiem A. Šleihers sauca par morfoloģiju, pārņēmis šo terminu no dabzinātnēm, kur tas apzīmēja zinātni par augu uzbūvi un formu veidošanos. Valodu morfoloģijai, pēc A. Šleihera atziņas, jāpēti valodu morfoloģiskie tipi, to izcelšanās un savstarpējās attiecības.

Valodas morfoloģiskais tips (klase) tiek noteikts pēc vārda uzbūves, kurā var izteikt nozīmi («sakne») un attiecības («piedēklis»). Tiek pieļauti trīs nozīmes un attieksmju kombināciju tipi: izolējošās valodās ir tikai nozīme (saknes); aglutinātīvās valodas izsaka nozīmi un attiecības (saknes un afiksi); fleksīvās valodas vārdu veido kā vienību, kas izsaka nozīmi un attiecības (sk. 2. att.). Polisintētiskās valodas, ko bija izdalījis V. Humbolts, A. Šleihers uzskatīja par valodas aglutinātīvās formas variantu.

Valodas morfoloģiskie tipi, pēc A. Šleihera domām, ir triju attīstības pakāpju (stadiju) izpausme: vienzilbes klase ir senākā forma, attīstības sākums; aglutinātīvā klase ir vidējā attīstības pakāpe;

ileksīvās valodas kā pēdējā pakāpe koncentrētā veidā ietver divu iepriekšējo attīstības pakāpju elementus.

A. Šleihera morfoloģiskā klasifikācija stipri ietekmēja valodniecību — rosināja izstrādāt mācību par valodu tiem (sk. 282. lpp.). Viņa mēģinājumi valodas morfoloģiskās klases kvalificēt par secīgām valodas attīstības studijām tika atzīti par mākslīgiem, tādiem, kas ir pretrunā ar vēstures faktiem.

Valodu ciltskoks. Aplūkodsams indoeiropiešu valodu savstarpējās attieksmes kā vēsturiskās attīstības rezultātu, A. Šleiheris izveidoja indoeiropiešu valodu ciltskoka teoriju.

Pēc A. Šleihera teorijas, indoeiropiešu pirmvaloda (*Ursprache*) priekšvēstures periodā sadalījās divās pirmvalodu grupās (*Grundsprachen*, starppirmvalodās, pamatvalodās) — ziemeļeiropiešu (slāvu-ģermāņu) un dienvideiropiešu (ario-grieķu-itāļu-keltu) grupā. Vēstures periodā vislielāko tuvību indoeiropiešu valodai saglabājusī senindiešu valoda, visvairāk attālinājušās ģermāņu un baltu-slāvu pirmvalodas.

Indoeiropiešu valodu ciltskoka teorija pamatos saglabājusies līdz mūsu dienām. Nav nekādu pārliecinošu datu, lai apgāztu tēzi, ka priekšvēstures periodā atšķirības un kontakti starp radniecīgiem dialektiem bijuši lielāki nekā heterogēno valodu grupu līdzība. Protams, daudzas šās teorijas tēzes vēlāk tika precizētas, taču jautājums par ģermāņu valodu vietu starp indoeiropiešu valodām un par baltu-slāvu valodu savienību joprojām ir diskutējams.

Pirmvaloda un tās rekonstruēšana. Indoeiropiešu valodu A. Šleiheris uzskatīja par vienotu formu sistēmu (pa jokam viņš pat sacerēja indoeiropiešu valodā fabulu). Taču pirmvaloda viņam bija nevis vēsturiska realitāte, bet gan priekšstats par skaņu sistēmu un formu sistēmu — tikai modelis, kas nepieciešams daudzveidīgā indoeiropiešu valodu materiāla dinamiskai aplūkošanai; vēsturiskais princips tika saprasts uzsvērti retrospektīvi (sal. 54. lpp.).

Tā kā mūsdienu indoeiropiešu valodas radušās zarojoties un vairototies un tā kā senākais skaņu sastāvs bijis vienkāršs, bet saknes un vārda struktūra — vienveidīga, ir iespējams to restaurēt, pamatojoties uz visu senāko indoeiropiešu valodu novērojumiem.

Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības uzdevums, pēc A. Šleihera domām, tieši ir restaurēt pirmformas, izmantojot indoeiropiešu valodās saglabājušās indoeiropiešu pirmvalodas paliekas. Formu, kas īstenībā nav sastapta, bet ir tikai rekonstruēta, A. Šleiheris apzīmēja ar zvaigznīti. Tā vārds ar nozīmi 'tēvs' vairākās senās valodās sastopams šādās formās: sanskr. *pitā*, gr. *patēr*, lat. *pater*, gotu *Ʒadar*, senisl. *Ʒađir*. No tā iespējams secināt, ka pirmforma varētu būt bijusi **patē* vai **patēr*. Bet A. Šleiheru tāds empīrisms neapmierina: viņš restaurē ideālo pirmformu. Tā kā indoeiropiešu valodā, domājams, bijuši trīs patskaņi (*a*, *i*, *u*), bet nomena nominatīva formai bijis

rādītājs -s, tad ideālajai pirmformai vajadzētu būt *patars, kaut arī tas ir pretrunā ar indoeiropiešu valodu reālajiem faktiem.

Tāpēc A. Šleihera darbi ir nozīmīgi nevis ar konkrētajām rekonstrukcijām, bet gan ar rekonstrukciju metodiku, kas prasīja ideālas pirmformas restaurēšanu. B. Delbriks pareizi uzsvēris, ka «konstruētais pirmvalodas tips nav nekas cits kā formula, kas ļauj izteikt mainīgās zinātnieku domas par tā valodas materiāla apjomu un īpašībām, kuru atsevišķas valodas saglabājušas no savas kopīgās pirmvalodas». Piezīmēsim, ka arī N. Marra četru elementu analīze bija veidota, pieļaujot kopējas sākotnējo sakņu zilbju artikulārās uzbūves formulas visām pasaules valodām un skaniskās uzbūves neatkarību no semantikas. Šādu konstrukciju īpatnība ir tā, ka modelēšanas paņēmieni tiek izstrādāti, balstoties nevis uz reālajiem valodas modeļiem, bet uz pētnieka veidotām mākslīgām, idealizētām formulām (sk. 212. lpp.).

Valodas organisms un dabzinātnes. Termins «organisms» XIX gadsimtā tika ļoti plaši lietots kā pētījamā objekta viengabalainības apzīmējums. Tālaika valodniecībā valoda kā organisms tika skaidrota dažādi, visbiežāk kā nozīmes un attieksmju vienība, kas izteikta valodas formā, tās kategorijās un vienībās.

A. Šleihers uzskatīja, ka valoda jāaplūko kā dabas organisms (*Naturorganismus*), kas dzīvo tāpat kā pārējie dabas organismi. Dabzinātniskais princips, uz kura jābalstās valodniecībai, prasa, pēc A. Šleihera domām, šādu postulātu atzišanu:

1) valoda kā dabas organisms eksistē ārpus cilvēka gribas, to nevar pārveidot («Valodas ir dabas organismi, kas radušies bez cilvēku gribas līdzdalības, izauguši un attīstījušies pēc noteiktiem likumiem un savukārt noveco un atmirst»);

2) «valodas dzīve», tāpat kā dabas dzīve, ir attīstība, nevis vēsture; tāpēc augšana bijusi tikai priekšvēstures periodā, un īstā valodas dzīve izpaužas dialektos, bet vēstures periodam raksturīga formu sairšana, valodas formu un pašu valodu novecošana un atmirstana (līdzīgi tam, kā sadēd ieži un sairst organismi dabā), un literārās valodas formas ir mākslīgi veidojumi;

3) valodniecība jādibina uz precīza organismu un to eksistēšanas likumu novērojuma, uz pilnīgas pētītāja pakļaušanās pētījamam objektam. «No dabzinātniekiem,» uzsvēra A. Šleihers, «var mācīties izpratni, ka zinātnē ir nozīme tikai faktam, kas konstatēts uzticamā, stingri objektīvā novērojumā, un uz šādu faktu pamatotam pareizam secinājumam.»

Novērtējot A. Šleihera devumu vispārīgās un salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstībā, nedrīkst aizmirst viņa nopelnus valodniecības vēsturē. Izvirzījis prasību ņemt vērā valodas skaņu atbilstmju likumus, A. Šleihers izveidoja indoeiropiešu pirmvalodas rekonstrukciju metodiku, saprotot pirmvalodu kā formu sistēmu. Ar

A. Šleihera vārdu saistīta indoeiropiešu valodu ciltskoka izveidošana un valodu morfoloģiskās klasifikācijas izstrādāšana. Tai pašā laikā A. Šleihers ir izteicis vairākas tēzes un hipotēzes, kas ir nepareizas ne vien tāpēc, ka viņam nebija pietiekami plaša materiāla, bet arī tāpēc, ka viņš neizprata valodas sabiedrisko dabu un tās attīstības vēsturiski materiālistiskās likumības.

Tādējādi salīdzināmi vēsturiskā valodniecība savas vēstures sākuma periodā — no XVIII gs. beigām līdz XIX gs. vidum — precizēja savu pētīšanas priekšmetu un zinātniski pētniecisko metodi — salīdzināmi vēsturisko metodi (sk. 256.—259. lpp.). Ar salīdzināmi vēsturiskās valodniecības rašanos valodniecība ieguva, pēc F. Engelsa izteikuma, vēsturisku pamatu.¹

Par indoeiropēistikas pamatlicējiem ar pilnām tiesībām tiek atzīti F. Bops un A. Šleihers. Šai sakarā jāmin arī **A. Pots**, kas ar saviem «Etimoloģiskiem pētījumiem indoģermāņu valodu jomā..» (1833—1836) lika pamatus indoeiropiešu fonētikai un etimoloģijai, kā arī **A. Fiks** («Indoģermāņu valodu salīdzināmā vārdnīca», 1868. g.). Turklāt jāatceras, ka salīdzināmi vēsturiskā valodniecība interesējās ne vien par indoeiropiešu valodu salīdzināmo gramatiku un etimoloģiju, bet arī par atsevišķu indoeiropiešu saimes valodu grupu salīdzināmi vēsturiskajām gramatikām un vārdnīcām. Līdzās klasiskajai filoloģijai radās sanskrita (senindiešu) filoloģija, ģermāņu filoloģija (arī skandināvistika), irāņu, slāvu, romāņu filoloģija.

Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība XIX gs. otrajā pusē

Otrā perioda salīdzināmi vēsturiskā valodniecība (XIX gs. otrā pusē — XX gs. sākums) lielā mērā pievērsa uzmanību pētījamā priekšmeta precizēšanai, pārvērtēja izteiktās hipotēzes, kas nebalstījās uz faktu materiālu, paplašināja un padziļināja salīdzināmi vēsturiskās valodniecības problemātiku.

Izcilākie pārstāvji otrā perioda salīdzināmi vēsturiskajā indoeiropēistikā ir **K. Brugmanis** un **B. Delbriks** («Indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas pamati», 1886.—1900. g.), **A. Meijē** («Ievads indoeiropiešu valodu salīdzināmajā pētīšanā», 1903. g.; tulkojums krievu valodā 1911. g.), **F. Fortunatovs** un **V. Bogorodickis** (sk. 68., 62. lpp.).

Šai periodā atrada daudz jaunu faktu un izdarīja daudz atklājumu. Par pētīšanas priekšmetu kļuva indoeiropiešu valodu sintakse, tika izvirzīta indoeiropiešu pirmdzimtenes, kultūras un sadalīšanās problēma; izmantojot valodu ciltskoka teoriju, ģeogrāfiskās variāšanās teoriju (H. Šuharts) un viņņu teoriju (J. Smits), tika precizētas attieksmes starp indoeiropiešu valodām.

¹ Sk.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Изд. 2, т. 20, с. 333.

Tika pārskatīta mācība par indoeiropiešu vokālismu: par senākajiem tika atzīti nevis īsie patskaņi, kā domāja A. Šleihers, bet «pilnās pakāpes» (īsos patskaņus sāka atzīt par garo pavājinājumiem neuzsvērtā pozīcijā). F. de Sosīrs radīja jaunu indoeiropiešu saknes teoriju («Par patskaņu sākotnējo sistēmu indoeiropiešu valodās», 1879. g.). Līdzās rekonstrukciju dinamikas atzīšanai fonētikas un morfoloģijas likumus sāka izprast kā to regulāro atbilstmju formulas, kas pastāv starp divām secīgām formām vai valodām (dialektiem). Tika atzīta atsevišķu valodu vēstures savdabība; A. Meijē runāja par to, ka sava vēsture ir katram vārdam.

Turpinājās jau zināmo tuvu radniecīgo valodu (īpaši ģermāņu, romāņu, slāvu, baltu un irāņu valodu) dziļāka pētīšana. Milzīga nozīme salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstībā bija atsevišķu indoeiropiešu valodu — grieķu, latīņu, vācu, franču, krievu — vēstures pētīšanai; krievu valodas vēstures pētīšanā lieli nopelni bija A. Potebnam, A. Soboļevskim un A. Sahmatovam. Salīdzināmi vēsturiskā metode tika lietota arī citu radniecīgo valodu — pirmām kārtām semītu-hamītu, tjurku, somugru valodu — pētīšanā.

Mūsdienu salīdzināmi vēsturiskā valodniecība

Mūsdienu salīdzināmi vēsturiskā valodniecība, no vienas puses, mantojusi XIX gadsimta salīdzināmi vēsturiskās valodniecības sasniegumus un tradīcijas, bet, no otras puses, izvirzījusi jaunus uzdevumus un problēmas, kas radušies sakarā ar jaunu faktu atklāšanu un valodniecības teorijas attīstību.

Indoeiropēistikas attīstību stipri ietekmēja tas, ka čehu asirologs B. Hroznijs atšifrēja ķīlraksta plāksnītes ar uzrakstiem hetu valodā no XVIII—XIII gs. p. m. ē. («Hetu valoda», 1916.—1917. g.) un amerikāņu valodnieks E. Stērtēvants izveidoja «Hetu valodas salīdzināmo gramatiku» (1933—1951). Tas viss, kā arī tohāru valodas un Krētas-Mikēnu rakstības pētīšana radīja hetoloģiju un lika pārskatīt daudzus indoeiropēistikas jautājumus.

Teorija par indoeiropiešu valodu divām grupām (*centum* un *satəm*) un par grieķu valodas un sanskrita senumu bija iedragāta. Aktuālas kļuva problēmas par indoeiropiešu valodu senāko stāvokli un šās valodu saimes grupu savstarpējām attiecībām, jautājumi par pirmvalodas dialektālo dalījumu un pirmvalodas periodizāciju, kā arī areālvalodniecības un iekšējās rekonstrukcijas metodika.

Tika precizēti indoeiropiešu fonētikas, morfoloģijas un sintakses jautājumi. Iznāca H. Hirta «Indoģermāņu valodu gramatika» (1921—1937), «Indoeiropiešu valodu gramatika» (3. sēj. 1969. g.) J. Kuriloviča redakcijā, tika izdota A. Valdes un J. Pokornija «Indoeiropiešu valodu salīdzināmā vārdnīca» (1927—1932).

Radās un attīstījās laringālā hipotēze, pēc kuras senākais indoeiropiešu vokālisms tiek samazināts līdz vienam (*e* tipa) patskanim,

bet *i* un *u* tiek kvalificēti par skaneņu zilbiskajām pakāpēm, kas ra-
dušās pēc laringālo skaņu zušanas, līdzīgi tam, kā *r*, *l*, *ŋ*, *m* ir *r*, *l*,
n, *m* vokālās formas. Indoeiropiešu saknes struktūra parādījās kā
tāda, kas sastāv no patskaņa starp diviem līdzskaņiem, par kuru var
būt arī laringāla skaņa (to apzīmē ar *ə), ko var restaurēt bez iero-
bežojuma. Agrākā mācība par indoeiropiešu sakņu vienzilbīgumu
sabruka. Atšķirībā no iepriekšējā perioda, kad radniecības pakāpe
tika noteikta galvenokārt pēc fonētiskām un morfoloģiskām pazīmēm,
mūsdienu indoeiropistikā tiek uzsvērtā arī leksiskā nozīme, ne tik
daudz saknes vārda kā veselu leksiski semantisko grupu nozīme,
kuras var izpētīt ar glotohronoloģijas metodi (sk. 262. lpp.) un vārd-
darināšanas analīzi.

Izcilākie trešā perioda indoeiropistikas pārstāvji ir **H. Hirts**,
J. Kurilovičs, **E. Benvenists** («Indoeiropiešu nomeni sākotnējā veido-
šanās», 1935. g., tulkojums krievu valodā 1955. g.), **F. Špehts** («In-
doeiropiešu deklinācijas rašanās», 1943. g.), **V. Pizāni** («Indoeiropie-
šu valodniecība», 1949. g.), **V. Georgijevs** («Pētījumi salīdzināmi
vēsturiskajā valodniecībā», 1958. g.), **V. Porcigs** («Indoeiropiešu va-
lodu apgabala iedalīšana», 1954. g., tulkojums krievu valodā
1964. g.).

Indoeiropistika attīstījās arī Padomju Savienībā. Līdzās vecā-
kās paaudzes valodnieku M. Guhmanes, A. Desņickas, V. Žirmunskas,
S. Kacnelsona, M. Steļina-Kamenska, J. Tronska darbiem parādās
jaunāku valodnieku — E. Makajeva («Indoeiropiešu areālvalodniecī-
bas problēmas», 1964. g., un «Vārda struktūra indoeiropiešu un ģer-
māņu valodās», 1970. g.), J. Otkupščikova («No indoeiropiešu vārd-
darināšanas vēstures», 1967. g.) un citu — darbi.

* * *

Pētījumi par attieksmēm starp lielām valodu saimēm, ko saista
tāli sakari un, iespējams, radniecība, ietekmē salīdzināmi vēsturiskās
un tipoloģiskās valodniecības attīstību. Šos materiālus un idejas
atrodam N. Marra vēsturiski tipoloģiskajā koncepcijā, kā arī Dž. Grin-
berga universāli tipoloģiskajā koncepcijā. Savas attīstības sākuma
periodā salīdzināmā valodniecība krasi pretstatīja tipoloģisko (mor-
foloģisko) un vēsturisko valodniecību, iekšējo un ārējo valodniecību
un nevarēja konstatēt sakarus starp indoeiropiešu valodu saimi
un citām valodu saimēm, bet pēdējo gadu desmitu salīdzināmi vēs-
turiskā valodniecība, kad izveidojās ģeolingvistika kā zinātne par pa-
saules valodu daudzveidību, par to areāliem un tipoloģisko līdzību,
šos pretstatus apvieno, noraidot to vienpusību un līdz ar to veidojot
salīdzināmi vēsturisko, tipoloģisko un socioloģisko (etnolingvistisko)
pētījumu vienību, kur tiek saglabāta arī priekšmeta un analīzes
metodikas specifika.

BIBLIOGRĀFIJA

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. — М.; Л., 1938, с. 445—471.

Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. — М.; Л., 1955.

Гухман М. М. Задачи и содержание сравнительно-исторических исследований. — В кн.: Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. М., 1956.

Общее и индоевропейское языкознание. — М., 1956, с. 128—199.

Сравнительная грамматика германских языков в 5-ти т., т. 1. — М., 1962, с. 19—41.

3. nodaļa

LOĢISKĀ UN PSIHOLOĢISKĀ VALODNIECĪBA

XIX gs. sešdesmitajos līdz astoņdesmitajos gados valodniecība attīstījās, pārvarot vienpusīgās loģisma un naturālisma koncepcijas, nostiprinot vēsturiskuma principu un valodas kā kultūrpsiholoģiskas parādības sociāluma izpratni. Salīdzināmā valodniecība šai valodniecības vēstures posmā attīstījās kā vēsturiska un filozofiska, kā loģiska un psiholoģiska zinātne. Filozofisks un sociālpolitisks vērtējums valodniecības sasniegumiem dots K. Marksa un F. Engelsa darbos, kā arī N. Černiševska rakstos. Tomēr šo darbu nozīme valodniecības attīstībai tika novērtēta tikai XX gs. trīsdesmitajos gados (sk. 101.—102. lpp.).

Tāpēc, pirms sākam iepazīt šo valodniecības vēstures posmu, jāaplūko loģisma un psiholoģisma virziens valodniecībā, kā arī jaungramatismis.

7. §. LOĢISMA VIRZIENS VALODNIECĪBĀ

Filozofiskās (teorētiskās) valodniecības attīstība XIX gs. pirmajā pusē risinājās divu valodniecības virzienu — loģisma un psiholoģisma — cīņā. Gramatikas pētīšanā abi šie virzieni uzsvēra divus aspektus — formālo un semantisko aspektu, taču valodas formas un it īpaši valodas semantikas izpratne šiem virzieniem bija atšķirīga.

Loģiski gramatiskā skola XIX gs. vidū

Atšķirībā no XVII gadsimta racionālās vispārīgās gramatikas loģisma virziens valodniecībā XIX gs. pirmajā pusē lielu uzmanību veltīja valodas formas nacionālajai savdabībai, loģiskā un vēsturiskā

vienībai un bija galvenokārt loģiski sintaktisks (morfoloģiju sauca par etimoloģiju un leksisko nozīmi identificēja ar jēdzienu).

K. Bekera gramatikas filozofija («Valodas organisms», 1827. g., tulkojums krievu valodā 1869. g.) bija loģikas likumu piemērošana mūsdienu (vācu) valodas analizē. Valodu saprata kā organisku (polāru) pretstatu sistēmu, tas ir, tādu pretstatu sistēmu, kuri nevis iznīcina viens otru, bet nosaka viens otru un ir viens otram nepieciešami organisma kā veseluma attīstībā. Mācība par teikumu no loģikas un stilistikas tika pārceļta uz gramatiku. **K. Bekera** shēma, kā rakstīja **F. Buslajevs**, «pareizi noteica vārdšķiras un teikuma locekļus». Vārdšķiru un teikuma locekļu norobežošanas loģiski semantiskais princips uz ilgu laiku kļuva galvenais mūsdienu valodu gramatikās.

Loģiski semantiskā skola izplatījās vairākās zemēs. Krievijā izcili šās skolas pārstāvji bija **N. Grečs** («Praktiskā krievu valodas gramatika», 1827. g.; «Plaša krievu valodas gramatika», 1829. g.), **P. Perevļeskis** («Krievu valodas sintakses uzskicējums», 1848. g.), **I. Davidovs** («Krievu valodas vispārīgās salīdzināmās gramatikas mēģinājums», 1852. g.).

Izcilākais loģiski gramatiskā virziena pārstāvis krievu valodniecībā ir **F. Buslajevs** (1818—1897)¹. Viņa galvenie darbi ir «Par dzimtās valodas mācīšanu» (1844) un «Krievu valodas vēsturiskās gramatikas mēģinājums» (1858). **F. Buslajeva** valodnieciskā koncepcija, kas balstās uz bagāta krievu valodas materiāla, turpināja un attīstīja **M. Lomonosova** un **A. Vostokova** Krievijā iedibinātās tradīcijas, kā arī Rietumeiropā populārās **V. Humbolta**, **F. Bopa** un it īpaši **J. Grimma** valodnieciskās tradīcijas.

F. Buslajeva atziņu pamatā bija teorijas un prakses vienība, turklāt galvenais jautājums gramatikas loģisko (filozofisko), normatīvo (filoloģisko) un vēsturisko pamatu izveidē bija filoloģisko un valodniecisko tradīciju savstarpējās attiecības.

Filoloģiskais pētīšanas paņēmiens orientēts uz mirušo valodu pētīšanu, turklāt «filologam valoda ir tikai līdzeklis senās literatūras iepazīšanai»². Tā kā praktiskā filoloģiskā gramatika izmantoja tikai izcili, galvenokārt mūsdienām tuvu rakstnieku valodu, tā bija tikai rokasgrāmata un, tāpat kā svešvalodas gramatika, mācīja likumus, attīstot atmiņu un iemaņas. **F. Buslajevs** valodas pētīšanas un mācīšanas filoloģisko paņēmienu uzskatīja par neapmierinošu kā pedagoģiskā, tā zinātniskā ziņā.

¹ Sk.: Г р у з д е в а С. И. Основы синтаксической системы Ф. И. Буслаева. — Уч. зап. ЛГУ, 1962, вып. 61; С м и р н о в С. В. Ф. И. Буслаев и русское языкознание первой половины XIX века. — Уч. зап. Тартуского ун-та, 1971, вып. 279.

² Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. — 1884; его же. Историческая грамматика. — М., 1959.

Nepietiek ar to, ka atceras un zina likumus un izņēmumus, tie jāizprot. Šo izpratni dod valodas pētīšanas valodnieciskais paņēmieni. Mūsdienu valoda ir dažādas cilmes un dažāda sastāva gramatisko formu kopums. To var saprast vienīgi tad, ja daļas tiek aplūkotas sakarā ar veselo atbilstoši vēsturiskās attīstības likumiem. Atšķirībā no tiem likumiem, kas balstās uz grāmatu valodas mūsdienu lietojumu, «gramatikas likumi pamatojas uz pastāvīgām valodas īpašībām, kuras nav atkarīgas no lietojuma kādā laikā un tikai dažās formās».

Vēsturiskuma princips (vēsturiskā gramatika), pēc F. Buslajeva domām, apvieno abus valodas pētīšanas paņēmienus (filoloģisko un valodniecisko) un nosaka precīzas robežas starp loģiku un gramatiku, nostiprina sakaru starp valodu un domāšanu. Tā kā «tēlaino priekšstatu periods pastāv pirms abstrakto jēdzienu perioda», «valodas vēsture rāda tikai to, kā valoda pakļāvusies cilvēka evolucionējošās domas ietekmei». Vēsturiskās attīstības rezultātā veidojas valodas loģika, kas «ir precīzāka, stingrāka un pilnīgāka par atsevišķu personu loģiku, lai cik vērīgas un dziļdomīgas tās būtu». Tāpēc vēsturiskās gramatikas loģika atšķiras no vispārīgo (filozofisko) gramatiku loģikas.

«.. Bekers,» rakstīja F. Buslajevs, «neprata noteikt precīzas robežas starp gramatiku un loģiku tāpēc, ka viņa rīcībā nebija pietiekami daudz vēsturisko ziņu par valodām un, veidojot vispārīgos jēdzienus par valodu, viņš nemanot novirzījās no taisnā ceļa, ko bija nospraudis V. Humbolts, un uzņēma vecāko, tā saukto *vispārīgo gramatiku* maldīgo virzienu, kuras centās atrisināt visai dīvainu uzdevumu — loģiski attaisnot valodu, tas ir, pierādīt, ka sholastiskās loģikas paragrāfi ērti piemērojami gramatikas faktiem. Aprobežojies ar vispārīgiem jēdzieniem par domas izteikšanu ar valodas formām, Bekers visu uzmanību veltīja sintaksei, etimoloģiju skarot nedaudz, tikai tādēļ, lai sistēma būtu pilnīga. Rezultātā viņa sintakse, kas nebija balstīta uz etimoloģisko (=morfoloģisko. — V. K.) formu analīzi, izrādījās nevis mācība par valodu, bet abstrakts pārspriedums par loģikas likumu izmantošanu atlasītā valodas materiālā.»

Un tomēr F. Buslajevs uzskatīja, ka gramatikai jābalstās uz loģikas pamatiem, jo jaunāko valodu sintaksē «loģikas likumu abstraktā jēga valda pār etimoloģisko formu un pār sākotnējo uzskatāmo priekšstatu, kas ar šo formu izteikts». F. Buslajeva gramatiskās sistēmas centrā stāv teikums: «.. Sintakse ir visas valodas uzbūves pamats, bet etimoloģija ar dažādiem pārveidojumiem un formām tikai piemēro vārdus teikuma veidošanai. Tāpat kā vārds ir teikuma daļa, arī etimoloģija ir sintakses sastāvdaļa. Vārdšķiras nav nekas cits kā dažādas domas formas.»

Sintakses teorijas pamatā jābūt atziņai par valodas viengabalainību un satura primātu pār formu. Tas izriet no tā, ka teikums ir veidojies runas procesā, savstarpējas sazināšanās un domu

izteikšanas procesā, teikumu savienojumā, kas arī ir runa. «.Visa valodas uzbūve no atsevišķas skaņas līdz teikumam un teikumu savienojumam,» rakstīja F. Buslajevs, «mums rāda atsevišķu komponentu dzīvu saistījumu, kur komponenti cits citu papildina un veido veselumu, kas savukārt piešķir jēgu un nozīmi katram no šiem komponentiem.»

F. Buslajevs attīstīja un precizēja gramatikas loģisma virziena loģiski semantiskās skolas atzinumus, izveidojams mācību par teikuma loģiski formālo pamatu, par teikumu saīsināšanu un apvienošanu, mācību par teikuma palīglocekļiem un palīgteikumiem. Loģiski semantiskās pazīmes viņš atzina par galvenajām — tas ir sintaktiskās analīzes galvenais princips. No mūsdienu sintaktiskās analīzes principiem tas atšķiras vienīgi ar to, ka F. Buslajevs par objektam raksturīgām uzskatīja abu veidu pazīmes, turpretī daudzi mūsdienu pētnieki objektu raksturo tikai pēc formas, bet tā loģiski semantiskās pazīmes pieskaita pie analīzes metodikas (sk. 225. lpp.).

Loģika un gramatika

Loģisma virzienam valodniecībā raksturīgākais ir tas, ka valodas filozofija tiek aplūkota kā loģikas problēma. Valodas semantika tiek identificēta ar loģikas kategorijām un operācijām, bet valodas formas tiek identificētas ar loģiskās domāšanas formām. Tas nozīmē, ka vārds semantiski ir jēdziens, teikums ir spriedums, bet salikts teikums un konteksts ir slēdziens.

Tāda valodas un domāšanas sakara izpratne noved pie valodiskās domāšanas noliegšanas, kā arī valodas semantikas un valodas formu nacionālās un vēsturiskās specifikas noliegšanas. Par galveno uzdevumu kļūst valodas universālo īpašību pētīšana, lietojot deduktīvi klasificējošo metodiku.

Valodnieciskajam loģismam ir sava attīstības vēsture. Aristoteļa loģikā tikai izvirzīta problēma par teikuma un vārdšķiru attieksmēm. Porruajāla gramatikā jau uzsvērts, ka loģiski gramatiskās kategorijas ir universālas. XIX gs. sākumā un vidū loģiski gramatiskā virziena pārstāvji par galveno valodniecībā izvirzīja loģikas un gramatikas attieksmes: teikumā tika noteiktas loģikas kategorijas, un gramatiku atzina par loģiskās domāšanas veicinātāju. Pati domāšana tika interpretēta kā statiskas, pastāvīgas un visiem kopīgas domāšanas formas.

Par galveno valodas vienību tika atzīts teikums, bet par galveno kategoriju — vārdšķira; gramatiskās formas tika atzītas par to zīmēm, verbālās (vārdu, valodas) nozīmes — par zinātniskām zināšanām. Gramatikas uzdevums, pēc šā virziena pārstāvju domām, ir konstatēt valodas formu atbilstību loģikas kategorijām, ko var saskaitīt. K. Bekers norādīja, ka loģikā ir 12 elementu un 81 attieksme.

Dažādas struktūras valodu, kā arī vienas un tās pašas valodas dažādu attīstības periodu pētišana un formāli gramatiskās skolas kritika, ko izteica vēsturiskās valodniecības pārstāvji, noveda pie tā, ka XIX gs. beigās loģisma virziens attīstījās sākumā kā semantiski jēdzieniskā sintakse, pēc tam kā strukturāli semantiskā sintakse. Šo loģiski semantisko skolu izveidē liela loma bija V. Bogorodicka, A. Šahmatova, I. Meščaņinova, O. Jespersena, tāpat arī semantiskās, komunikatīvās un nominatīvās sintakses pārstāvju darbiem.

XX gadsimtā loģisma virziena piekritēju koncepcijas stipri pārveidojās. To noteica leksikoloģijas un loģiski matemātiskās valodniecības attīstība sakarā ar lielām pārmaiņām loģikā un matemātikā XIX gs. beigās un XX gs. sākumā.

Valodniecības, simboliskās loģikas un matemātikas panākumu ietekmē atjaunojās interese par semasioloģijas problēmām, par vārdu un konstrukciju nozīmi, par zinātnes valodu, loģiskās koncepcijas tuvinājās ar vārda, teikuma un runas darbības psiholoģiskajām teorijām. Matemātiskajā valodniecībā senākais loģiskās statikas un psiholoģiskās dinamikas pretstatījums pārveidojās par runas statistikas un valodas loģiski matemātiskās modelēšanas pretstatījumu.

Līdz ar matemātiskās valodniecības attīstību pārveidojās valodniecības metodoloģiskais (filozofiskais) pamats, valodnieciskajos pētījumos ienāca neopozitīvisma (fenomenālisma un operacionālisma, nominālisma un atomisma) idejas. Sevišķi spilgti tas izpaudās novērojuma līmeņa un konstruktu līmeņa krasā pretstatījumā, arī valodas vienību atomārās pazīmes un atomārie teikumi tika raksturoti nevis kā metodiskas, loģiskas funkcijas, bet kā bāzes realitātes un gnozeoloģiski bāzes teikumi. Agrais valodnieciskais loģisms palīdzēja cīnīties pret subjektīvā ideālisma izpausmēm psiholoģisma virziena valodnieku darbos, bet vēlākais valodnieciskais loģisms izplatīja ideālišmu, kas izmanto fizikas, matemātikas un loģikas panākumus, tāpēc valodniekiem pret šo virzienu jāizturas uzmanīgi un kritiski, balstoties uz dialektiskā materiālisma filozofiju.

8. §. PSIHOLOĢISMA VIRZIENS VALODNIECĪBĀ

Psiholoģisma virziens valodniecībā radās kā reakcija pret naturālisma un loģisma virzienu pārstāvju mācībām. Psiholoģisma virziena sākumi atrodami V. Humbolta koncepcijā, kur bija uzsvērts runas darbības aktīvais un semantiskais raksturs. Domāšanas darbības saistīšana ar runas psiholoģiju raksturīga visām valodnieciskā psiholoģisma skolām. Taču vairāk nekā 100 gadu ilgā attīstības gaitā ir radušies dažādi aspekti runas psiholoģijā un mācībā par runas darbību un runas izturēšanos.

Valodnieciskā psiholoģisma galvenās skolas

Par psiholoģisma virziena pamatlicēju tiek atzīts **H. Šteintāls** (1823—1899). Galvenie viņa darbi ir «Valodu klasifikācija kā valodu idejas attīstība» (1850), «Valodas rašanās» (1851), «Gramatika, loģika un psiholoģija» (1855), «Svarīgāko valodas uzbūves tipu raksturojums» (1860).

Noraididams A. Sleihera valodniecisko bioloģismu un K. Bekera loģisko gramatismu, H. Šteintāls attīstīja mācību par valodu kā indivīda darbību un tautas psiholoģijas atspoguļojumu. Viņš uzskatīja, ka priekšstatu kustības likumi aprobežojas ar indivīda valodas un domāšanas (tas ir, runas un runātspējas) rašanās un attīstības pētīšanu un ar sabiedrības valodas (tas ir, kādas tautas valodas materiāla kopumā) rašanās un attīstības pētīšanu, jo «valoda ir tautas gara pašapziņa, pasaules skatījums un loģika». Valodniecībai jābalstās ne vien uz indivīda psiholoģiju, pētījot viņa runu, bet arī uz tautu psiholoģiju, pētījot to valodas.

H. Šteintāla darbu ietekme vērojama ne vien A. Potebņas un H. Paula, bet arī J. Boduēna de Kurtenē, F. de Sosīra un Ļ. Ščerbās darbos. Tomēr valodnieciskais psiholoģisms attīstījās nevienmērīgi.

A. Potebņas un H. Paula koncepcijās psiholoģiskais pamats tika izmantots pirmām kārtām, skaidrojot teikuma, gramatiskās kategorijas un leksiskās nozīmes tipu semantiku. No psiholoģijas viedokļa tika skaidrots arī valodas sakars ar personību un tautu, kuras valoda tika atzīta par kultūrvēsturisku parādību.

J. Boduēns de Kurtenē un F. de Sosīrs akcentēja runas darbības sociālo dabu. Šais koncepcijās par būtisku tika atzīta atšķirība starp individuālleksisko un sociālgramatisko, starp asociatīvajiem un lineārajiem sakariem. XIX gs. beigās un XX gs. pirmajā trešdaļā psiholoģisma skolas apsprieda arī problēmu par valodu un runu, valodas funkcijām, valodas un runas darbības strukturālumu utt.

Valodnieciskā psiholoģisma funkcionāli strukturālais aspekts izpaudās **A. Marti** darbos («Pētījumi vispārīgās gramatikas un valodas filozofijas pamatošanai», 1908. g.), **A. Gārdinera** («Runas un valodas teorija», 1932. g.) un **K. Bīlera** darbos («Valodas teorija», 1934. g.). Psiholoģisma idejas tika izmantotas dažādu valodniecības skolu un virzienu pamatošanai, turklāt psiholoģisms runas darbības izpratnē apvienojās ar simboliskās loģikas idejām, veidojot valodas struktūras un valodnieciskās analīzes paņēmieni izpratni.

Psiholoģisma komponenti atrodami dažādu strukturālisma skolu mācībās, etnolingvistikas un semiotikas teorijās. Tiešā psiholoģisma virziena atdzīvošanās un norobežošanās saistīta ar psiholingvistikas rašanos. 1954. gadā Blūmingtonā tika sasaukts ASV psihologu un valodnieku seminārs; 1957. gadā Č. Osguds izdeva grāmatu «Nozīmes izmērīšana», bet 1961. gadā S. Saporta izdeva svarīgāko psiholingvistikas darbu hrestomātiju «Psiholingvistika». Amerikāņu psiho-

lingvistikas pamatā ir teksta deskriptīva un transformatīva aprakstīšana, biheivioristiskā psiholoģija, īpaši Č. Osguda «izturēšanās trislīmeņu modelis», un informācijas teorija, tas ir, matemātiskā sakaru teorija.

Runas darbības, runas akta struktūras, runas situācijas un konteksta semantiski psiholoģiskā analīze kļuva par pētīšanas priekšmetu daudzās zemēs. Padomju Savienībā šīs problēmas risinājuši L. Ščerba un L. Vigotskis, kā arī psiholingvistikas grupa A. A. Ļeontjeva vadībā («Psiholingvistika», 1967. g.; «Psiholingvistiskās vienības un runas izsacījuma radīšana», 1969. g.; «Valoda, runa, runas darbība», 1969. g.). Anglijā situācijas kontekstu, runas situāciju un runas kontekstu pēti Fērsa—Holideja skola¹. Japānā pastāv «valodas eksistēšanas» skola², kas par mērķi izvirza valodas pētīšanu kop-sakarā ar cilvēka darbību, bet tas prasa valodas akta un mutvārdu runas izpēti. Tā kā valodu uzskata par izziņas un sazināšanās līdzekli, valodas akts tiek atzīts par pētīšanas sākuma punktu. Valodas akts ir cilvēka sociāli pierasta darbība, kas aptver domu un jūtu izteikšanu ar valodas zīmēm un šo izteikumu saprašanu.

Valodnieciskajā psiholoģismā, kas radās kā naturālisma un loģisma noliegums, vēlāk izveidojās tādi nozarojumi, kas psiholoģismu apvienoja ar citu valodas, runas darbības un domāšanas aspektu pētīšanu. Psiholoģiska pieeja vērojama sociolingvistikas un strukturālisma, lingvosemiotikas un matemātiskās valodniecības pārstāvju darbos.

Tā, pieņemot, ka runas darbība ir runātāja psihofizisks akts un spējas, lielā mērā tiek atzīts runas fizioloģiskais pamats. Jau A. Tomsons uzsvēris, ka «īstā» valodas izpratne ir tā, ka «valoda tikai laiku pa laikam, kad mēs runājam vai klausāmies, parādās kā mūsu organisma fizioloģiska darbība kopā ar psihisko; bet katrā laikā valoda eksistē mūsos noteiktu psihisku un fizioloģisku spēju veidā»³. Runas darbības fizioloģisko pamatu atzina L. Blūmfilds un psiholingvisti, kuri vēsturiskumu aizstāja ar transformācijām un statistiski aplūkojamā runas radīšanas procesa līmenisko raksturu.

Galvenās valodnieciskā psiholoģisma skolas ir etnolingvistika un valodas psiholoģiskā socioloģija, semantiskais psiholoģisms un psiholoģiskais strukturālisms, runas psiholoģija un psiholingvistika.

¹ Sk.: Кубрякова Е. С. Из истории английского структурализма (Лондонская лингвистическая школа). — В кн.: Основные направления структурализма. М., 1964; Никольская Л. Н. О теории контекста в работах современных лингвистов Лондонской школы. — В кн.: Вопросы филологии, ч. 1. Л., 1970.

² Sk.: Конрад Н. И. О «языковом существовании». — В кн.: Японский лингвистический сборник. М., 1959.

³ Томсон А. И. Общее языковедение. — Одесса, 1910, с. 6.

Šo skolu atšķirība zināmā mērā saistīta ar psiholoģijas mācību un skolu atšķirību. Valodnieciskā psiholoģisma pārstāvji bieži vien ir pazīstami arī kā psihologi.

Priekšstatu asociācija un runas darbība

Visvairāk valodniecības attīstību ietekmējusi asociatīvā psiholoģija un biheiviorisms.

Asociatīvā psiholoģija ir viens no galvenajiem virzieniem XVII—XIX gadsimta psiholoģijā. Jēdzienus «priekšstatu asociācija» un «apercepcija» ieviesa Dž. Loks un G. V. Leibnics. Valodniecību XIX gs. vidū tieši ietekmēja vācu psihologs un pedagogs J. F. Herbart (»Psiholoģija», 1816. g., tulkojums krievu valodā 1895. g.; »Psiholoģija kā zinātne, kas pamatojas uz pieredzi, metafiziku un matemātiku», 1824. g.). Uzskatīdams, ka metodes precizitāti nosaka kvantitatīvie raksturojumi, kas tiek izmantoti matemātikā un mehānikā, J. F. Herbart veidoja »priekšstatu un jēdzienu mehāniku», kur apziņa traktēta kā priekšstatu, tas ir, apziņas primāro atomu, »statikas un dinamikas» process.

Indivīda domāšana kā psihisks process ir priekšstatu asociēšana. Vienkāršākās ir pieskares asociācijas, kas saistītas ar atrašanos līdzās laikā vai telpā. Sarežģītākas ir līdzības asociācijas un kontrasta asociācijas. Bez asociatīvajām sakarībām tiek atzītas arī citas: asimilācija, tas ir, identu vai tuvu priekšstatu apvienošana un nostiprināšana, un apercepcija — jaunā uztveres un izpratnes atkarība no priekšstatiem, kas jau glabājas apziņā.

Mācība par asociatīvo mehānismu domāšanas procesos palīdzēja valodniecībā izveidot mācību par vārda iekšējo formu, par vārdu pārnesto nozīmju tipiem, par vārda un teikuma aktuālo nozīmi, par asociatīvajām un sintagmātiskajām attieksmēm.

XX gadsimtā asociatīvās psiholoģijas problemātiku pārmantoja biheiviorisms¹. Jau V. Vunts, eksperimentāli pētīdams apercepciju kā visas psihiskās darbības pamatu, uzsvēra, ka tā ir gribas darbība. D. Votsons rakstā »Psiholoģija biheiviorista skatījumā» (1913) un pēc tam grāmatā »Biheiviorisms» (1925) psihisko darbību centās skaidrot kā redzamu un neredzamu motorisko reakciju sistēmu pēc shēmas »stimuls — reakcija», kā iemaņu veidošanās procesu. Apziņa kā smadzeņu funkcija tiek noliegta, bet domāšana tiek identificēta ar runu, kuru interpretē kā runās kustības aktu. Dž. Mīds pievērsa uzmanību izturēšanās sociālajai dabai, kas izveidojas sazināšanās procesā.

Biheiviorisms ietekmēja runas akta pētīšanu. Tai pašā laikā biheiviorisms, tāpat kā psiholoģiskā asociāciju teorija, tuvinās ar ma-

¹ No angļu *behaviour* 'izturēšanās'.

temātisko loģiku, kas pēti asociativitātes likumu. Šo likumu izmanto izteikumu rēķinos un sarežģītu izteikumu pētišanā, kuri izveidoti ar konjunkciju, disjunkciju, implikāciju un ekvivalenci.

Padomju valodnieki pārvar asociatīvās psiholoģijas mehāniskumu un ideālismu, tāpat arī biheiviorismu, rūpīgi analizējami faktū materiālu un runas darbības sociālo dabu, izmantodami mūsdienu sasniegumus augstākās nervu darbības fizioloģijā un sociālajā psiholoģijā. Asociāciju un apercēpciju fizioloģiskais pamats tiek skaidrots ar I. Pavlova mācību par pagaidu sakaru izveidošanu un saglabāšanu un par augstākās nervu darbības sistēmisko raksturu. Apziņas psiholoģija, ko padomju zinātnē izveidojuši Ļ. Vigotskis, S. Rubiņšteinš, A. N. Ļeontjevs, pārvar asociatīvās un izturēšanās psiholoģijas aprobežotību un vienlaikus uzsver psihiskās darbības sociālo nosacītību¹.

A. Potebņas valodnieciskā koncepcija

A. Potebņa (1835—1891)² ir izcils ukraiņu un krievu filologs, kas stipri ietekmējis Krievijas valodniecības un literatūrzinātnes attīstību. Viņa galvenie darbi ir «Doma un valoda» (1862) un «No piezīmēm par krievu valodas gramatiku» (1874—1888). A. Potebņa lika pamatus Harkovas valodniecības skolai, kuras mācība ieguva nosaukumu potebņianisms. Viņa tiešie skolnieki bija A. Vetuhovs, A. Gornfelds, V. Ļezins, B. Ļapunovs, A. Popovs, V. Harcijevs.

A. Potebņa veicināja valodnieciskā psiholoģisma un salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstību. Viņš uzskatīja, ka V. Humbolts «ar savām valodas kā darbības, gara dzīves, domāšanas orgāna definīcijām tieši lika pamatu jautājuma pārceļšanai psiholoģijas jomā»³. Balstīdamies uz V. Humbolta un H. Šteintāla darbiem, A. Potebņa radīja oriģinālu koncepciju, kas valodu aplūko kā vēsturisku parādību, kā runas un domu darbību.

Doma un runa. Valodai kā vienam no cilvēku darbības veidiem ir trejādas īpašības — vispārcilvēciskās, nacionālās (pēc tālaika terminoloģijas — cilts īpašības) un individuālās. «Valodu vispārcilvēciskās īpašības,» rakstīja A. Potebņa, «ir šādas: skaņu jomā — spēja sadalīties komponentos, iekšēji — tas, ka visas valodas ir simbolu sistēmas, kas kalpo domai. Visas pārējās valodu

¹ Sk.: Ярошевский М. Г. Психология в XIX столетии. — М., 1971; Будилова Е. А. Философские проблемы в советской психологии. — М., 1972.

² Sk.: Булаховский Л. А. А. А. Потебня. — Киев, 1952; Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. — М., 1958, с. 330—356; Спринчак Я. А. Применение сравнительно-исторического метода в синтаксических исследованиях А. А. Потебни. — Филологические науки, 1962, № 4.

³ Потебня А. А. Мысль и язык: Изд. 2. — Харьков, 1892; его же. Из записок по русской грамматике, т. 1—2. — М., 1958.

īpašības ir cilts, nevis vispārcilvēciskas īpašības. Nav nevienas gramatiskas un leksiskas kategorijas, kura būtu obligāta visām valodām.»¹

Tautībai raksturīgs valodas kopīgums; atšķirība starp tautībām ir atšķirība starp valodām, kuras glabā tautas tradīcijas. A. Potebņa uzskata, ka valodas kopīgums vairākām kaimiņu ciltīm var izveidoties divējādi — «vai nu tā, ka stiprākās cilts valoda izspiež vājākās cilts valodu, kas tad izzūd (piemēram, pārkrievojušos somu dialekts), vai arī tā, ka sajaucoties rodas amalģētas valodas, kā angļu, franču, itāļu, spāņu, ungāru valoda».

Katra valoda kā simbolu sistēma «ir kaut kas sakārtots, katra tās parādība atrodas sakarā ar citām parādībām. Valodniecības uzdevums ir uztvert šo sakaru, kurš tikai nedaudzos gadījumos ir acīmredzams.» Valodas sakārtotība izpaužas tikai valodas lietojumā, tāpēc ka, «izrauts no sakara, vārds ir miris, tas nefunkcionē, neatklāj ne savas leksiskās, ne formālās īpašības». Valoda ir vēsturiska, tāpēc neviendabīga parādība.

Runas darbība ir valodas, runātāju zināšanu un izsakāmo domu mijiedarbība. Pētnieka svarīgākais uzdevums ir parādīt domu un runas, nevis loģikas formu un valodas formu mijiedarbību. Runas un domāšanas darbībai ir individuāls un aktīvs raksturs («Runā vārds katrreiz atbilst vienam domāšanas aktam, nevis vairākiem»). Tāpēc jāzina ne vien valodas kategorijas un izveidojušās, gatavās domas un zināšanas, bet jāpazīst arī pats domu izteikšanas process un tas, kā klausītājs teikto saprot. Valoda ir ne vien domu un emociju izteikšanas līdzeklis un glabātāja, bet arī domu veidošanas līdzeklis kā runātājam, tā klausītājam.

No valodas, runas un domu savstarpējo attieksmju viedokļa svarīgi ir izprast vārda, gramatiskās formas un kategorijas semantisko struktūru. To pētīšanai A. Potebņa pievērsa sevišķu uzmanību.

Vārds kā sarežģīta vienība. Mācība par vārdu A. Potebņas valodnieciskajā koncepcijā ieņem centrālo vietu. Mācība par vārdu deva atbildi uz jautājumu, kā veidojas doma-jēdziens un kā indivīdi, izsakot katrs savu domu, panāk savstarpēju saprašanos. Tāpēc A. Potebņa uzskatīja, ka «valodas vēstures galvenais uzdevums ir parādīt vārda lomu secīgas tādu sistēmu rindas veidošanā, kuras ietver personības attieksmi pret dabu».

Vārdam piemīt vispārināšanas un domas attīstīšanas funkcija. Pēc A. Potebņas domām, vārds palīdz domu idealizēt un atbrīvot no tiešo juteklisko uztveru nomācošās un sadrumstalojošās ietekmes, tā ka priekšstats-tēls pārveidojas par priekšstatu-jēdzienu. Vārds kļūst par tā simbolu.

¹ Потебня А. А. Язык и народность. — Вестник Европы, 1895, кн. 9, с. 11.

So lomu vārds veic ar savu sarežģīto daudzlīmeņu semantisko struktūru. Katrs vārds sastāv no trim elementiem: komponentos sadalāmas skaņas, priekšstata un nozīmes. Bez skaņas nav vārda, un arī komponentos sadalāma skaņa bez nozīmes ir nevis vārds, bet tikai mākslīgs fonētisks preparāts. «Skaņa vārdā ir nevis zīme, bet tikai zīmes apvalks vai forma, «zīmes zīme».

Vārds ir ne tikai skaniska vienība, bet arī priekšstata un nozīmes vienība. Bez skaņas vārdā ir vēl nozīmes zīme, kas pārstāv vārda iekšējo formu. Nozīmes zīme ir jau simbols, kas vārdus pārvērš sistēmā, kura spēj pārvadīt un veidot domas un nozīmes, kas neietilpst vārda saturā.

A. Potebņas mācība par vārdu kā simbolu (vai nozīmes zīmi) izriet no tā, ka vārda saturā tiek norobežots priekšstats un nozīme. Runājot par vārdu kā nozīmes zīmi (vai simbolu), A. Potebņa rakstīja: «Zīme vārdā ir noteikta tēla vai jēdziena aizstājēja, kas nepieciešama domas ātrumam un apziņas paplašināšanai; tā ir kaut kā pārstāve domu procesā, tāpēc tiek saukta par priekšstatu. Šo vārda priekšstats nozīmi, kas ir īpaši svarīga valodniecībā un radusies valodas vērojumā, nedrīkst sajaukt ar citu, vairāk pazīstamu un mazāk noteiktu nozīmi, pēc kuras priekšstats ir tas pats, kas uztvērumš vai juteklīks tēls, katrā gadījumā — pazīmju kopums.»

Ļoti svarīgi ir uzsvērt, ka priekšstats šai nozīmē tiek aplūkots no vārda atspoguļojošās un reprezentējošās lomas viedokļa: būdams nozīmes zīme, priekšstats norāda uz vienu no priekšmeta pazīmēm, reprezentējot apziņā gan pašu priekšmetu, gan jēdzienu par to. V. I. Leņins augstu novērtēja L. Feierbaha vārdus, ka prāts ir pasaules valdnieks tikai pēc nosaukuma, nevis īstenībā, jo nosaukums ir «atšķirības zīme, kaut kāda pazīme, kura duras acīs, kuru es padaru par priekšmeta pārstāvi, kas raksturo priekšmetu, lai varētu to iedomāties tā kopumā».¹

A. Potebņa izcēla ne vien vārda vispārinošo un reprezentējošo lomu; viņš uzsvēra arī vārda aktīvumu domas attīstības gaitā, vairākkārt atkārtojot, ka priekšstats ir apercēpcija vārdā, tas ir, divu domas kompleksu — no jauna iepazīstamā un agrāk iepazītā, jaunā un vecā priekšstata — salīdzinājums. Tā bērns, pirmo reizi redzēdams apaļu, matētu lampas kupolu, nosauc to par arbūziņu, uzsvērdams salīdzināmo priekšmetu līdzību tikai pēc vienas pazīmes — pēc veida. Gluži tāpat, tā kā latīņu vārda *carous* un krievu vārda *корова* pamatā ir pazīme «ragains», «tas nozīmē, ka cilvēka domās, kad viņš iepazīna govī, jau bija zināšanas par ragainu dzīvnieku».

Priekšstats motivē vārda nozīmi atkarībā no iepriekšējās pieredzes, dodams «nevis priekšmeta tēlu, bet tēla tēlu». Motivētājiem

¹ Sk.: Leņins V. I. Raksti, 38. sēj., 364. lpp.

vārdiem ir iekšējā forma, tas ir, tuvākā etimoloģiskā nozīme. «Vārda iekšējā forma ir domas satura attieksme pret apziņu; tā rāda, kā cilvēkam tēlojas viņa paša doma.» Vārda daudzkārtējas lietošanas rezultātā priekšstats var aizmirsties, tad vārds zaudē savu iekšējo formu, zaudē tēlainību, bet skanējuma, nozīmes un priekšmeta sakars kļūst nemotivēts; notiek domas kondensēšanās.

Vārda nozīme un tā apzīmētais jēdziens arī nesakrīt, kaut gan vārda nozīme, tāpat kā priekšstats, piedalās jēdziena izteikšanā un apzīmēšanā. Nenorobežojot valodiskās un nevalodiskās nozīmes, valodniecība zaudētu savu priekšmetu un «līdzās savam neapstrīdamajam saturam, par kuru nespriež neviena cita zinātne, ietvertu arī visu citu zinātņu saturu. Piemēram, runājot par vārda *koks* nozīmi, mums vajadzētu pāriet botānikas jomā, bet sakarā ar vārdu *cēlonis* vai ar cēloņa saikli vajadzētu apcerēt cēlonību pasaulē. Taču ar vārda nozīmi saprot divas dažādas lietas; vienu, kas ir valodniecības kompetencē, sauksim par vārda tuvāko nozīmi, otru, kas veido citu zinātņu priekšmetu, sauksim par vārda tālāko nozīmi. Tikai vārda tuvākā nozīme veido īsto domas saturu vārda izrunāšanas brīdī. Kad es saku *sēžu pie galda*, man nav prātā vārdu *sēdēšana* un *galds* atsevišķu pazīmju, *pie* telpiskās attieksmes utt. kopums. Tādu kopumu jeb jēdzieni iespējams pārdomāt tikai vairākos mirkļos ar vairāku prāta piepūli palīdzību, un tā izteikšanai vajag daudz vārdu.»

Vārda tuvākā (jeb valodiskā) nozīme atšķiras no vārda tālākās nozīmes (jeb priekšstatiem un jēdzieniem par priekšmetu), pirmkārt, ar to, ka tā ir nepilnīga zināšana, formāla zināšana, un, otrkārt, ar to, ka vārda tuvākā nozīme ir vispārzināma, tautiska, tāpēc runātājs un klausītājs viens otru saprot.

Turpreti vārda tālākā nozīme ir individuāla. Pētījot vārda tālāko nozīmi, valodniecība saskaras, no vienas puses, ar individuāli subjektīvo domu (piemēram, aplūkojot atsevišķu autoru dzejas valodu un stilu), bet, no otras puses, — ar individuāli objektīvo zinātnes domu, kura izpaužas ar valodas un tās līdzekļu palīdzību. Ar saviem darbiem literatūras teorijā A. Potebņa daudz paveicis poētiskās domāšanas un dzejas valodas izpētē.

Gramatiskā forma un kategorija. Vārda leksiskā nozīme par spīti tās formālumam ir priekšmetiska. Gramatiskā nozīme ir formāla, tā nosakāma, analizējot gramatiskās formas un valodas kategorijas.

Vārda leksiskā nozīme atšķiras no gramatiskās nozīmes, pirmkārt, ar to, ka leksiskā nozīme attiecas pret gramatisko kā konkrētais (priekšmetiskais) pret vispārīgo, un, otrkārt, ar to, ka gramatiskās formas nozīme, kas sistematizē domu, nav domas priekšmets, tā ka leksiskais saturs un gramatiskā forma «veido it kā vienu domas aktu, nevis divus vai vairākus un dzīvo runātāja apziņā kā

nedalāma vienība». Tātad gramatiskā nozīme ir abstrakcija no konkrētiem priekšmetiem un konkrētiem domāšanas aktiem.

Tai pašā laikā gramatiskā nozīme ir līdzīga vārda leksiskajai nozīmei: gramatiskā nozīme nav identa loģisko formu nozīmei, tāpēc ka gramatiskā kategoriju ir daudz vairāk nekā loģisko kategoriju. Gramatiskās kategorijas un formas ir nacionālas; tās vajadzīgas stāstīšanas procesā, tas ir, domas veidošanā un izteikšanā. Gramatiskā forma (un vārda formālā daļa) pēc savas struktūras ir līdzīga vārdam.

Tāpat kā vārds, gramatiskā forma sastāv no trim elementiem: no skaņas, priekšstata un nozīmes. A. Potebņam sevišķi svarīgs ir tas, ka «gramatiskā forma ir vārda nozīmes elements un ir viena veida ar vārda priekšmetisko nozīmi».

Kā reālu objektīvu lielumu (nevis zinātnisku abstrakciju) gramatisko formu, līdzīgi saknei, nenosaka pēc vārdu vispārīgajām nozīmēm, bet izsecina no valodas un runas kā vienota veseluma; to var veikt, izmantojot aprakstošo vai vēsturisko metodi. Gramatiskā forma klasificē vārdus un dara runu sakarīgu.

Lai noteiktu gramatiskās formas nozīmi, tā jāsaista ar pārējām šās struktūras valodas formām, ar tiem vispārīgajiem grupējumiem, «kuros sadalās konkrētais valodas saturs, tikko tas parādās domās». Tādi vispārīgie grupējumi ir gramatiskās kategorijas un vārdšķiras, kuras teikumā nosakāmas pēc piedēkļiem un prievārdiem, tāpat pēc palīgvārdiem (jeb gramatiskajiem vārdiem).

Runa kā teikumu kopums ir valodas daļa. Teikuma sadalīšana vārdšķirās un teikuma locekļos pēc to izcelsmes un lomas domas noformēšanā un pārvadīšanā nesakrīt ar teikuma loģiski gramatisko dalījumu. Runas dalījums saistīts ar teikuma jēdzienisko dalījumu, pamatojoties uz psiholoģisko (nevis loģisko) spriedumu. Psiholoģiskais spriedums ir apercēpcijas semantiski sintaktiskā izpausme: «Apercēpjamais un izskaidrojamais ir sprieduma subjekts, apercēpjošais un apzīmējošais ir sprieduma predikāts.» Piemēram, teikumi *Zirgs nav suns* un *Suns nav zirgs* formāli loģiskā ziņā ir ekvivalenti, bet to jēdzieniskais dalījums ir atšķirīgs.

Teikumā ne vien tiek izmantoti visi valodas līdzekļi, bet notiek arī leksikas un gramatikas un dažādu gramatisko kategoriju — vārdu, vārdšķiru, teikuma locekļu un teikuma tipu — mijiedarbe.

Īpašu uzmanību A. Potebņa pievērsa slāvu valodu salīdzināmi vēsturiskajai sintaksei. Analizējot pirmām kārtām saliktos teikuma locekļus un to vēsturiskās maiņas, ko radījusi teikuma locekļu diferenciācijas tendence, aplūkojot divus posmus teikuma vēsturiskajā attīstībā (tas ir, nominālā teikuma un verbālā teikuma posmus), kā arī vienkāršo un salikto teikumu rašanās un attīstības ceļus, A. Potebņa stipri ietekmēja slāvu un indoeiropiešu sintakses teorijas attīstību. Tai pašā laikā viņa secinājumos un vērojumos bija daudz kopīga ar viņa laikabiedru un pēcteču, tas ir, jaungramatiķu, mācību.

9. §. JAUNGRAMATIĶI UN JAUNGRAMATISMS

Otrais posms salīdzināmi vēsturiskās un psiholoģiskās valodniecības attīstībā saistīts ar Leipcigas valodniecības skolas darbību. Šās skolas jaunie pārstāvji atklāti oponentēja salīdzināmās valodniecības dogmām, ko aizstāvēja viņu skolotājs A. Sleihers. F. Carnke jaunus valodniekus nosauca par jaungramatiķiem — *Junggrammatiker*. Šo pa jokam izteikto apzīmējumu K. Brugmanis izmantoja par nosaukumu jaunam virzienam valodniecībā (*die jüngste Richtung*), un «jaungramatisms» kļuva par valodniecības terminu, kas apzīmē valodniecisku koncepciju, kurai bija ievērojama loma valodniecības attīstībā.

Par jaungramatiķu manifestu kļuva K. Brugmaņa un H. Osthofa uzrakstītais priekšvārds neperiodiska izdevuma «Morfoloģiski pētījumi» (1878) pirmajam sējumam. Galvenie šā virziena pamatlicēju darbi ir B. Delbrika «Ievads indoeiropiešu valodu pētīšanā» (1880), «jaungramatisma enciklopēdija» — H. Paula «Valodas vēstures principi» (1880. g., tulkojums krievu valodā 1960. g.), K. Brugmaņa un B. Delbrika «Indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas pamati» (1886—1900), A. Leskīna «Senbulgāru (baznīcslāvu) valodas gramatika» (1909. g., tulkojums krievu valodā 1915. g.).

Jaungramatiķu idejas kļuva plaši pazīstamas. Tās pārņēma citu zemju valodnieki: Francijā — M. Breāls («Semantikas mēģinājums», 1897. g.), Itālijā — G. Askoli, Amerikā — V. D. Vitnejs, Šveicē — F. de Sosīrs, Krievijā — F. Fortunatovs un J. Boduēns de Kurtenē. Sevišķi jaungramatisms ietekmēja konkrēto valodu vēsturisko fonētiku un gramatiku, kā arī dialektu pētījumus.

Jaungramatisms ir salīdzināmi vēsturiska psiholoģiskā valodniecība. Vēsturiskums un psiholoģisms ir divi galvenie principi, kas nosaka jaungramatiķu uzskatus par valodas dabu, valodniecības priekšmetu un zinātniskās pētīšanas metodiku.

Runājošais cilvēks un ūzuss

Par būtisku trūkumu naturālistiskā un loģistiskā indoeiropiešu valodu pētīšanā jaungramatiķi atzina to, ka pārlietu daudz tika pētītas valodas un pārlietu maz — runājošais cilvēks, pats valodas radītājs. Jaungramatiķu metodoloģisko principu pamatā, kā raksta H. Osthofs un K. Brugmanis, ir «divas ļoti skaidras domas: pirmkārt, valoda nav lieta, kas stāv ārpus cilvēkiem un pāri viņiem un eksistē pati sev; valoda īsti eksistē tikai individuā, līdz ar to visas pārmaiņas valodas dzīvē var nākt tikai no runātājiem indivīdiem; otrkārt, cilvēka psihiskā un fiziskā darbība, apgūstot no senčiem

mantoto valodu un atkārtojot un pārveidojot apziņas uztvertos skaniskos tēlus, savā būtībā paliek nemainīga visos laikos»¹.

Atšķirībā no tīrās dabzinātnes valodniecība pieder pie kultūras zinātnēm, jo psihisko faktoru piedalīšanās ir kultūras pazīme, tāpat kā valodas sabiedriskais raksturs. «Vienīgi sabiedrība,» atgādina H. Pauls, «rada kultūru, tikai tā padara cilvēku par vēsturisku būtni.»² «.. Mēs pavirzījāmies uz priekšu,» raksta B. Delbriks, «arī principiālos jautājumos, jo iemācījāmies saprast, ka valoda ir nevis organisms, bet sabiedrisks iestādījums, kas pamatots uz neskaitāmām vienas tautas cilvēku darbībām.»³

Jaungramatiķi uzskatīja, ka valodas procesu nepatvaļīguma un to diezgan lielā vienkāršuma dēļ «vienkāršākie psihiskie procesi visiem indivīdiem ir vienādi, bet atsevišķu personu īpatnības pamatojas uz dažādām šo elementāro procesu kombinācijām». Kopīgā valodas izjūta nosaka runātāju valodas procesu vienveidību, kas ir šo procesu precīzas zinātniskās pētīšanas svarīgākais pamats. Tā kā valodas procesi visiem runātājiem ir vienādi, valodu var pētīt, pētījot dažu vai pat viena indivīda runu. Individuālās runas pētīšanas svarīgumu nosaka ne tikai runas darbības raksturs.

Runas darbību jaungramatiķi saprot kā pamatos psihisku un likumsakarīgu (kaut arī daudzfaktoru parādību), un tas nosaka pētīšanas uzdevumus un metodi. Visa pamatā ir jautājums par attiecsmēm starp paradumu un indivīda runu. Tā kā valodu ietekmē daudzi faktori, kas skar cilvēka apziņu, valodnieciskās pētīšanas galvenie paņēmieni ir rūpīga atsevišķu faktu un faktoru (arī pašnovērošanas) aprakstīšana un rezultātu salīdzināšana. Tieši šo empirismu (vai, kā vēlāk teica, atomismu, domāšanas induktivitāti) jaungramatiķi uzskatīja par precizitātes un zinātniskuma pazīmi.

«Ikvienu zinātne, kas pamatojas uz pieredzes datiem,» rakstīja H. Pauls, «panāk jo lielāku precizitāti, jo labāk tai izdodas no tās pētījamām parādībām norobežot atsevišķus faktorus un izpētīt katra šāda faktora darbību atsevišķi. Te, patiesību sakot, arī slēpjas zinātnisko uzskatu radikālā atšķirība no parastajiem.» No saskarzinātņu dotumiem valodniekam jāzina fizikas, fizioloģijas, matemātikas pamatlikumi un pētīšanas paņēmieni.

¹ Остроф Г. и Бругман К. Предисловие в книге «Морфологические исследования...». — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1960.

² Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960.

³ Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков. — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания..., ч. 1, с. 190.

Dialektoloģija un lingvistiskā ģeogrāfija

Jaungramatiķu uzskatu izplatīšanās veicināja dialektoloģijas attīstību. Pēc jaungramatiķu domām, izlokšņu pētīšanai principiāla nozīme ir tāpēc, ka, pirmkārt, tautas izlokšnes ir dzīvas valodas, tās dabiskāk un likumsakarīgāk rāda valodas dzīvi. «Visās dzīvajās tautas izlokšnēs,» rakstīja H. Osthofs un K. Brugmanis, «dialektam raksturīgās skaniskās formas tiek realizētas visā valodas materiālā, un valodas kolektīva locekļi tās savā runā ievēro daudz konsekvētāk, nekā to var gaidīt, pētījot senās, tikai rakstu formā pieejamās valodas.» Un, otrkārt, jaungramatiķi uzskatīja, ka izlokšnes pilnīgāk saglabājušas valodas dzīvi, ka daudzus gadījumos tās ir vienīgais nefiksētās pagātnes avots.

XIX gs. beigās attīstījās ne vien dialektoloģija, bet arī lingvistiskā ģeogrāfija. Abas šīs valodniecības nozares sniedza jaunus atzinumus par dialektu un par dialektu zonām, kā arī izveidoja jaunus valodnieciskās pētīšanas paņēmienus (sk. 270.—275. lpp.). Kopš jaungramatiķu laikiem dialektu fakti kļuvuši par vienu no trim galvenajiem valodas vēsturiskās pētīšanas avotiem.

Vēsturiskuma princips

Jaungramatiķi ne vien pētīja valodas galvenokārt vēsturiski, bet arī uzskatīja vēsturiskuma principu par svarīgāko teorētisko prasību valodas zinātniskajā pētīšanā. H. Pauls savā galvenajā teorētiskajā darbā «Valodas vēstures principi» apgalvoja: «Tas, ko saprot ar nevēsturisku un tomēr zinātnisku valodas apcerēšanu, pēc būtības arī ir vēsturiska, bet nepilnīga valodas pētīšana — nepilnīga daļēji pētnieka vainas dēļ, daļēji sakarā ar pētījamā materiāla īpatnībām. Tikko pētnieks pārkāpj vienkāršas atsevišķu faktu konstatācijas robežas, tikko viņš mēģina tvert sakaru starp parādībām un tās saprast, uzreiz sākas vēstures sfēra, kaut arī pētnieks varbūt to skaidri neapzinās.»

Risinot loģiskā un vēsturiskā problēmu, jaungramatiķi augstāk vērtēja vēsturisko.

Vēsture un mūsdienu. Nosakot salīdzināmi vēsturiskās valodu pētīšanas priekšmetu, jaungramatiķi uzskatīja par lietderīgu pētīt nevis pirmvalodas «miglainās tāles», bet mūsdienu valodu, saprotot mūsdienu tikai vēsturiski. H. Osthofs un K. Brugmanis uzsvēra, ka nevis hipotētiskās pirmvalodas rekonstrukcijas, bet konkrētā fiksētā valodu vēsture ir īstais valodas vēstures priekšmets.

Visprecīzākie dati iegūstami no ģermāņu, romāņu, slāvu valodām: tradīcija šais valodās saglabājusies daudzus gadsimtus, un tām ir dzīva mutvārdu forma. Šī tendence aptvert pēc iespējas vairāk

valodas materiāla ilgā laika posmā, vispusīga atsevišķu parādību pētīšana tika nosaukta par jaungramatiķu empīrismu (vai atomismu). Par valodas attīstību domāja tikai kā par evolūciju.

Dialektu runas daudzveidības vērojumi rosināja pārskatīt pirmvalodas vienotības izpratni, kā arī A. Sleihera atziņas par radniecīgo valodu veidošanās cēloņiem. Pēc analogijas ar mūsdienu valodu dialektālo stāvokli sāka runāt par pirmvalodas sadalījumu dialektos. Tika izvirzīta valodu kontaktu problēma un izveidota viļņu teorija, kas izklāstīta J. Šmita darbā «Radniecība starp indoeiropiešu valodām» (1872).

Jaungramatiķi pievērsās ne vien atsevišķu parādību vēstures pētīšanai, bet arī vēsturiskās attīstības principu un valodas vēstures principu izstrādāšanai — fonētiskajiem (skaņu) likumiem un analogijas likumiem kā diviem galvenajiem valodas attīstības iekšējo likumu tipiem.

Jaungramatiķi uzskatīja, ka runas darbībai ir divas puses — fizioloģiskā un semantiskā puse. A. Leskīns jau 1871. gadā rakstīja: «Divi momenti (likumsakarīgas skaņu pārmaiņas un analogijas ietekme) izskaidro noteiktā periodā lietotās valodas formas, un tikai ar šiem diviem momentiem jārēķinās»; H. Pauls nošķīra fonētiskos un semantiskos procesus, uzsvērdams, ka starp tiem nav nekādas cēloņsakarības.

Fonētiskie likumi. Fonētiskā likuma jēdziens radīja daudz zinātnisku strīdu un polemiku. Cenšanās valodas skanisko materiālu interpretēt kā fizioloģiski sakārtotu bija daļa no jaungramatiķu cīņas par valodniecības zinātnisko precizitāti.

Fonētiskā likuma jēdziens mainījās, tika precizēts un ietvēra vairākus momentus. Fonētiskā likuma pirmā pazīme — tā materiālais, skaniskais raksturs, neatkarība no nozīmes — lielus iebildumus neradīja. Patiešām, c'[m]лo — c'[o]л ir fonētiski likumsakarīga mija, turpretī н'[э]бо — н'[o]бо ietver miju [э] — [o], kas nav fonētiski likumsakarīga; tā izskaidrojama ar atšķirību nozīmēs un ar atšķirīgo izrunas variantu dažādo izcelsmi (senslāvu un krievu). Skaņu likums aptver gadījumus, kad skaņa pārveidojas blakus esošo skaņu, fonētiskās pozīcijas un uzsvara ietekmē.

Fonētiskā likuma otrā pazīme ir tā regulārums, skaņu pārmaiņu vienveidība. «Tikai to, kas ir likumsakarīgs un iekšēji savā starpā saistīts,» rakstīja G. Kurciuss grāmatā «Grieķu etimoloģijas pamati un galvenie jautājumi» (1858—1862), «var pakļaut zinātniskai pētīšanai, bet par to, kas ir patvaļīgs, var izteikt tikai minējumus, nevis zinātniskus secinājumus. Es tomēr domāju, ka stāvoklis nemaz nav tik slikts, gluži otrādi, tieši skaņu dzīvī iespējams ar vislielāko ticamību konstatēt stabilus likumus, kuri darbojas gandrīz tikpat konsekventi kā dabas spēki.» Par fonētisko pārmaiņu cēloni G. Kurciuss atzina izrunas ērtumu, tāpēc eksplozīvās skaņas pārvēršas par spraudzeņiem ([t]>[s]) un nav kustības pretējā virzienā.

Skaņu pārmaiņās noteiktā virzienā pieļaujama zināma brīvība, piemēram, skaņa [a] var pārvērsties kā par [e], tā par [o].

Šo teoriju jaungramātiķi atbalstīja. H. Osthofs un K. Brugmanis rakstīja, ka ikviena skaņu pārmaiņa norit mehāniski, tā notiek pēc likumiem, kam nav izņēmumu. Šķietamie izņēmumi ir likumība, kas vēl jāatklāj. Tātad fonētiskajiem likumiem nav izņēmumu, bet pastāv šo likumu krustošanās, kā arī analogijas ietekme vai citas valodas vai cita dialekta ietekme.

Jaungramātiķi ne tikai konstatēja un aprakstīja vairākus skaņu likumus (piemēram, valējās zilbes likumu, pirmo un otro palatalizāciju, *j* ietekmi uz patskaņiem un līdzskaņiem A. Leskīna darbā), viņi arī izveidoja ļoti stingru un ērtu sistēmu skaņu atbilstību konstatēšanai kā starp atsevišķām valodām, tā arī katrā pētījamā valodā.¹

Skaņu likuma jēdziena ieviešana un dažādu indoeiropiešu valodu skaņu likumu pētīšana palīdzēja noteikt skaņu likuma trešo pazīmi — šā likuma sociālo nosacītību. Kļuva skaidrs, ka valodas likums būtiski atšķiras kā no dabas (fizikas, ķīmijas) likumiem, tā no statistikas likumiem. «Mūsu konstatējamie skaņu likumi,» uzsvēra vēlāk B. Delbriks, «kā izrādījās, nav nekas cits kā vienveidības, kas rodas kādā valodā kādā laikā un kam ir spēks tikai šai valodā un šai laikā.» Tāpēc daži valodnieki valodas attīstības iekšējos likumus vēlāk ieteica saukt par tendencēm.

Priekšstatu asociācija un analogijas likums. Valodas skaniskā matērija pārveidojas neapzināti, turpretī vārdu un formu semantika skar cilvēka psihi un balstās uz priekšstatu un apercepciju asociācijām. Pamatojoties uz to, jaungramātiķi izveidoja mācību par analogiju un vārdu nozīmju pārveidošanos.

Analogijas likuma pamatā ir runātāju runas darbības aktīvā rakstura atzišana. Runas darbība ir nevis gatavo formu reproducēšana, nevis mnemoniska darbība, kas bazējas tikai uz atmiņu, bet gan asociatīva kombinatoriska darbība (kas atgādina proporcionālo vienādojumu risināšanu), kuras rezultātā jaunas formas tiek veidotas pēc analogijas, pēc līdzības ar valodā parastu faktu grupām. «... Mums,» rakstīja H. Pauls, «ne vien piemīt spēja ar proporcionālo grupu palīdzību veidot ļoti daudz formu un sintaktisko savienojumu, kas nekad nav ienākuši mūsu psihē no ārienes, bet mēs arī patiešām veidojam šīs formas un savienojumus, veidojam tos uz katra soļa un pilnīgi droši, pat nemanot, ka atstājam zināmo faktu stingro pamatu.»

Tiešām, zinot attiecības *nams: namu* un *galds:?* trīs elementus, mēs viegli varam izveidot formu *galdu*. Šī jaunā forma tiek lietota

¹ Sk.: Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. — М.; Л., 1938, с. 13.

bez kādiem šķēršļiem, ja nav citas formas vai tā mums nav zināma. Tāpēc bērnu runā analogija darbojas viskonsekventāk; piemēram, divas četrus gadus vecas meitenītes sarunājas:

— А я твоего петушка *спря-та-ю* (loti stiepti).

— А я *отыскаю*.

— А ты не *отыскаешь*.

— Ну, тогда я *сядою* и *заплакаю*¹.

Ūzusā (valodā) ir likumi un paraugi (paradigmas), turklāt konkrētie paraugi ietekmē spēcīgāk nekā abstraktie likumi. Ūzuss veido proporcionālu grupu sistēmu. «Apvienošana grupā norit jo vieglāk un kļūst jo stabilāka, jo lielāka ir nozīmes un skaniskās formas līdzība, no vienas puses, un jo stingrāk atmiņā iespiedušies elementi, kas spēj veidot grupu, — no otras puses,» uzskatīja H. Pauls. «Kas attiecas uz pēdējo momentu, tad proporciju grupu veidošanai ir svarīgs, pirmkārt, atsevišķu vārdu biežums un, otrkārt, iespējamo analogisko proporciju daudzums.»

Proporcionālās grupas mēdz būt divu tipu — priekšmetiskas un formālas. Priekšmetiskajām proporciju grupām raksturīga daļēja nozīmes un skanējuma atbilstība, piemēram, dažādie viena lietvārda locījumi. Formālās proporciju grupas pamatojas uz funkcionālo līdzību, piemēram, visu nominatīva formu kopums, visu darbības vārda pirmās personas formu kopums utt. Analogijas darbība aptver dažādas valodas jomas — galotnes, vārddarināšanas tipus un pat skaņu miju.

Mācība par vārda nozīmes maiņu. Kaut arī analogija zināmā mērā nolidzina valodas formas, tā nevar novērst valodas mainīgumu, kas saistīts ar runātājiem indivīdiem. Sevišķi mainīga ir vārdu nozīme. Jaungramatiķi daudz uzmanības veltīja vārda nozīmes maiņas pētīšanai, vārda nozīmju daudzveidībai, dažādām vārda nozīmes attieksmēm ar priekšmetu un jēdzienu.

Nozīmes mainās tāpēc, ka individuālais lietojums nesakrīt ar vārda nozīmi ūzusā. Tāpēc principiāli atšķiras divi nozīmju tipi — uzuālā nozīme un okazionālā nozīme.

Šo nozīmju tipu atšķirība izpaužas četrējādi: a) uzuālā nozīme zināma visiem viena valodas kolektīva locekļiem, turpretī okazionālā nozīme parādās runas aktā; b) okazionālā nozīme ir bagātāka par uzuālo nozīmi; c) okazionāli vārds nosauc kaut ko konkrētu, priekšmetu, turpretī uzuāli tas apzīmē kaut ko abstraktu, jēdzienu; d) uzuāli vārds ir daudznozīmīgs, okazionāli tas vienmēr ir viennozīmīgs.

¹ Чуковский К. От двух до пяти. — Собр. соч. в 6-ти т., т. 1. М., 1965, с. 381.

Okazionālās nozīmes principiālā novirze no uzuālās nozīmes ir vārda nozīmes maiņas pamats. Pēc H. Paula uzskatiem, «šādu noviržu regulāra atkārtšanās individuālo un acumirkliģo pakāpeniski pārvērš par vispārējo un uzuālo».

Galvenie vārda nozīmes maiņas veidi ir šādi: a) nozīmes specializēšanās, kā sašaurinoties apjomam un bagātinoties saturam (*Glas* — 'stikls' un 'glāze') vai rodoties īpašvārdam, tā arī sašaurinoties priekšstata saturam un paplašinoties apjomam (*sehr* — 'sāpīgi' un 'ļoti') vai īpašvārdam pārejot sugas vārdā; b) metaforiskā maiņa — viena no svarīgākajām: metaforisko izteikumu izvēlē parādās individuālo interešu atšķirība, bet pēc metaforām, kas valodā kļuvušas par uzuālām, var redzēt, kādas intereses valda sabiedrībā; c) nozīmes pārnēsums, pamatojoties uz sakaru telpā un laikā vai uz cēloņsakarību. Pie nozīmes maiņas veidiem pieder arī hiperbola, litota un eifēmisms.

Atšķiras arī vārda nozīmes un jēdziena kultūrvēsturiskā nosacītība. Vārdu nozīme vienmēr piemērojas kultūras attīstības pakāpei. Tomēr pašu jēdzienu un priekšmetu pārveidošanās šais gadījumos nav saistīta ar vārdu nozīmes maiņu (vārds *akadēmija* savu nozīmi ir saglabājis, kaut arī pati iestāde ir stipri mainījusies). Nosakot vārdu un izteicienu nozīmes, neņem vērā arī individuālo priekšmeta uztveri: «. Vārdu *zirgs*,» raksta H. Pauls, «visi lieto ar vienādu nozīmi, jo visi šo vārdu attiecina uz vienu un to pašu priekšmetu; tomēr nav noliedzams, ka jātniekam, kučierim vai zooloģam, katram gan citādi, ar šo vārdu saistās bagātāks jēdzieniskais saturs nekā cilvēkam, kam ar zirgiem nav darišanu.» Tāpēc valodniecības priekšmets, izsakoties A. Potebņas terminoloģijā, ir vārda tu v ā k ā, nevis tālākā nozīme.

* * *

Tādējādi psiholoģisma virziens un it īpaši jaungramatiķi atbildēja uz daudziem jautājumiem, kas bija izvirzījušies valodniecībā XIX gs. vidū. Tika precizēta salīdzināmi vēsturiskās valodniecības metodika, izvirzītas semasioloģijas un funkcionāli semantiskās gramatikas galvenās problēmas, izanalizētas valodas un runas savstarpējās attieksmes, valoda tika raksturota ne vien kā individuāli psiholoģiska, bet arī kā kultūrvēsturiska parādība.

Tālaika valodnieku darbi lika pamatus XIX gs. beigu un XX gs. sākuma valodniecības attīstībai, nododot tai ne vien valodniecības sasniegumus, bet arī pretrunas. Pie tām pirmām kārtām pieder valodniecisko koncepciju subjektīvi ideālistiskā pamata elementi, uzmanības pievēršana galvenokārt atsevišķām valodas parādībām, kas tika pētītas atomāri, nedodot tām vajadzīgo sociāli normatīvo skaidrojumu, kā arī valodnieciskās metodoloģijas vienpusība.

BIBLIOGRĀFIJA

Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. — Ч. 1 — М., 1960, с. 105—106, ч. 2 — М., 1965, с. 5—57.

Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. — М., 1959, с. 62—83.

Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса. — М., 1958, с. 134—370.

Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. — М.; Л., 1955, с. 61—124.

4. nodaļa

VALODAS SOCIOLOĢIJA UN NEOGRAMATISMS

Jaungramatiķu izveidotā valodas un runas darbības koncepcija XIX gs. beigās bija tik ietekmīga, ka turpmākā valodniecības attīstība bija iespējama, vienīgi pārvarot jaungramatismu. Jaunās skolas, turpinot pētniecības darbu, īpašu uzmanību pievērsa valodas socioloģijas un valodas struktūras (sistēmas) problēmām.

Socioloģiskais virziens valodniecībā nostiprinājās cīņā pret individuāli psiholoģisko un naturālistisko valodas būtības izpratni. Taču socioloģiskais virziens neradās pēkšņi kā vienota skola, tas attīstījās, veidojoties dažādām pieejām valodas un sabiedrības attieksmju problēmas pētīšanā — problēmas, kas valodniekus interesējusi kopš vissenākajiem laikiem.

XIX gs. otrajā pusē psiholoģisma virziena pārstāvji sāka apziņāt, ka valodas semantika ir nevis individuāli psiholoģiska, bet sociāli psiholoģiska parādība. Tāpēc valoda jāpēti sakarā ar sabiedrību, ar tās sociālo un ideoloģisko izpēti, sakarā ar valodas sociālo diferenciaciju. Valodas un sabiedrības attieksmes tika analizētas ne vien speciālos darbos, īpaši leksikoloģijā un literārās valodas vēsturē, bet arī vispārīgos darbos vēsturē un filozofijā. Īpaša nozīme ir F. Engelsa, G. Plehanova un V. I. Leņina darbiem, kur valodas problēmas aplūkotas sakarā ar marksisma jautājumiem.

Šai ziņā interesants ir P. Lafarga pētījums «Franču valoda pirms un pēc revolūcijas» (1894. g.; tā tulkojums krievu valodā ir «Valoda un revolūcija», 1930. g.). Šai darbā dots socioloģiskās leksikoloģijas un semasioloģijas paraugs. Veidodams franču valodas attīstības ainu XVII—XVIII gadsimtā, izsekodams taisnības, labā, dvēseles un dieva jēdziena rašanās un attīstības gaitai dažādos sabiedrības dzīves posmos, P. Lafargs parāda literārās valodas jēdzienu un normu atkarību no sabiedriskajām attieksmēm. «Valoda,» secina P. Lafargs, «nav atdalāma no savas sociālās vides», valoda «atspoguļo katru pārmaiņu, kas notiek cilvēkā un vidē, kur

tas attīstās»¹. Analizēdams buržuāzijas un aristokrātijas attieksmi pret valodu, P. Lafargs parāda, ka valoda ir spēcīgs šķiru cīņas ierocis.

Valodas sociālajai dabai un nosacītībai savdabīgu interpretāciju devusi K. Foslera skola, kuru dēvē par estētiskā ideālisma skolu. 1904. gadā K. Foslers publicēja programmatisku darbu «Pozitīvisms un ideālisms valodniecībā», bet 1923. gadā — darbu «Raksti valodas filozofijā». Kritizēdams jaungramatiķus kā pozitīvistus, balstīdamies uz V. Humbolta un B. Kročes darbiem, K. Foslers valodu aplūko kā individuālu radīšanas aktu. Valodas jaunrade tiek skaidrota, pretstatot prātu un fantāziju kā bremzējošo un attīstošo pirm-sākumu. Prāts valodu sastindzina, tas nosaka loģikas un gramatikas likumus, bet aplūkot valodu kā ūzusu un likumu nozīmē aplūkot to nezinātniski, jo tie neatklāj valodas dvēseli. Tā kā sazināšanās ar valodu ir iedzimta spēja, uzdevums ir nevis mācīt valodu, bet gan «atmodināt» valodu.

Individuālā jaunrade saistīta ar runātāja estētiskajiem uzskatiem, kas izpaužas runā, tekstos. «Ar terminiem «estētiskais» un «vēsturiskais»,» raksta K. Foslers, «mēs apzīmējam vienas un tās pašas metodes dažādus aspektus, bet šī metode savos pamatos vienmēr var būt tikai salīdzinoša. Ja salīdzina valodiskās izteiksmes formas un atbilstošo psihisko intuīciju, tad mums ir darišana ar estētisko aplūkojumu, tas ir, ar izteiksmes formas «jēgas» interpretāciju.»² Svarīgs valodniecības komponents ir runas stilistika. Tā izvirza problēmu par rakstnieku valodas un visas tautas valodas savstarpējām attieksmēm, problēmu par kultūras vēstures sakaru ar valodas attīstību (1913. gadā iznāca K. Foslera grāmata «Francijas kultūra tās valodas attīstības atspoguļojumā»).

Valodas socioloģija, stilistika un literārās valodas vēsture neapšaubāmi ir svarīgi valodnieciskās teorijas aspekti, kas aizsākas XIX gs. beigās un tiek izvērsti XX gadsimta valodniecībā, īpaši padomju valodniecībā.

Valodas socioloģiskais aplūkojums kļūst par parastu gan aprakstošajā, gan salīdzināmā vēsturiskajā valodniecībā, kuras attīstībā šai laikā sākas trešais periods. Valodas sabiedrisko raksturu uzsver visi izcilākie tālaika valodnieki — J. Boduēns de Kūrtēnē un F. Fortunatovs, F. de Sosīrs un E. Sepīrs, A. Meijē un Š. Balī.

Tomēr XIX gs. beigās un XX gs. sākumā valodniecībai raksturīga ne tikai A. Šleihera bioloģisma un H. Paula psiholoģiskā individuālisma noraidīšana, bet arī valodas sistēmas un valodniecības relatīvās patstāvības izcelšana, tieksme atklāt valodas sistēmas būtību un izveidot valodniecības disciplīnu klasifikāciju.

¹ Лафарг Поль. Язык и революция. — М.; Л., 1930, с. 22, 20.

² Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании. — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания., ч. 1, с. 297.

Īpaša nosaukuma šim virzienam nav. Parasti to izskaidro tā, ka ikviena tai laikā radusies skola ir diezgan oriģināla, bet viss periods tiek raksturots kā pārejas periods.

Ja J. Boduēnu de Kurtenē, F. Fortunatovu un F. de Sosīru aplūko kā vēlos jaungramatiķus vai kā strukturālisma priekštečus, viņu vieta zinātnes vēsturiskajā attīstībā tiek noteikta ārēji un viensusīgi. Šiem zinātniekiem un viņu skolām ir sava valodnieciskā koncepcija, kas daudzējādā ziņā atšķiras gan no jaungramatiķu koncepcijas, gan no strukturālistu koncepcijas.

Šo valodniecības virzienu ir lietderīgi saukt par neogramatismu. Par pamatu tādām nosaukumam var noderēt izcilāko tā pārstāvju izteikumi. Tā J. Boduēns de Kurtenē teorētisko valodniecību iedalīja gramatikā un sistemātikā; par gramatiku viņš sauca to teorētiskās valodniecības daļu, kas pēti valodas uzbūvi un sastāvu, valodas vēstures iekšējo pusi. F. de Sosīrs, runādams par sinhroniskās valodniecības pamatprincipiem, uzsvēra, ka pie tās pieder viss tas, ko sauc par vispārīgo gramatiku. «Statisko valodniecību» viņš rakstīja, «vai — citādi — valodas konkrētā stāvokļa aprakstīšanu var saukt par gramatiku.. Gramatika pēti valodu kā izteiksmes līdzekļu sistēmu; gramatiskā jēdzienu sedz sinhroniskā un nozīmīgā jēdziens.»¹

Neogramatismam kā valodniecības virzienam raksturīga šādu valodniecības pamatprincipu atzišana:

1. Valoda nav ne dabas organisms, ne arī individuāla parādība; pēc savas būtības valoda ir sociāla, turklāt tās sociālu saprot kā valodas obligātumu runātājam un kā kolektīvi psiholoģisku parādību.

2. Valodniecības priekšmets ir ne vien valodas vēsture un etnoģeogrāfiskā izplatība, bet arī mūsdienu valodas struktūra (uzbūve), valodas vienību, šo vienību attieksmju un pašas valodas uzbūves noteikšana. Protams, valodas vienības un valodas uzbūvi valodnieki saprata dažādi. J. Boduēns de Kurtenē un N. Kruševskis īpašu uzmanību pievērsa valodas atomiem — fonēmām un morfēmām, F. Fortunatovs un A. Peškovskis runāja par valodas molekulām — par vārdu formām un vārdsavienojumu formām, turpretī F. de Sosīrs lielu uzmanību veltīja ne valodas vienībām, bet attieksmēm valodā — sintagnām un asociatīvajām rindām, jo «piedēkļiem un celmiem piemīt vērtība tikai atkarībā no to sintagmātiskajiem un asociatīvajiem pretstatījumiem». Tomēr šajā daudzveidībā izpaudās kopīgā tieksme pilnīgāk raksturot valodas vienības un valodas uzbūvi.

3. Neogramatismam priekšplānā izvirzīja gramatikas teoriju, ko saprata kā mācību par valodas formu. Šai ziņā neogramatismam ir valodnieciskais formālisms. Taču termins «valodnieciskais formālisms»

¹ Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. — М., 1933.

nav attiecināms uz neogramatismu, pirmkārt, tāpēc, ka pievērš uzmanību tikai vienai neogramatiķu koncepcijas pusei, un, otrkārt, tāpēc, ka neogramatiķi nenoliedza valodas semantiku.

4. Beidzot, par svarīgu vispārīgās valodniecības teorētisko jautājumu neogramatisms uzskatīja pētišanas aspektu precizēšanu un valodniecības disciplīnu klasifikāciju. Šī prasība radās tad, kad tika atzīts valodniecības kā zinātnes patstāvīgums un tās objekta sarežģītība.

Tādi ir neogramatisma pamatprincipi, pie kuriem turējās dažādu neogramatisma virziena skolu pārstāvji. Nozīmīgākās neogramatisma skolas ir Kazaņas valodniecības skola (J. Boduēna de Kurtenē skola), Maskavas valodniecības skola (F. Fortunatova skola) un Zenēvas valodniecības skola (F. de Sosira skola).

10. §. KAZAŅAS VALODNIECĪBAS SKOLA

Kazaņas valodniecības skola radās sabiedriskā un zinātniskā pacēluma apstākļos Krievijā XIX gs. beigās. Interesi par vispārīgās valodniecības problēmām, kura bija raksturīga jau A. Potebņam, atbalstīja Kazaņas un Maskavas valodniecības skolu pārstāvji.

Kazaņas valodniecības skolas rašanās saistīta ar **J. Boduēna de Kurtenē** (1845—1929) darbību Kazaņas universitātē (1875—1883). Pēc tam viņš docēja Tartu, Krakovas, Pēterburgas, Varšavas universitātē, taču J. Boduēns de Kurtenē ir vairākkārt uzsvēris, ka viņa valodniecisko uzskatu veidošanos veicinājusi tieši sadarbība ar Kazaņas valodniekiem, Kazaņas valodnieciskā vide.

Pazīstamākie J. Boduēna de Kurtenē darbi ir «Dažas vispārīgas piezīmes par valodniecību un valodu» (1871), «Fonētisko alternāciju teorijas mēģinājums» (1895), «XIX gadsimta valodniecība jeb lingvistika» (1901), «Valodnieciskas piezīmes un aforismi» (1903), «Ievads valodniecībā» (1917).

Līdzās J. Boduēnam de Kurtenē Kazaņas valodniecības skolu pārstāvēja **N. Kruševskis** («Apcerējums par valodniecību», 1883; «Apcerējumi par valodniecību. Antropofonika», 1893) un **V. Bogorodickis** («Apcerējumi par valodniecību un krievu valodu», 1901; «Lekcijas vispārīgajā valodniecībā», 1911, 1915; «Vispārīgs krievu valodas gramatikas kurss», 1904; «Krievu valodas fonētika eksperimentu datu gaismā», 1930; darbi par indoeiropēistikas un tjurkoloģijas problēmām).

Kazaņas valodniecības skolas idejas uztvēra Pēterburgas un Varšavas valodnieki. Izcilākie šās skolas sekotāji bija J. Poļivanovs un Ļ. Ščerba (sk. 107.—110. lpp.). Kazaņas skola ietekmēja arī F. de Sosiru. Izpratne par valodisko darbību kā sociāli psihisku parādību, valodas vienību aizstājamības principa un valodas sistēmas potenciāluma atzišana, valodas dinamisma un tās parādību hronoloģiskās

noslāņošanās atzišana, skaniskā un grafiskā aspekta norobežošana, valodas atomu — fonēmu un morfēmu — izdalīšana, to uzbūves un funkciju pētīšana, eksperimentu ieviešana un teorētisko vispārinājumu nozīmes palielināšana — tas viss ieguva vispārēju atzišanu un tālāku attīstību mūsdienu valodniecībā.

Pakavēsimies pie galvenajām Kazaņas valodniecības skolas atziņām.

Valoda kā sociāli psihiska parādība

Tāpat kā jaungramatiķi un pat vēl kategoriskāk, J. Boduēns de Kurtenē vairākkārt ir norādījis uz runas darbības psihisko būtību. «Cilvēku valoda savā būtībā,» viņš rakstīja, «ir psihiska. Valodas eksistēšanu un attīstību nosaka tīri psihiski likumi. Nav un nevar būt cilvēku runā vai valodā nevienas parādības, kura vienlaikus nebūtu psihiska.»¹

Valodā sevišķi nozīmīga ir divu veidu psihisko asociāciju — līdzības asociāciju un pieskares asociāciju — izpausme. N. Kruševskis rakstīja: «Pēc līdzības asociācijas likuma vārdiem mūsu apziņā jākārtojās sistēmās vai ligzdās, bet pēc pieskares asociācijas likuma tiem pašiem vārdiem jākārtojās rindās.»² J. Boduēns de Kurtenē, uzsvērdams šā atzinuma svarīgumu, norādīja, ka minētās asociācijas ietekmē ne vien vārdus, bet arī vārdu daļas, tas ir, morfēmas, tāpat arī teikumus un to savienojumus; šīs asociācijas ietekmē arī fonēmas un to savienojumus.

Runas darbības asociatīvās (semantiskās) dabas dēļ valodā plaši izplatīts aizstāšanas princips. Pieskares asociāciju rezultātā artikulācijas reprezentē skaņas (vai «skaņu tēlus»), fonēma saistās ar morfēmu, izraisot skaņu mijas (alternācijas). Līdzības asociācijas veido parastās, dzīvās fonētiskās un morfoloģiskās pozīcijas, vārda formas maiņas sistēmas (svarīgākās no tām ir deklinācija un konjugācija) un vārddarināšanas rindas.

Organisms tiek uztverts ar maņu orgāniem un aizvien ir reāls, turpretī valodu, tās sistēmu veido ne vien reālie fakti, kas atspoguļo sistēmas un rindas, bet arī iespējami, potenciāli fakti. Vēl vairāk — J. Boduēns de Kurtenē uzskatīja, ka «valoda kā veselums eksistē tikai *in potentia*». Valodas eksistēšanas objektīvums tiek pierādīts «ar valodas apziņu», jo valodas kategorijas ir «kategorijas, kas balstās uz tautas valodas izjūtu un vispār uz cilvēka organisma neapzinātās dzīves objektīvajiem apstākļiem».

¹ Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 1—2. — М., 1963.

² Крүшевский Н. Очерк науки о языке. — Казань, 1883, с. 65.

Tāpēc valodas eksistēšana iespējama vienīgi sabiedrībā un valodnieku uzdevums ir līdzās valodas psihiskajai pusei aizvien fiksēt arī tās sociālo pusi, jo, kā atzina J. Boduēns de Kurtenē, «domāšana un sabiedrība ir reālās valodas nepieciešami nosacījumi».

Fonēma un morfēma kā galvenie valodas atomi

Valodas zinātniskās izpētes priekšnoteikums ir valodniecisko abstrakciju izdalīšana: tieši šīs abstrakcijas ir valodniecības objekts. Šīs abstrakcijas attiecas ne vien uz attieksmju sistēmām un rindām, bet arī uz valodas vienībām. Sevišķi svarīgi ir konstatēt vissīkākās, tālāk vairs nedalāmās valodas vienības — valodas atomus.

Ir divi valodas atomu tipi — fonēmas un morfēmas. Šie atomi nav identificējami, kaut arī asociatīvi ir saistīti. Galvenā atšķirība ir tā, ka fonēmām nav nozīmes, turpretī morfēmām ir minimāla, tālāk nedalāma nozīme. Valodas forma, ar ko tā atšķiras no dzīvnieku signāliem, pēc J. Boduēna de Kurtenē atziņas, izpaužas morfoloģiskajā artikulācijā, tas ir, teikuma sadalīšanā vārdos un vārda sadalīšanā nozīmīgās daļās — morfēmās.

Fonēmas tai pašā laikā nav fiziskas vienības; pēc aizstājamības principa un sakarā ar valodas kā valodiskās apziņas semantisko būtību akustiskie iespaidi tiek aizstāti ar artikulācijas priekšstatiem. Fonēma kā antropofoniska vienība ir tipveida priekšstatu kopums; atsevišķas skaņas artikulācija ir saistīta ar valodas artikulācijas bāzi, turklāt kā viena, tā otra ir sociāli nosacīta.

Statika un dinamika

Tāpat kā lielākā daļa XIX gadsimta valodnieku, arī Kazaņas skolas pārstāvji uzsvēra valodas vēsturiskās pētīšanas svarīgumu, uzskatīdami, ka «valodas statika ir tikai atsevišķs gadījums tās dinamikā». Valodas dinamiskā daba viņu darbos apcerēta sakarā ar valodas pārmaiņu cēloņiem un raksturu, ar valodas struktūras elementu hronoloģisko noslāņošanu.

Valodas mainīguma cēloņi, pēc Kazaņas skolas pārstāvju domām, ir dažādi: ārējo faktoru ietekme, cenšanās pēc izteiksmes līdzekļu atbilstības saturam un pēc izteiksmes ērtuma, valodas struktūras elementu pārintegrācija.

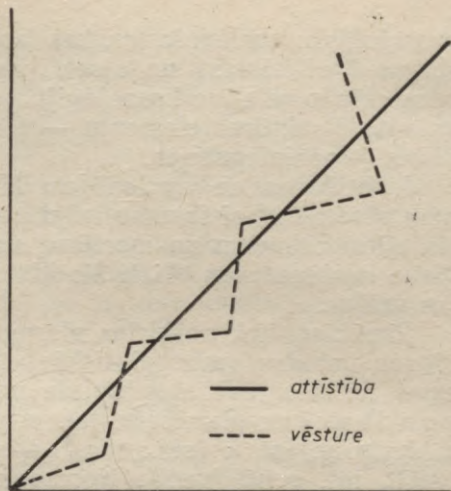
Valodas vēsturei ir divas puses — ārējā un iekšējā (gramatiskā, pēc J. Boduēna de Kurtenē terminoloģijas). Ārējā vēsture saistīta ar valodas runātāju likteņiem (tas nosaka valodu izplatīšanos un sajaukšanos) un ar literārās valodas attīstību, kur izpaužas cilvēku apziņas ietekme uz valodu.

N. Kruševskis pat uzskatīja, ka valodas attīstības pamatlīkums ir vārdu tipu sistēmas atbilstība jēdzienu sistēmai. J. Boduēns de Kurtenē, uzsvērdams, ka cenšanos pēc ideāla var atzīt tikai par stimulu, nevis par likumu, rakstīja: «Valodas formu vienkāršošanās, vienvēidīgu tipu pastāvēšana valodā, lielāka formas atbilstība saturam un vārdu atbilstība domām rodas nevis tieksmē pēc iepriekš nosprausta mērķa, bet tikai runas procesa atvieglošanai, kā vienkāršs mnemotehnisks zemapziņas līdzeklis, kā cenšanās novērst lieku darbu.. cenšanās atvieglot, no vienas puses, indivīda garīgo attīstību un, no otras puses, sabiedrisko dzīvi.» Šī tieksme pēc ērtuma (atvieglojuma) aptver visas trīs valodas darbības jomas — izrunu (fonāciju), uztveri (audīciju) un valodisko domāšanu (cerebrāciju).

Ar mācību par valodas ērtumu J. Boduēns de Kurtenē centās apgāzt ideālistisko (teleoloģisko) cēlonības skaidrojumu, centās atrast tai materiālistisku, sociālu skaidrojumu (sk. pilnīgāk 203.—204. lpp.). Tai pašā nolūkā viņš kritizēja naturālistisko valodas kā organisma izpratni¹ un runāja par nepieciešamību šķirt indivīda runas attīstību un runas izcelšanos, no vienas puses, un valodas vēsturi — no otras («..Valodai kā sabiedriskai parādībai attīstības nav un nevar būt. Tai var būt vienīgi vēsture»).

Atšķirība starp attīstību un vēsturi ir tā, ka attīstība ir nepārtraukta tādu vienvēidīgu parādību virkne, kuras saista tieša cēloņsakarība, turpretī vēsture ir attīstība ar pārtraukumiem, kuras periodus saista pastarpināta cēlonība, valodas pāreja no viena stāvokļa otrā. J. Boduēns de Kurtenē ieteica vēsturi attēlot ar algebras formulu $0 \times \infty = m$ (tas ir, «bezgala maza pārmaiņa, kas radusies vienā mirklī, atkārtodamās bezgala daudz reižu, beidzot dod redzamu pārmaiņu»). Atšķirību starp attīstību un vēsturi iespējams attēlot arī grafiski (sk. 3. att.).

Pētījot valodas parādību pārmaiņas, jāņem vērā šī valodas vēstures sarežģītība. Uzskatot, ka valodas vēsture attīstās ar pārtraukumiem, Kazaņas skolas pārstāvji radīja mācību par valodas

3. att. Runas attīstība un valodas vēsture

¹ Kritizēdams A. Šleiheru par gara un dabas, valodas un vēstures, attīstības un vēstures nenorobežošanu, J. Boduēns de Kurtenē uzsvēra, ka tāds duālisms noved A. Šleiheru «pilnīgā pretrunā ar jaunāko, monistisko virzienu dabzinātnēs».

hronoloģisko noslāņošanas, kas ļauj norobežot hronoloģiskus valodas slāņus (vai kārtas) un atsevišķas parādības (sk. 191.—192. lpp.), konstatēt to relatīvo hronoloģiju (sk. 261.—262., 268.—270. lpp.) un valodas struktūras elementu — tās fonētiskās un morfoloģiskās uzbuves — pārintegrāciju.

J. Boduēna de Kurtenē un N. Kruševska fonēmu miju teorija ņem vērā ne tikai fonēmu miju atkarību no konkrētās valodas fonētiskajiem cēloņiem un morfēmu struktūras, bet arī šo miju hronoloģisko noslāņošanas. Tieši šie divi faktori rada dažādus fonēmu mijas veidus.

Pirmkārt, tiek nošķirtas starpvalodu (poliglotiskās) atbilstes un vienas valodas (monoglotiskās) mijas. Fonēmu starpvalodu atbilstes radniecīgās indoeiropiešu valodu morfēmās sauc par korespondencēm, piemēram, lat. *p* un vācu *v* (*pater* un *Vater*), slāvu *z*, ģerm. *g*, lat. *h* (sal.: sensl. *везеть*, gotu (*ga*)*wiran* 'virzīt', 'kustināt', lat. *vehit* 'ved'). Korespondenču pretstats ir fonēmu mijas vienā valodā — alternācijas.

Otrkārt, starp vienas valodas mijām tiek šķirtas diverģences un korelācijas. Diverģences ir kādas valodas skaņu dzīvās fonētiskās mijas; tās nosaka skaņu fonētiskās kombinācijas un fonētiskās pozīcijas mūsdienu valodas vārdā. Krievu valodā, piemēram, diverģenti ir [d/t], [o/л/э], [a/ā/ä]: лодочка — лодка, год[т] — гóда — го[л]дá, го[э]до[л]вóй, мат, мать, мят, мять. Korelācijas ir kādas valodas fonēmu tradicionālās (vēsturiskās) mijas. Tās izskaidrojamas nevis ar fonētiskiem, bet ar morfoloģiskiem un semasioloģiskiem cēloņiem. «. Tādā gadījumā alternē,» uzsvēra J. Boduēns de Kurtenē, «nevis atsevišķas fonēmas (skaņas), bet veselas morfēmas un pat vārdi.» Korelācijas ir, piemēram, slāvu valodās pakaļejo mēleņu mijas ar ņāceņiem un svelpeņiem: друг — дружить — друзья, старик — старче — старец utt. Korelatīvajās rindās var nebūt «jebkurš izrunājamais-dzirdamais sastāvs»: сон — сна, день — дня. Mūsdienu valodā korelācijas izmanto par morfoloģijas (un vārddarināšanas) līdzekļiem, tāpēc tās sauc arī par morfoloģiskām mijām. Izcelsmes ziņā korelācijas sākotnēji ir bijušas fonētiski nosacītas, tāpēc J. Boduēns de Kurtenē tās sauc arī par paleofoniskām alternācijām.

Treškārt, vēsturiskums fonēmu miju analīzē, pēc Kazanas valodniecības skolas pārstāvju domām, izpaužas ne vien minēto fonēmu mijas veidu atšķiršanā, bet arī relatīvās hronoloģijas ievērošanā, ja mijas aplūko vēsturiskā aspektā. Piemēram, izšķir trīs palatalizācijas veidus (to numerācija apzīmē hronoloģisko secību); tā tiek skaidrots, kāpēc *e* nemijas ar *o* tais gadījumos, kur ir bijusi skaņa [ъ] un mīkstais [ц] (мёд < медъ, bet лес < лъсь un отец < отецъ; sal. 269. lpp.).

Kazanas valodniecības skolas pārstāvji vispusīgi izstrādāja mācību par morfoloģiskiem procesiem, tas ir, par vārdu morfoloģiskās

struktūras pārveidošanās likumiem, saglabājoties ne vien sakņu, bet arī prefiksu un postfiksu morfēmiskajai identitātei. Mācība par vārda morfēmu pārdalījumu un morfoloģisko vienkāršojumu, par analogiju un diferenciaciju pierādīja, cik liela nozīme vārddarināšanas un vārda formas maiņas struktūru vēsturiskajā pārveidē ir pārintegrācijas likumam, kura rezultātā veidojas jauni afiksi un jaunas saknes. Vārda struktūras vēsturiskais mainīgums, vārddarināšanas un vārda formas maiņas produktīvo un neproduktīvo modeļu eksistēšana parādīja valodas struktūras dinamismu jebkurā tās stāvoklī, valodas vienību struktūras un to funkcionēšanas neatbilstīmi.

Valodniecības struktūra

Kazaņas valodniecības skola daudz uzmanības veltīja valodniecības zinātņu klasificēšanai, valodniecības priekšmeta un metodes definēšanai, valodniecības attieksmēm ar citām zinātnēm. Valodniecība tika atzīta par patstāvīgu zinātni, kuru nedrīkst jaukt ne ar filoloģiju, ne ar fizioloģiju, ne ar psiholoģiju.

Pietiekami plašs materiāls un zinātniska metode šā materiāla pētīšanai ir galvenie nosacījumi valodniecības kā zinātnes pastāvēšanai. Valodniecības materiāls (jeb objekts) ir dzīvās valodas un rakstu pieminekļi. «Labas aprakstošās gramatikas, pieminekļu izdevumi un vārdnīcas,» norādīja J. Boduēns de Kurtenē, «aizvien būs mūsu zinātnes neatliekama vajadzība, un bez tiem pat visģeniālākajiem teorētiskajiem secinājumiem pietrūks faktiskā pamata.» Turklāt tika īpaši uzsvērts, ka objektam, nevis metodei jānosaka valodas zinātnes — induktīvas zinātnes — priekšmets: «. . . Zinātne nedrīkst uztipt objektam svešas kategorijas, tās uzdevums ir atrast objektā tikai to, kas objektā dzīvo, nosakot tā uzbūvi un sastāvu.»

Valodniecību iedala tīrajā un lietišķajā valodniecībā (lietišķajai valodniecībai, pēc J. Boduēna de Kurtenē domām, pieslienās valodniecības vēsture un valodu mācīšanas metodika). Tīrā valodniecībā, tas ir, teorētiskajā valodniecībā, kas balstās uz valodu induktīvi vēsturisko izpēti, daļās sistemātikā un gramatikā (gramatiku te saprot ļoti plaši; sal. 61. lpp.).

Sistemātika nodarbojas ar valodu klasifikāciju, gramatika analizē valodu uzbūvi un sastāvu. Izmantojot analīzes pakāpenības principu, J. Boduēns de Kurtenē gramatiku iedalīja fonoloģijā (fonētiskā), vārddarināšanā (jeb morfoloģijā), sintaksē un semasioloģijā (jeb zinātnē par nozīmi). N. Kruševskis rakstā «Valodas zinātnes priekšmets, iedalījums un metode» precizēja, ka morfoloģija kā mācība par vārddarināšanu daļās leksikoloģijā un semasioloģijā, bet sintakse kā mācība par fleksiju arī daļās ārējā un iekšējā mācībā, tas ir, mācībā par funkciju.

Teorētisko (=gramatisko) disciplīnu iedalījums balstās uz valodas vienībām (fonēmām un morfēmām, vārdiem un teikumiem) un uz trim valodas struktūras pusēm — uz ārējo (fonētisko), semantisko un morfoloģisko; turklāt morfoloģiskā puse ir «galvenā cilvēku valodu raksturojošā pazīme».

Valodu salīdzināmā pētīšana, to sistematika saistīta ne vien ar salīdzināmi vēsturisko (dinamisko), bet arī ar tipoloģisko (statisko) pētīšanas metodi, turklāt Kazanņas valodniecības skolas pārstāvju darbos īpašā cieņā bija valodu sajaukšanās un divvalodības problēmas, kā arī divu valodu, kas ir radniecīgu valodu saimju vai grupu pārstāves, sastatāmās pētīšanas problēmas.

11. §. MASKAVAS VALODNIECĪBAS SKOLA

Maskavas valodniecības skolas pamatlicējs ir **F. Fortunatovs** (1848—1914); no 1876. gada līdz 1902. gadam viņš docēja Maskavas universitātē, bet pēc tam kā štata akadēmiķis pārcēlās uz Pēterburgu.

F. Fortunatovs bija izcils speciālists indoeiropiešu fonētikā un morfoloģijā; viņš izveidoja oriģinālu mācību par vārdu un vārdsavienojumu. F. Fortunatova galvenie darbi ir «Sāmavēda-Āranyaka-Samhitā» (1875), «Par akcentu un garumu baltu valodās» (1895), «Par krievu valodas gramatikas mācīšanu vidusskolā» (1904), «Senslāvu (baznīcslāvu) valodas fonētikas lekcijas» (1919), «Īss indoeiropiešu valodu salīdzināmās fonētikas apraksts» (1922), «Indoeiropiešu valodu salīdzināmā morfoloģija» (lekcijas 1899.—1901. g.), «Salīdzināmā valodniecība» (lekcijas 1901.—1902. g.).

F. Fortunatova zinātnisko tradīciju turpinātāji un skolēni bija J. Bude, M. Petersons, A. Peškovskis, M. Pokrovskis, V. Poržezinskis, A. Tomsons, D. Ušakovs, A. Šahmatovs. Sevišķi nozīmīgu ieguldījumu zinātnē atstājuši A. Šahmatovs un A. Peškovskis, kuru darbos jaunais savijās ar tradicionālo.

A. Šahmatovs (1864—1920) pētīja krievu valodu un senkrievu kultūru. Viņa galvenie darbi valodniecībā ir «Pētījums par XIII un XIV gadsimta Novgorodas grāmatu valodu» (1886), «Pētījumi par XV gadsimta Dvinas grāmatām» (1903), «Mūsdienu krievu literārās valodas apraksts» (1913), «Krievu valodas vēstures senākā perioda apraksts» (1915), «Krievu valodas vēstures kursa ievads» (1916), «Krievu valodas sintakse» (1925—1927).

A. Peškovskis (1878—1933) savos pētījumos turpināja A. Potebņas, F. Fortunatova un A. Šahmatova tradīcijas. Viņš uzskatīja, ka aprakstošā gramatika un stilistika ir tikpat zinātniska kā vecās gramatikas «dialektisms» un vēsturiskums, un uzsvēra zinātniskās (teorētiskās) un skolas (praktiskās) gramatikas savienošanas svarīgumu. Viņa galvenie darbi ir «Krievu sintakse zinātniskā apgais-

mojumā» (1914), «Skolas un zinātniskā gramatika» (1914), «Dzimtās valodas metodika, valodniecība, stilistika, poētika» (1925), «Dzimtās valodas metodikas, valodniecības un stilistikas jautājumi» (1930).

Maskavas valodniecības skolas piekritēji bija komparatīvistu un valodas vēsturnieki, viņi veidoja mūsdienu gramatikas teoriju, aktīvi piedalījās vārdnīcu sastādīšanā, ortogrāfijas un interpunkcijas likumu izstrādē, principu un metožu pilnīgošanā krievu valodas mācīšanai skolā.

Valoda un tās vēsture

Uzskatot valodu par tās runātāju domu un jūtu izteikšanas līdzekli, atzīstot valodu par kultūras sastāvdaļu, Maskavas valodniecības skolas pārstāvji daudz uzmanības veltīja kā mūsdienu valodai, tā arī tās vēsturei. Tā F. Fortunatovs par valodniecības priekšmetu uzskatīja «cilvēku valodu tās vēsturiskajā attīstībā»¹, bet savu vispārīgo valodniecības kursu nosauca par «Salīdzināmo valodniecību».

Ar F. Fortunatova vārdu saistīti vairāki atklājumi indoeiropiešu fonētikā: par diviem garuma (=intonācijas) veidiem (stiepto un laužto) indoeiropiešu valodās, par mijas vājo pakāpi, par diviem indoeiropiešu s variantiem, par diviem hronoloģiski atšķirīgiem pakāļējo mēleņu mīkstināšanas veidiem. Uzsvēra pārvirzes likums baltu un slāvu valodās ir nosaukts par Fortunatova—Sosīra likumu.

A. Šahmatovs risināja problēmu par austrumslāvu tautību un valodu rašanos un attīstību, radīja krievu literārās valodas vēstures koncepciju. Tēze par valodas vēstures sakaru ar tautas, kultūras un valodas dialektu attīstības vēsturi viņa darbos ieguva daudzpusīgu pamatojumu un apstiprinājumu ar konkrētiem faktiem. A. Šahmatovs uzsvēra, ka valodas attīstību ietekmē, no vienas puses, pašas tautas autoritāte ar viņas nemāksloto valodas lietojumu un, no otras puses, rakstnieku kā tautas garīgās dzīves pārstāvju autoritāte.

M. Pokrovskis darbos «Semasioloģiski pētījumi seno valodu jomā» (1895) un «Par semasioloģijas metodēm» (1896), izmantojot sengrieķu, latīņu, vācu, franču un krievu valodas materiālu, rāda, ka semantiskām vārdu pārmaiņām ir valodiski (vārdu apvienošana dažādās grupās), psiholoģiski (semasioloģiskas asociācijas vai analogija) un sociāli cēloņi, jo «gan šķiras, gan profesijas ir ne vien senatnes mantojuma glabātājas, bet vienlaikus arī liels radošs spēks, kas valodai paver plašu, daudzveidīgu attīstību».²

Maskavas valodniecības skolas pārstāvji savos darbos līdzās salīdzināmi vēsturiskai un kultūrvēsturiskai valodas pētīšanai

¹ Fortunатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1—2. — М., 1956—1957.

² Покровский М. М. Избр. работы по языкознанию. — М., 1959, с. 53.

pievērsās arī mūsdienu krievu valodas uzbūvei. Tika atzīts, ka vispārīgā valodniecība pēti valodas attīstības likumus vispār, pamatojoties uz faktiem, ko dod atsevišķu valodu vēsture, bet aprakstoši darbi, kuros fiksēts valodas stāvoklis kādā tās attīstības posmā, atklāj, pēc A. Peškovska vārdiem, «to faktu sistēmu, kas katrai valodai ir katrā attiecīgajā laikposmā»¹.

Ipaši nozīmīgs ir Maskavas valodniecības skolas ieguldījums mūsdienu mācībā par vārda formu un vārdu gramatiskajām klasēm, par vārdsavienojumu formu un gramatiskajiem teikumiem, to dažādiem tipiēm.

Vārda forma un vārdšķiras

Maskavas valodniecības skolas gramatikas teorijā centrālā ir mācība par vārda formu. Par vārda formu (vārdformu²) tika nosaukta vārda pirmā dalāmībā celmā un galotnē, celma (priekšmetiskajā) un formālajā komponentā. Turklāt formālais komponents var būt negatīvs (nulle), piemēram, vārdformu rindā дом — дóма — дому utt. Vārdu formas, to nozīmes un veidošanas paņēmieni, kas dažādās valodās ir atšķirīgi, veido šo valodu specifiku.

Tā kā vārdformas pārstāv vārddarināšanas un vārda formas maiņas grupas (=paradigmas) un gramatiskās klases (=vārdšķiras), atšķirību starp valodām un katras valodas specifiku veido gramatisko klašu atšķirības. Kā zināms, vārdšķiras dalās pilnnozīmes vārdšķirās, palīga vārdšķirās un izsauksmes vārdos (pēc F. Fortunatova terminoloģijas — pilnie vārdi, daļējie vārdi un izsauksmes vārdi).

Principiāli jauna Maskavas valodniecības skolas mācībā bija pilno vārdu formālā klasifikācija, to iedalījums vārdos ar vārda formas maiņas formām (formālie pilnie vārdi) un vārdos bez vārda formas maiņas formām (bezformas pilnie vārdi, kam iespējamas vienīgi vārddarināšanas formas). Visvairāk izplatītās gramatiskās klases indoeiropiešu valodās ir deklinējamie vārdi, deklinējamie vārdi ar saskaņojuma formu dzimtē un konjugējamie vārdi. Vietniekvārdi tika sadalīti starp galvenajām vārdu gramatiskajām klasēm. Bezformas vārdu klasē tika iedalīti ne tikai apstākļa vārdi un nelokāmie divdabji, bet arī nenoteiksme, nelokāmie lietvārdi un īpašības vārdi, nelokāmais darbības vārds нет, kā arī partikulas, prievārdi, saikļi un izsauksmes vārdi.

Vārdu gramatisko klašu formālo klasifikāciju, ko bija iedibinājis F. Fortunatovs, tālāk attīstīja A. Peškovskis un M. Petersons.

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении: Изд. 7. — М., 1956.

² Terminu «словоформа» 'vārdforma' kā sinonīmu terminam «форма слова» '(konkrēta) vārda forma' valodniecības praksē ieviesa vēlāk A. Smirņickis un T. Lomtevs.

Taču A. Sahmatovs vārda formu klasifikāciju savienoja ar vārdu tradicionālo loģiski gramatisko klasifikāciju vārdšķirās (ar gramatisko leksikoloģiju, pēc J. Boduēna de Kurtenē terminoloģijas) un ar vārdšķiru sintaksi, kas ietverta A. Potebņas koncepcijā (sk. 50.—51. lpp.). A. Sahmatova mācību par vārda formu, gramatiskajām kategorijām un vārdu leksiski gramatiskajām grupām vispusīgi un dziļi attīstīja V. Vinogradovs (sk. 110.—112. lpp.).

Vārdsavienojums un teikums

Maskavas valodniecības skolas sintakses teorijā ietverti divi aspekti — mācība par vārdsavienojumu un mācība par teikumu.

Vārdsavienojums ir vārdu apvienojums runā un domās; valodā vārdu apvienojums kļūst par vārdsavienojumu tad, ja tam ir forma, tas ir, noteikta ārējā un iekšējā uzbūve.

Vārdsavienojuma formu veido vārdu sintaktiskās formas un vārdu secība. Sintaktiskas ir tādas vārdu formas, kas sakarīgā runā norāda vienu vārdu atkarību no citiem. Sintaktiskās kategorijas krievu valodā ir lietvārdu locījuma kategorija, īpašības vārdu locījuma, skaitļa, dzimtes un īsuma kategorija, darbības vārda personas, skaitļa, dzimtes, laika un izteiksmes kategorija, kā arī lokāmo un nelokāmo divdabju laika kategorija. Sintaktisko kategoriju formas, saistot vārdus runā, izsaka ne vien materiālās, bet arī formālās, gramatiskās attieksmes. Kā morfoloģijā vārdu formas veido formālās vārdu klases, tā sintaksē tās veido vārdsavienojuma vārdu saistījuma tipus — sakārtojumu, ieslēgumu (lineāro pakārtojumu, kurš savukārt dalās saskaņojumā, pārvaldījumā un piekļāvumā) un paralēlo pakārtojumu. Vārdu saistījuma tipi var būt kombinēti; atkarības variantus A. Peškovskis attēloja shematiski² (sal. 213. lpp.).

Tāpat kā vārdi dalās pilnos un daļējos vārdos, formālos un bezformas vārdos, arī vārdsavienojumi, pēc F. Fortunatova, dalās pilnos jeb pabeigtos un nepabeigtos, gramatiskos un negramatiskos. «Pabeigts vārdsavienojums,» uzsvēra F. Fortunatovs, «un pilns teikums valodniecībā ir sinonīmi.» Vārdsavienojumi ir gramatiski divos gadījumos — tad, ja gramatiskas ir vārdsavienojuma daļas pašas par sevi, tas ir, tās veidojas no atsevišķu vārdu formām, un tad, ja gramatisks ir pats daļu savienojums, tas ir, tas ietver sevī vārdsavienojuma formu. Pirmā veida gramatiskie vārdsavienojumi ir vairākumā valodu, otrā tipa vārdsavienojumi raksturīgi ķīniešu valodai, kur vārdu secība pieder pie to formas.

¹ Duālisms, kas piemīt Maskavas skolas mācībai par morfoloģiskajām un leksiski gramatiskajām vārdu grupām, saglabāts arī «Mūsdienu krievu literārās valodas gramatikā» (1970), kur mācībai par vārdšķirām kā gramatiskām klasēm pretstatīta mācība par gramatiskām — morfoloģiskām un sintaktiskām — grupām.

² Sk.: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, с. 60.

Pirmā veida gramatiskais vārdsavienojums (tas ir, vārdsavienojums ar gramatiskām daļām) var būt pabeigts. Ja vārdsavienojuma gramatiskās daļas atšķiras kā gramatiskais izteicējs (tam ir predikativitātes forma) un gramatiskais teikuma priekšmets (ar to saistīts gramatiskais izteicējs), tad vārdsavienojums veido gramatisku teikumu. Tātad teikums kā valodas forma tiek definēts ar predikativitātes formas — vienkāršas vai saliktas — palīdzību. Turklāt F. Fortunatovs uzsvēra, ka nedrīkst jaukt vārdsavienojuma un teikuma gramatiskās daļas ar negramatiskām (psiholoģiskām) daļām. Piemēram, gramatiskais vārdsavienojums хорошая погода krievu valodā var būt negramatisks pilns teikums (Погода хорошая), bet gramatiskajā teikumā Летит птица par negramatisku teikuma priekšmetu var būt arī летит.

F. Fortunatova formāli gramatisko mācību par teikumu uz krievu valodas materiāla bāzes tālāk attīstīja A. Peškovskis un A. Šahmatovs. Viņu sintaktiskajās koncepcijās kopīgs ir tas, ka teikuma teoriju viņi saista ar mācību par teikuma pamatu (tas ir, par vienkāršo teikumu un par teikuma palīglocekļu paplašināšanu un savrupināšanu), mācību par teikuma palīglocekļiem — ar mācību par vārdsavienojumiem, bet saliktu teikumu aplūko kā saliktu sintaktisku veselumu (nevis kā teikumu).

Taču A. Peškovska un A. Šahmatova sintaktiskajos uzskatos ir būtiska atšķirība, jo A. Peškovskis turas pie psiholoģiskā, bet A. Šahmatovs — pie loģiskā virziena. A. Peškovskim centrālā ir mācība par predikativitāti un intonāciju kā formālo komponentu (ja izmanto F. Fortunatova terminoloģiju), A. Šahmatovam — mācība par komunikāciju kā divu priekšstatu predikatīvu savienojumu un par teikumu iedalījumu divkopu un vienkopas teikumos, kas raksturoti kā divi patstāvīgi teikumu tipi.

Maskavas valodniecības skolas duālismu vārdšķiru mācībā un teikuma mācībā pārņēmušas dažādas mūsdienu valodniecības skolas. Mācība par vārdsavienojuma formu attīstīta formāli gramatiskajās mācībās (piemēram, deskriptīvistu mācībā par konstrukciju; sk. 93.—94. lpp.), bet mācība par komunikāciju un par teikuma grupām atspoguļojās dažādās semantiski gramatiskajās mācībās.¹

¹ A. Šahmatova mācība par komunikāciju kā par teikuma subjekta un predikāta semantisko pamatu ir mēģinājums loģisko un psiholoģisko teoriju apvienot semantiski gramatiskā koncepcijā. Psiholoģisma virziens asociatīvo predikatīvo sakaru izmantoja, radot mācību par izsacījuma runas (aktuālo) dalījumu, bet A. Šahmatovs predikatīvo attieksmju asociatīvo dabu izmanto mācībā par teikuma kā valodas gramatiskās uzbūves parādības semantisko dabu. Pats viņš paskaidroja, ka latīņu terminus «subjekts», «predikāts», «objekts» utt. izmantos loģikas un psiholoģijas jēdzienu apzīmēšanai, bet terminus «teikuma priekšmets», «izteicējs», «pāpildinātājs» utt. — sintakses jēdzienu apzīmēšanai (sal. arī 42.—43., 158. lpp.).

12. §. F. de SOSĪRA VALODNIECISKĀ KONCEPCIJA

F. de Sosīra (1857—1913) darbi atrodas dažādu valodniecības virzienu un skolu sadūrā: viņš atbalsta psiholoģiskās un socioloģiskās valodniecības un neogramatismas idejas, viņa koncepcija turpinās strukturālisma skolu, lingvosemiotikas un sistēmu valodniecības mācībās.

Būdams jaungramatiķu (K. Brugmaņa, A. Leskīna, H. Osthofa) skolnieks un laikabiedrs, F. de Sosīrs jau 21 gada vecumā publicēja pētījumu «Par patskaņu sākotnējo sistēmu indoeiropiešu valodās» — darbu, kas stipri ietekmēja indoeiropiešu vokālisma pētīšanu (sk. 37. lpp.).

F. de Sosīrs mācīja vispārīgo valodniecību sākumā Parīzē, pēc tam Ženēvā. Viņa skolnieki A. Sešē un Š. Balī 1916. gadā izdeva viņa lekcijas ar nosaukumu «Vispārīgās valodniecības kurss» (tulkojums krievu valodā 1933. un 1977. g.). «Kurss» tika veidots, izmantojot F. de Sosīra lasīto lekciju pierakstus. Izdevēji paskaidroja: «Mēs izšķīrāmies par rekonstrukciju, par sintēzi uz kursa trešā lasījuma pamata, izmantojot visus mūsu rīcībā esošos materiālus, arī F. de Sosīra piezīmes.» Grāmata padarīja F. de Sosīra vārdu slavenu visā pasaulē.

Valodniecības objekts, priekšmets un metode

Savā koncepcijā F. de Sosīrs balstās uz reālās valodas un tās konkrēto vienību pretrunīgumu un sarežģītību, kas izpaužas valodniecības materiāla sarežģītībā un objekta pretrunīgumā.

Valodniecības materiāls ir visas runas darbības izpausmes — pirmatnējās tautās un kultūrtautās, uzplaukuma un pagrimuma laikā, «pareizās» un «nepareizās» formās. Valodas fenomens (valodas parādība) ir pilns pretrunām. Piemēram, runas skaņa ir gan artikulācija, gan akustiskais iespaids, bet tā nav atdalāma no nozīmes; runas darbība ir individuāla un vienlaikus sociāla; valoda katrā mirklī ir dzīva darbība un pagātnes produkts.

Veidodams valodas teoriju, F. de Sosīrs balstījās ne tikai uz valodniecības tradīciju, bet arī uz I. Kanta, O. Konta un E. Dirkeima filozofiskajiem darbiem. No E. Dirkeima mācības viņš paņēmis sociālo faktu, ko radījusi kolektīvā apziņa, kura piespiež individu pakļauties šim sociālajam. Tāpat kā I. Kants dabas pretrunīgumam pretstatīja sakārtoto tīro prātu, arī F. de Sosīrs uzskatīja, ka valodniecības teorija var būt sakārtota un bez pretrunām (kaut arī valodas matērija un semantika ir «haotiska»). Pēc viņa domām, to var panākt, valodniecības priekšmetu pretstatot tās objektam.

«Citas zinātnes operē ar iepriekš dotiem objektiem, ko var aplūkot no dažādiem viedokļiem; mūsu zinātnē nav nekā tamlīdzīga.. Objekts nebūt nenosaka viedokli; gluži otrādi, var teikt, ka viedoklis rada pašu objektu.»

Valodniecības objekts ir valoda kā zīmju sistēma. Tāpēc valodniecība ir semioloģiska¹ zinātne, daļa no sociālās psiholoģijas, kas pēti zīmju dzīvi sabiedrības dzīvē. Raksturojot valodniecības specifiku, F. de Sosīrs beidza «Kursu» ar šādiem vārdiem: «Vienīgais un patiesais valodniecības objekts ir valoda, kas aplūkota pati sevī un sevis dēļ.»

Jauns bija nevis tas, ka F. de Sosīrs pamanīja pretrunīgo valodas dabu (tas bija zināms jau agrāk) un atzina valodniecību par daudzpusīgu zinātņu. Jauns bija tas, ka viņš raksturoja valodniecības teoriju kā zinātņu par valodas zīmju sistēmu, kā zinātņu, kas pirmām kārtām pēti valodas iekšējo struktūru — gramatiku «tajā visai precīzajā un turklāt pierastajā šā vārda nozīmē, kura redzama tādos izteicienos kā *šaha spēles gramatika, biržas gramatika* utt., kur ir darišana ar kaut ko sarežģītu un sistematizētu, ar koeksistējošu vērtību mijiedarbību». Valodniecības teorija tika atzīta par deduktīvu zinātņu, kam ir pamatviedoklis un operacionāla metodika, kuri nosaka objektu kā zinātnes priekšmetu.

Par galveno analīzes metodi F. de Sosīrs izvēlējās antinomiju² metodi. Arī tā bija jau pazīstama: antinomiju metodi plaši izmantoja V. Humbolts un daudzi XIX gadsimta valodnieki, 1896. gadā franču valodnieks V. Anri publicēja īpašu pētījumu «Valodas antinomijas». Taču F. de Sosīrs antinomijas interpretēja ontoloģiski³ — kā valodniecības teorijas uzbūvi.

No šās pozīcijas F. de Sosīrs aplūkoja runas darbību, lai definētu valodniecības priekšmetu, valodniecības disciplīnu klasifikāciju un sinhronisko valodniecību it īpaši.

¹ No grieķu *sēmeion* 'zīme' un *logos* 'vārds', 'mācība'. Vēlāk sāka lietot terminu «semiotika» (sk. 129. lpp.).

² Par antinomiju (no grieķu *antinomia* 'pretruna likumā') sauc pretrunu starp diviem atzinumiem, kuri izslēdz viens otru, bet tiek atzīti par loģiski vienlīdz pierādāmiem. F. de Sosīrs antinomijas tēlaini sauc par krustceļiem, kas gadās valodas pētnieka ceļā un kam pētnieks tiek garām, ejot pa ceļu, kuru nosaka viņa viedoklis.

³ No grieķu *on* (ģen. *ontos*) 'būtiskais' un *logos* 'vārds', 'mācība'. Termins «ontoloģija» sākumā apzīmēja mācību par vispārējām esamības likumībām, marksistiskajā filozofijā tas nomainīts ar terminu «materiālisma teorija»; termina «ontoloģija» lietošana saistīta ar termina «gnozeoloģija» (izziņas teorija) izmantošanu. Īpašības vārds «ontoloģisks» tiek pretstatīts īpašības vārdiem «metodisks» un «operacionāls».

Runas darbība kā antinomija

Pētīdams, tāpat kā V. Humbolts, runas darbības (*language*) pretrunīgo dabu, F. de Sosīrs par tās galveno pretrunu uzskatīja valodas (*langue*) un runas (*parole*) antinomiju. Pēc F. de Sosīra uzskata, valoda no runas atšķiras ar piecām pazīmēm: a) valoda ir sociāla, runa — individuāla; b) valoda ir sistēmiska, runa — asistēmiska; c) valoda ir potenciāla, runa — reāla; d) valoda ir sinhroniska, runa — diahroniska; e) valoda ir būtība, runa — parādība.

Valodas un runas antinomiskais aplūkojums F. de Sosīram bija nepieciešams ne pats par sevi (sk. 122.—127. lpp.). Pretstatot valodu un runu, viņš valodu raksturoja kā valodniecības priekšmetu, bet valodniecības priekšmets, pēc viņa domām, ir valoda kā sociāla abstrakta parādība, kam raksturīgs sistēmiskums un potenciālums. Tāda valodniecības priekšmeta pārvirze un ierobežošana F. de Sosīra koncepciju padarīja gan mērķtiecīgu, taču vienpusīgu.

Valodniecība — valodniecību sistēma

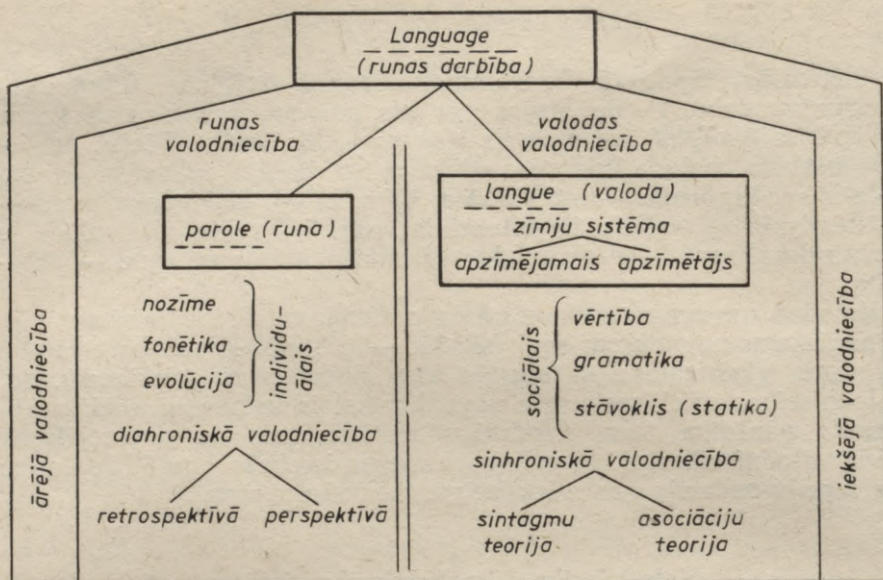
F. de Sosīrs, protams, saprata, ka tāds valodniecības priekšmeta ierobežojums neaptver visus uzdevumus, kas rodas reālās valodas pētīšanā. Tāpēc pārvirzīto valodniecības priekšmetu viņš precīzē kā valodas iekšējās sinhroniskās valodniecības priekšmetu, bet valodniecību traktē kā valodniecību sistēmu.

Arī valodniecību sistēmu F. de Sosīrs analizē, izmantojot antinomiju metodi. Tiek konstatētas trīs antinomijas, kas precīzē valodas iekšējās sinhroniskās valodniecības priekšmetu: runas valodniecība, diahroniskā valodniecība un ārējā valodniecība (sk. 4. att.).

Runas valodniecību F. de Sosīrs uzskata par otrās šķiras zinātņi, jo tā pētī runas darbības individuālo psihofizisko pusi. Turpretī ārējo un vēsturisko valodas parādību pētīšanu viņš atzīst par svarīgu un visai auglīgu.

Ārējā valodniecība pētī valodas sakaru ar etnosu, ar politisko un kultūras vēsturi, tā pētī literāro valodu, attieksmes starp grāmatu valodu un sarunvalodu, kā arī valodu ģeogrāfisko izplatību un dialektus.

Diahroniskā valodniecība pētī attieksmes starp elementiem, kas nomaina viens otru un hronoloģiski seko viens otram. Pēc F. de Sosīra domām, diahroniskās valodniecības priekšmets pirmām kārtām ir «visa fonētika kopumā»: fonētiskās pārmaiņas, fonētiskās evolūcijas sekas gramatikā, kā arī analogija kā reformējošs un konservatīvs faktors valodā. Tātad F. de Sosīra diahroniskā valodniecība savā ziņā ir tiešs jaungramatiķu mācības turpinājums. Taču F. de Sosīrs, tāpat kā J. Boduēns de Kurtenē, uzsver nepieciešamību

4. att. Runas darbības antinomijas un valodniecību sistēma

atsevišķu parādību evolūciju saistīt ar secīgiem hronoloģiskiem nogriežņiem un atšķirt perspektīvo diahronisko valodniecību, kas parāda valodas vēsturi saskaņā ar notikumu attīstību, un retrospektīvo diahronisko valodniecību, kura nodarbojas ar valodas formu rekonstruēšanu.

Valodas iekšējo organismu kā sistēmu, kas pakļaujas pati savai kārtībai, ārējā un diahroniskā valodniecība neskaidro. «Vispār runājot, nav nekādas vajadzības,» norādīja F. de Sosīrs, «zināt apstākļus, kādos ir attīstījušies viena vai otra valoda»; uzdevums ir iepazīt valodas iekšējo būtību, un tas ir galvenās valodniecības — sinhroniskās valodniecības — priekšmets.

Sinhroniskā valodniecība

Pretstatījis valodu runai un sinhroniju diahronijai, F. de Sosīrs tālāk nonāca pie secinājuma, ka valodas teorija ir pretstatīta praksei (sal. 215.—217. lpp.). Viņš raksta, ka «teorētiskā un ideālā zinātnes forma ne vienmēr sakrīt ar to, ko tai uzspiež prakses vajadzības». Sinhroniskā valodniecība ir «valodas stāvokļa» teorija; tā analizē loģiskās un psiholoģiskās attieksmes, kas saista koeksistējošos elementus un veido sistēmu, pētījot šīs attieksmes tā, kā tās uztver viena un tā pati kolektīvā apziņa.

Centrālais F. de Sosīra sinhroniskajā valodniecībā ir viņa mācība par valodas zīmi, par vērtību valodā, kā arī sintagmu un asociāciju teorija.

Apzīmējamais un apzīmētājs. F. de Sosīrs, tāpat kā lielākā daļa viņa laika valodnieku, valodas vienībā nodala divas puses — ideālo un materiālo. Tāpat kā J. Boduēns de Kurtenē, arī F. de Sosīrs uzskata, ka abas minētās puses ir psihiskas, jo atrodas «runātāju kolektīvajā apziņā». F. de Sosīra valodnieciskās koncepcijas īpatnība ir tā, ka viņš šo valodas zīmes divpusību aplūkoja kā tādu, kas nav atkarīga no izsakāmā satura un kam ir antinomiska struktūra.

F. de Sosīrs rakstīja: «Valodas zīme saista nevis lietu un vārdu, bet jēdzienu un akustisko tēlu.» Tātad vārdam tiek atņemtas substanciālās īpašības: spēja norādīt uz lietām un sakars ar valodas artikulācijas bāzi. Lai uzsvērtu šo valodas zīmes kā divpusīgas psihiskas parādības neatkarību, kā arī abu tās pušu pretstatījumu, pēc F. de Sosīra domām, «vārds «zīme» jāsauglabā veselā apzīmēšanai un termini «jēdziens» un «akustiskais tēls» jānomaina ar terminiem «apzīmējamais» un «apzīmētājs»; šiem diviem pēdējiem terminiem ir tā priekšrocība, ka tie fiksē pretstatījumu, kas pastāv kā starp šiem terminiem, tā arī starp veselo un šiem terminiem kā šā veselā daļām».

Valodas zīmei kā autonomai antinomiskai parādībai piemīt vairākas īpašības, starp kurām svarīgākās ir zīmes patvaļīgums un apzīmētāja lineārais raksturs. Apzīmētāja un apzīmējamā asociatīvais sakars ir patvaļīgs tai ziņā, ka apzīmējamo nemotivē apzīmētājs, ar kuru «tam īstenībā nav nekāda dabiska sakara», un zīme «nepazīst citu likumu kā vienīgi tradīcijas likumu». F. de Sosīrs par gramatiskām uzskatīja tikai tās valodas, kurās nav nekādas motivētības. Šī tēze ir pareiza tikai tai ziņā, ka valodas zīme nepieder pie dabas parādībām, ka skaņas pašas nozīmi nemotivē. Tomēr valodas zīme, proti, vārds, ir sociāli un strukturāli motivēta, tā ka nozīme valodā ir saistīta ar vārdu morfēmisko struktūru, nevis ar to fonētisko struktūru (sk. sīkāk 153.—154., 155.—156. lpp.) un leksēmiskā motivētība ir būtiska valodas īpašība. Tas jāuzsver tāpēc, ka minētā F. de Sosīra tēze semiotiskās un strukturālās koncepcijās tika absolutizēta un valodas zīmi sāka traktēt kā vienpusīgu parādību — tikai materiālu vai tikai ideālu (sk. 132.—134. lpp.).

Vienpusīgi aplūkots arī apzīmētāja lineārais raksturs. Ir tiesa, ka vārda izrunāšana un uztveršana notiek laikā, tā ka «akustiskie apzīmētāji» seko viens aiz otra, veidojot ķēdi. Taču nav pareizi, ka runas darbība ir tikai uztveršanas sekošana izrunāšanai: runāšana un runas uztveršana prasa runas elementu saistīšanu ar valodas vienībām un kategorijām. Tās vairs nav lineāras attieksmes un laika līnija, tās ir sarežģītas attieksmes starp runu, runas spēju un valodu (sk. 173.—174. lpp.). Turklāt lineāras ir skaņas vārdā, turpretī fonēmas ir paradigmatiskas (sal. 86.—87. lpp.).

Vērtība valodā. Kaut arī no praktiskā viedokļa vārdam ir centrālā vieta valodas mehānismā, pēc F. de Sosīra domām, sinhroniskajai valodniecībai jāoperē ar tādām vienībām, kas ir ne tikai valodas realitātes (parādības), bet arī valodas būtības.

Valodas būtības pašas par sevi nav dotas, tās ir jānodala. «Valodas būtība (valodas fakts),» raksta F. de Sosīrs, «pilnīgi noskaidrojas tikai tad, kad tā ir *norobežota*, atdalīta no visa, kas to skaņu virknē apņem.» Norobežošana saistīta arī ar identificēšanu. Tādējādi identitātes problēma valodā sakrīt ar būtību un vienību problēmu.

Bet, tā kā valoda ir semioloģiska sistēma, centrālais tajā ir vērtības (nozīmības, *valeur*) jēdziens, jo tas «galu galā aptver gan konkrētās vienības, gan būtības, gan realitātes jēdzienus». Sī ir F. de Sosīra valodnieciskās koncepcijas pamattēze.

Kas ir vērtība?

Tāpat kā V. Humbolts, F. de Sosīrs uzskatīja, ka valoda veido formu, nevis substanci, jo valodas skaņas nav visas skaņas, valodas nozīmes neaptver visus jēdzienus un valodas zīme ir patvaļīgs jēdziens (apzīmējamā) un skaņas (apzīmētāja) savienojums.

Vērtība ir apzīmējamā un apzīmētāja savienojums valodas sistēmā. Vērtība jāaplūko no konceptuālās un materiālās puses, no tā viedokļa, kā valodas sistēmā tiek iekļautas vienības, kas, iekļaudamās šai sistēmā, iegūst vērtību.

No konceptuālā viedokļa vērtība ir nozīmes elements, bet nav tai identa. Piemēram, kr. *баран* un fr. *mouton* ir vārdi ar vienādu nozīmi, bet ar dažādu vērtību, jo krievu valodā leksiski atšķir vārdus *баран* un *баранина*, bet franču valodā abos gadījumos lietojams vārds *mouton*. Daudzskaitļa vērtība krievu valodā nav vienlīdzīga tā vērtībai senslāvu valodā, kur līdzās daudzskaitlim bija arī divskaitlis.

Analoģiska aina vērojama arī zīmes materiālajā pusē, jo «katra valoda veido vārdus uz sava skanošo elementu sistēmas pamata, kur katrs elements ir precīzi nošķirta vienība un šo vienību skaits ir precīzi noteikts». F. de Sosīrs šai sakarā norāda, ka franču [r] dažās pozīcijās var izrunāt kā vācu [ch] vai krievu [x], turpretī vācu un krievu valodā skaņas [r] un [ch] (p un x) ir atšķirīgas un tāpēc nedrīkst vienu aizstāt ar otru: *род* un *ход* ir dažādi vārdi, kas fonētiski atšķiras ar pirmo fonēmu.

Tātad F. de Sosīrs uzskatīja, ka vērtības konceptuālo un materiālo pusi veido «tikai attieksmes un atšķirības no citiem valodas elementiem», tāpēc «patvaļīgums un diferenciālumš ir divas korelatīvas īpašības» un «valodā nav nekā cita kā atšķirības».

F. de Sosīra mācībai par valodas vienību vērtību un diferenciālajām pazīmēm bija pozitīva loma sistēmas pētījumu attīstībā. Taču, pārspīlējot attieksmju un negatīvo pazīmju lomu un runājot par noslēgto valodas sistēmu, kur visi locēkli atrodas līdzsvarā, F. de Sosīrs savā mācībā pieļāva vienpusību.

Sintagmu un asociāciju teorija. F. de Sosīrs uzskatīja, ka valodā viss balstās uz attieksmēm. Tāpat kā N. Kruševskis, viņš izšķīra divus attieksmju tipus — sintagmātiskās un asociatīvās attieksmes.¹

Sintagmātiskās attieksmes pamatojas uz valodas lineāro dabu, uz izplatību, uz elementu secību, jo «mēs runājom lietojam nevis izolētas zīmes, bet zīmju savienojumus». Zīmju savienojumus, kas balstās uz izplatību, sauc par sintagmām, piemēram: пере-читать, против всех, человеческая жизнь, человек смертен; *Ja būs labs laiks, mēs iesim pastaigāties.*

Sintagmās nav krasas robežas starp valodas faktiem un runas faktiem. Sintagmātiskos veselumos veselā vērtību nosaka tā daļa, bet daļu vērtību — to vieta veselajā. Sintagmas var raksturot kā sastāvdaļu vērtība, tā arī to atkarība no apkaimes runas ķēdē.

Asociatīvās attieksmes balstās uz runātāju atmiņu, uz elementu savstarpējo pievilksanos. Zīmju savienojumi runātāju atmiņā veido mnemoniskas rindas, piemēram, darbības vārdam *uzrakstīt* veidojas divas rindas: no vienas puses — *rakstīt, pierakstīt, pārrakstīt* utt., no otras puses — *uzzīmēt, uzlimēt* utt. Atšķirībā no sintagmām mnemoniskās rindas pastāv potenciāli; to sastāvs var būt dažāds; tiesa, tādās mnemoniskajās rindās kā vārda formas maiņas paradigmas rindā ir ierobežots elementu skaits, taču vajadzīgā locījuma izvēle un locījumu secība gramatikās ir patvaļīga.

Pēc F. de Sosīra domām, sintagmātiskās un asociatīvās attieksmes ir vienīgais pamats, uz kura var veidot gramatisko sistēmu un racionālu gramatikas iedalījumu. Tā tiek postulēta izpratne, ka gramatika ir mācība par abstraktām būtībām un attieksmēm, nevis par reālām valodas vienībām un kategorijām, kas ir konkrētas ne vien savā vēsturē, bet arī normatīvajā realitātē.

Ženēvas un Parīzes valodniecības skola

F. de Sosīrs ir divu valodniecības skolu — Ženēvas un Parīzes skolas — pamatlicējs. Abas šīs skolas ir visai tuvas.

Pie Ženēvas valodniecības skolas pieder F. de Sosīra skolnieks **A. Sešē**, kas 1927. gadā publicēja rakstu «Ženēvas vispārīgās valodniecības skola». Pie šās skolas pieder arī **S. Karcevskis** un **R. Godels**, kuru pazīst pēc grāmatas «F. de Sosīra «Vispārīgās valodniecības kursa» manuskripta avoti» (1957). Kopš 1941. gada «F. de Sosīra pulciņš» izdod neperiodisku izdevumu «F. de Sosīra burtņicas».

Izcilākais F. de Sosīra skolas valodnieks ir viņa skolnieks **Š. Bali** (1865—1947); viņa galvenie darbi ir «Franču valodas stilistika»

¹ Šī F. de Sosīra tēze balstās uz R. Dekarta duālistisko matērijas izpratni; R. Dekarts matēriju raksturoja kā divas neatkarīgas substances: pirmajai atribūts ir izplatība, otrajai — domāšana.

(1909. g., tulkojums krievu valodā 1961. g.), «Valoda un dzīve» (1913), «Vispārīgā valodniecība un franču valodas jautājumi» (1932. g., tulkojums krievu valodā 1955. g.).

Ar F. de Sosīra vārdu saistīta arī Parīzes valodniecības skolas darbība. Pie šās skolas pieder A. Meijē un viņa skolnieks Ž. Vandrijess («Valoda. Valodnieciskais ievads vēsturē», 1921. g., tulkojums krievu valodā 1937. g.), M. Gramons un M. Koēns.¹

A. Meijē (1866—1936) ir viens no izcilākajiem vispārīgās valodniecības un salīdzināmi vēsturiskās valodniecības speciālistiem, Parīzes valodnieku biedrības pastāvīgais sekretārs (kopš 1906. g.) un šās biedrības «Bīletenu» redaktors, Parīzes Slāvistikas institūta organizētājs un tā izdevuma «Славянское обозрение» redaktors. Kā komparatīvisks A. Meijē uzrakstījis vairākus vispārinošus darbus indoeiropiešu (ģermāņu, senarmēņu, sengrieķu, senpersiešu, latīņu, senslāvu, tohāru) salīdzināmajā gramatikā. 1932. gadā A. Meijē kopā ar savu skolnieku A. Ernū izdeva «Latīņu valodas etimoloģisko vārdnīcu», kuras pamatā, pēc L. Ščerbas domām, ir gan etimoloģiskais, gan vēsturiskais princips. Jau pirms tam, 1924. gadā, A. Meijē kopā ar M. Koēnu izdeva darbu «Pasaules valodas». A. Meijē valodnieciskie uzskati izklāstīti daudzās grāmatās un rakstos (viņš ir autors 24 grāmatām un 540 rakstiem).

* * *

Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība, socioloģiskais, loģisma, psiholoģisma un neogramatisma virziens ar to dažādajām skolām, ar ideju un pētīšanas metožu daudzveidību ir tas klasiskais mantojums, ko saņēma XX gadsimta valodniecība. Tam vēl jāpievieno agrākos valodniecības attīstības posmos gūtie panākumi (īpaši vispārīgā universālā gramatika, normatīvā valodniecība un valodas filozofija). Tātad «tradicionālā» valodniecība bija augsti attīstīta zinātne, un to nedrīkst iedomāties kā vienotu skolu.

BIBLIOGRĀFIJA

Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX в.). — М., 1968.

Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России. — М., 1956, с. 34—93.

Щерба Л. В. И. А. Бодуэн де Куртэнэ и его значение в науке о языке. — В его кн.: Избр. работы по русскому языку. М., 1957.

¹ Sk.: Соммерфельт А. Французская лингвистическая школа. — Новое в лингвистике, вып. 4. М., 1965.

Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуэна де Куртене. — Вопросы языкознания, 1959, № 6.

Черепанов М. В. Н. В. Крушевский как представитель Казанской лингвистической школы. — Казань, 1958.

Петерсон М. Н. Ф. Ф. Фортунатов и Московская лингвистическая школа. — Уч. зап. МГУ, 1946, вып. 107, т. 3, кн. 2.

Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. — Вопросы языкознания, 1963, № 5.

Стариков Д. В. Синтаксические воззрения Ф. Ф. Фортунатова и его школы. — Философские науки, 1960, № 3.

Белов А. И. А. М. Пешковский как лингвист и методист. — М., 1958.

Будагов Р. А. Ф. де Соссюр и современное языкознание. — В его кн.: Язык, история и современность. М., 1971.

Слюсарева Н. А. Главное в лингвистической концепции Ф. де Соссюра. — Иностранные языки в школе, 1968, № 4.

Кацнельсон С. Д. Лингвистическая концепция Ф. де Соссюра. — Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1967, т. 354.

5. nodaļa

XX GADSIMTA VALODNIECĪBA UN STRUKTURĀLISMS

Mūsu gadsimta trīsdesmitajiem līdz sešdesmitajiem gadiem raksturīga neparasti strauja visu zinātņu, arī valodniecības attīstība. Šai laikā attīstās teorētiskā valodniecība, paplašinās un padziļinās tās praktiskā izmantošana. Rodas jaunas valodniecības skolas un virzieni, jauni valodniecības aspekti, jaunas valodniecības disciplīnas, tiek precizēta un pilnīgota valodniecisko pētījumu metodika, kā arī valodas mācīšanas metodika.

Jaunais posms valodniecības vēsturē reizēm uztverts kā strukturālās un matemātiskās valodniecības rašanās un uzplaukuma periods. Jaunākie virzieni izveidojās un nostiprinājās XX gs. vidū, citi virzieni bija radušies agrāk, taču gan strukturāli matemātiskā valodniecība, gan tradicionālā valodniecība XX gadsimtā turpina un attīsta to, ko bija sagatavojuši un pateikusi priekšā XIX gadsimta valodniecība.

Joprojām attīstās salīdzināmi vēsturiskā un tipoloģiskā valodniecība, sociolingvistika un mentalingvistika, kā arī valodas struktūras atsevišķu līmeņu valodniecība. Joprojām stipras ir valodnieciskā loģisma un psiholoģisma pozīcijas. Joprojām aktuālas ir valodniecības principu un metožu, tās filozofiskā pamata un praktiskās ievirzes problēmas.

Taču pārmaiņas, ko pārdzīvo valodniecība, ir ļoti būtiskas, rodas jaunas skolas un virzieni, pārveidojas valodniecības «ģeogrāfija»: līdzās vācu, franču, itāļu valodniecībai attīstās padomju, amerikāņu, čehu valodniecība kā mūsdienu valodniecības vadošie priekšpulki.

Būtiskas pārmaiņas mūsdienu valodniecībā notiek kā «veco» skolu un virzienu iekšējās attīstības rezultātā, tā arī jauno skolu un virzienu, mūsdienu sabiedrības prasību ietekmē. Tā, piemēram, salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstībā sākas trešais periods. Tam raksturīga faktu pamata paplašināšanās, pirmvalodas problēmas pārskatīšana, salīdzināmi vēsturiskās metodes paņēmieni precizēšana. Ārēji šis lūzums izpaužas tādējādi, ka, no vienas puses, salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā sāk izmantot strukturālās metodes (īpaši sakarā ar laringālās hipotēzes rašanos), bet, no otras puses, rodas jauns virziens — neolingvistika. Pamatu šim virzienam lika Dž. Bertoni un M. Bartoli darbs «Īss neolingvistikas apskats» (1925); neolingvistikas pamatprincipi izklāstīti Dž. Bonfantēs rakstā «Neolingvistikas pozīcija» (1947). Tiek izvirzīta areālvālo dniecības problemātika, kam sākums atrodams jau jaungramatiķu un neogramatiķu darbos.

Šie valodniecības virzieni, dažādi pārveidoti, kļūst par mūsdienu salīdzināmās, strukturālās un socioloģiskās valodniecības priekštečiem.

Socioloģiskā valodniecība arī precīzē savu problemātiku, tā attīstās gan kā mācība par valodu eksistēšanas un kontak tēšanās sociālajiem tipiem un formām, par valodu sociālo diferenciaciju, gan kā mācība par valodas normu, tās stiliem un literāro valodu, gan arī pievērš galveno uzmanību etnolingvistikas un psiholingvistikas jautājumiem.

Turpina attīstīties arī mentalingvistika — valodniecības virziens, kas pēti valodas sakarus ar domāšanu, pašu valodas semantiku. Norobežojas loģiski gramatiskā un loģiski matemātiskā valodniecība, valodas modelēšana un teksta un runas darbības semantiski psiholoģiskā un intuitīvi deduktīvā pētišana.

Valodas dinamisma un stabilitātes problēma, līmeņu iekšējās struktūras un stilu ārējās struktūras problēmas, valodniecības priekšmeta un metodes problēmas, valodniecības teorijas un prakses problēmas — tas viss tiek dažādi apgaismots un pēti ts, tā ka neviena mūsdienu skola, neviena metode, neviena valodnieciskā koncepcija pati par sevi nedod pilnīgu priekšstatu par mūsdienu valodniecību. Mūsdienu valodniecība ir plaši attīstīta zinātne, kas ietver dažādas skolas un virzienus, dažādus aspektus, problēmas un metodes. Un tieši tas dod valodniecībai iespēju risināt dažādos uzdevumus, ko tai izvirza mūsdienu sabiedrība.

Šo sarežģīto valodniecības attīstības procesu pavada daudzas diskusijas par strukturālismu, it īpaši padomju valodniecībā. Laikā līdz 1956. gadam attieksme pret strukturālismu bija kritiska,

bet vēlāk tas tika novērtēts pozitīvi — kā jauns posms valodniecības attīstībā (sk. 112.—113. lpp.). Strukturālismam, tāpat kā katram valodniecības virzienam, nepieciešama konkrēti vēsturiska pieeja, tā ģenēzes izpētīšana, skolu analīze, pozitīvā un negatīvā novērtējums šā virziena valodnieku darbos.

Termins «strukturālisms» pirmo reizi lietots H. Posa rakstā 1939. gadā, kaut arī pats valodniecības virziens bija radies agrāk, sākumā kā F. de Sosīra izteikto ideju attīstība. Taču drīz, īpaši trīsdesmito gadu beigās, strukturālā valodniecība sāka norobežoties, izveidojās dažādas strukturālisma skolas.

Strukturālisms radās kā neogramatisma turpinājums, kā noliegums jaungramatismam ar tā uzmanību pret valodas vēsturi un atsevišķām valodas parādībām, kā noliegums psiholoģiskajam un sociāli psiholoģiskajam virzienam ar to empīriskajām un induktīvajām konstrukcijām.

Strukturālisma rašanos noteica XX gadsimta zinātnes attīstība. Elementu un struktūras ideja ieviesās dažādās zinātnēs: strukturālie virzieni radās literatūrzinātnē, etnogrāfijā, vēsturē, estētikā, mākslas zinātnē, psiholoģijā, socioloģijā; neopozitivismā un simboliskās loģikas attīstība radīja interesi par zinātniskās analīzes metodiku, par deduktīvām un aksiomātiskām konstrukcijām.

XIX gadsimta valodnieki konstatēja un parādīja valodas pret-runīgo dabu, valodas zīmes kā divpusīga veidojuma asimetriju, atlieksmes starp valodas vienību un tās vietu sistēmā, iespēju divējādi traktēt vienu un to pašu faktu. Piemēram, dažādi skaidrojot vārda atvasināšanas procesu un vārddarināšanas modeli, vārdā сыновний var izdalīt piedēkli -н- (celms сынов-) vai piedēkli -овн- (celms сын-)¹. Lai konstatētu viena vai otra sprieduma pareizumu, papildus jāpētī faktu materiāls un vārddarināšanas struktūras.

Reizēm uzskata, ka strukturālismam raksturīga valodas struktūras, valodas kā veseluma pētīšana. Tiesa, strukturālisms pievērsa īpašu uzmanību tam, ka valodas parādībās nosaka valodas struktūra. Taču tāpat tiesa, ka strukturālisms vienpusīgi pārspīlēja šo strukturāluma lomu, ignorējot to, ka valodas nozīmes nosaka ārpusvalodas faktori, kā arī atsevišķu valodas vienību un runas darbības parādību kvalitatīvo noteiktību. Struktūras pētījumi var arī nebūt strukturālistiski (sk. 8. nod.).

Strukturālisma virziena darbiem kopīga ir šādu postulātu atzīšana:

1) valoda ir zīmju (semiotiska) sistēma; valodas strukturālums, tās dalījums līmeņos tiek atzīts par būtisku valodas īpašību, bet viena un tā paša funkcionālā veidojuma vienību iekšējās attieksmes

¹ Izšķir vēl arī interfiksus, tas ir, daļa: сын- — celms, -н- — piedēklis, -ов- — interfikss.

un abstrakcijas līmeņu hierarhija tiek atzītas par svarīgāku faktoru nekā to sakari ar ārpusstruktūras īstenību, kuri izpaužas, tikai valodai funkcionējot, tai iekļaujoties tekstā un runas situācijā;

2) par valodas pamatvienībām tiek atzītas fonēmas un morfēmas (morfēmas ir bāze vārdu un konstrukciju veidošanai). Fonēmas un morfēmas tiek aplūkotas kā diferenciālo pazīmju vai tipveida apkaime komplekti. Paradigmātiskās un sintagmātiskās attieksmes tiek interpretētas kā valodas struktūras vienību galvenās eksistēšanas formas;

3) priekšroka tiek dota sinhroniskajam valodas aprakstam, nevis valodas vēstures pētīšanai un diahronijai (tā «Prāgas valodnieku pulciņa tēzēs» teikts: «Labākais paņēmieni valodas būtības un rakstura izziņai ir mūsdienu faktu sinhroniskā analīze»);

4) strukturālistu pētījumos galvenā vieta ierādīta valodas struktūras vienību valodnieciskās aprakstīšanas metodikai, atstājot otrā vietā valodas vienību un kategoriju realitātes pētīšanu un traktējot tās kā deduktīvas konstrukcijas, kas tiek pretstatītas tekstam kā vienīgajai realitātei.

Kopīgais strukturālisma skolu metodikā ir novērojuma un konstruktīva līmeņu norobežošana (citiem vārdiem — runas un valodas, teksta un sistēmas, izturēšanās un modeļa līmeņu norobežošanas), opozīciju paņemienu lietošana paradigmātiskā un distributīvo paņemienu lietošana sintagmātiskā.

Metodoloģijas ziņā strukturālisms ir viens no valodnieciskā loģisma mūsdienu virzieniem (tas īpaši izpaužas L. Jelmsleva koncepcijā), pēc sava filozofiskā pamata tas vairākos gadījumos tuvinās neopozitīvismam un citiem līdzīgiem filozofijas virzieniem.

Strukturālismam kā valodniecības virzienam ir sava vēsture, tā ka var runāt par agro (trīsdesmitie un četrdesmitie gadi) un vēlo (sešdesmitie un septiņdesmitie gadi) strukturālismu.

Galvenās strukturālisma skolas ir Prāgas valodniecības skola (funkcionālā valodniecība), Jeilas valodniecības skola (deskriptīvā valodniecība) un Kopenhāģenas valodniecības skola (glosemātika). Strukturālisma piekritēji padomju valodniecībā vienotu skolu neizveidoja; turklāt mūsu zemē strukturālisms, sācis attīstīties diezgan vēlu, sakļāvās ar matemātisko valodniecību un inženiervalodniecību (sk. 112.—114. lpp.).

13. §. FUNKCIONĀLĀ VALODNIECĪBA

Prāgas valodnieku pulciņu dibināja 1926. gadā **V. Matēziuss** (1882—1945). Pulciņa «krievu kodolu» veidoja **R. Jakobsons**, **N. Trubeckojs**, **S. Karcevskis**. Pie šīs skolas piederēja arī čehu valodnieki **B. Havrāneks** un **V. Skalička**. Prāgas pulciņa idejas atbalstīja un attīstīja citu zemju zinātnieki — francūzis **A. Martinē**, aus-

trietis K. Bilers, padomju valodnieki G. Vinokurs, V. Vinogradovs, R. Avanesovs un daži citi.

1929. gadā sakarā ar I slāvistu kongresu pulciņa žurnālā «Travaux du Cercle linguistique de Prague» (iznāca līdz 1939. gadam, 1964. gadā izdevums atjaunots) tika publicētas «Prāgas valodnieku pulciņa tēzes». Pulciņa zinātnieku darbi tika publicēti arī čehu žurnālos «Slovo a slovestnost», «Slavia», «Československá rusistika».

Valodas sistēma un funkcijas

Prāgas valodnieku pulciņa devīzi var izteikt divos vārdos: sistēma un funkcija. Galvenās ir prasības pētīt valodu kā sistēmu un funkciju.

Par funkciju tiek saukts runas darbības uzdevums, mērķis; «valoda ir izteiksmes līdzekļu sistēma, kas kalpo kādam noteiktam mērķim»¹, tāpēc «valodnieciskajai analīzei jāpieiet no funkcionālā viedokļa». Funkcionālā pieeja jeb funkcionālais valodas modelis aptver valodas un runas darbības (runas) polifunkcionālumu, tāpēc ietver mācību par dažādām valodas funkcijām un funkcionālajiem stiliem (=valodām; sk. 89.—90. lpp.), kā arī mācību par runas darbības funkcionālo uzbūvi².

Valodas funkcijas kā runas darbības funkcijas izpratne pamatojas uz K. Bīlera mācību par valodas funkcijām un instrumentālo valodas modeli (*Organonmodell*). Cilvēka psihiskās spējas, tas ir, spēja domāt, just un izteikt gribu, rada trīs valodas funkcijas — komunikatīvo (ziņojuma funkciju, *Darstellungsfunktion*), izteiksmes funkciju (*Ausdrucksfunktion*) un uzrunas funkciju (*Appelfunktion*). Šīm funkcijām atbilst trīs izsacījumu tipi (stāstījuma, izsaukuma un pamudinājuma izsacījums) un valodas zīmes struktūra runas aktā, kura mehānisms (*Organonmodell*) ietver valodas zīmes semantiskās attieksmes ar ziņojuma priekšmetu, runātāju un uzrunāto. Komunikatīvā funkcija saistīta ar intelektuālo domāšanu un sazināšanās veidu; tai tiek pretstatīta afektīvā (emotīvā, emocionālā) funkcija, ko psiholoģiski interpretē kā uzrunātā «saindēšanas» kontaktu, izmantojot intonatīvi fonētiskos līdzekļus, darbības vārda «netiešās» izteiksmes, pamudinājuma un jautājuma teikumus, nepilnos teikumus, žestus, izsacījuma situācijas utt., tas ir, izmantojot dažādus simptomus un signālus, ar kuriem tiek papildināti neitrālie valodas simboli, piešķirot tiem ekspresīvu vai pamudinājuma nozīmi.

¹ «Tēzes», kā arī V. Matēziusa un B. Havrāneka raksti doti pēc grāmatas «Пражский лингвистический кружок» (M., 1967).

² Sk.: Бюлер К. Теория языка. Структурная модель языка. — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания..., ч. 2. М., 1965.

Pievēršanās runas neintelektuālajiem komponentiem radīja mācību par dzejas valodu, par runas paņēmieniem un par teikuma aktuālo dalījumu. Turklāt sevišķi tika uzsvērtā psiholoģija, turpinājās psiholoģiskās valodniecības problēmu risināšana.

Turpretī mācība par valodas sistēmu balstījās uz loģiku un turpināja loģiskās valodniecības problēmu pētīšanu. Prasība pēc sistēmiskuma valodas pētīšanā ir tikpat nepieciešama kā prasība pēc funkcionāluma. «Nevienu valodas parādību,» rakstīts «Tēzēs», «nevar saprast, neņemot vērā sistēmu, pie kuras tā pieder.»

Pats valodas sistēmiskums tiek saprasts kā valodas abstraktums un potenciālums atšķirībā no runas konkrētuma un reāluma. Kaut arī valodniecība balstās uz atsevišķu personu runu, vispārinot visas novērojamās parādības, tai jāreķinās ar šo parādību statistiskām svārstībām, un tāpēc valoda jāuztver kā potenciāla abstrakcija, kuras pētīšanai izmantojama metodika, kas atzīst dažādus abstrakcijas līmeņus.

Iekļaujot parādību sistēmā, jākonstatē tās diferenciālās pazīmes un jāaplūko valodas kategorijas kā opozīcijas. Prāgas pulciņa pārstāvji noskaidroja fonēmu un morfēmu diferenciālās pazīmes, izveidoja mācību par valodas opozīcijām, turklāt starp fonoloģiskajām opozīcijām un morfoloģiskajām opozīcijām viņi konstatēja strukturāli loģisku izomorfismu, tā ka mācība par valodas sistēmas kategorijām tika skaidrota kā procedūrm Metodiska.

Fonoloģija

Neapšaubāms Prāgas pulciņa nopelns ir fonoloģijas izveidošana. «Fonoloģija,» rakstīja V. Matēziuss, «kļūst par galveno disciplīnu funkcionālajā un arī strukturālajā valodniecībā, tāpat kā vēsturiskā fonētika kļuva par jaungramatiķu galveno pētījumu lauku un lepnumu.» Vispilnīgāk fonoloģijas jautājumi izklāstīti N. Trubeckoja grāmatā «Fonoloģijas pamati» (1939. g., tulkojums krievu valodā 1960. g.).

Uzskatot, ka valoda atšķirībā no runas ir kaut kas vispārīgs un pastāvīgs un ka tā nav ne izmērijama, ne izskaitāma, N. Trubeckojs izšķir divas zinātnes: fonētiku — mācību par runas skaņām — un fonoloģiju — mācību par valodas skaņām.

Fonēma ir mazākā fonoloģiskā valodas vienība; runas konkrētās skaņas drīzāk ir fonēmu materiālie simboli. Fonēmām, kas atšķir vārdus, pašām līdzās citām pazīmēm piemīt diferenciālās pazīmes. Diferenciālās pazīmes veido fonoloģiskās opozīcijas.

Fonēma kā opozīcijas loceklis nav identificējama ar konkrētu skaņu, fonēma ir fonoloģiski būtisku (relevantu) pazīmju kopa, kuras veido fonēmas saturu. Tā kā fonēmu nosaka ar nozīmes šķirējumu

opozīciju, opozīciju loģiskā klasifikācija¹ ieņem centrālo vietu Prāgas valodnieku pulciņa fonoloģijas teorijā. «Nekad nevajag aizmirst,» uzsver N. Trubeckojš, «ka fonoloģijā galvenā loma ir nevis fonēmām, bet nozīmes šķirējām opozīcijām. Ikvienai fonēmai piemīt noteikts fonoloģisks saturs tikai tiktāl, ciktāl fonoloģisko opozīciju sistēmā atklājas noteikta kārtība vai struktūra.»²

Opozīcijām tiek pētīta to loģiskā struktūra un tas, kā tās pārstāvētas reālajās valodās. N. Trubeckojš uzskata, ka opozīcijas var klasificēt trejādi — pēc attieksmes pret opozīciju sistēmu, pēc attieksmēm starp opozīcijas locekļiem un pēc iedarbīguma dažādās pozīcijās.

Pēc attieksmes pret opozīciju sistēmu izšķir viendimensijas un daudzdimensiju, proporcionālas un izolētas opozīcijas. Daudzdimensiju opozīcijās kopīgo pazīmju kopums, kas ir salīdzināšanas bāze, neaprobežojas ar attiecīgās opozīcijas locekļiem, veidojot heterogēnu (neviendabīgu) opozīciju. Tā opozīcija [p] un [t] starp saviem locekļiem nepieļauj trešo locekli, kurš ar šīm fonēmām veidotu vienu viendabīgu opozīciju; sal. ar opozīciju [z] un [t], kur trešais loceklis [d] (vai [s]) var veidot homogēnas (viendabīgas) opozīcijas: [z] un [d], [t] un [d], [z] un [s], [t] un [s]. Atšķirībā no izolētajām opozīcijām proporcionālajās opozīcijās starp locekļiem ir identas attieksmes, piemēram, [d] un [t], [z] un [s].

Pēc attieksmēm starp opozīcijas locekļiem izšķir trīs tipu opozīcijas — privatīvās (piemēram, balsīgā līdzskaņa pretstatījums nebalsīgajam), graduālās (pakāpeniskās, piemēram, [i] un [e], kur opozīcijas locekļu pretstatījums balstās uz runas aparāta atvēruma pakāpi) un ekvipolentās (ar vienādu nozīmi, piemēram, [p] un [t]). N. Trubeckojš norāda, ka visās valodās visbiežāk sastopamas heterogēnās daudzdimensiju opozīcijas un ekvipolentās opozīcijas, tomēr fonoloģijā ļoti nozīmīgs ir privatīvo opozīciju tips. Privatīvajās opozīcijās vienam (marķētajam) opozīcijas loceklim raksturīga kāda pazīme (balsīgums, labializācija utt.), bet otram (nemarkētajam) opozīcijas loceklim raksturīgs šās pazīmes trūkums. Privatīvo viendimensijas opozīciju locekļi veido korelatīvus pārus, kuru izpētei tiek veltīta īpaša uzmanība.

Beidzot, pēc iedarbīguma izšķir pastāvīgas un neitralizējamas opozīcijas; neitralizācijas gadījumā fonoloģiskās vērtības specifiskās pazīmes zūd, bet kopīgās pazīmes saglabājas. Tā krievu valodas vārda beigās balsīgie līdzskaņi balsīgumu zaudē; piemēram, много ко[с] satur arhifonēmu, tas ir, divu fonēmu [з] un [с] (sal.: коза un коца) nozīmes šķirēju pazīmju kopu. Neitralizējas viendimensijas opozīcijas, parasti homogēnas. Kombinatoriskās

¹ Domāts Č. Ogdena darbs «Opozīcija. Valodnieciskā un psiholoģiskā analīze» (Londona, 1932).

² Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 1960, с. 74.

skaņu pārmaiņas, kuru rezultātā rodas arhifonēmas, sauc par konteksta neitralizāciju; pozicionālās skaņu pārmaiņas, kas atkarīgas no fonēmas pozīcijas vārdā, sauc par struktūras neitralizāciju.

Morfoloģiskās opozīcijas un funkcionālā sintakse

No morfoloģiskās problemātikas Prāgas pulciņš pētīja tikai morfēmu un morfoloģiskās opozīcijas (piemēram, darbības vārda laiku opozīcijas), opozīciju neitralizāciju (piemēram, dzimšu neitralizāciju daudzskaitli), opozīciju kopumus. Tā krievu valodas lietvārdu saprot kā vārdu, kas pieder pie šās vārdšķiras un spēj iekļauties locījumā, skaitļu un dzimšu opozīcijās.

Opozīciju loģiskā klasifikācija, kas tika izstrādāta fonoloģijai, tiek lietota arī morfoloģijā, jo tiek atzīts fonoloģiskās un morfoloģiskās pētīšanas izomorfisma princips. Šie Prāgas pulciņa principi pamatoti V. Skaličkas darbā «Par ungāru valodas gramatiku» (1935) un R. Jakobsona darbā «Pārskats par vispārīgo locījumu mācību» (1936).

Tāpat kā N. Trubeckojs lielu nozīmi piešķir privativajām opozīcijām, arī R. Jakobsons morfoloģisko kategoriju pētīšanā (uz krievu valodas darbības vārda kategoriju un nomena locījuma kategorijas pamata) par ļoti svarīgu uzskata morfoloģiskās korelatīvās opozīcijas nevienlīdzības (asimetrijas) principu. Vispārīgā nozīme, pēc viņa domām, izpaužas tādējādi, ka viena morfoloģiskā kategorija (=morfoloģiskās opozīcijas loceklis) apveltīta ar pozitīvu pazīmi, bet otra to noliedz, tāpēc bezpazīmes kategorijas konkrētās nozīmes nosaka konteksts un situācija. Iebildzams pret korelatīvo kategoriju pozitīvajām nozīmēm, R. Jakobsons rakstīja: «Faktiski korelatīvo kategoriju vispārīgās nozīmes sadalās citādi: I kategorija ziņo par A klātbūtni, bet II kategorija neziņo par A klātbūtni, tas ir, neziņo neko par to, vai A ir vai nav. II kategorijas vispārīgā nozīme salīdzinājumā ar I kategorijas vispārīgo nozīmi aprobežojas ar to, ka te nav signalizācijas par A. Ja noteiktā kontekstā II kategorija ziņo, ka A nav, tad tas ir tikai viens šīs kategorijas lietošanas gadījums: šo nozīmi nosaka situācija.»

R. Jakobsona mācība par vispārīgajām un konkrētajām nozīmēm (tāpat arī J. Kuriļoviča mācība par primārām un sekundārām funkcijām) balstās uz valodas un runas pretstatījumu, uz valodas vienības un konteksta, apkaimes pretstatījumu.¹ R. Jakobsons uzsvēra, ka «jautājums par vispārīgajām locījumu nozīmēm pieder pie vārdsavienojumu mācības, jo locījuma vispārīgā nozīme nav atkarīga no konteksta, bet locījuma atsevišķās nozīmes nosaka dažādi vārdsavienojumi, tas ir, dažādas apkārtējo vārdu formālās un priekšmetiskās nozīmes».

¹ Sk.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. — М., 1962, с. 175—203.

Morfoloģija kā valodnieciskās nominācijas teorijas daļa Prāgas valodnieku pulciņa darbos tika pretstatīta sintakseī kā sintagmātisko paņēmienu teorijai. Pie valodas pieder ne vien vārdu formas, kas iekļautas vienās vai otrās opozīcijās, bet arī teikumu formulas. Sintaksē valodas un runas pretstatījums nosaka teikuma un izsacījuma norobežošanu. «. . . Valodā,» rakstīja V. Matēziuss, «vārds parādās savā konceptuālajā aspektā, bet teikums — kā abstrakts modelis; turpretī runā vārds ir saistīts ar konkrēto īstenību, bet teikums realizējas kā konkrēts izsacījums.»

Plaši pazīstama kļuva V. Matēziusa mācība par teikuma aktuālo dalījumu, kas saistīja loģisko un psiholoģisko sintaksi. Formālajā (loģiskajā, loģiski gramatiskajā) dalījumā galvenie elementi ir gramatiskais subjekts un gramatiskais predikāts, bet aktuālajā dalījumā tiek noskaidrots izsacījuma pamats un kodols. «Teikuma aktuālā dalījuma galvenie elementi ir izsacījuma izejas punkts [jeb pamats], tas ir, tas, kas konkrētajā situācijā ir zināms vai viegli saprotams un no kā runātājs sāk, un izsacījuma kodols, tas ir, tas, ko runātājs ziņo par izsacījuma izejas punktu.» Aktuālais dalījums atklāj teikuma funkcionālo perspektīvu. Teikuma aktuālā dalījuma līdzekļi ir intonācija un vārdu secība.

Funkcionālie stili un valodas kultūra

Prāgas valodnieku pulciņa pārstāvji izstrādāja literārās valodas teoriju, šās valodas normas un kodifikācijas teoriju, valodas, īpaši dzejas valodas, stilu teoriju, runas kultūras teoriju. Interesi par šo problemātiku noteica kā funkcionāluma teorija, tā arī praktiskie uzdevumi, ko radīja čehu literārās valodas attīstības īpatnības.

Fonoloģijā un gramatikā funkciju saprata kā nozīmes šķīrēju komponentu opozīcijā un konteksta papildinājumu, turpretī stilistikā funkciju interpretēja ne tikai kā semantisku, bet arī kā sociālu. Valodas un runas norobežošana noteica funkcionālās valodas un funkcionālā stila norobežošanu.

Funkcionālo valodu un stilu klasifikāciju ir devis **B. Havrāneks** rakstā «Literārās valodas uzdevumi un tās kultūra» (1932). Literārā valoda stāv pretī tautas valodai kā kodificēta un polifunkcionāla. Literārās valodas dažādās funkcijas rada funkcionālās valodas, bet to lietošana — funkcionālos stilus. Atšķirība, pēc B. Havrāneka domām, ir tā, ka «funkcionālo stilu nosaka viena vai otra izsacījuma konkrētais mērķis, un šis stils ir izsacījuma, tas ir, runas (*parole*), funkcija, bet funkcionālo valodu nosaka normatīvā valodas līdzekļu kompleksa kopīgie uzdevumi, un šī valoda ir valodas (*langue*) funkcija».

Prāgas valodnieku pulciņā tika izstrādāti «Valodas kultūras vispārīgie principi» (1932), turklāt šo principu veidotāji pieļāva

cilvēku iejaukšanos literārās valodas attīstībā. Par literārās valodas kultūru tiek saukta tās apzināta kopšana. Valodnieku darbībai jāatbalsta literārās valodas stabilitāte un šās valodas funkcionālo variantu un stilistiskās bagātības saglabāšana. Bet tas prasa normas un tās kodifikācijas teorētisku izziņāšanu, kas arī tika veikts pirmām kārtām B. Havrāneka darbos.

Tāpat kā morfoloģijas reducēšana uz morfoloģiskajām opozīcijām ierobežoja un izkropļoja valodas sistēmas pētīšanas uzdevumus, arī funkcionāluma princips noveda pie valodas funkcionālo veidojumu patstāvības pārspīlējuma. «Ikvienai funkcionālai runas darbībai,» teikts «Tēzēs», «ir sava nosacīta sistēma — valoda tiešā nozīmē.» Tādi funkcionālie veidojumi kā darijumu stils, zinātniskais stils, poētiskais stils utt. tiek aplūkoti kā īpašas valodas. Literārā valoda un dzejas valoda tiek aplūkotas kā dažādas valodas, kas atšķiras viena no otras un no tautas sarunvalodas (sal. 178., 180. lpp.). Pareizi uzsverot, ka dzejas darba elementus nevar saprast ārpus konteksta, Prāgas pulciņa pārstāvji, kā arī ОПОЯЗ pārstāvji nepareizi interpretēja dzejas valodu tikai kā vārdiskās izteiksmes struktūru un tāpēc neatkarīgu un autonomu attieksmē pret daiļdarba idejisko pusi.

14. §. DESKRIPTĪVĀ VALODNIECĪBA

Deskriptīvās valodniecības skola izveidojās ASV. Tās pārstāvji attīstīja kā Eiropā, tā arī Amerikā radušās valodniecības tradīcijas. Deskriptīvās valodniecības uzplaukuma laiks ir 1933.—1957. gads, bet šis virziens nekad nav pārstāvējis visu ASV valodniecību.

Amerikas valodniecība un deskriptīvisms

Amerikas valodniecības pamatus ir likuši E. Sepīrs un L. Blūmfilds. Pārējie valodnieki ir viņu tradīciju turpinātāji.

E. Sepīrs (1884—1939) ir etnolingvistikas un tipoloģiskās valodu pētīšanas pamatlicējs; viņa idejas tālāk attīstīja B. Vorfs un Dž. Grīnbergs. Galvenais E. Sepīra darbs ir «Valoda» (1921. g., tulkojums krievu valodā 1934. g.). Tāpat kā F. Boass («Amerikas indiāņu valodu rokasgrāmata», 1911.—1922. g.), E. Sepīrs ir izcils ASV, Kanādas un Meksikas iezemiešu valodu pētnieks.

E. Sepīra ietekme vērojama gan to zinātnieku darbos, kuri turpināja viņa ierosināto problēmu pētīšanu, gan arī vēlākos pētījumos par sociolingvistikas un psiholingvistikas problēmām. Arī Amerikas strukturālā valodniecība veidojusies E. Sepīra ietekmē.

Ne tik plašu, bet dziļāku ietekmi amerikāņu valodniecībā atstājis L. Blūmfilds (1887—1949), kas ir grāmatas «Valoda» (1933. g.,

tulkojums krievu valodā 1968. g.)¹ autors. L. Blūmfīlds pamatoja vajadzību pēc valodas formālas aprakstīšanas «fiziskos» terminos, izveidoja vispārīgo metodiku un pētīšanas paņēmienus. Viņš bija pamatlicējs tam virzienam amerikāņu valodniecībā, kas ieguva deskriptīvās valodniecības jeb amerikāņu valodniecības Jellas skolas nosaukumu.

Pie šās skolas pieder arī **B. Bloks** un **Dž. Treigers** («Valodnieciskās analīzes apraksts», 1942. g.), **Z. Heriss** («Metode strukturālajā valodniecībā», 1951. g., un «Strukturālā valodniecība», 1961. g.), kā arī **Č. Hokets** («Fonoloģijas rokasgrāmata», 1955. g., un «Mūsdienu valodniecības kurss», 1958. g.) un **H. Glisons** («Ievads deskriptīvajā valodniecībā», 1955. g., tulkojums krievu valodā 1959. g.). Par deskriptīvās valodniecības izdevumu kļuva žurnāls «Language», ko izdod Amerikas valodnieku biedrība.

Amerikāņu valodniecībai un psiholoģijai raksturīgs tas, ka runas darbību tur saprot kā vārdisku izturēšanos (*verbal behaviour*), kā runātāja reakcijas uz vienu vai otru situāciju. Valoda ir signālu sistēma, starp kuriem pastāv ārēji un iekšēji sakari, tāpēc valodniecību iedala metalingvistikā (priekšvalodniecība) un mikrolingvistikā (valodniecība).

Metalingvistika pēti vārdiskās izturēšanās ārējo pusi; tā apvieno tādas disciplīnas kā etnolingvistika, psiholingvistika, sociolingvistika, mentalingvistika, fonētika (skaņu akustisko un artikulācijas īpašību pētīšana), paralingvistika (valodas palīgīdzekļu — žestu, intonācijas utt. — pētīšana).

Mikrolingvistika apraksta vārdiskos signālus, nepievēršoties metalingvistiskiem faktiem un vēsturei. Tā ir zinātne par izteikšanu, nevis par nozīmi. Vienīgā realitāte ir teksts (runas nogrieznis). Valoda tiek atzīta par lineāru parādību, bet sīkākie teksta nogriežņi — par vienībām; vārds (*word*) tiek saprasts kā fonēmu un morfēmu secība (fonētiskais un morfemātiskais vārds). Valodas vienību un kategoriju reālums tiek apšaubīts, bet analīzes metodikas loma tiek atzīta par pašvērtīgu. Tas arī ir deskriptīvisms kā valodniecisks pasaules uzskats.

Aprakstīšanas metodika un metavaloda

Sašaurinājuši un ierobežojuši pētīšanas priekšmetu, deskriptīvi virzīja savus spēkus uz valodnieciskās aprakstīšanas metodikas izstrādāšanu un pilnīgošanu un valodniecības terminoloģijas precizēšanu. Priekšstati, kas rodas metodisko procedūru rezultātā, tiek atzīti nevis par objekta modeli, bet par aprakstīšanas modeli.

¹ Par jaunās teorijas un metodikas manifestu kļuva L. Blūmfīlda raksts «Vairāki postulāti zinātnē par valodu» («Language», 1926, vol. 2, № 3).

Tie ir aprakstīšanas priekšrakstu komplekts (pēc R. Velsa formulējuma) vai *hocus-pocus approach* (pēc F. Hausholdera izteiciena)¹. Šī deskriptīvistu principiālā orientācija uz aprakstīšanu, nevis uz valodas faktu izskaidrošanu ir filozofiskā un dabzinātniskā neopozitīvisma atspoguļojums.

Galvenais paņēmieni teksta valodnieciskajā analizē deskriptīvistiem ir teksta segmentācija un segmentu inventarizācija. Runas plūsmas (teksta) nogriežņi tiek nodalīti substitūcijas ceļā, kas ļauj konstatēt atkārtotošos segmentus. Tie tad kļūst par novērošanas un analīzes vienībām.

Segmentu identificēšanai izmanto distributīvo metodi. Pēc Z. Herisa domām, deskriptīvās valodniecības galvenais uzdevums ir «atsevišķu runas daļu vai pazīmju izvietojuma (distribūcijas) vai sakārtojuma (aranžējuma) pētīšana runas procesā».

Precizējot aprakstīšanas metodiku, deskriptīvisti vienlaikus veidoja jaunu terminoloģiju, kas bija tik dažāda, ka radās vajadzība pēc īpašas terminoloģijas vārdnīcas. 1957. gadā iznāca E. Hempa «Amerikāņu valodnieciskās terminoloģijas vārdnīca» (tulkojums krievu valodā 1964. g.). Deskriptīvās valodniecības terminoloģija atspoguļota arī padomju valodnieces O. Ahmanovas «Valodniecības terminu vārdnīcā» (1966).

Fonēmika un morfēmika

Valodas struktūru deskriptīvisti saprot kā izsacījuma struktūru, kas veidojas divu galveno valodas vienību — fonēmu un morfēmu — izvietojuma rezultātā. Deskriptīvās valodniecības centrālās daļas ir fonoloģija un morfoloģija. Fonoloģiju iedala fonēmikā (mācība par kādas valodas fonēmu sistēmu) un fonotaktikā (mācība par fonēmu klasēm un fonēmu saistāmību, tas ir, aranžēšanu). Morfoloģiju iedala morfēmikā (mācība par kādas valodas morfēmu sistēmu) un morfotaktikā (mācība par morfēmu saistīšanu sarežģītākās virknēs); pie morfoloģijas pieder arī morfofonēmika, kas atbilst N. Trubeckoja morfonoloģijai (sk. 150.—151. lpp.).

Fonēmu deskriptīvisti saprot kā skaņas tipu, kas ir mīļošos skaņu rinda, fonu kopums, kurus konstatē, brīvi variējot. Bez segmentārām fonēmām (patskaņiem, līdzskaņiem un puspatskaņiem) deskriptīvā fonoloģija izšķir arī supersegmentāras fonēmas — prosodēmas. Par prosodēmām sauc uzsvāra fonēmas, toņa un tā augstuma fonēmas, intonācijas fonēmas un saduras fonēmas (*junc-*

¹ Triku meistara, ekvilibrista pieeja. Amerikāņu valodniecībā šai gadījumā lieto terminu «*model*», bet modeli-paraugu, kas vispārinātā veidā attēlo objekta īpašības, apzīmē ar E. Sepīra ieviesto terminu «*pattern*».

ture). Dažādu fonēmu mijas morfēmas robežās — fonoloģiskas transformācijas — tiek ietilpinātas morfoloģijā.

Svarīgākā valodas vienība deskriptīvajā valodniecībā ir morfēma, jo tās struktūra aptver fonēmas, bet morfēmu inventārs aptver leksiku, un tiek atzīts, ka vārdu var aprakstīt ar morfēmu palīdzību. Tā, piemēram, latīņu valodas vārdnīcā nav jāietver vārds *urbanus* — 'pilsētas-', pietiek dot tikai morfēmas *urb-* — 'pilsēt-', *-an-* un *-us*.

Deskriptīvā morfoloģija ir asemantiska un analītiska; gramatiskās uzbūves analīze tiek veikta morfēmu un to saistāmības terminos. Morfēma ir lineāra, tā ir arī teksta segments. Morfēma deskriptīvisiem ir morfu kopums; morfi ir isākās fonēmu virknes ar kopīgu distribūciju. Morfu kā vienas un tās pašas morfēmas allomorfu identificēšana tiek veikta ar substitūcijas (vai izsacījumu salīdzināšanas) palīdzību. Morfu identitāte, to piederība pie vienas morfēmas, pēc Z. Herisa, tiek atzīta par pierādītu, ja a) tiem ir viena nozīme (piemēram, *-ы* un *-а* vārdos *стол-ы* un *город-а* ir vienas morfēmas allomorfi, jo tiem ir daudzskaitļa nozīme); b) tos saista papildu distribūcijas attieksme (*бр-*, *бер-* un *бер-* ir allomorfi, jo tiem ir papildu distribūcija: *бр-ать*, *бер-у* un *бер-ешь*); c) tie sastopami paralēlās konstrukcijās, kurās tiek lietotas nevariējošās tās pašas klases morfēmas.

Tā kā morfēma ir lineāra pēc struktūras un pēc lietošanas, deskriptīvajā valodniecībā aktuāla ir ne vien nullmorfa problēma, ko bija ieviesuši neogramatisma pārstāvji, bet arī pārtraukta, saplūduša un tukša morfa problēma.

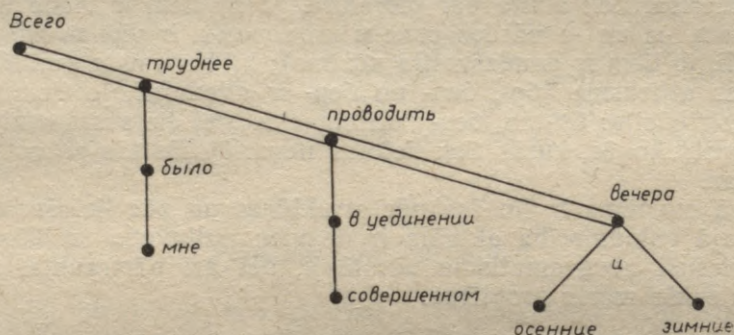
Konstrukcija un tās analīze

Tā kā vārdi, kas radušies vārddarināšanas un vārda formas maiņas rezultātā, apvienojas lielākās vienībās, gramatikā tiek nodalīta sintakse, kura, pēc H. Glisona definīcijas, pēti vārdu aranžēšanas principus. Kā morfēmu pētīšanā deskriptīvisi balstījās uz atklājumiem, ko bija izdarījusi Kazaņas valodniecības skola, tā sintakses pētījumos viņi balstījās uz Porruajāla gramatikas sasniegumiem un risināja problēmas, ko bija izvirzījusi Maskavas valodniecības skola.

Par sintakses pamatvienību deskriptīvisi atzīst konstrukciju — jebkuru nozīmīgu vārdu vai morfēmu grupu. Konstrukcija sastāv no komponentiem un pati var būt komponents lielākā vienībā. Citiem vārdiem, termins «konstrukcija» tiek lietots tai pašā nozīmē, kāda pie mums ir terminam «vārdsavienojums». Tā kā konstrukcija sastāv no tiešajiem komponentiem (TK) un no to aranžējuma, deskriptīvisi sintaktisko analīzi reducē uz TK noskaidrošanu un TK koka izveidi.

Katrs TK pāris sastāv no kodola un pavadoņa, tas ir, no neatkarīgā un atkarīgā elementa. Kodoli ir tie locekļi, ko nosaka pirmajā elementu izdalīšanā. Tā teikumu Король Англии открыл парламент и Джон работает salīdzināšana rāda, ka pirmajā teikumā kodoli ir король/открыл. Sintaktiskās morfēmas apvienojas ar pavadoņiem, izsakot to attieksmes. Tā konstrukcijā *the king of England* prievārds *of* apvienojas ar *England* vienā TK: *the king| of England*.

Katrā valodā ir centrālo un perifēriālo konstrukciju komplekts; šīs konstrukcijas var uzskaitīt, var konstatēt derivācijas likumus, bet katru teikumu var izanalizēt kā atkarību virkni, parādot to kā komponentu koku, tas ir, formalizējot teikuma paplašināšanos, tā hierarhisko struktūru. Tā teikumam *Всего труднее было мне проводить в уединении вечера и осенние зимние* (А. Пушкин) ir šāda struktūra:

Transformatīvā metodika un ģeneratīvā gramatika

Deskriptīvais valodas aprakstīšanas modelis bija analītisks un lineārs. Kaut arī distributīvā metodika un heuristiskā tehnika, kas formalizēja intuitīvos priekšstatus, bija labi izstrādāta, iegūtie rezultāti bija visai pieticīgi un neapmierināja ne tradicionālo, ne strukturālo gramatiku. Tika norādīts uz metodikas virspusību un formālumu, kas ierobežo tās iespējas tikai ar analizē izdalīto elementu inventarizēšanu un klasificēšanu.

Č. Hokets pievērsa uzmanību tradicionālajam modelim, dodot tam nosaukumu «vārds un paradigma». Z. Heriss savukārt ieteica transformatīvo metodiku, kas dod iespēju noteikt «formālās attieksmes starp teikumiem, kuras ļauj viena teikuma struktūru aplūkot kā cita teikuma struktūras transformu (piemēram, darāmā un cie-

šamā kārtā vai jautājums un atbilde)»¹. Viņa skolnieks **N. Homskis**² izveidoja ģeneratīvās gramatikas transformatīvo metodiku. Galvenie N. Homska darbi ir «Trīs valodas aprakstīšanas modeļi» (1956. g., tulkojums krievu valodā 1961. g.), «Sintaktiskās struktūras» (1957. g., tulkojums krievu valodā 1962. g.), «Valodniecības teorijas loģiskie pamati» (1962). 1958. gadā tika publicēts **D. Vorsa** darbs «Instrumentāla konstrukciju transformatīvā analīze krievu valodā» (tulkojums krievu valodā 1962. g.).

N. Homska darbi apgāza deskriptīvistu formāli lineāro sintaksi. Viņš atgriezās pie sintaktisko paradigmu idejām un sintakses teorijas loģiskajiem pamatiem, turklāt par sintakses priekšmetu izvirzot nevis teksta analīzi, bet teksta radīšanu, kas notiek runātāja runas darbības rezultātā. Valoda tiek aplūkota nevis kā valodas vienību un to kļāšu komplekts, bet kā savdabīgs mehānisms, kas rada pareizas frāzes.

Valodas darbība kā radošais mehānisms netiek izsecināta no materiāla, tā tiek deduktīvi modelēta; tekstu nevis analizē, bet sintezē. Norādījumi valodnieciskiem pētījumiem kļūst uzsvērti operacionāli, plaši tiek izmantoti matemātiskās loģikas jēdzieni un metodika. Transformatīvā metodika ļauj atklāt sakarus starp dažādiem valodas līmeņiem un konstatēt dziļās, semantiskās struktūras.

Izšķir divu veidu sintaktiskās struktūras — kodola teikumus (*kernel sentences*) un nekodola teikumus (*non-kernel sentences*), kas ir kodola teikumu transformi; to apraksti ietver elementu savienošanas likumus un klasifikācijas likumus. Aprakstīšanu veic ar transformatīvās metodikas palīdzību.

Transformācijas saprot kā formālās operācijas, kas nepieciešamas tādēļ, lai no vienkāršā (kodola) teikuma iegūtu sarežģītāku teikumu kā dziļo struktūru un transformu. N. Homskis izdalīja 24 transformāciju tipus un izstrādāja «transformācijas algebru», tas ir, transformāciju secību, ja tās ir vairākas. Starp transformatīvajām operācijām tiek izceltas galvenās: a) viena elementa aizstāšana ar citu (substitūcija, piemēram: Я знаю, что он взял → Я знаю это); b) elementu pārstatīšana (permūtācija, piemēram: Иван приехал → Приехал Иван?); c) elementa pievienošana (adjunkcija, piemēram: Иван пришел → Иван не пришел, Иван ли пришел?); d) elementa izslēgšana (ellipse, piemēram: Они говорят, что дождь идет → Говорят, что дождь идет).

¹ Херрис З. С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. — Новое в лингвистике, вып. 2. М., 1962, с. 528.

² Sk.: Уленбек Э. М. Еще раз о трансформационной грамматике. — Вопросы языкознания, 1968, № 3, 4; Хомский Н. Несколько методологических замечаний о порождающей грамматике. — Вопросы языкознания, 1962, № 4; Хельбиг Г. Учение Херриса и Хомского о трансформациях в языке. — Иностранные языки в школе, 1966, № 5—6 и 1969, № 5.

N. Homska ģeneratīvās gramatikas teorija pievērta uzmanību sintaktiskās derivācijas loģiskajam pamatam, sintaktisko struktūru savstarpējam sakaram un dinamikai. Taču runas darbība un teikumu radīšana šai teorijā tiek aplūkota tikai no domāšanas operāciju un teikuma formulu — sintaktisko konstrukciju — veidošanas viedokļa.

Pareizu, vienai vai otrai valodai raksturīgu konkrētu teikumu radīšanu ģeneratīvā gramatika definēt nespēj, jo tā no teikuma teorijas ir izslēgusi leksisko pildījumu un tā realizācijas varbūtību tekstā. Tāpēc N. Homskis ir spiests «secināt, ka gramatika ir autonoma un nav atkarīga no nozīmes un ka varbūtiskais modelis nedod iespēju īpaši iedziļināties sintaktiskās struktūras pamatproblēmu būtībā».¹

Valodniecību deskriptivisti saprot kā mācību par valodniecības teorijām, kuras vērtē no gramatikas izveidošanas paņēmieni un metodikas viedokļa.

Tātad, kaut arī dažādiem deskriptivistiem ir visai dažādi norādījumi par teksta aprakstīšanas procedūrām un ģeneratīvās gramatikas mehānisma aprakstīšanas likumiem, līdzība ir tai ziņā, ka aprakstīšanas metodikai ierādīta centrālā vieta. Reālā valoda ar tās vārdu krājumu un vēsturisko nosacītību, tās semantika paliek ārpus pētījuma robežām.

15. §. GLOSEMĀTIKA

Trīsdesmito gadu sākumā strukturālistu pulciņš izveidojās Kopenhāgenā. Kopš 1934. gada tiek izdots «Bulletin du Cercle linguistique de Copenhague», bet kopš 1939. gada — izdevums «Acta linguistica», kura pirmajā laidienā ievietots V. Brendāla raksts «Strukturālā valodniecība».

Kopenhāgenas pulciņa dibinātājs bija L. Jelmslevs (1899—1965). Viņa galvenie darbi ir «Vispārīgās gramatikas principi» (1928), «Valodniecības teorijas pamati» (1943. g., tulkojums krievu valodā 1960. g.)². Pie Kopenhāgenas pulciņa piederēja arī V. Brendāls un H. Uldalls («Glosemātikas pamati», 1957. g.).

L. Jelmsleva un H. Uldalla glosemātika³ (termins ieviests 1936. g.) ir mēģinājums izveidot aksiomātisku valodniecības teoriju. Pats L. Jelmslevs uzsvēra, ka «starp loģiķiem un valodniekiem jābūt īpaši ciešai sadarbībai», un norādīja uz savas teorijas sakaru ar

¹ Хомский Н. Синтаксические структуры. — Новое в лингвистике, вып. 2, с. 421.

² L. Jelmsleva un H. Uldalla darbu tulkojumi krievu valodā ievietoti krājumā «Новое в лингвистике» (вып. 1. М., 1960).

³ No grieķu *glōssa* 'mēle', 'valoda'.

A. Vaitheda, B. Rasela un īpaši R. Karnapa darbiem. L. Jelmsleva teorijā, kas ir «imanenta valodas algebra», tiek ieviesta tāda deduktīva algebriska izveduma metode, kurš nav atkarīgs no valodas realitātes. Par svarīgu tiek atzīta «valodas kā tīras attieksmju sistēmas izpratne, kā shēmas, kā kaut kā tāda izpratne, kas ir pretējs tai gadījuma (fonētiskai, semantiskai utt.) realizācijai, kurā šī shēma parādās»¹.

Shēma, norma un ūzuss

Aplūkodams F. de Sosīra izveidoto valodas un runas pretstatījumu, L. Jelmslevs, saprazdams runu kā individuālu aktu, pretstata tai shēmu, normu un ūzusu. Shēma tiek saprasta kā tīrā forma, kas nav atkarīga no tās sociālās realizācijas un materiālās manifestācijas; tā ir pretstats normai un ūzusam. Par normu tiek saukta materiālā forma, kas nosakāma attiecīgajā sociālajā realitātē, bet nav atkarīga no detaļām; par ūzusu tiek saukts iemaņu kopums, kuras ir pieņēmis attiecīgais sociālais kolektīvs un kuras nosakāmas pēc novērojamo manifestāciju faktiem.

No visiem šiem jēdzieniem norma, pēc L. Jelmsleva domām, raksturojama kā «fikcija, turklāt vienīgā fikcija starp mūs interesējošiem jēdzieniem. Ūzuss kopā ar runas aktu un shēma atspoguļo realitātes.»² Valodas shēma, izrādās, ir vienaldzīga pret reālo materiālu: valodniecība aplūko panhroniski ne vien valodas sistēmas, bet arī valodai līdzīgās sistēmas, kā, piemēram, ielu signalizāciju, telefona disku, pulksteņa sitienus, Morzes ābeci utt. «Valoda gala rezultātā ir shēma,» uzsver L. Jelmslevs, «tā ir tikai spēle.» Par valodniecības priekšmetu tātad kļūst metavaloda (sk. 125. lpp.); valodniecība pārvēršas par metasemiotiku. Teorijas uzdevums ir uzskaitīt visus loģiski iespējamus gadījumus. Tāpēc apraksts jāveido uz deduktīva un formalizēta pamata, jāizmanto stingri noteikta terminu sistēma vai algebrisks pieraksts.

Figūras un funkcijas

Valodas realitātes noliegšana, īpaši valodas normas noliegšana, nenovēršami noved pie valodas vienību, morfoloģijas un sintakses noliegšanas, kuras valodniecībā tika atzītas un tiek atzītas, kad runā par valodas normām.

¹ Valodas autonomo dabu saprot kā aprakstīšanas funkcijas pretstatījumu izdevuma funkcijām (tas ir, bioloģiskai, psiholoģiskai, socioloģiskai funkcijai).

² Ельмслев Л. Язык и речь. — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания..., ч. 2, с. 119—120.

L. Jelmslevs uzskata, ka valoda pēc iekšējās struktūras ir figūru un zīmju funkciju komplekts. Par figūrām tiek sauktas vienību pazīmes, ko izmanto zīmju veidošanai; ar funkciju tiek saprasta atkarība, kas atbilst analīzes noteikumiem, tas ir, atkarība starp funkciju locekļiem (funktīviem) — starp klasi un tās segmentiem (virknī un tās daļām, paradigmu un tās locekļiem) un starp segmentiem (daļām vai locekļiem). «..Būtībai,» raksta L. Jelmslevs «Valodniecības teorijas pamatos», «tekstā (vai sistēmā) ir noteiktas funkcijas tāpēc, ka, pirmkārt (nozīmē, kas tuva loģiski matemātiskajai), būtība ir atkarīga no citām būtībām, tā ka dažas būtības prasa citu būtību esamību, un, otrkārt (nozīmē, kas tuva etimoloģiskajai), būtība funkcionē noteiktā veidā, veic noteiktu lomu, ieņem noteiktu «vietu» virknē.» Turklāt tiek īpaši uzsvērts, ka termini ir tīri operacionāli jēdzieni, kas tiek ieviesti analīzes ērtumam. Funkcijas un figūras ir uzskaitāmas, «valoda ir organizēta tā, ka ar saujiņu figūru un arvien jaunu un jaunu to sakārtojumu var izveidot leģionu zīmju». Piemēram, pētījot locījumu sistēmu, L. Jelmslevs to loģiski analizē kā triju semantisko zonu — orientācijas, kontakta un subjekta-objekta — sistēmu, turklāt katrā zonā var konstatēt hierarhiju, kas sasniedz sešas vienības. Loģiski matemātisko operāciju rezultātā tiek izdarīts universāls secinājums par to, ka valodās minimālais locījumu skaits ir divi, bet maksimālais — 216 (6³).

Ekonomijas un saīsināšanas princips liek L. Jelmslevam sašķelt valodas zīmi divu plānu — izteiksmes plāna un satura plāna — figūrās, bet valodas paraugus — variantos un invariantos.

Figūru un funkciju izvirzīšana par valodas struktūras vienībām un kategorijām liek L. Jelmslevam secināt, ka «valodas struktūra ir atkarību tīkls jeb, runājot precīzāk, funkciju tīkls. Struktūrai ir raksturīga hierarhija, kas pamatojas uz savu iekšējo kārtību un kam ir viens vienīgs izejas punkts. Šo hierarhiju var atklāt ar deduktīvu un neatgriezenisku procedūru, pakāpeniski pārejot no visabstraktākajām (vispārīgām un vienkāršām) parādībām uz aizvien konkrētākām (atsevišķām un sarežģītām).»¹

Aprakstīšanas metode

Interpretējis valodas shēmu kā metavalodu, kas pamatojas uz aprakstāmo pazīmju savstarpējām attiecībām, L. Jelmslevs izsaka savas prasības metodei un to funkciju sistēmai, kuras apzīmētas ar speciāliem terminiem un kalpo valodas shēmas un tās manifestāciju aprakstīšanai.

¹ Ельмслев Л. Понятие управления. — В кн.: Звегинцев В. А. История языкознания..., ч. 2, с. 101.

Glosemātiskai valodas aprakstīšanai L. Jelmslevs izvirza trīs galvenās prasības — aprakstīšanas nepretrunīgumu, pilnīgumu un vienkāršību; turklāt tiek uzsvērts, ka prasība pēc aprakstīšanas nepretrunīguma stāv priekš prasības pēc aprakstīšanas pilnīguma, bet prasība pēc aprakstīšanas pilnīguma — priekš prasības pēc vienkāršības. Vienkāršības princips tiek precizēts kā ekonomijas un saisināšanas princips. Augstu tiek vērtēts apraksts, kas atbilst visām prasībām.

Arī funkcijas saprot loģiski, kas nodrošina to vispārlietojamību. Funkciju klasifikācija veidota uz diviem pamatiem — uz funktriva stabilituma un uz tā, kā funktrivi ieiet valodā. Pēc stabilituma funktrivus iedala pastāvīgajos (konstantes) un mainīgajos; no šā viedokļa tiek noteiktas pamatfunktrijas: savstarpējā atkarība (interdependence) — funktrija starp diviem pastāvīgajiem; determinācija — funktrija starp pastāvīgo un mainīgo; konstelācija — funktrija starp diviem mainīgajiem.

Pēc tā, kā funktrivi ieiet valodā, tiek noteiktas divas funktrijas — korelācija (konjunktrija jeb «un» funktrija) un relācija (disjunktrija jeb «vai» funktrija). Funktrivi attiecīgi tiek saukti par korelatiem un relātiem, bet sistēma tiek raksturota kā korelatīva hierarhija (process attiecīgi — kā relatīva hierarhija).

Tādējādi savas attīstības sākuma periodā valodnieciskais strukturālisms nodarbojās galvenokārt ar valodas formas analīzi, strukturālas attieksmēm valodas sistēmā un valodnieciskās analīzes tādas metodikas izveidi, kas balstās uz valodas vienību un to pazīmju izdalīšanu. Tomēr lielā interese par valodas kā semiotiskas sistēmas analīzes metodiku noveda pie tā, ka L. Jelmsleva un N. Homska koncepcijā valodas sistēma tika interpretēta kā abstrakta, deduktīva shēma un analīzes procedūra kļuva uzsvērti operacionāla un loģiska, kur valodnieciskie paņēmieni un metodikas sāka pakļauties vispārloģiskām operācijām, shēmas konstruēšana un aprakstīšana izspieda reālo valodu pētīšanu un analīzi. Tas veicināja strukturālās valodniecības un matemātiskās valodniecības tuvināšanos uz vispārsemiotisku un loģiski matemātisku ideju pamata.

16. §. MATEMĀTISKĀ VALODNIECĪBA UN INŽENIERVALODNIECĪBA

Pēdējos gadu desmitos valodniecību ietekmējušas tādas disciplīnas kā semiotika, kibernetika un informācijas teorija, kuras pastiprināja abstrakti matemātisko ideju un matemātiskās metodikas lomu. Interesi par deduktīvām un matemātiskām valodas analīzes un aprakstīšanas metodēm balstīja arī darbi inženiervalodniecības jomā (automatizētā tulkošana, apmācības un informācijas meklēšanas mašīnas, tehniskie valodas mācīšanas līdzekļi).

Matemātiskās valodniecības rašanās

Piecdesmito gadu beigās dažādās valstīs palielinājās interese par matemātiskiem paņēmieniem un interpretācijām valodas materiāla analizē. Radās matemātiskā valodniecība¹, par kuras centriem kļuva ASV un PSRS universitātes un zinātniskās iestādes (sk. 112.—114. lpp.).

Matemātiskā valodniecība attīstās kā teorētiska un lietišķa zinātne, turklāt kā vienā, tā otrā gadījumā galvenais ir metodiskais (operacionālais) aspekts.

Valodas matemātiskās pētīšanas teorētiskajam aspektam raksturīga dažādu valodas, runas darbības un teksta modeļu (hipotēžu) izveide. Šo modeļu pamatā ir matemātiskā loģika, informācijas teorija un matemātiskā statistika, un to raksturīga īpatnība ir valodas kā tādas struktūras izpratne, kuru var priekšstatīt kā ar vienu vai otru paņēmieni sakārtotu un formalizētu un tāpēc var matemātiski aprakstīt. Tas dod pamatu attiecināt uz valodniecību ne vien matemātisku un lingvomatemātisku simboliku, bet arī matemātikas teorijas un pētīšanas paņēmienus. Interesantākie šai jomā ir **L. Jelmsleva, N. Homska un K. Šenona** darbi.

Valodas kā metavalodas izpratne izvirzīja problēmu par tekstu kā vienīgo valodas realitāti. Valodas modeļa realitātes korelācija ar tā konkretizāciju tekstā tika parādīta kā teksta un nozīmes, teksta un runātāja izziņas spējas korelācija. Visus modeļus sāka dalīt analītiskos un sintētiskos: analīzes uzdevums tika reducēts uz teksta segmentācijas metodiku un sekojošu segmentu identificēšanu un matemātisku interpretēšanu, bet sintēzes uzdevumu iedomājās kā runas situācijas un teksta radīšanas mehānisma aprakstīšanu.

Mašintulkošana un inženiervalodniecība

Lietišķais aspekts, kas valodniecībā radās XX gs. vidū, pirmām kārtām bija saistīts ar mašintulkošanu². Pirmie mašintulkošanas mēģinājumi notika mūsu gadsimta vidū: 1954. gadā Amerikas Savienotajās Valstīs P. Gārvins, L. Dosterts un P. Šeridans ar

¹ Sk.: Плат У. Математическая лингвистика. — Новое в лингвистике, вып. 4; Добрушин Р. Л. Математические методы в лингвистике. — Математическое просвещение, вып. 6. М., 1961.

² Sk.: Панов Д. Ю. Автоматический перевод. — М., 1958; Мельчук И. А. Машинный перевод и лингвистика. — В кн.: О точных методах исследования языка. М., 1961; Розенцвейг В. Ю. Машинный перевод. — В кн.: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968; Пиотровский Р. Г. Машинный перевод (некоторые итоги и перспективы). — В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1972.

IBM-701 pārtulkoja angļu valodā apmēram 60 teikumu, kas bija izveidoti no 250 iepriekš atlasītiem krievu valodas vārdiem. 1955. gadā Padomju Savienībā ar БЭСМ tika veikts tulkojums no angļu valodas krievu valodā (I. Beļska, L. Koroļovs, I. Muhins, D. Parnovs, S. Razumovskis). Kopš tā laika ar mašintulkošanu sāka nodarboties daudzi zinātnieki dažādās pasaules valstīs.

Tomēr plašu automatizētās tulkošanas izmantošanu sasniegt nav izdevies. Eksperimenti laboratorijās un to teorētiskā izvērtēšana rādīja, ka mašintulkošana prasa vispirms atrisināt daudzus teorētiskus un tehniskus uzdevumus. Sākumā likās, ka valodnieku uzdevums mašintulkošanā ir sastādīt divvalodu tulkošanas algoritmus un tos programmēt. Taču eksperimenti parādīja, ka problēmu var atrisināt tad, ja algoritmiem būs raksturīgs maksimāls teksta analīzes un sintēzes patstāvīgums, sadalīts valodnieciskās un matemātiski algoritmiskās informācijas sniegums, kā arī tulkošanas procesa sadalījums secīgos posmos; turklāt risinājumam visos analīzes līmeņos jābūt ar daudziem variantiem, lai ņemtu vērā dabisko valodu daudznozīmību un to līmeņu mijiedarbību.

Valodniecībai radās teorētisks uzdevums — izveidot tādu valodas aprakstu, kas ļautu to formulēt mašīnas valodā. Radās formālo gramatiku un valodu, sintaktiskās sintēzes, semantiskās analīzes un sintēzes teorijas. «Grūti bija nevis formalizēt un «mašīnizēt» kaut ko par valodām zināmu, bet gan saprast, kāda veida informācija par valodu šajā sakarā nepieciešama, un pēc tam iemācīties šo informāciju iegūt un aprakstīt.»¹

Jauno valodniecības uzdevumu risināšana prasīja automatizēti klasificēt valodas faktus. Tā valodniecisko pētījumu automatizēšana saslēdzās ar inženiervalodniecības problemātiku (sk. 254. lpp.).

* * *

Zināmas grūtības strukturālās un matemātiskās valodniecības attīstībā un tradicionālās valodniecības panākumi pierādīja, ka jāapvieno dažādu skolu un virzienu spēki. Par integrācijas nepieciešamību tika runāts IX starptautiskajā valodnieku kongresā, kas notika 1962. gadā ASV pilsētā Kembridžā. R. Jakobsons, rezumējams kongresa darbu, uzsvēra: «Vēl vakar tā sauktā strukturālā valodniecība kategoriski pretstatīja sevi tradicionālajai zinātnei par valodu. Taču šodien mēs dzirdam aicinājumus rehabilitēt «tradicionālo

¹ Кулагина О. С., Мельчук И. А. Автоматический перевод: краткая история, современное состояние, возможные перспективы. — В кн.: Автоматический перевод. М., 1971, с. 12.

gramatiku».¹ Vēl konkrētāk šis process tika raksturots X starptautiskajā valodnieku kongresā Bukarestē 1967. gadā.

Tendence apvienot dažādu skolu un virzienu sasniegumus liecina par jaunu valodniecības attīstības posmu, kam raksturīgs tas, ka poststrukturālā mūsdienu valodniecība veidojas kā sazarota daudz-aspektu zinātne, kā integratīva jeb plurālistiska valodniecība, kas balstās uz visiem pagātnes sasniegumiem un ietver dažādas zinātniskās un nacionālās tradīcijas.

BIBLIOGRĀFIJA

Основные направления структурализма. — М., 1964.

Маслов Ю. С. Основные направления структурализма. — Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1967, т. 354; то же. — Русский язык в школе, 1966, № 5.

Кондрашов Н. А. Пражская лингвистическая школа. — Русский язык в школе, 1968, № 2.

Звегинцев В. А. Дескриптивная лингвистика. — В кн.: Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.

Лекомцев Ю. К. Основные положения глоссематики. — Вопросы языкознания, 1962, № 4.

6. nodaļa

PADOMJU VALODNIECĪBA

Padomju valodniecība, kas balstās uz marksistiski leņķinisko filozofiju, apvieno valodniekus, kuri strādā Padomju Savienībā. Padomju valodniecības teorija un prakse ir pārmantojusi Krievijas valodniecības labākās tradīcijas. Padomju valodniecība ir cieši saistīta arī ar pasaules valodniecību.

Padomju valodniecība radās un veidojās padomju sabiedrības, tās zinātnes un kultūras attīstības gaitā. Padomju valodnieki aktīvi piedalās komunisma celšanā.

¹ Якобсон Р. Итоги Девятого конгресса лингвистов. — Новое в лингвистике, вып. 4, с. 579. Vēl agrāk, VIII starptautiskajā valodnieku kongresā, L. Jelmšlevs atzīmēja: «Ja izseko visai valodniecības attīstības gaitai un aplūko stāvokli ar neitrāla novērotāja acīm, neņemot vērā strīdus, kuri vēl arvien turpinās, tad, objektīvi salīdzinot praktiskās metodes, ko fonoloģijā un morfoloģijā izmanto klasiskā valodniecība un strukturālā valodniecība, var konstatēt drīzāk pēctecību nekā sakaru saraušanu.» (Новое в лингвистике, вып. 2, с. 118.)

17. §. PADOMJU VALODNIECĪBAS VĒSTURE

Padomju valodniecības vēsture ir sarežģīts un reizēm pretrunīgs valodniecības teorijas bagātināšanas un padziļināšanas process, bagāta faktu materiāla uzkrāšanas un valodnieciskās analīzes paņēmieni un metodiku pilnīgošanas process. Valodniecības vēsture ir cieši saistīta ar visas padomju zinātnes vēsturi, ar Padomju valsts tautu sociālistiskās kultūras un valodu attīstību, ar tautas izglītības sistēmas pārkārtošanu.

Padomju valodniecības skolas radīšana un tradīciju apgūšana

Lielā Oktobra sociālistiskā revolūcija radīja būtiskas pārmaiņas mūsu Dzimtenes dzīvē. Kultūras revolūcija, kas bija sociālistiska celtniecības sastāvdaļa, sākās ar visas tautas izglītības sistēmas pārkārtošanu. V. I. Leņins teica, ka «zemē, kur neprot lasīt un rakstīt, komunistisku sabiedrību nevar uzcelt»¹. Analfabētisma likvidēšanā piedalījās ne tikai skolotāji, bet arī izcilākie valodnieki.

Mūsu panākumi jaunās paaudzes izglītošanā, mācīšanā un audzināšanā ir vispārzināmi un atzīti. Pirmsrevolūcijas Krievijā pat attīstītos valsts rajonos $\frac{3}{4}$ iedzīvotāju neprata lasīt un rakstīt un daudzām tautībām nebija savas rakstības, bet pēc 1939. gada tautskaites datiem 89% iedzīvotāju vecumā no 9 līdz 49 gadiem prata lasīt un rakstīt un apmēram 50 tautības bija ieguvušas savu rakstību. Pēc 1959. gada tautskaites datiem par lasītnepratējiem sevi atzina tikai 1,5% PSRS pilsoņu. Un tas notika laikā, kad $\frac{2}{5}$ pasaules iedzīvotāju neprot lasīt un rakstīt (pat Itālijas dienvidos 46—48% iedzīvotāju ir analfabēti).

No pašiem pirmajiem pēcrevolūcijas gadiem zinātnes, arī filoloģijas attīstībai tiek veltīta liela uzmanība. «Jau kopš pirmajiem padomju varas gadiem zinātne kļuvusi par visas valsts lietu, par partijas un tautas pastāvīgas gādības priekšmetu. Padomju valsts pat mūsu zemei visgrūtākajos gados nežēloja līdzekļus, lai organizētu plašu zinātniskās pētniecības iestāžu tīklu, attīstītu fundamentālos un praktiskos zinātnes virzienus, organizētu zinātnisko pētījumu eksperimentālo bāzi un sagatavotu kadrus. PSRS zinātniskajās iestādēs, augstākajās mācību iestādēs un citās organizācijās strādā vairāk nekā 700 000 zinātnisko darbinieku. Tā ir ceturtā daļa visas pasaules zinātnisko darbinieku.»²

¹ Leņins V. I. Raksti, 31. sēj., 257. lpp.

² Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 50 gadi: PSKP Centrālās Komitejas tēzes. — R., 1967, 82. lpp.

Padomju valodniecības teorijas veidošana sākās ar Krievijas valodniecības tradīciju apgūšanu. Sevišķi ietekmīga bija A. Potebņas semasioloģiskā un gramatiskā koncepcija, F. Fortunatova Maskavas skolas gramatiskā teorija (īpaši A. Peškova, D. Ušakova un A. Sahmatova interpretācijā) un J. Boduēna de Kurtenē idejas (V. Bogorodicka, J. Polivanova un Ļ. Ščerbasa interpretācijā).

G. Vinokura, V. Žirmunska, B. Larina, A. Peškova, J. Polivanova, Ļ. Jakubinska darbos tika izdarīts pagrieziens no vēsturiskās valodniecības uz aprakstošo valodniecību, uz dzīvās runas, runas kultūras pētīšanu, uz socioloģisko un stilistisko valodas pētīšanas aspektu. Tika atzīta un popularizēta N. Marra jafetiskā teorija.

Valodas celtniecība un cīņa par marksistiski ļeņiniskiem pamatiem valodniecībā

Trīsdesmitajos gados, kad mūsu zemē izvērās sociālisma celtniecība, notika būtiskas pārmaiņas arī zinātnes un kultūras dzīvē. Valodnieku praktiskā darbība šai periodā bija saistīta pirmām kārtām ar PSRS tautu rakstības izveidošanu un reformēšanu, stabilu skolas mācību grāmatu rakstīšanu, pedagoģisko un zinātnisko kadru sagatavošanu.

Līdz revolūcijai lielākajai daļai Krievijas tautību nebija savas rakstības. Sava nacionālā grafika bija tikai krieviem, ukraiņiem, baltkrieviem, armēņiem, gruzīņiem, ebrejiem. Daudzās valodās tika iespiestas vienīgi ābece un kulta grāmatas. Tāpēc par nepieciešamu kultūras revolūcijas komponentu vajadzēja kļūt valodas celtniecībai — rakstības reformēšanai un izveidošanai¹, normatīvu vārdnīcu un gramatiku sastādīšanai.

1935.—1940. gadā D. Ušakova redakcijā iznāca «Krievu valodas skaidrojošā vārdnīca». Tika izdotas citu PSRS tautu valodu vārdnīcas un gramatikas. Tā padomju varas gados izveidotas aprakstošās gramatikas gandrīz visām literārajām tjurku valodām (ne tikai tādām pazīstāmām valodām kā azerbaidžāņu, baškīru, kazahu, kirgīzu, tatāru, turkmēņu, uzbeku, čuvašu valoda, bet arī mazāk izplatītām un pazīstāmām valodām — gagauzu, karakalpakū, kumiku, tuviešu, uiguru, jakutu, tāpat altajiešu, karaīmu, nogaju, hakasu un šoru valodām).

Aktivizējās arī teorētiskais darbs; par padomju valodniecības filozofisko pamatu kļuva marksisms. Marksistiskā valodniecība tika saprasta kā valodas socioloģija. Daudzos darbos skaidrots, kāda metodoloģiska nozīme valodnieku darbā ir marksisma-ļeņinisma kla-

¹ Sk.: Дешериев Ю. Д. Развитие младописьменных языков народов СССР. — М., 1958; Зах Л. М., Исаев М. И. Проблемы письменности народов СССР в культурной революции. — Вопросы истории, 1966, № 2.

siķu izteikumiem. Te var minēt tādus darbus kā V. Vološina «Marksisms un valodas filozofija» (1929), R. Šoras «Valodniecība un materiālisms» (1929—1931) un «Ceļā uz marksistisko valodniecību» (1931), J. Poļivanova «Par marksistisko valodniecību» (1931), J. Ritas «Leņins par valodu un Leņina valoda» (1936); 1934. gadā parādījās S. Bikovska, S. Kacnelsona un N. Marra raksti, kuros novērtēta K. Marksa darbu nozīme valodniecības attīstībā.

Tika izdoti oriģināldarbi un tulkojumi par valodas un sabiedrības, valodas un domāšanas problēmām: R. Šoras «Valoda un sabiedrība» (1926) un «Vispārīgā valodniecība» (1929), A. Ivanova un Ļ. Jakubinska «Apcerējumi par valodu» (1932), Ļ. Vigotska «Domāšana un runa» (1934), V. Žirmunska «Nacionālā valoda un sociālie dialekti» (1936); P. Lafarga «Valoda un revolūcija» (1930), F. de Sosīra «Vispārīgās valodniecības kurss» (1933), E. Sepīra «Valoda» (1934), Ž. Vandrijesa «Valoda» (1937).

Plaši izplatījās akadēmiķa N. Marra (1865—1934) teorija; parādījās grāmatas un raksti par viņu kā pamatlicēju «jaunajai mācībai par valodu»: S. Bikovska «N. Marrs un viņa teorija» (1933), V. Aptekara «N. Marrs un jaunā mācība par valodu» (1934), V. Mihankovas «Nikolajs Marrs» (1935), A. Deborina «Marksisms un Marra mācība par valodu un domāšanu» (1935).¹

Visos minētajos darbos var konstatēt pārsteidzīgus un maldīgus secinājumus, tomēr neapšaubāms ir tas, ka šais gados veidojas padomju valodniecības teorija, kas balstās uz dialektiskā materiālisma principiem, valodnieki apgūst marksisma filozofiju un ideoloģiju.

Faktu materiāla uzkrāšanas un tā filozofiskas izvērtēšanas rezultātā tika noskaidrota padomju valodniecības teorētiskā bāze: ne tikai trūkumu kritika vecās valodniecības darbos, bet arī jaunu valodniecības koncepciju izveide un jaunu valodniecības aspektu izstrāde.

Padomju valodniecības koncepcijas

Padomju valodnieku teoriju pamatā ir valodas — svarīgākā cilvēces sazināšanās līdzekļa — sabiedriskās dabas atzišana. Tieši tāda valodas izpratne un praktiskā piedalīšanās valodas celtniecībā izvirzīja priekšplānā literārās valodas kā nacionālās kultūras formas problēmu.

Jaungramatiķu un F. de Sosīra koncepcijās literārā valoda tika aplūkota kā mākslīga parādība, kas stāv pretī dabiskajām tautas runas formām. Literāro valodu saprata kā iedzīvotāju izglītoto slāņu valodu, kā buržuāzijas un muižniecības runas kultūras parādību.

¹ Sk.: Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании, ч. 1—2. — М., 1951—1952; Абаев В. И. Н. Я. Марр. — Вопросы языкознания, 1960, № 1.

Pirmajos pēcrevolūcijas gados «vecajai» valodai pretstatīja jaunā laikmeta, jauno šķiru valodu. «Proletāriešu valodas» un «zemnieku valodas» ideja, valodas, īpaši daiļliteratūras valodas, šķiriskuma ideja bija izplatīta ne vien filoloģijas teorijā, bet arī rakstnieku, sevišķi «Proletkulta» pārstāvju, praksē.

Milzīga nozīme bija M. Gorkija cīņai par to, lai literāro valodu saprastu kā vistautas valodas augstāko formu, ko aprādājuši kultūras meistari. M. Gorkijs cīnījās pret daiļdarbu valodas piesārņošanu ar dialektu un žargonu vārdiem, par literārās valodas tīrību, par literārās runas kvalitātes un rakstnieku meistarības celšanu. 1934. gadā laikrakstā «Pravda» tika publicēts M. Gorkija raksts «Par valodu» ar redakcijas piezīmi, ka «jāsaprot, ka nepieciešama cīņa par valodas attīrīšanu, par labu, tīru, miljoniem saprotamu, īstu tautas valodu literārajos darbos».

Padomju valodniecībā literārās valodas kļuva ne tikai par rūpīgas pētīšanas un kodifikācijas priekšmetu, bet arī par vienu no galvenajām valodniecības teorijas problēmām. Padomju Savienības tautu literāro valodu attīstības pieredzei un literārās valodas teorijas izveidei ir liela teorētiska un praktiska nozīme starptautiskā mērogā. Padomju literārās valodas teorijā tika uzsvērtā literārās valodas sociālā nozīmība, aplūkoti tādi problēmas aspekti kā valodas normas sevišķais svarīgums, valodas stilu sakaru funkcionālais daudzplānu un daudzaspētu raksturs, literārās normas un valodas stilu vēsturiskums, sociālās kopības formu un sociālo valodas tipu savstarpējā atkarība. Sociolingvistiskās teorijas attīstībā liela loma bija V. Abajevas, I. Belodeda, R. Budagova, V. Vinogradova, M. Guhmanes, J. Dešerijevas, V. Žirmunskas, B. Larinas, I. Meščaņinova, F. Fiļina, Ļ. Jakubinska darbiem.¹

Padomju valodniecības teorijas attīstībā liela nozīme bija akadēmiķu I. Meščaņinova, Ļ. Ščerbases un V. Vinogradova darbiem.

I. Meščaņinovs (1883—1967) bija arheologs un valodnieks, seno rakstu valodu un vispārīgās valodniecības problēmu pētnieks. Viņa galvenie darbi ir «Ievads jafetidoloģijā» (1929), «Jautājumā par stadialitāti rakstībā un valodā» (1931), «Valodu klasifikācijas problēma jaunās mācības par valodu gaismā» (1934), «Jaunā mācība par valodu. Stadiālā tipoloģija» (1936), «Vispārīgā valodniecība. Jautājumā par stadialitāti vārda un teikuma attīstībā» (1940), «Teikuma locekļi un vārdšķiras» (1945).

Uzstādāmie kā N. Marra skolnieks, I. Meščaņinovs uzsvēra tādas «jaunās mācības par valodu» principus kā valodas un sabiedrības sakars, valodas un domāšanas sakars, glotogoniskā² procesa

¹ Padomju sociolingvistikas un vēsturiskās valodniecības galvenie sasniegumi aplūkoti 10., 11. un 14. nodaļā.

² No grieķu *glōtta* 'valoda' un *gonos* 'dzimšana'.

vienotība, stadialitāte (pārtrauktība) valodu attīstībā, valodu, to vārdšķiru un teikuma locekļu tipoloģiskā vienotība un dažādība.

N. Marra stadiāli tipoloģiskais valodu raksturojums bija semantiski etimoloģisko universāliju (tā sauktie semantiskie kūļi un paleontoloģiskā četrelementu analīze) meklēšana, kas netika pamatota ar pietiekamu faktu materiālu, bet I. Meščaņinova stadiālā tipoloģija balstījās uz dažādas struktūras valodu teikuma tipu stratifikāciju. Teikuma tipi tika aplūkoti, ņemot vērā subjekta un predikāta attieksmju universālumu un šo attieksmju konkrēti morfoloģisko izpausmi. Katra tipa sīka analīze bija vērsta uz triju stadiju (poseīvās, ergatīvās un nominatīvās) norobežošanu un transformāciju pētišanu dažādās PSRS tautu valodās, arī maz izpētītajās nivhu, čukču, eskimosu valodās. Ar I. Meščaņinova diahroniskās tipoloģijas koncepciju saistīti viņa skolnieku (G. Menovščikova, V. Panfilova, P. Skorika, O. Suņika) un ģermānistu M. Guhmanes, A. Desņickas, S. Kačnelsona darbi.

Savos pēdējos darbos, arī darbā «Teikuma struktūra» (1963) I. Meščaņinovs pētīja sinhrono tipoloģiju, kas balstās uz loģikas un gramatikas savstarpējām attieksmēm, jēdzieniskās kategorijas un valodas kategorijas, teikuma locekļus un vārdšķiras. I. Meščaņinova funkcionāli semantiskā metodika un morfoloģiski sintaktiskā tipoloģija ieņem goda vietu tipoloģiskajos pētījumos un gramatikas teorijā.

L. Ščerba (1880—1944) ir J. Boduēna de Kurtenē tradīciju turpinātājs padomju un pasaules valodniecībā, oriģinālas valodnieciskās koncepcijas, kā arī savdabīga fonētikas virziena radītājs.¹ Viņa galvenie darbi ir «Krievu valodas patskaņi kvalitatīvā un kvantitatīvā aspektā» (1912), «Par vārdšķirām krievu valodā» (1928), «Par valodas parādību trejādo aspektu un par eksperimentu valodniecībā» (1931), «Franču valodas fonētika» (1937), «Mūsdienu krievu literārā valoda» (1939), «Leksikogrāfijas vispārīgās teorijas mēģinājums» (1940), «Literārā valoda un tās attīstības ceļi» (1942), «Valodniecības kārtējās problēmas» (1945), «Svešvalodu mācīšana vidusskolā» (1947).

L. Ščerba uzskatīja, ka valodniecības teorija jāveido uz dzīvo valodu materiāla, tai jābūt induktīvi teorētiskai. Viņš uzstājās pret shematizāciju un apriorismu: «... Shematizācija slēpj sevī briesmas tālākai zinātnes attīstībai: cilvēki pierod skatīties uz faktiem caur tabulas vai shēmas rūtiņām, nevis tos vienkārši un pēc iespējas

¹ Sk.: Ларин Б. А. Значение работ акад. Л. В. Щербы в русском языкознании. — Диалектологический сборник, вып. 3. Вологда, 1946; Виноградов В. В. Синтаксические взгляды и наблюдения акад. Л. В. Щербы. — Уч. зап. МГУ, 1952, вып. 150; Фурашов В. И. Проблема языка и метода его исследования в лингвистической концепции акад. Л. В. Щербы. — Уч. зап. Владимирского пединститута, 1971, т. 33, вып. 4.

objektīvi aprakstīt; viss jaunais un neparedzētais viņiem nenovēršami zūd. Pieredze rāda, ka visādas tabulas un shēmas izjūk, tikko mēģina tajās ievietot dzīvās īstenības faktus.»¹ Galvenie valodnieciskās pētīšanas paņēmieni ir novērojums un eksperiments, kas balstās uz teoriju salīdzināšanu ar dažādu valodu faktiem.

Valodas parādībām, pēc Ļ. Ščerbas domām, ir trīs aspekti — runas darbība, valodas materiāls un valodas sistēma. Runas darbība (tas ir, runāšanas un saprašanas mehānisms) ir psihofiziska, turklāt valodas zīmju interpretēšana ir aktīva un ir sociāls produkts. Valodas materiāls ir «visa runājamā un saprotamā kopums noteiktā konkrētā situācijā vienā vai otrā sabiedriskās grupas dzīves posmā»², tas ir, teksti. Valodas sistēma ir «tas, kas objektīvi ielikts attiecīgajā valodas materiālā un kas izpaužas «individuālās runas sistēmās», kuras rodas šā valodas materiāla ietekmē».

Valodas sistēmas (leksika un gramatika) zināšanai jābūt šās valodas zināšanai. Atšķirība starp leksiku un gramatiku ir funkcionāla: leksika ir vārda individuālā piederība, kas eksistē atmiņā un pēc formas nekad netiek radīta runas momentā; gramatika ir vārdu darināšanas, vārdu formu veidošanas, vārdu grupu un citu augstākās pakāpes valodas vienību veidošanas likumi. Sis atsevišķā pretstatījums vispārīgajam izpaužas vārdu sistēmas pretstatījumā līdzekļu krājumam, nozīmīgo elementu pretstatījumā uzbūves elementiem. «Mūsu leksika,» norādīja Ļ. Ščerba, «ir vārdu sistēma, no kuriem pēc gramatikas un pašas leksikas likumiem veidojas mūsu runa ar tās sintagmām.» Gramatikas galvenās daļas ir fonētika, vārddarināšana, formveidošana un sintakse, kā arī mācība par vārdsķirām.

Gramatikai jābūt semantiskai un aktīvai. «Vajag,» rakstīja Ļ. Ščerba, «šķirt valodas gramatisko aprakstu un rokasgrāmatu, ko vienmēr var aizstāt labi izveidota vārdnīca.»

Aktīvā gramatika ir objektīvā valodas īstenība, kas regulē mūsu runu. Kā «runas uzvešanās noteikumu krājumam» gramatikai ir liela vispārīzglītojoša nozīme. Gramatikas uzdevums ir ne vien paskaidrot, kā darināts viens vai otrs vārds, kā veidota vārda forma vai vārdsavienojums, bet arī mācīt, kā jādarina jauni vārdi un formas domu izteikšanai.

Tā mācībai par vārddarināšanu jādod likumi, kā var darināt vārdus («Turpretī jautājums par to, kā darināti gatavie vārdi,» piebilst Ļ. Ščerba, «jārisina vārdnīcai, kur jāparāda arī vārda dalā-

¹ «Изв. Отд. рус. языка и словесности АН», 1911, т. 16, кн. 4, с. 162.

² Dots pēc izdevumiem: Щерба Л. В. Избр. работы по языкознанию и фонетике, т. 1. — Л., 1958; его же. Преподавание иностранных языков в средней школе. — М., 1947.

mība, ja vārda sastāvs vēl izjūtams»). Būtiskais ir nevis dalāmība morfēmās, bet vārddarināšanas paņēmieni. Aktivā sintakse tieši tāpat pēti nevis vārdsavienojumu formas (sintaktiskās formas jāaplūko nodaļā par formveidošanu), bet to, kā tiek izteikta viena vai otra doma, «nozīmju saskaitīšanas likumus, kas dod nevis nozīmju summu, bet jaunas nozīmes». Nav ar to pretrunā arī Ļ. Ščerbas mācība par divlocekļu frāzēm un par sintagmu — fonētisku vienību, kas izsaka vienotu jēdzienisku veselumu runā-domās un sastāv ne tikai no vārdiem, bet arī no vārdsavienojumiem un pat vārdsavienojumu grupām.

Plaši pazīstama ir Ļ. Ščerbas mācība par fonēmu. Par fonēmu Ļ. Ščerba sauca «īsāko vispārīgo kādas valodas fonētisko priekšstatu, kas spēj asociēties ar jēdzieniskiem priekšstatiem un diferencēt vārdus un ko var izdalīt no runas, neizkropļojot vārda fonētisko sastāvu». «Franču valodas fonētikā» Ļ. Ščerba fonēmas definīciju saistīja ar nianse (variānta) definīciju, traktējot nianse (variantus) kā «reāli izrunājamas dažādas skaņas, kas ir tas atsevišķais, kurā realizējas vispārīgais (fonēma)», un ar valodas fonoloģisko sistēmu. «... Katru fonēmu,» viņš rakstīja, «nosaka tas, kas to atšķir no citām tās pašas valodas fonēmām. Tāpēc visas konkrētās valodas fonēmas veido vienotu pretstatījumu sistēmu, kur katru loekli nosaka kā atsevišķu fonēmu, tā fonēmu grupu dažādu pretstatījumu sērija.»¹ Aizstāvēdams skaņu priekšstatu zināmu patstāvību, Ļ. Ščerba uzsvēra, ka šie priekšstati tiek pazīti arī tāpēc, ka tie ir vārdformu (=vārdu) elementi. Tā л vārdos *пил, бил, выл, дала* asociējas ar pagātnes laika priekšstatu, bet а vārdos *корова, вода* — ar priekšstatu par objektu. Tas nozīmē, ka skaņai ir nozīme pašai par sevi: piedēklis -л- asociējas ar pagātnes laika priekšstatu tikai dažās darbības vārda vārdformās (tās ir minētas), bet fonēma [л] pati par sevi (kā abstrakta izolēta morfēma) asociējas ne tikai ar šo priekšstatu, tāpēc ka vairākās citās vārdformās un vārdos (*мыло, мыла, мылу* utt. vai *пыл, зал, стрела* utt.) tā parādās kā vārda fonētiskā daļa, nevis kā tā morfēma (darbības vārda piedēklis).

Ļ. Ščerba iebilda pret fonētikas atraušānu no fonoloģijas, saistīdams tās kā vienas valodas parādības divus aspektus ar mācību par gramatikas aktīvo un pasīvo aspektu. «Fonētika,» viņš norādīja, «savā pasīvajā aspektā izrunātā raibās dažādības vidū noskaidro attiecīgās valodas nozīmes šķirējus skaņu pretstatījumus; savā aktīvajā aspektā tā pēti fonēmu izrunas likumus dažādos fonētiskos apstākļos.»²

Daudzveidīgus fonēmu, zilbju un intonācijas pētījumus dažādos fonētiskos apstākļos izdarījuši šā zinātnieka skolnieki un sekotāji

¹ Щерба Л. В. Фонетика французского языка: Изд. 2. — Л., 1939, с. 17, 18.

² Памяти академика Л. В. Щербы. — Л., 1951, с. 69.

Ļ. Ščerbas vārdā nosauktajā Ļeņingradas universitātes eksperimentālās fonētikas laboratorijā.

V. Vinogradovs (1895—1969) ir A. Šahmatova un Ļ. Ščerbas skolnieks, izcils krievu valodas un literatūras speciālists. V. Vinogradova valodnieciskajiem uzskatiem, kas izveidojās trīsdesmitajos gados, raksturīgs sintētisms, cenšanās nostiprināt filoloģisko zinātņu viengabalainību un uz Krievijas valodniecības, kā arī franču un čehu valodniecības tradīciju attīstības bāzes radīt universālu koncepciju, kas balstītos bagātīgajā krievu valodas faktu materiālā.

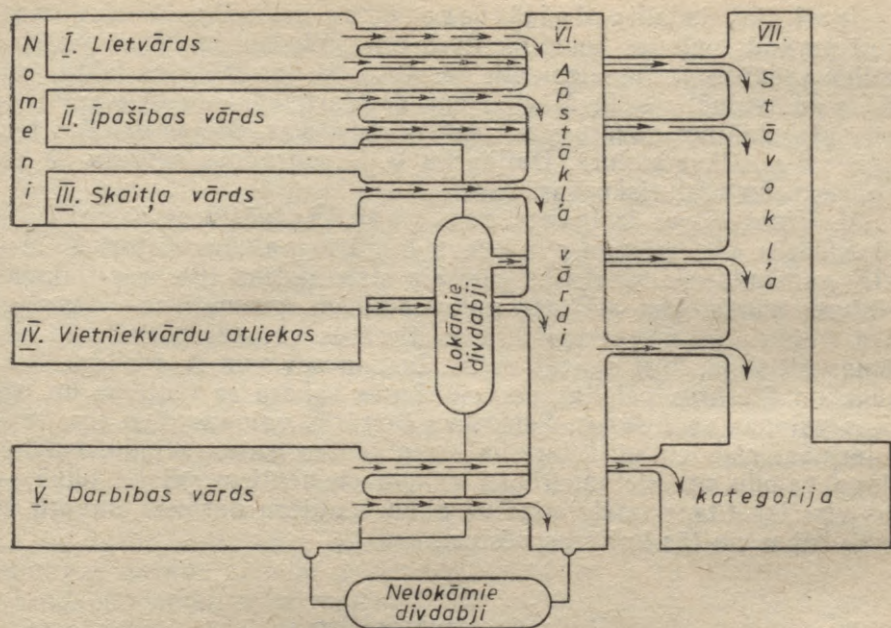
Viņa galvenie darbi ir «Par stilistikas uzdevumiem» (1923), «Apcerējumi par krievu literārās valodas vēsturi XVII—XIX gadsimtā» (1934), «Puškina valoda» (1935), «Puškina stils» (1941), «Krievu valoda. Gramatiskā mācība par vārdu» (1947), «Par galvenajiem frazeoloģismu tipiem krievu valodā» (1947), «Par modalitātes kategoriju un modāliem vārdiem krievu valodā» (1950), «Vārddarināšana tās attiekmēs ar gramatiku un leksikoloģiju» (1952), «Vārdsavienojumu pētišanas jautājumi» (1954), «No krievu sintakses pētišanas vēstures» (1958), «Par daiļliteratūras valodu» (1959), «Stilistika. Dzejas valodas teorija. Poētika» (1963), vairāki darbi par krievu valodniecības vēsturi.

Centrālie jēdzieni V. Vinogradova valodniecības koncepcijā ir vārds un valodas stils to sistēmiskajā, sociālajā un vēsturiskajā nosacītībā.

Vārds kā formu un nozīmju (leksisko un gramatisko) sistēma ir daudz aspektu parādība. Vārds pieder pie viena no četriem struktūrsemantiskiem tipiem: vārdi-nosaukumi (vārdšķiras), palīgvārdi, modālie vārdi un partikulas, izsaukmes vārdi. Vārdu struktūrsemantisko tipu raksturo piecas pazīmes — semantiskā, morfoloģiskā, vārddarināšanas, sintaktiskā un fonētiskā. Vārda daudz aspektu dabas konstatēšana un «stāvokļa kategorijas» un «modālo vārdu» kā vārdšķiru nodalīšana ietekmēja vārdšķiru pētišanu dažādās valodās.

Pievēršanās vārda saturam un funkcijām, leksiskā un gramatiskā vienībai vārdā rosināja izstrādāt vārda vārddarināšanas un leksiski frazeoloģiskos raksturojumus. V. Vinogradovs pamatoja vārddarināšanas ciešo sakaru ar gramatiku un leksikoloģiju, nodalot vārddarināšanu kā īpašu valodniecības disciplīnu, un radīja mācību par četriem vārddarināšanas paņēmieniem — morfoloģisko, morfoloģiski sintaktisko, leksiski sintaktisko un leksiski semantisko.

Kā komplicēta struktūra tika aplūkotas leksiski frazeoloģiskās nozīmes. Uzskatot, ka vārds atspoguļo īstenību un izsaka savas nozīmes kā attiecīgās valodas leksiski semantiskās sistēmas elements, V. Vinogradovs attīstīja mācību par dažādiem vārda leksiskās nozīmes tipiem (nominatīvā — tiešā (pamatnozīme), atvasinātā nominatīvā un ekspresīvi sinonīmiskā) un par frazeoloģismu tipiem (frazeoloģiski saaugumi, frazeoloģiski vienojumi un frazeoloģiski kojojumi). V. Vinogradovs viens no pirmajiem nodalīja frazeolo-

5. att. Vārdšķiru sistēma (pēc V. Vinogradova)

ģiju kā zinātni. Viņa raksti par atsevišķu vārdu un izteicienu vēsturi veicināja arī vēsturiskās leksikoloģijas kā īpašas zinātnes nozares nošķiršanos.

Sintakses teorijai, pēc V. Vinogradova domām, jāietver mācība par vārdsavienojumu un tā tipiem, mācība par teikumu un tā tipiem un mācība par saliktām sintaktiskām vienībām un sintagmām. Vārdsavienojums kā valodas nominatīvā līmeņa vienība ir pretstats teikumam — komunikācijas līmeņa pamatvienībai; predikativitāte un modalitāte tiek aplūkotas kā teikuma galvenās pazīmes un sintakses centrālās kategorijas.

Valodas stils ir valodas funkcionāli stilistiskās sistēmas komponents (sk. 181. lpp.). Valodas sabiedriskās funkcijas tiek reducētas uz sazināšanās, informēšanas un ietekmēšanas funkcijām. Attiecīgi tiek nodalīts sadzīves stils (sazināšanās funkcija), darījumu stils, oficiālais dokumentu stils un zinātniskais stils (informēšanas funkcija) un publicistikas stils un daiļliteratūras stils (ietekmēšanas funkcija). Valodas stilistika nodarbojas ar valodas stiliem to sinonīmiskajos sakaros un pretstatījumos; runas stilistika pēti masu un sociālo, kā arī personiski ierobežoto komunikāciju, runas sociālos stilus, valodas un tās stilu lietošanu monologa un dialoga runā, runas kultūru un valodas normas kodifikāciju.

Īpaši tiek izdalīta daiļliteratūras stilistika, jo daiļliteratūrā parādās valodas komunikatīvās un estētiskās funkcijas vienība, notiek sadzīves runas elementu pārvēršanās par mākslas faktu, veidojas individuālie stili. Mācība par daiļdarbu valodu tiek aplūkota kā īpaša zinātnes nozare, kas atrodas stilistikas, dzejas valodas teorijas un poētikas sadūrā. Daiļdarbu V. Vinogradovs saprata kā sabiedrisku un vēsturisku parādību.

V. Vinogradovs ir literārās valodas vēstures pamatlicējs. Viņa darbs «Apcerējumi par krievu literārās valodas vēsturi XVII—XIX gadsimtā» ir slāvistikā pirmais sistemātisks literārās valodas vēstures kurss, kas atšķiras no vēsturiskās gramatikas. Vispusīgi tika izpētīti lūzuma periodi krievu literārās valodas stilistikās sistēmas attīstībā, kuri saistās ar M. Lomonosova un A. Puškina darbību, un literārās valodas pārveidošanās sakarā ar tautības un nācijas valodas veidošanos. Senkrievu literārās valodas divu tipu mijiedarbība, cīņa un mijiedarbība starp tautas runas valodu, baznīcslāvu valodu un Rietumeiropas valodu elementiem vēlākā laikā — tas viss izpētīts, pamatojoties uz daudzu autoru darbiem, sakarā ar sabiedrības un tās kultūras vēsturi.

Padomju strukturālisma un lietīšķās valodniecības rašanās

Pēc Lielā Tēvijas kara notika mēģinājumi izveidot vienotu padomju valodniecības teoriju. Akadēmiķa N. Marra «jaunās mācības par valodu» kā vienīgās materiālistiskās mācības administratīvā ieviešana izraisīja daudzu padomju valodnieku protestu.

1950. gadā laikrakstā «Pravda» notika brīva valodnieciska diskusija. Tajā piedalījās J. Staļins; viņa darbs «Marksisms un valodniecības jautājumi» (1950) atstāja zināmu ietekmi padomju valodniecības attīstībā.

1950. gada jūlijā tika nodibināts PSRS ZA Valodniecības institūts, bet 1957. gadā no jauna izveidots Krievu valodas institūts. Uzlabojās valodnieku kadru sagatavošana. Valodniecības darbs kļuva rezultatīvāks un daudzpusīgāks. Auga padomju valodniecības starptautiskā autoritāte.

Vienlaikus ar valodniecības priekšmeta teorijas attīstību pastiprinājās interese par strukturālajām un matemātiskajām valodas pētīšanas metodēm, radās vajadzība noteikt strukturālisma un strukturālo metožu statusu. No vienas puses, turpinājās valodnieciskā strukturālisma pasaules uzskata kritika. No otras puses, strukturālisms tika raksturots kā jauns posms valodniecības vēsturē, kad valodniecība tiek satuvināta ar loģiski matemātisko valodniecību un semiotiku. Sākot ar 1960. gadu, tiek izdots rakstu krājums «Jaunais valodniecībā» («Новое в лингвистике»); tiek publicēti raksti un grā-

matas, kas popularizē strukturālisma idejas un metodes. Apspriež semiotikas, valodas struktūras, tās stratificēšanas problēmas. Mēģina valodu pētīt ar strukturālajiem un matemātiskajiem paņēmieniem. Palielinās interese par formalizētu valodas modeļu izveidi, runas statistiku, algoritmisko analīzi, programmēto valodas mācīšanu.

Tiek izvirzīts jautājums par matemātiskās valodniecības kā zinātnes¹ statusu. Matemātiskajai valodniecībai attīstoties, zinātnieki nonāk nevis pie uzskatu vienības, bet, gluži otrādi, pie dažādiem uzskatiem par šās zinātnes statusu un matemātisko metožu un matemātiskā aparāta izmantošanas nozīmīgumu valodniecības teorētisko un praktisko jautājumu risināšanā. Iezīmējas trīs pieejas.

Pirmkārt, matemātisko valodniecību aplūko kā lingvomatemātiku — matemātiskas disciplīnu, kuras pamatā ir interese par valodniecības problēmām. «Matemātiskā valodniecība ir īpaša matemātiskas disciplīna, kas radusies sakarā ar nepieciešamību izveidot precīzas valodas pētīšanas metodes. Tā nav īstās valodniecības daļa; valodniecība pēti konkrētas valodas, bet matemātiskā valodniecība — dažus abstraktus jēdzienus, kas īstajā valodniecībā izmantojami par dažādu valodas aspektu modeļiem.»²

Lingvomatemātika kā matemātiskās loģikas un abstraktās algebras atzarojums nodarbojas ar metavalodu un metateoriju. Kā diskrētās matemātikas daļa tā izstrādā izvedumu teoriju, pamatojoties uz ģeneratīvo un izziņošo gramatiku pētījumiem, un aizstājamības teoriju uz algoritmu un automātu teorijas pamata. Ir arī citi pētījumu virzieni.³ Dabiski, ka visiem šiem darbiem ir vērtība no tādu matemātiskas disciplīnu viedokļa kā matemātiskā loģika, algoritmu un rekursīvo funkciju teorija, topoloģija un grafu teorija. Taču šo darbu nozīme valodniecībā ir īpaši jāpierāda.

Otrkārt, matemātisko valodniecību saprot kā dažu matemātikas ideju un metodiku un valodniecības ideju un metodiku savienojumu, ko diktē konkrētie uzdevumi un pētījumu mērķi. No vienas puses, tas ir matemātiskas, strukturālo un semiotisko ideju un pētīšanas paņēmieni apvienojums (piemēram, J. Stepanova darbi). No otras puses, tas ir matemātiskas ideju un metodiku apvienojums ar

¹ Sk.: Звегинцев В. А. Применение в лингвистике логико-математических методов. — Новое в лингвистике, вып. 4; Лосев А. Ф. О методах изложения математической лингвистики для лингвистов. — Вопросы языкознания, 1965, № 5; Мельчук И. А. Проблемы математической лингвистики. — Вестник АН СССР, 1959, № 8; Пиотровский Р. Г. Математическое языкознание и ее перспективы. — Вестник высшей школы, 1964, № 6.

² Гладкий А. В. Лекции по математической лингвистике. — Новосибирск, 1966, с. 1.

³ Sk., piem.: Маркус С. Теоретико-множественные модели языков. — М., 1970; Шрейдер Ю. А. Топологические модели языка. — М., 1968.

informācijas teoriju un automatizētās tulkošanas un inženiervalodniecības uzdevumiem (darbi, ko vada R. Piotrovskis, kā arī I. Meļčuka pētījumi). Tieši šiem pētīšanas virzieniem ir piemērots apzīmējums «matemātiskā valodniecība».

Beidzot, treškārt, pie matemātiskās valodniecības pieskaita tos pētījumus, kuros izmantota matemātiskās loģikas simbolika un dažas atziņas, kā arī matemātiskās statistikas idejas un metodika. Tā pirmām kārtām ir tradicionālā valodniecība, kas par palīg līdzekļiem izmanto vienkāršākos modelēšanas, formalizēšanas un statistikas paņēmienus.

XX gs. vidus valodniecībai raksturīga praktiskās ievirzes pastiprināšanās. No vienas puses, attīstās pedagoģiskā valodniecība, kas saistīta ar dzimtās un nedzimtās valodas mācīšanas saturu un metodikas izstrādāšanu (sk. 14. nod.). No otras puses, attīstās inženiervalodniecība, kas saistīta ar instrumentu, aparātu un mašīnu izmantošanu dažādu valodniecības uzdevumu risināšanā.

Inženiervalodniecība sākumā radās kā eksperimentālā fonētika. Tās pamatlicēji bija V. Bogorodickis Krievijā un Ž. P. Ruslo Francijā. V. Bogorodickis publicēja pirmo eksperimentālās fonētikas pētījumu «Neuzsvērtie patskaņi krievu valodā» (1884), organizēja pirmo eksperimentālās fonētikas laboratoriju (Kazaņas universitātē).¹ Tagad fonētikas laboratorijas ir daudzās universitātēs un pedagoģiskajos institūtos, un eksperimentālās fonētikas pētījumiem ir ne vien sava problemātika, bet arī metodika un analīzes tehnika (sk. 252.—254. lpp.). Sevišķi strauji inženiervalodniecība attīstās pēdējā laikā sakarā ar to, ka automatizētās tulkošanas un biežuma vārdnīcu sastādīšanas vajadzībām tiek izmantoti elektroniskie skaitļotāji.

Padomju valodniecības vēsture rāda, ka valodas zinātne nepārtraukti bagātinās ar jauniem faktiem un teorētiskām koncepcijām, kļūst par zinātņi, kas prasa daudzu skolu un virzienu pastāvēšanu, izmanto dažādus pētīšanas paņēmienus un metodikas un risina dažādus uzdevumus.

18. §. VALODAS TEORIJA UN VALODNIECISKO PĒTĪJUMU PRAKSE

Padomju valodniecības teorijai raksturīga pirmām kārtām vienota marksistiski leņiniskā metodoloģija un ciešs sakars ar sociālistiskās sabiedrības, tās kultūras un zinātnes attīstību. Tāpēc līdzās atsevišķu zinātnieku un veselu valodniecības skolu koncepciju savdabībai padomju valodniecībā ir daudz kopīga, piemēram, uzmanības pievēršana valodas sociālajam aspektam un konkrētā valodu

¹ Vēlāk, 1899. gadā, S. Buļičs organizēja laboratoriju Pēterburgas universitātē, kuru pēc tam vadīja L. Ščerba.

materiāla dažādībai, interese par valodas saturu un funkcijām, ņemot vērā arī tās formas un struktūras īpatnības, valodas parādību dinamikas un valodas sistēmas stabilitātes atzīšana.

Padomju valodnieki tieši piedalījās un piedalās kultūras celtniecībā. Tiem ir lieli nopelni skolu un augstskolu mācību grāmatu izveidē, dažādu vārdnīcu veidošanā Padomju Savienības tautu valodām, alfabētu izveidē valodām, kurām agrāk nebija savas rakstības, kā arī veco alfabētu un ortogrāfiju reformēšanā un unifikācijā.

Praktisko jautājumu risināšana lielā mērā ietekmējusi valodas teorijas attīstību un valodnieciskās analīzes metodikas attīstību. Teorētiskā valodniecība cieši saistīta ar dažādu valodu pētīšanas praksi; teorija tiek veidota kā bagāta faktu materiāla vispārinājums.

Balstīšanās uz daudzveidīgu faktu materiālu un pētījumu sakars ar praktiskajiem uzdevumiem ir padomju teorētisko valodniecību padarījuši par daudzpusīgu zinātņu. No vienas puses, vispusīgi tiek pētīta runas darbības teorija, tipoloģiskā, salīdzināmā, vēsturiskā valodniecība un areālvalodniecība, nacionālo un literāro valodu, kā arī daiļliteratūras valodas funkcionēšana un attīstība, valodas kultūras jautājumi. No otras puses, līdzās atsevišķu valodas sistēmas līmeņu praktiskai pētīšanai tiek veikti teorētiski vispārinājumi leksikoloģijā, fonētikā un gramatikā.

Leksikogrāfija un leksikoloģijas teorija

Leksikogrāfiskais darbs Padomju valstī sākās tiešā V. I. Leņina vadībā.¹ Viņš vairākkārt ir norādījis uz nepieciešamību izveidot «*īstās* krievu valodas vārdnīcu, teiksim, tādu vārdu vārdnīcu, kurus lieto *tagad* un kurus lietojuši *klasīķi*, no Puškina līdz Gorkijam»².

Laikā no 1935. gada līdz 1940. gadam iznāca četrāsējumu «Krievu valodas skaidrojošā vārdnīca» D. Ušakova redakcijā. Šī vārdnīca rezumēja Krievijas leksikogrāfijas attīstību, aprakstīja semantiku un gramatiskās formas 85 289 vārdiem, deva tiem stilistiskos raksturojumus. Norāžu sistēma aptvēra vārda stilistisko dabu (grāmatu vārds, svinīgs vārds, vienkāršrunas vārds, vulgārisms), vārda izteiksmību (lamu vārds, ironisks, nosodošs, joku vārds, nievājošs utt.), vēsturisko perspektīvu (senvārds, novecojis vārds, priekšrevolūcijas vārds, jaunvārds utt.), lietošanas sfēru (zinātnes, tehnikas, kancelejas, dzejas valodas vārds utt.). Uz šās vārdnīcas bāzes S. Ožegovs izveidoja viensējuma skaidrojošo «Krievu valodas

¹ Sk.: Левашов Е. А., Петушков В. П. У истоков советской лексикографии. — Изв. АН СССР, серия лит. и языка, 1970, т. 29, вып. 2; Карпюк Г. В. Русская лексикография в советскую эпоху. — Русский язык в школе, 1967, № 5.

² Leņins V. I. Raksti, 35. sēj., 383. un 395. lpp.

vārdnīcu» (1949). Laikā no 1957. gada līdz 1961. gadam iznāca četršējumu «Krievu valodas vārdnīca» A. Jevgeņjevas redakcijā, bet laikā no 1948. gada līdz 1965. gadam — «Mūsdienu krievu literārās valodas vārdnīca», kam piešķirta Ļeņina prēmija. Šās vārdnīcas 17 sējumos izpētīts 120 480 vārdu un dots pilnīgākais un vispusīgākais mūsdienu krievu literārās valodas vārdu krājuma apraksts. Aptverot runas praksi vairāk nekā 100 gadu laikā, lielā akadēmiskā vārdnīca ir ne tikai līdzeklis runas kultūras celšanai, bet arī rokasgrāmata XIX un XX gadsimta krievu literatūras lasītājam.

Tiek izdotas arī krievu valodas speciālās vārdnīcas — dialektu, etimoloģiskās, sinonīmu, frazeoloģiskās, pareizrakstības un pareizrūnas, vārd darināšanas, divvalodu un citas vārdnīcas. Padomju varas gados ir attīstīties dažādu Padomju Savienības un citu zemju tautu valodu leksikogrāfiskās aprakstīšanas darbs.¹

Tiešā sakarā ar leksikogrāfijas praksi un izziņas teoriju attīstās leksikoloģijas teorija. Padomju valodniecības semasioloģijas teorija balstās uz dažādu nominatīvo valodas līdzekļu — vārdu, frazeoloģismu, terminu utt. — pētīšanu.

Vārds kā galvenā valodas nominatīvā vienība tiek aplūkots gan tā sakaros ar sabiedrības un domāšanas vienībām un kategorijām, gan arī valodas iekšējos sakaros, kā valodas leksiski semantiskajā līmenī, tā arī citos līmeņos, funkcionālajos stilos un lietošanas sfērās. Divdesmitajos līdz četrdesmitajos gados pārsvarā bija vārda socioloģiskā un semantiski ideoloģiskā pētīšana (V. Abajeva, R. Budagova, N. Marra, F. Fiļina, R. Šoras darbi), bet piecdesmitajos un sešdesmitajos gados priekšplānā izvirzījās valodas iekšējo sakaru pētīšana. Tiek pētītas sinonīmijas, polisēmijas, homonīmijas, vārda leksiski semantiskās variēšanās problēmas, vārdu izvietojums tekstā, top vārdu klašu varbūtiski statistiskie raksturojumi (N. Andrejeva, B. Golovina, A. Holodoviča darbi).

Dziļi un vispusīgi aplūkots centrālais semasioloģijas jautājums — mācība par vārda leksisko nozīmi. Atzīstot leksisko nozīmi par vispārinājumu, padomju valodnieki, loģiķi un psihologi šķir tās attieksmi pret jēdzienu kā domāšanas formu, zināšanām un konkrēto nozīmi; leksisko nozīmi saprot kā vārda loģiski priekšmetisko vai formālo saturu; vārda leksiskā nozīme tiek norobežota no tā konkrētās nozīmes, no izmantojuma noteiktos runas un domas darbības apstākļos. Vienlaikus tiek uzsvērts, ka leksiskā nozīme ir atkarīga no valodas sistēmas — no tās vārdšķiras specifikas, pie kuras vārds pieder, no vārda sinonīmiskajiem un citiem jēdzieniskajiem sakariem valodas leksiski semantiskajā sistēmā. Valodas sistēmas izpēte leksikā sākās ar atsevišķu semantisko grupu un vārdu grupu aprakstīšanu; V. Vinogradova, A. Ufimcevas, F. Fiļina, D. Šmeļova

¹ Sk.: Словари, изданные в СССР: Библиографический указатель. 1918—1962. — М., 1966.

darbos mēģināts definēt pašu valodas leksiski semantiskā līmeņa jēdzienu.

Kā īpaša valodniecības disciplīna attīstās frazeoloģija. Frazeoloģismu pētīšana sākās ar «revolūcijas laikmeta valodas» un atsevišķu rakstnieku valodas pētīšanu. Piecdesmitajos un sešdesmitajos gados frazeoloģijas problemātika tika nošķirta īpašā zinātnes nozarē (pateicoties V. Vinogradova, B. Larina un J. Polivanova darbiem). N. Amosovas, V. Arhangeļska, A. Babkina, V. Žukova, M. Kopyļenko, A. Kuņina, I. Černišovas, N. Šanska pētījumos frazeoloģijas teorija tika plaši attīstīta, aptverot frazeoloģijas objekta un frazeoloģisma izpratni, frazeoloģismu apjomu un sastāvu, frazeoloģismu analīzi un to leksikogrāfisko aprakstīšanu.

Atsevišķu vārdu un vārdu grupu vēsturiskā pētīšana tika saistīta ar sabiedrības attīstību un valodas vārdu krājuma attīstību. Leksikas sastatāmās pētīšanas teorētiskie jautājumi risināti J. Istrinas, A. Smirņicka, L. Ščerbas un citu valodnieku darbos.

Fonētikas un ortogrāfijas prakse un vispārīgā fonētika

Viens no pirmajiem dekrētiem, ko izdeva KPFSR Tautas izglītības komisariāts, bija dekrēts par jaunas pareizrakstības ieviešanu krievu valodā. 1918. gada ortogrāfijas reforma bija daļa no revolucionārajiem pārkārtojumiem, kas veicināja jaunās kultūras attīstību.

Reformējot (un radot) rakstību valodām ar dažādu fonētisko uzbuvi, vajadzēja izdarīt eksperimentāli fonētiskus un teorētiskus pētījumus. Padomju valodnieki šo uzdevumu sekmīgi veica, izmantojot fonēmas teoriju, ko bija izstrādājuši Kaņanas valodniecības skolas pārstāvji.

Fonēmas teorija dziļi un plaši pētīta daudzu padomju fonētiķu un fonologu darbos. Lieli nopelni šai zinātnes jomā ir R. Avaņesovam, S. I. Bernšteinam, V. Bogorodickim, A. Gvozdevam, L. Zinderam, A. Reformatskim, L. Ščerbam, N. Jakovļevam.

Fonēma tika pētīta pirmām kārtām kā tipveida sociāli nozīmīga runas skaņa, tika izveidoti patskaņu un līdzskaņu artikulācijas raksturojumi daudzām tipoloģiski dažādām Padomju Savienības tautu valodām un to dialektiem. Padomju zinātne ir guvusi ievērojamus panākumus vēsturiskās un salīdzināmi vēsturiskās fonētikas jautājumu risināšanā.

Tika pētīta arī fonēmas loma vārda morfēmiskajā struktūrā, fonēmas pozicionālā nosacītība, tās diferenciālo pazīmju struktūra vienas vai otras valodas fonoloģiskajā sistēmā. Fonētikas teorijas attīstība balstījās uz daudziem eksperimentāliem (arī oscilogrāfiskiem un spektrāliem) pētījumiem.

Runas skaņu artikulācijas un akustikas pētījumi, fonēmas fonoloģiskās un morfonoloģiskās teorijas fonētiku un fonoloģiju pārvērtā par ietekmīgu un attīstītu valodniecības nozari. Par teorētiskās un eksperimentālās pētīšanas objektiem kļuva zilbe un zilbes robeža, uzsvars un intonācija.

Dažādi fonoloģisko pētījumu aspekti, dažāda fonēmas funkcionēšanas fonētisko, semantisko un sintagmātisko faktoru interpretācija izraisīja strīdus starp Ļeņingradas Ščerbas—Zindera fonoloģisko skolu un Maskavas Avaņesova—Reformatska fonoloģisko skolu. Tomēr šie strīdi, reizēm visai asi, nedrīkst aizsegēt galveno — panākumus fonoloģijas teorijas izstrādāšanā un fonētikas pētījumos, ko guvuši padomju zinātnieki.

Normatīvā gramatika un gramatikas teorija

Padomju valodnieku praktiskā pieredze normatīvo un vēsturisko gramatiku sastādīšanā spēcīgi ietekmēja gramatikas teorijas attīstību. Turklāt gramatiskās domas attīstību veicināja pētījumu vispārfilozofiskā ievirze. Gramatikas teorija bija asas teorētiskās un ideoloģiskās cīņas arēna. Formālo un semantisko gramatiku sistēmas sadūrās dažādos variantos — kā formālā un «proletāriskā», loģiskā un psiholoģiskā, formālā un funkcionālā, statiskā un dinamiskā gramatika utt.

Valodas gramatiskā uzbūve teorētiskajā valodniecībā tika un tiek saprasta kā sarežģīta gramatisko vienību, parādību un kategoriju sistēma. Divi galvenie līmeņi (morfoloģijas un sintakses) tiek aplūkoti ciešā mijiedarbībā un savstarpējā nosacītībā; daudz paveikts vārdu morfēmiskās uzbūves pētīšanā un vārddarināšanas kā īpaša pētīšanas priekšmeta nodalīšanā (sk. 150.—151. lpp.). Formas un saturs, struktūras un funkcijas, kategorijas un vienības vienošana, kā arī daudzi citi pētīšanas virzieni vienmēr ir raksturojuši padomju gramatikas teoriju kā daudzaspētu zinātņi, kas ņem vērā katras valodas gramatiskās uzbūves sarežģītību.

Morfoloģijas teorijā centrālais jautājums bija un paliek mācība par vārdšķirām un gramatiskajām (morfoloģiskajām) kategorijām, īpaši par darbības vārda, nomena un vietniekvārda gramatiskajām kategorijām. Morfoloģijas teorijas attīstību būtiski ietekmējuši V. Vinogradova, N. Dmitrijeva, I. Meščaninova, A. Peškovska, A. Smirņicka, A. Sahmatova darbi.

Vārdšķiru saprot kā leksiski gramatisku vārdu grupu, kā pirmo vārda morfoloģisko dalāmību un tipveida vārdformu komplektu vai kā distributīvu (sintagmātisku) vārdu klasi (tāda izpratne sastopama retāk). Tomēr visos gadījumos tiek atzīmēts dažādu vārdšķiru klašu un grupu neviendabīgums un potenciālais raksturs, jo vārdšķira ikvienā klasifikācijā ir tipveida modelis, kas aptver un apvieno

visus vārdus tikai pēc galvenajām pazīmēm, un arī ne pēc visām, tā ka perifērijā paliek vārdi, kuri atrodas dažādu vārdšķiru sadūrā. Šai ziņā raksturīgas atšķirības statusa noteikšanā tādām vārdu grupām kā vietniekvārdi un stāvokļa kategorija.

Vārdšķiras kā leksiski gramatiskas vārdu grupas (vai klases) definīcija balstās uz vārdu un gramatisko kategoriju traktēšanas semantisko principu, uz vispusīgu vārda morfēmiskās uzbūves un morfoloģiskās struktūras, tā vārd darināšanas un vārda formas maiņas modeļu izpēti. Tiek pētīta arī elementārā valodas vienība — morfēma.

Padomju valodniecībā vispusīgi attīstās sintakses teorija; nozīmīga loma te ir V. Admoni, V. Vinogradova, I. Meščaninova, A. Peškova, A. Šahmatova, N. Švedovas darbiem.

Galvenais sintakses teorijas jautājums ir teikuma un vārdsavienojuma komunikatīvās un konstruktīvās puses attieksmes. Teikumā kā konstruktīvā valodas vienībā tiek pētītas vārdformu un teikuma locekļu, vārdšķiru un teikuma locekļu attieksmes; tiek izstrādāta teikumu tipu sistematika (klasifikācija), mācība par teikuma pamatu, par teikuma modeļu komplektu, to variānci un izplatību. Teikuma semantiskā struktūra tiek aplūkota no viedokļa, kā izteikta predikatīvitate un modalitate, kādas ir attieksmes starp loģiski gramatisko un jēdzienisko (aktuālo) teikuma dalījumu.

Plaši tiek pētīta vienkāršā teikuma komplicēšanās problēma un saliktais teikums, kuru parasti traktē kā patstāvīgu viengabala struktūru; saliktā teikuma mūsdienu teorijas izveidē daudz darījuši V. Belošapkova, V. Bogorodickis, J. Guliga, N. Dmitrijevs, N. Pospelovs, I. Čeredņičenko, A. Šapiro. Saliktais teikums, īpaši saliktais pakārtojuma teikums, tiek pētīts vēsturiskā un salīdzināmi vēsturiskā aspektā (V. Borkovska, L. Bulahovska, J. Istrinas, E. Korotajeva, T. Lomteva, A. Meļņičuka, T. Strojēvas, V. Jarcevas darbi). Ir izdarīti saliktā teikuma apjoma un struktūras kvantitatīvi statistiski un stilistiski pētījumi.

Padomju valodnieki ir nodalījuši plašāku vienību nekā salikts teikums — saliktu sintaktisko veselumu; ir noteiktas šās vienības semantiskās, strukturālās un komunikatīvās īpatnības, konstatēti galvenie tipi — monologa tipa salikts sintaktiskais veselums un dialoga tipa salikts sintaktiskais veselums. Izvirzīts jautājums par statusu konstrukcijām ar citrunu. Lielu teorētisku un praktisku nozīmi ieguvušas valodas vienības un teksta attieksmju problēmas, kā arī runas valodas sintaktiskās īpatnības.

* * *

Padomju zinātnes panākumi ir neapšaubāmi un vispārzināmi. Ievērojami ir arī padomju valodniecības sasniegumi. Padomju varas gados valodnieki ir veikuši lielu pētniecības un praktisko darbu, ir

attīstīta valodas teorija, sagatavoti kvalificēti valodnieku kadri — ne vien republiku akadēmiskajās iestādēs un universitātēs, bet arī pedagoģiskajos institūtos.

BIBLIOGRĀFIJA

- Теоретические проблемы советского языкознания. — М., 1968.
Советское языкознание за 50 лет. — М., 1967.
Развитие языкознания в Советском Союзе за 50 лет. — Вопросы языкознания, 1967, № 5.
Будагов Р. А. Общее языкознание в СССР за 50 лет. — Филологические науки, 1967, № 5.
Дешериев Ю. Д. Основные достижения СССР в развитии и исследовании языков советских народов за 50 лет. — Филологические науки, 1967, № 5.
Конрад Н. И. Октябрь и филологические науки. — В кн.: Октябрь и научный прогресс. М., 1967.
Филин Ф. П. Пятьдесят лет советского языкознания. — Изв. АН СССР. СЛЯ, 1967, т. 26, вып. 5.
Чемоданов Н. С. 50 лет советского языкознания. — Русский язык в школе, 1967, № 5.
Языки народов СССР: Т. 1—5. — М., 1966—1968.

Valodas teorija

IEVADS

Valodniecības vēsture pārliecinoši rāda, ka svarīgākais valodas teorijas jautājums ir valodas būtības (dabas) noteikšana un valodniecības priekšmeta precizēšana. Šās problēmas risināšana aptver plašu jautājumu loku, jo valoda gan kā sazināšanās līdzeklis, gan kā struktūra ļoti cieši, kaut arī dažādi, ir saistīta ar sabiedrību, domāšanu, runātāju runas darbību.

Valodas sakari ar sabiedrību un domāšanu nosaka saskarzinātņu ietekmi uz valodniecības teoriju un tādu saskarozaru kā sociolingvistikā, mentalingvistikā, lingvosemiotikā rašanos. Šie sakari rāda, kāda vispārzinātniska nozīme ir valodniecībai un valodas vēsturei, kas, pēc V. I. Leņina formulējuma, pieder pie tiem zināšanu novadiem, no kuriem jāveidojas izziņas teorijai un dialektikai.¹ Zināms arī, ka valodas faktu nozīmes pārspilēšana ir gnozeoloģiskais cēlonis neopozitīvisma kļūdām, kas nereti iekļūst arī valodnieku darbos.²

Valodniecības priekšmeta definēšana un precizēšana lielā mērā ir atkarīga no tā, kā izprot valodas dabu, valodas sakarus ar citām objektīvās īstenības parādībām. Teorētiskajā valodniecībā autoritīvākās ir koncepcijas, kas saista valodu ar domāšanu (loģiskā valodniecība un vienlaikus valodas teorijas mentalingvistiskais aspekts), ar psihisko darbību (psiholoģiskā valodniecība un vienlaikus valodas teorijas psiholingvistiskais aspekts), ar citiem sociāliem institūtiem (socioloģiskā valodniecība un vienlaikus valodas teorijas sociolingvistiskais un etnolingvistiskais aspekts), ar dabas parādībām (naturālistiskā valodniecība un vienlaikus valodas teorijas akustiski fizioloģiskais aspekts), ar citām zīmju sistēmām (semioloģiskā

¹ Leņins V. I. Raksti, 38. sēj., 330. lpp.

² Sk.: Филин Ф. П. О некоторых философских вопросах языкознания. — В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970, с. 9; Корнфорт М. Марксизм и лингвистическая философия. — М., 1968, с. 149—244; Козлова М. С. Философия и язык. — М., 1972.

un matemātiskā valodniecība un vienlaikus valodas teorijas lingvo-semiotiskais aspekts).

«Valoda ir svarīgākais cilvēku sazināšanās līdzeklis...»¹ «..Valoda ir praktiska, arī citiem cilvēkiem pastāvoša un tikai tāpēc arī man pašam pastāvoša īstena apziņa...»² Tātad kā sarežģīts sabiedrīks veidojums, kas cieši saistīts ar dažādām cilvēka un sabiedrības darbības pusēm, valoda ir daudzšķautņaina parādība. Valodas daudzšķautņainība, bet dažkārt arī pretrunīgums izpaužas gan tās vienībās un kategorijās, gan arī kopīgajā struktūrā.

Atšķirīga attieksme pret valodu ir arī runātājiem, sociālām grupām un sabiedrībai kopumā dažādos tās attīstības periodos. Uzmanību pelna arī antinomija, ko varam vērot krievu vārdos язык un речь, слово un глагол, предложение un фраза. Analogisku parādību redzam arī citās valodās:

<i>krievu</i>	<i>franču</i>	<i>angļu</i>	<i>vācu</i>	<i>tatāru</i>	<i>ungāru</i>
язык	langue	tongue (language)	Sprache	мел	nyelv
речь	parole (discours)	speech (discourse)	Rede (Sprechen)	сүз (сөүләм)	beszéd

Valodas un valodiskās darbības sarežģītība, kā arī to stihiskais pretstatījums ir veicinājis tās hipotēzes izplatīšanos, kas rāda valodu kā valodas un runas antinomiju. Uz šo antinomiju uzvedināja pirmām kārtām loģikas mācība par dihotomiju un mācība par filozofijas kategorijām.

Valodas un runas antinomijas filozofiskā izpratne noved pie dialektiskās savstarpējā sakara un savstarpējās pārejas kategorijas. Visbiežāk valodas un runas antinomiju ierindo būtības un parādības, vispārīgā un atsevišķā, loģiskā un vēsturiskā, abstraktā un konkrētā kategorijās.

Pretējo pušu valodnieciskā interpretācija un terminoloģiskā izteiksme, kā arī to izpratne ir mainījusies dažādu virzienu un skolu mācībās; objektīvi tādējādi tika uzkrātas zināšanas par valodas pretrunīgo un sarežģīto dabu, kaut arī radās grūtības šo zināšanu vispārīnāšanā.

Mainījies ir arī jēdzienu dalīšanas pamats. Pazīstamākie ir valodas un runas pretstatījumi, kuros valodā tiek šķirts

1) pastāvīgais un mainīgais — šī dihotomija (antinomija) ir saprasta gan kā analogija un anomālija, gan kā reproducējama un jaunradāma, gan kā statika un dinamika, gan kā loģiskais (vispār-

¹ Лејинс V. I. Raksti, 20. sēj., 362. lpp.

² Markss K. un Engelss F. Vācu ideoloģija. — R., 1963, 33. lpp.

cilvēciskais) un nacionālais (individuālais), gan kā potenciālais (iespējamais) un istenais (realizētais);

2) mūsdienīgais un vēsturiskais — šis pretstatījums ir saprasts gan kā sinhroniskais un diahroniskais, gan kā panhroniskais (ārpus vēstures esošais) un vēsturiskais, gan kā likums un likumība (tendence);

3) loģiskais un psiholoģiskais — šis pretstatījums ir saprasts gan kā vispārīgais un atsevišķais (individuālais), gan kā objektīvais un subjektīvais, gan kā racionālais un emocionālais, gan kā domāšanas forma un domāšanas process, gan kā abstraktais un konkrētais;

4) sociālais un individuālais — šis pretstatījums ir saprasts gan kā norma (ūzuss) un stils (izteiksmes veids), gan kā stilistiski

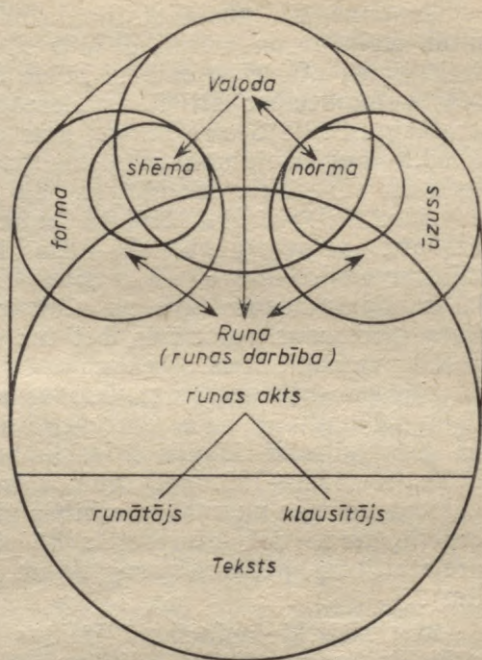
neitrālais un stilistiski ekspresīvais, gan kā gramatika un stilistika (leksika), gan kā visas tautas lietotais un dialektālais;

5) runas darbība un tās rezultāts — šis pretstatījums ir saprasts gan kā runas mehānisms un tā darbības rezultāts, gan kā valoda un teksts, gan kā runas akts un runa, gan kā valoda un stils, gan kā jaunrade un darinājums;

6) sistēma un process — šis pretstatījums ir precizēts gan kā gramatika un leksika, gan kā morfoloģija un sintakse, gan kā paradigmātika un sintagmātika, gan kā mnemoniskais un uztveramais, gan kā loģiski matemātiskais modelis un statistiskais modelis;

7) forma un saturs — šis pretstatījums ir precizēts gan kā gramatika (gramatiskā forma) un semantika (leksika), gan kā valoda un norma, gan kā morfoloģija un sintakse (loģiski psiholoģiskā), gan kā sistēma un valoda;

8) zinātnes priekšmets un objekts — šis pretstatījums ir precizēts gan kā abstraktais un konkrētais, gan kā sistēmiskais (formalizējamais) un nesistēmiskais (neformalizējamais), gan kā meta-valoda un teksts vai valodas (runas darbības) modelis un pētīšanas modelis, novērojuma līmenis un konstruktīva līmenis.

6. att. Valodas, runas un teksta mijiedarbības shēma

Protams, ka, pastāvot tik dažādiem dihomijas pamatiem, termini «valoda» un «runa» dažādu skolu un virzienu pārstāvju darbos ir ieguvuši atšķirīgu saturu. F. de Sosīrs centās ņemt vērā iepriekšējo valodniecības attīstības pieredzi, piešķirot tai teorētisku interpretāciju. F. de Sosīra stingri antinomiski veidoto un terminoloģiski izteikto apgalvojumu sintētisms padarīja populāru problēmu «valoda un runa», turklāt būtisks šeit izrādījās problēmas metodiskais aspekts. Vēl vairāk, pētnieka pozīcijas metodisko noteiktību sāka uzskatīt par svarīgāku nekā pašas valodas īpašību noteikšanu. Termins «valoda» kļuva tik nenoteikts, ka zinātnes priekšmeta saturs kā kaut kas nenosakāms un neskaidrs atvirzījās otrajā plānā. Protams, pretrunas valodā ir, bet tas nenozīmē, ka nevajag un nevar noteikt valodniecības objektu.

Stingri antinomiskajai valodas un runas koncepcijai ir divi būtiski trūkumi: a) šajā koncepcijā ir vienkāršoti skaidrota valodas kā galvenā sazināšanās līdzekļa sarežģītā daba; kā būs redzams tālāk (sk. 125.—126. lpp.), valoda ir valodas sistēmas un struktūras, valodas normas un runas darbības vienība; b) valodas un runas koncepcija nereti tiek interpretēta kā pētīšanas objekta (runas, teksta) pretstatījums pētīšanas subjektam (metavalodai, pētīšanas modelim).

Marksistiski leņiniskajā izziņas teorijā mācībai par objekta un subjekta savstarpējām attiecībām ir būtiska loma. Izziņas rezultāts satur kā objektīvas zināšanas par objektu, tā arī subjektīvus momentus, ko ienes izziņošais subjekts, jo mūsu sajūtas, pēc V. I. Leņina formulējuma, ir objektīvās pasaules subjektīvs tēls¹.

Subjektīvie momenti mūsu zināšanās izskaidrojami arī ar to, ka attiecīgajā brīdī nav iespējams tos novērst, un ar to, ka izziņa pastāvīgi attīstās. Taču principā, kā to ir uzsvēris V. I. Leņins, izziņa ir kustība no subjektīvā jēdziena uz objektīvo patiesību², un izziņošais subjekts, viņa teorijas atspoguļo īpašības, kas piemīt izziņas objektam.

Lai izvairītos no subjektivitātes, subjektam jābūt skaidri pretstatītam ar objektu, tas ir, ar to, ko viņš pēti. Bet ko tad pēti valodnieks?

Valoda kā sazināšanās līdzeklis nav tieši novērojama. Var novērot tikai atsevišķa indivīda runu: viņa runas darbību un tās rezultātu — tekstu. Paplašinot novērojumus, mēs iegūsim tekstu kopumu. Taču tas būs nevis valoda, bet valodas materiāls (Ļ. Ščerbas terminoloģijā), kas tikai daļēji un ne vienmēr precīzi tiek fiksēts vārdnīcās un gramatikas rokasgrāmatās.

Kas tad ir valodniecības objekts — teksts vai valodas materiāls?

¹ Sk.: Leņins V. I. Raksti, 14. sēj., 103. lpp.

² Turpat, 38. sēj., 172. lpp.

Deskriptīvā valodniecība, glosemātika, loģiski matemātiskā modelēšana par objektu atzīst tekstu, jo to var novērot un izmērīt. Valodas materiāls, īpaši tas, kas ir fiksēts vārdnīcās un gramatikas rokasgrāmatās, tiek noraidīts, tāpēc ka tas esot neobjektīvs, jo izraujot faktus no teksta un atspoguļojot pētnieka subjektivitāti.

So neuzticēšanos iepriekšējai pieredzei, tās datu objektivitātes noliegšanu nevar uzskatīt par pareizu. Pirmkārt, valodas materiāls satur ne mazāk objektīvā kā teksts, kas atspoguļo valodu tikai daļēji, turklāt individuāli.

Otrkārt, tās hipotēzes piekritēji, kura atzīst tekstu par vienīgo objektīvo realitāti, sludina zinātniskās teorijas neatkarību no pieredzes, individuālo tekstu sastata ne ar valodas materiālu, bet pretstata pētīšanas modelim un metavalodai.

Katra attīstīta valoda ir ne tikai izziņas objekts, bet arī tās pašas valodas izziņas un aprakstīšanas līdzeklis. Šajā gadījumā tā gan piepildās ar speciālo terminoloģiju un zinātnisko simboliku un veic tādu pašu lomu kā skaitļošanas mašīna vai loģiskā sistēma. Tāda «valoda», ko sauc par metavalodu vai formalizēto valodu, jau nav vairs masu sazināšanās līdzeklis. Metavaloda ir simbolu (to skaitā arī no reālās valodas aizgūtu terminu) komplekts.¹

Dažkārt par valodu (atšķirībā no runas) sauc zinātnieka abstraktu veidojumu, aprakstu metavalodā. «... Attieksme starp valodu un runu,» raksta J. Koržineks, «ir vienkārši attieksmes starp zinātnisko analīzi, abstrakciju, sintēzi, klasifikāciju, tas ir, faktu zinātnisko interpretāciju, no vienas puses, un tām īstenības parādībām, kas veido šās analīzes, abstrakcijas utt. objektu, no otras puses.»²

Saprotot valodu kā metavalodu un pētīšanas modeli, bet runu — kā tekstu, netiek noskaidrota valodas un runas kā valodniecības priekšmeta un objekta daba. Ja izmanto tādu pieeju, tad par objektu kļūst runas darbības rezultāts, bet priekšmetu aizstāj un pakļauj sev metodika.

Tāpēc, definējot valodu, jānosaka tās valodas pazīmes un īpašības, kas rada tekstu un kas pastāv objektīvi kā valodniecības objekts un priekšmets. Valodnieks nerada valodu, bet pēti to, dažādā pilnīguma un dziļuma pakāpē atspoguļojot sava pētījuma objektu.

Taču valodai, kas ir svarīgākais cilvēku sazināšanās un domu un citas informācijas izteikšanas un pārvades līdzeklis, pēc tās struktūras un funkcionēšanas piemīt trīs atšķirīgas kvalitātes. Valoda ir a) valodas struktūra (vai sistēma), valodas vienību,

¹ Normatīvā plāksnē metavalodas problēma ir saistīta ar terminoloģijas noregulēšanu. Sk.: А х м а н о в а О. С. К вопросу об основных понятиях метаязыка лингвистики. — Вопросы языкознания, 1961, № 5.

² Коржинец И. М. К вопросу о языке и речи. — В кн.: Пражский лингвистический кружок, с. 317.

kategoriiju un apakšsistēmu iekšējā organizācija; b) valodas norma, kas izveidojusies vēsturiski un joprojām attīstās; c) runas darbība, ko realizē cilvēki, kuri prot valodu, zina tās struktūru un normu un izmanto tās, lai radītu runas veidojumus savu domu, gribas un jūtu izteikšanai.

Valoda kā struktūra (sistēma), valoda kā norma, valoda kā runas darbība — tāds ir trejādaļs valodniecības priekšmets, par ko savā laikā pārliecinoši rakstīja Ļ. Ščerba.

Dažādi pētīšanas aspekti precizē valodniecības priekšmetu, bet nevar kalpot par pamatu vienota valodniecības priekšmeta noliegšanai. Tai pašā laikā nav pareizi ierobežot valodniecības priekšmetu ar kādu vienu aspektu un uzskatīt, ka pētīšanas aspekts, viedoklis rada zinātnes priekšmetu (kā domāja F. de Sosīrs).

Valodniecības priekšmets nemainās, bet tiek precizēts. Valodniecības teorijai jādod vispārīgs priekšstats par valodu, kas aptvertu visus tās pētīšanas aspektus, kā arī valodniecības priekšmeta tālākas precizēšanas un jaunu pētīšanas aspektu rašanās iespējas.

Valodas struktūras un sistēmas pētīšana prasa vērīgi pētīt valodas iekšējās abstrahētās īpašības, bet valodas normatīvuma un realitātes pētīšana dod iespēju pievērst uzmanību šās struktūras sociālajai nosacītībai un ierobežotībai, valodas funkcionēšanai un vēsturiskajai attīstībai.

Runas darbība atšķiras no valodas normas un runas nogriežņa (teksta) ar to, ka tā prasa aplūkot valodu, pirmkārt, kā teksta radīšanas procesu un, otrkārt, kā valodas un runātāja mijiedarbību.

Runas darbība ir viens no cilvēku praktiskās un teorētiskās darbības veidiem. No vienas puses, runas darbība ir psihofiziska darbība; tā pētījama kā runāšanas un domāšanas akts, kā runātāja un klausītāja savstarpējās attiecības. No otras puses, runas darbība ir sociāla darbība (sk. 173.—174. lpp.). Runas akts (runa), kas tieši rada tekstu, ir sarežģīta mijiedarbība starp valodu un runātāju (rakstītāju) runas darbību.

Valodas trīs pušu pastāvēšana rada jautājumu par to, vai jāšķir šīm trim pusēm atbilstošas dažādas valodas vienības vai arī var uzskatīt, ka pastāv kopīgas valodas vienības, kas atšķirīgi izpaužas šajās trīs valodas pusēs jeb stāvokļos.

Valodas un runas pretstatījums radīja mācību par valodas vienību un runas vienību atšķirību. Šī mācība pamatojas uz G. V. F. Hēgeļa mācību par būtību un parādību kā šās būtības izpausmi.

Jau XIX gs. vidū tika izteikta doma, ka valodā mums ir darīšana ar gramatiku, bet runā — ar vārdnīcu, ka valoda ir morfoloģija un vārdsavienojumi, bet runa ir teikumi; tika uzsvērts, ka semantika var būt uzuāla un okazionāla. Prāgas valodnieku pulciņa pārstāvju darbos tiek runāts par valodu kā fonēmu, morfoloģisko opozīciju un

teikuma modeļu sistēmu, bet runā tiek aplūkotas skaņas, vārdi un izsacījumi; arī L. Jelmslevs šķīra attieksmes valodā un tekstā. Šīs koncepcijas atšķīrās ar to, ka par valodu (būtību) atzina vai nu valodas normu, vai abstrakto modeli. Dabiski, ka par runu — būtības izpaušmi — uzskatīja attiecīgi tekstu un kontekstu vai arī valodas normu.

Turpretī marksistiskajā filozofijā būtība un parādība netiek pretstatītas pašā objektā, kurš savos pamatos ir vienots un vesels. Pamats (bet izziņā tātad — pilnīgs pamats) «nav visu iekšējo pamatu kopums, kuri uzstājas tā pušu lomā, bet ir tāds pētījamā veselā posms, kas nosaka visas citas materiālā veidojuma puses un sakarus, visus citus atsevišķos pamatus, kuri nosaka materiālā veidojuma atsevišķās puses, un savstarpējos sakarus starp tiem»¹.

Tāpēc valodas vienībām ir nevis divas, bet trīs puses — tipoloģiskā (sistēmiskā), valodas (normatīvā) un runas puse. Valodas puse ir valodas vienības kvalitatīvās noteiktības pamats; tipoloģiskajai pusei ir universālākas īpašības, tā nivelē reālās valodas vienības savdabību; runā izpaužas kā sistēmiskās (universālās), tā arī normatīvās īpašības.

Katra no valodas vienības pusēm var tikt norobežota un kļūt par īpaša pētījuma priekšmetu. Par invariantu var atzīt formalizētu shēmu, tipoloģisku universāliju, salīdzināmi vēsturisku pirmformu, valodas normu un pat tekstu kā sintagmātisku vai varbūtiski statistisku dimensiju. Dabiski, ka variants atbilstoši būs cilvēku valoda vispār, konkrēta valoda vai arī viens vai otrs konkrētas valodas paveids.

Tātad valodniecības priekšmets ir cilvēku valoda kā konkrēti vēsturiska norma. Šis īstenais valodas pamats nosaka visas pārējās valodas puses. Vienu vai otru valodas pušu norobežošana, to metodiska izdalīšana ir nepieciešama tiktāl, ciktāl tā tieši vai netieši veicina valodas pamatkvalitātes izziņu.

BIBLIOGRĀFIJA

- Reformatskis A. Ievads valodniecībā. — R., 1975, 29.—34. lpp.
Смирницкий А. И. Объективность существования языка. — М., 1954.
Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 1969, с. 10—24.
Общее языкознание. — М., 1970, с. 85—93.
Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1971, с. 140—176.
Мыркин В. Я. Различные толкования соотношения язык—речь. — Иностранные языки в школе, 1970, № 1.

¹ Шептулин А. П. Система категорий диалектики. — М., 1967, с. 307.

VALODAS SEMIOTISKĀS UN NESEMIOTISKĀS ĪPAŠĪBAS

Valoda sastāv no vienībām, kas ir zīmes ārpusvalodas informācijas pārvadei. Valodas semiotiskās īpašības pēti lingvosemiotika — valodniecības nozare, kas radusies uz valodniecības un semiotikas robežas. Tāpēc mums jāaplūko gan semiotikas un valodniecības savstarpējās attiecības, gan arī lingvosemiotikas pamatjautājumi.

19. §. VALODNIECĪBA UN SEMIOTIKA

Filozofijā un valodniecībā jau sen konstatēts, ka vārdi izsaka jēdzienus, bet teikumi — spriedumus, ka vārdi ir jēdzienu simboli jeb zīmes.

Jau Aristotelis rakstīja, ka «vārdi, kas izteikti skaņās, ir dvēseles priekšstatu simboli, bet rakstu zīmes — vārdu simboli». Filozofi T. Hobss, Dž. Loks, G. V. Leibnics saskatīja valodā pirmām kārtām zīmju sistēmu; V. Humbolts un F. Fortunátovs uzskatīja valodu par domu, jūtu, gribas zīmju kopumu; «mūsu runas vārdi,» rakstīja V. Bogorodickis, «ir simboli jeb zīmes jēdzienu un domu izteikšanai»¹. Taču valodas semiotisko dabu tolaik neuzskatīja par atsevišķu valodniecības problēmu: to aplūkoja kā valodas un domāšanas attieksmju problēmas aspektu (sal. 159.—160. lpp.).

Arī F. de Sosīrs atzina, ka «valoda ir zīmju sistēma, kas izsaka idejas», taču viņš būtiski precizēja šo vispārzināmo atziņu. F. de Sosīrs uzsvēra, pirmkārt, ka valodas zīmes, kam piemīt vērtība, veido sistēmu un, otrkārt, ka jāsalīdzina valodas zīmju sistēmas ar citām zīmju sistēmām (ar simboliskām ceremonijām, pieklājības formām, militāriem signāliem), jo zinātne par zīmēm (semioloģija) ir psiholoģijas daļa, bet valodnieciskā problēma ir pirmām kārtām semioloģiska problēma.

Šo F. de Sosīra domu tālāk attīstīja strukturālisti, kas ar vērtības jēdzienu centās aizstāt nozīmes jēdzienu. Valodas struktūras modeļi kļuva līdzīgi vienkāršiem kodiem un signalizācijas sistēmām, atšķiroties no tiem tikai kvantitatīvi (ar zīmju, funkciju un līmeņu daudzumu).

¹ Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению: Изд. 2. — Казань, 1915, с. 4.

Vispārīgā semiotika un lingvosemiotika

Tādu valodniecisko pētījumu virzienu veicināja semiotikas¹ kā loģiski psiholoģiskas zinātnes nostiprināšanās. Tā attīstījās Č. Morisa² un vairāku citu mūsdienu filozofu, psihologu un valodnieku darbos.

Semiotika ir vispārīgā zīmes teorija. Tā aplūko zīmju un to sistēmu dabu, zīmju veidus un zīmju situāciju, galvenās darbības ar dažādām zīmēm. Atbilstoši tam semiotikā tiek nodalītas trīs nozares: a) sintaktika (sintaktiskie likumi), kas pēti zīmju savstarpējās attiecības noteiktā zīmju sistēmā (zīmju situācijā); b) semantika (semantiskie likumi), kas pēti zīmju attieksmi pret apzīmējamiem (norādāmajiem) priekšmetiem; c) pragmatika (pragmatiskie likumi), kas pēti zīmju lietotāju attieksmi pret zīmēm.

Semiotika pietiekami nerespektē atsevišķu zīmju sistēmu, īpaši valodas, specifiku; vēl vairāk, tā uzsver cilvēka, dzīvnieka (piemēram, bites) un mašīnas zīmju sistēmu (zīmju situāciju) kopību. Nozīme tiek atstāta ārpus valodas — kā tās lietošana un funkcionēšana.

Terminu «zīme» sāka lietot ļoti plaši, bez pietiekamas specializācijas. Ja saprotam zīmi [arī informāciju (ziņojumu)] plašā nozīmē — kā aizstājēju un reprezentantu, tad zīmes ir cilvēkam un dzīvniekam, dabai un mašīnai.

Taču nav grūti saskatīt, ka dabas «zīmes» un cilvēku zīmes būtiski atšķiras. Tāpēc semiotikā izšķir divus zīmju tipus — dabiskās zīmes (pazīmes) un mākslīgās zīmes (informatori).

Par zīmes, ko sauc arī par simptomiem, nav īstas zīmes. Atšķirībā no zīmēm, kas pastāv šķirti no priekšmetiem un parādībām, pazīmes ir daļa no tā priekšmeta vai parādības, ko cilvēki uztver un pēti. Karsta saule ir vasaras īpašība, sniegs — ziemas īpašība, ziemeļos; šīs īpašības var kļūt par pazīmēm, ar kuru palīdzību cilvēki priekšstata sev vasaru un ziemu.

Pazīmes vai to kopums atšķir dažādus priekšmetus, raksturo to īpašības. Priekšmeta semiotiska izmantošana nepārvērš to par zīmi; pazīmju semiotiska interpretācija nepārvērš dabas (un sabiedrības) parādības par zīmju sistēmām, kaut arī pazīmju loģiskai un semiotiskai izpētei ir liela nozīme zinātniskās analīzes metodikā (sk. 225. lpp.).

Pieņemtās zīmes (īstās zīmes) ir īpaši paredzētas informācijas veidošanai, glabāšanai un pārvadei, priekšmetu un parādību,

¹ Terminu «semiotika» lietoja jau Dž. Loks. Taču vairāk lietots šis termins bija medicīnā, kur tas apzīmēja diagnostikas nozāri, kas pēti un novērtē slimību izpausmes (pazīmes, simptomus).

² Sk.: Morris Ch. Signs, Language and Behaviour. — N. Y., 1955; Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы. — М., 1968; Степанов Ю. С. Семиотика. — М., 1971.

jēdzienu un spriedumu pārstāvēšanai un aizstāšanai. Zīme nav daļa no tā, ko tā pārstāv un aizstāj. Šajā ziņā tā ir mākslīga un nosacīta (konvencionāla). Pieņemtās zīmes ir sazināšanās un informācijas pārvades līdzeklis, tāpēc tās sauc arī par komunikatīvām vai informatīvām zīmēm (informatoriem).

Ja dabiskās zīmes sauc par pazīmēm, tad pieņemtās (komunikatīvās, informatīvās) zīmes var saukt vienkārši par zīmēm.¹

Ir daudz dažādu informatīvo zīmju un to sistēmu, kas atšķiras cita no citas ar uzdevumu, struktūru un organizāciju. Galvenie informatīvo zīmju veidi ir signāls, simbols, valodas zīme un substitūts. To savstarpējās attiecības var attēlot šādi:

Signāli	Valodas
Simboli	zīmes
Substitūti	

Kā redzams, starp informatīvajām zīmēm īpašu vietu ieņem valodas zīmes, tas ir, cilvēku valodas zīmes, galvenās komunikatīvās zīmes. Pārējās «zīmes» nav īsti komunikatīvas, jo tās pastāv kā palīgzīmes, kas nepieciešamas galveno komunikatīvo zīmju veidošanai un aizstāšanai. Aplūkosim katru «zīmju» veidu.

Signāls ir skaniska, vizuāla vai citāda pieņemta zīme, kas nes informāciju. Atšķirībā no citiem zīmju veidiem signāls ir nemotivēts, pats par sevi nesatur informāciju — to sniedz zīmes situācija; tāpat nozīme atrodas ārpus «zīmes».

Vienkāršākie signāli ir, piemēram, rūpnīcas pūtiens un skolas zvans. Skolas zvans pēc skaņas īpašībām, ilguma un signālu daudzuma ne ar ko neatšķiras no tiem zvaniem, kurus var dzirdēt citā situācijā. Taču zvana signāliem ir dažāda nozīme: ja skolēns atrodas stundā, tad zvans signalizē par stundas beigām; ja skolēns ir starpbrīdī, tad zvans signalizē par starpbrīža beigām; kad mēs dzirdam zvanu dzīvoklī, tad tas ir signāls, kas aicina atvērt durvis, utt. Signāla kā pieņemtas zīmes saturs tādējādi variējas atkarā no situācijas, kā arī signālu daudzuma un secības. Sevišķi daudzveidīga ir transporta — dzelzceļa, jūras, ceļu — signalizācija; šādu signālu sistēma ir ceļa zīmes.

Simbols atšķiras no signāla ar to, ka tā saturs ir uzskatāms, tēlaini motivēts, tāpēc simbols zināmā mērā ir neatkarīgs no situā-

¹ Vispārpieņemta termina zīmes, kā arī komunikatīvās zīmes nosaukšanai nav. Par ģints nosaukumu visbiežāk izmanto divus terminus — «signāls» un «zīme». Ja par ģints terminu atzīst signālu, tad zīme ir signāla veids, bet zīmju sistēmas ir konkrēti signalizācijas gadījumi. Ja par ģints terminu uzskata zīmi, tad signāls ir zīmes veids, bet signalizācija — konkrēts zīmju sistēmas veids. Šajā darbā par ģints terminu atzīts termins «zīme»; šis pats termins lietots arī valodas zīmes apzīmēšanai.

cijas. Simboli var veidot sistēmu — simboliku. Par simbola piemēru var noderēt ģerbonis — kāda priekšmeta attēls kā pazīme, kas rāda piederību pie noteiktas valsts, pilsētas, dzimtas u. tml.; ģerbonis vienmēr izsaka kādu ideju, to attēlo zīmogos, uz monētām, karogos utt. Ģerbonis un karogs ir sarežģīti simboli. Vienkāršāki simboli ir militārpersonu atšķirības zīmes, pionieru simbolikas zīmes, krūšu nozīmes (piemēram, ordeņi un medaļas), dažādas nozīmes u. tml.

Atšķirībā no signāla un simbola valodas zīme — galvenais komunikatīvo un informatīvo zīmju veids — ir divpusēja vienība, ko var uztvert un kas nes noteiktu informāciju. Īstas komunikatīvas un informatīvas zīmes ir tādas vienības kā teikums un vārds. Tieši šīs zīmes veic nominatīvo un predikatīvo funkciju, saista valodu ar domāšanu un sabiedrību. Vārdi kā zīmes ir raksturīgi visām valodām, taču jēdziens, piemēram, «māja», un pašas reālijas nosaukums tiek izteikts dažādi: kr. дом, ukr. дім, bulg. къща, vācu Haus, angļu house, fr. maison, ung. ház, tatāru йорт.

Jāatzīmē, ka valodā ir ne tikai komunikatīvās un informatīvās zīmes, bet arī strukturālas zīmes un signāli un pašām valodas vienībām ir pazīmes.

«Dabiskās» valodas zīmes ir primāras. Mākslīgajām valodām un paligvalodām ir raksturīgas sekundāras zīmes, ko sauc par substitūtiem. Substitūti aizstāj nevis priekšmetu un jēdzienu, bet primārās zīmes. Tā, piemēram, fonēma ir zīme, bet burts — tās substitūts; teikums ir komunikatīva zīme, bet teikuma struktūras formula — teikuma modeļa substitūts.

Substitūti ir plaši izplatīti, sevišķi informatīvās sistēmās; pazīstamākās ir matemātikas zīmes. Substitūti, razdamies uz valodas zīmju pamata, bieži nošķiras no tām, veidojot īpašas zīmju sistēmas. Tā ir radušās mākslīgās starptautiskās valodas (piemēram, esperanto) un zinātņu simbolika (algebrā, ķīmijā, valodniecībā u. c.). Šādu «valodu» zīmes ir substitūti un simboli, jo tās, no vienas puses, ir radušās uz reālo (sevišķi uz latīņu un grieķu) alfabētu sistēmu pamata un, no otras puses, tās kalpo matemātikas, ķīmijas u. tml. jēdzienu un spriedumu pierakstīšanai. Substitūti ir metavalodas izteiksmes līdzeklis.

Lingvosemiotika pēti valodas kā īpašas zīmju sistēmas īpašības, valodas zīmes specifiku, atstājot ārpus sava redzesloka vispārsemiotisko problemātiku, kā arī gnozeoloģiskos aspektus.

Valodas zīmju sistēmas savdabība

Būdamā svarīgākā zīmju sistēma, valoda no visām pārējām palīga (specializētām) zīmju sistēmām atšķiras ar vairākām pazīmēm.

Pirmkārt, citas zīmju sistēmas ir paredzētas ierobežotas informācijas pārvadei, vēl vairāk, daudzos gadījumos palīga zīmju

sistēmas pārvada un pārkodē jau pazīstamu informāciju, turpretī valoda ir visaptverošs ne tikai informācijas pārvades un glabāšanas, bet arī pašas domas rašanās un noformēšanas, kā arī emocionāli psihisko attieksmju un gribas izpausmes līdzeklis. Tāpēc daudzpusīgā un sarežģītā valodas sistēma ietver dažādas vienības, arī tādas, kas nav zīmes. Vārdam kā zīmei ir ne tikai vērtība, bet arī nozīme un sarežģīta struktūra, arī semantiskā.

Otrkārt, specializēto zīmju sistēmu lietošanas sfēra ir šaura, ierobežota, turpretī valoda ir universāls sazināšanās līdzeklis, tā kalpo cilvēkam un sabiedrībai visās darbības sfērās. Elastību un iespēju izmantot dažādos komunikācijas iecirkņos katrai attīstītai valodai nodrošina tās formu un nozīmju variānce.

Beidzot, treškārt, palīga un specializētie sazināšanās, informācijas pārvades un glabāšanas līdzekļi ir vienreizējas vienošanās akti, tie ir cilvēka radīti, mākslīgi, turpretī valoda radusies pakāpeniski un attīstās funkcionējot. Kā konkrēti vēsturiska parādība un daudzu laikmetu un paaudžu veidojums valoda saglabā daudzas liekas iezīmes, pretrunīgus faktus, sistēmiskus, asistēmiskus un no citām sistēmām pārņemtus darinājumus.

Tāpēc valodas socialitāte izpaužas ne tikai tur, ka valoda pastāv sabiedrībā, bet arī pašā tās dabā. Valodas zīme nav sistēmas un zīmes situācijas veidojums, tā pati rada noteiktu zīmes situāciju, kas raksturīga vienai vai otrai konkrētai valodai.

Protams, valodai kā zīmju sistēmai ir kopīgas iezīmes ar citām zīmju sistēmām. Tāpēc citu zīmju sistēmu pētīšana var veicināt zīmes un zīmju sistēmas vispārīgo īpašību noteikšanu, taču tā atrauj no valodas specifikas, arī valodas nominatīvo un komunikatīvo īpašību pētīšanas. Tieši ar to izskaidrojama tādu teoriju rašanās valodniecībā, kuras pamatojas nevis uz valodas specifiku, bet uz vienu vai otru vispārsemiotisko zīmes izpratni un uz tās ieviešanu valodniecībā.

20. §. LINGVOSEMIOTIKAS PAMATJAUTĀJUMI

Zīmes izpratne

Valodas semiotiskās teorijas piekritēji dažādi saprot zīmi un lingvosemiotikas priekšmetu un uzdevumus. Nav vienotas valodas semiotiskās teorijas, ir vairākas lingvosemiotikas skolas. Ietekmīgākās no tām ir trīs — fenomenoloģiskā, loģiski psiholoģiskā (operacionālā) un bilaterālā skola.

Fenomenoloģiskās filozofijas pārstāvji (I. Kants, E. Husserls, Č. Moriss) pievēršas tikai zīmes materiālajai pusei. Viņi uz-

skata, ka cilvēka izziņai pieejamas parādības (fenomeni), bet būtības ir vai nu neizzināmas, vai arī ir cilvēka konstruktīvo spēju rezultāts. Tāpēc par zīmi atzīst katru priekšmetu, kas uztverams ar maņu orgāniem, ja tas signalizē par citu parādību, kura tieši netiek novērota. Tātad zīmi saprot kā signālu vai pazīmi. «Zīme ir.. priekšmets, kas atrodas īpašās attieksmēs. Un nekādu ideālo pušu tajā pašā nav un nevar būt.. Zīmes nozīme turklāt nav nekas, ko varētu atklāt zīmē pašā. Tā ir ārpus zīmes.»¹

Kā signālu valodas zīmi saprata F. Bops un L. Blūmfilds, tā to saprot arī inženiervalodniecības pārstāvji, kas pēti valodu no informācijas teorijas viedokļa (sk. 251.—252. lpp.). Par valodas zīmēm-signāliem atzīst skaņas un burtus.

Tā izprotot zīmi, tiek nodalīti divi valodas veidi — akustiskais un optiskais. Pie sazināšanās līdzekļu akustiskā veida pieder skaņu valoda, kā arī svilpienu valoda, kas lietota kādā no Kanāriju salām, bungu valoda Āfrikā, Amerikā, Polinēzijā. Pie optiskās valodas pieder dažādu sistēmu rakstība, žestu valoda, pantomīma. Rakstu valodas substitūcija ir šifri, Morzes ābece, telegrāfs, teletaips, stenoģrafija, jūrnieku lietotā signalizācija ar karodziņiem, ceļa zīmes, Braila raksts, daktiloloģija, kā arī zinātņu simbolika.

Saprotot valodas zīmi tikai kā signālu, kaut arī šāda izpratne ir nepieciešama valodas tehniskās pārvades un rakstības jautājumu risināšanā, nevar noteikt valodas zīmes būtību. Tāpēc fenomenoloģiskā valodas zīmju teorija ir visai ierobežota, bet pēc filozofiskās būtības — vulgāri materiālistiska.

Loģiski psiholoģiskās operacionālās pieejas piekritēji zīmi saprot kā ideālu vai funkcionālu veidojumu, kas ir vienaldzīgs pret materiālo pusi. «Zīme nav reāls priekšmets vai īstenības parādība. Tā ir modelis, kas vispārīnā dotā priekšmeta funkcionālās īpašības.»² Reālo zīmi šajā gadījumā uzskata par konkrētas zīmju operācijas elementu, bet zīmju funkcionālo tuvību skaidro ar runātāju psihofizioloģisko kopību, kas viņiem radusies un nostiprinājusies valodas un valodas zīmju apgūšanas ietekmē.

Lai cik dīvaini tas būtu, fenomenoloģiskajai un loģiski psiholoģiskajai koncepcijai ir kopīgs pamats: zīme pati par sevi nepastāv, tā ir zīmes situācijas daļa. Taču zīmes situācija tiek saprasta atšķirīgi. Pirmajā gadījumā zīmes situācija ir saturiska, ideāla un zīmes funkcionēšana ir zīmes piepildīšana ar priekšmetisku un jēdzienisku saturu; zīmes tiek saprastas kā signāli par priekšmetisko īstenību. Turpretī otrajā gadījumā zīmes situācija ir psihofizioloģiska un zīmes funkcionēšana ir zīmes materializācija, tuvošanās priekšmetiskajai, materiālajai īstenībai; zīmes tiek saprastas kā signāli, kas ir

¹ Зиновьев А. А. Об основах абстрактной теории знаков. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики. М., 1963, с. 15—16.

² Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. — М., 1969, с. 47.

izzinošā subjekta modelējošās darbības uzskatāmi tēlainā puse (sk. 212.—214. lpp.).

Valodniecībā vairāk izplatīta ir valodas zīmes bilaterālā izpratne, tas ir, zīmes kā materiālā (ārējā, skaņu) un ideālā (iekšējā, nozīmes) vienības (asociācijas) izpratne. Tā saprata valodas zīmi V. Humbolts un F. de Sosīrs, A. Potebņa un J. Boduēns de Kurtenē. Par valodas zīmēm tika atzītas valodas nozīmīgās vienības — vārdi, morfēmas un teikumi.

Valodas zīmju teorija ir saistīta ar valodas vienību klasifikācijas problēmu.

Zīmju veidi un valodas vienības

Valodas rīcībā ir dažādas vienības, un ar to valoda atšķiras no vienkāršākām zīmju sistēmām. Tāpēc lingvosemiotiskajai valodas teorijai jāņem vērā valodas daudzveidība, tas, ka tajā ir vienības ar dažādu struktūru un uzdevumu. Valodas vienību klasifikācijā jāņem vērā to dažādā semiotiskā daba (signāli un zīmes), zīmju savstarpējās attieksmes (pilnīgas zīmes un daļējas zīmes), to uzdevums (strukturālas zīmes un komunikatīvas zīmes). Protams, jāsauskata valodas vienību subordinācija — tās jāsadala galvenajās (bāzes) vienībās un mazāk svarīgās (palīga) vienībās.

Strukturāli analizējot, parasti uzmanību pievērš sīkākajām vienībām, no kurām veidojas kombinētās (saliktās) zīmes; turpretī, funkcionāli aplūkojot, uzmanību pievērš pilnīgajām zīmēm, kas tieši piedalās ārpusvalodas informācijas veidošanā un pārvadē.

Tā kā valoda ir sazināšanās līdzeklis, par valodas zīmēm jāatzīst tādas vienības, kas nes ārpusvalodas informāciju. Vienības, kas izsaka strukturāli sistēmiskas nozīmes, ir valodas signāli un puszīmes.

Valodā ir signālveida zīmes — fonēmas kā valodas skaņu tipi. Fonēmas kā palīgsignāli nav valodas zīmes — tās, kā uzskatīja A. Potebņa, ir tikai zīmes zīmes, kas signalizē par valodas zīmi. Fonēmu pieskaitīšanu pie valodas zīmēm motivē ar mācību par valodas struktūras līmeņu hierarhiju (sk. 154.—155. lpp.). E. Benvenists uzskata, ka valodas zīme iekļaujas līmeņu sakaros tā, ka morfēmai zemākais līmenis ir fonēmu līmenis, bet augstākais — vārdu līmenis. Uzsverot fonēmām raksturīgo atšķiršanas funkciju, tās dažkārt sauc par zīmēm-delimatoriem. Ja uzskata, ka fonēmas kā sīkākās vienības ir valodas galvenās zīmes, tad pārējās zīmes kļūst nemotivētas, bez iekšējās formas. Valoda tādā gadījumā zaudē savu semantiku, bet valodas sistēma kļūst par signalizācijas sistēmu. Saprast valodu kā signalizācijas sistēmu dažkārt ir praktiski nepieciešams, taču šī izpratne neizskaidro ne valodas sarežģītību, ne komunikatīvo būtību, ne atšķirību no vienkāršākajiem kodiem.

Par valodas minimālo zīmi uzskata arī morfēmu. Atšķirībā no fonēmas morfēma ir divpusēja vienība. Ja morfēmu atzīst par valodas bāzes zīmi, tad visas pārējās vienības uzskatāmas par sarežģītām (kombinētām) zīmēm. Tas nepieciešams vairākos gadījumos vārda darināšanas un vārda formas maiņas struktūras pētīšanai.

Taču tāda morfēmas izpratne rada grūtības, kas saistītas pirmām kārtām ar morfēmiskās nedalāmības parādībām un ar saņu valodām. Morfēmas nozīme nav informācijas vienība. Morfēmas nepastāv atsevišķi, tās tiek izdalītas vārdos, motivējot to vārddarināšanas un vārda formas maiņas nozīmes. Savukārt šīs nozīmes pašas par sevi nav ziņojuma priekšmets — tās ir tikai ārpusvalodas satura izteikšanas un pārvades līdzeklis. Tātad morfēmas nav vienības, no kurām veido galveno komunikācijas vienību — izsacījumu. Tāpēc no komunikatīvā viedokļa morfēmas ir signālveida zīmes, kas norāda uz valodas nozīmēm; tai pašā laikā tās ir strukturālas zīmes.

Signālveida zīmes ir arī valodas formulas vārddarināšanā, vārda formas maiņā, sintaksē. Valodas modeļi-paraugi organizē tipveida valodas nozīmi un šajā ziņā to reprezentē. Sarežģītas signālveida zīmes ir arī valodas modeļi.

Galvenā valodas zīme ir vārds. Jau A. Potebņa pievērsa īpašu uzmanību vārda, sevišķi tā semantiskā satura hierarhiskajam (daudzslāņu) raksturam — būdams priekšstata (tēla) vai tuvākās nozīmes izteicējs, vārds pārstāv jēdzienu, ir tā simbols vai zīme; vārds var ietilpt teikuma modelī un izsacījuma sastāvā.

Vārds ir otrās signālu sistēmas — īpašas zīmju sistēmas — vienība.

Tāpat kā citām zīmēm, vārdam piemīt perceptīvā funkcija: tas ir skanisks (vai rakstu) fakts, ko uztver maņu orgāni un kas pārstāv (aizstāj) ko citu — jēdzienu vai priekšmetu.

Taču vārds principiāli atšķiras no citām zīmēm. Pirmkārt, vārdam kā valodas zīmei ir arī pašam sava nozīme. No skaņu virknes uztveres viedokļa pak 'vēzis — dzīvnieks' un pak 'vēzis — slimība' ir identi signāli, bet tie ir homonīmiski vārdi, jo tiem ir dažāda nozīme. Otrkārt, vārds kā zīme ir strukturāli un sociāli motivēts, tā ka nosacīta ir tikai zīmes materiālā puse, bet ideālā puse atspoguļo objektīvo pasauli un runātāju zināšanas.

Aplūkosim piemēru. Крaстoвнцa — skaidrs, ka tas ir vārds, vēl vairāk, tā morfēmiskā struktūra ļauj spriest, ka tas ir lietvārds; varam pat pieņemt, ka tā ir sieviešu dzimtes lietvārda nominatīva forma (vai vīriešu dzimtes lietvārda крaстoвнц genitīva-akuzatīva forma). Taču, nezinot šās morfēmiski organizētās zīmes leksisko nozīmi, mums nākas atzīt, ka tas ir izdomāts vārds.¹

¹ Mūsu spriedums ir nepareizs, jo крaстoвнцa ir reāls bulgāru valodas vārds ar nozīmi 'gurķis'.

Tā tad vārds ir īpaša zīme: tas aizstāj ne tikai priekšmetu, bet arī jēdzienu, tam ir nozīme (un ne viena vien), un tas ir strukturāli un sociāli motivēts.

Vārda strukturālā motivācija un tā sarežģītība palīdz vārdam veikt tā nominatīvo un komunikatīvo funkciju. Vārds tiek ne tikai fiksēts vārdnīcā un iekļauts valodas sistēmā — savas daudzpusības dēļ vārds var ietilpt teikuma sastāvā un nepieciešamības gadījumā veidot teikumu (vienvārda bezpersonas teikumu un nosaucošo teikumu).

Parasti komunikatīvo funkciju vārdi veic teikuma sastāvā. Tāpēc pilnvērtīga komunikatīvā zīme ir teikums. Teikumā kā augstākajā semiotiskajā vienībā darbojas visas valodas zīmes un signāli, bet paši teikumi stājas sakaros cits ar citu, ar kontekstu un runas situāciju. Teikums nodrošina valodai iespēju izteikt jebkuru konkrētu domu, jebkuru informāciju.

No šā viedokļa teikums (saprotot ar to teikumu-izsacījumu; sk. 148. lpp.) ir pilnīga zīme, vārds — daļēja zīme, bet morfēma — puszīme, kas nepieciešama valodas zīmju strukturālai organizēšanai. Vārdi un teikumi (izsacījumi) kā valodas galvenās zīmes pierāda, ka valodā ļoti svarīga ir semantika. Bez semantiskā aspekta valoda pārvēršas shēmā, kas atklāj tikai dažas valodas īpašības — galvenokārt valodu kā signālu.

Valodas vienību nesemiotiskās īpašības

Vārda kā valodas galvenās zīmes savdabība izdala valodu no vienkāršākām zīmju sistēmām, kam raksturīgs noteikts zīmju skaits, to kombinēšanās un zīmes diferencējošā sistemātika. Vārda semantika atspoguļo ārpusvalodas pasauli un ir vērsta uz šo pasauli, nevis tikai uz sevi. Šajā ziņā valoda ir sabiedriska institūts, cilvēku kolektīva pazīme. Tāpēc tad, ja valodu pēti kā zīmju sistēmu, kas atrauta no sabiedrības un no izsakāmā satura, nevar atklāt visu valodas īpašību kopumu.

Valodas vienībām ir arī pazīmes, kas ir to neatņemamas īpašības. Piemēram, tāda fonēmu [ɔ] un [ɔ'] pazīme kā cietums vai mīkstums vēl nav signālu signāls — tā ir fonēmu pazīme, nevis īpaša valodas vienība. Lietvārdu nepo 'spalva' un дыра 'caurums' dzimtes atšķirība neveido īpašas zīmes — tā ir krievu valodas lietvārdu neatņemama īpašība. Nozīmes 'caurspīdīgs šķidrums' un 'ūdens virsa' nav īpašas valodas vienības — tās ir vārda вода 'ūdens' neatņemama īpašība — tā tiešā un pārnēstā (ģenētiski) nozīme.

To, ka valodas sistēmā ietilpst valodas vienību pazīmes, īpaši uzsvēra L. Jelmslevs, kurš valodu uzskatīja par nesemiotisku sistēmu. Tādas valodas vienību pazīmes viņš nosauca par *figūram*;

tās sauc arī par diferenciālajām pazīmēm (diakritikām). Figūras (diakritikas), pašas par sevi nebūdamas valodas vienības, var kļūt par valodnieciskās analīzes vienībām (sk. 225. lpp.).

* * *

Tādējādi valodas kā zīmju sistēmas izpratne pievērš uzmanību valodas semiotiskajam un sistēmiskajam raksturam. Zīmju teorija nav vienota un aptver tikai daļu no valodas kā svarīgākā cilvēku sazināšanās, domas izteikšanas un informācijas pārvades līdzekļa būtiskajām īpašībām.

Vispārīgā semiotika uzsver zīmes materiālo pusi, uzskatot par zīmēm tikai fonēmas un daļēji morfēmas (ja tās uzskata par vārda materiālo pusi). Tādā gadījumā par izsakāmo saturu jāuzskata valodas nozīmes; valoda noslēdzas pati sevī, nozīme (priekšmetiskā orientācija) attiecas uz zīmes situāciju; zīmes attieksmes pret domu pasauli tiek aizstātas ar valodas nozīmju dabas pētīšanu un klasi-fikāciju. Valodas vienību pazīmju un zīmju identificēšana liek jautājumu par valodas un tās vienību dabu aizstāt ar valodas un tās vienību analīzes metodikas problēmu.

Lingvosemiotika uzsver valodas vienību specifiku, to semiotisko un nesemiotisko raksturu, kā arī valodas galvenās zīmes — vārda — orientāciju uz lietu un jēdzienu pasauli. Sarežģītās semiotiskās struktūras dēļ vārdā nedrīkst redzēt tikai tā materiālo pusi, kas ir nemotivēta un patvaļīga attieksmē pret ideālo pusi. Vārds nav vienkārši pieņemta zīme — signāls, tas ir svarīgākais līdzeklis domas izteikšanai, tas ir, objektīvās īstenības atspoguļošanai, un dažādas informācijas, plašākas un dziļākas nekā vārda nozīmes, pārvadei.

Vispārīgās semiotiskās teorijas ierobežotība izpaužas vienpusīgā valodas zīmes, valodas sistēmiskuma, kā arī valodas un domāšanas sakara izpratnē.

BIBLIOGRĀFIJA

- Общее языкознание. — М., 1970, с. 96—196.
Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1971, с. 92—139, 177—275.
Материалы к конференции «Язык как знаковая система особого рода». — М., 1967.
Маслов Ю. С. Знаковая теория языка. — Уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1967, т. 354.
Савченко А. Н. Язык и система знаков. — Вопросы языкознания, 1972, № 6.

VALODA KĀ SISTĒMA

Valoda nav vienkārša vienību nomenklatūra, vārdu un morfēmu, fonēmu un burtu saraksts. Valoda ir vienots veselums, sistēma.

Valodas sistēma ir tās vienību un daļu iekšējā organizācija. Katra valodas vienība ietilpst sistēmā kā daļa veselajā, tā ir saistīta ar citām valodas sistēmas vienībām un daļām tieši vai pastarpināti — ar valodas kategoriju starpniecību. Valodas sistēma ir sarežģīta un daudzpusīga gan uzbūves, gan funkcionēšanas, tas ir, izmantošanas un attīstības, ziņā.

21. §. VALODAS SISTĒMA UN STRUKTŪRA

Valodas sistēmas kā valodniecības priekšmeta un objekta jēdziens saistīts pirmām kārtām ar šās sistēmas vaļējumu un heterogēnumu.

Valodas sistēmas potenciālums un vaļejums

Valoda ir vaļēja, dinamiska sistēma. Valoda kā sistēma pretstatāma konkrētai valodai līdzīgi tam, kā valodas vienību modeļi pretstatāmi pašām vienībām, kuras šie modeļi-paraugi radījuši.

Valodas sistēma ir ne tikai valodā esošais, bet arī valodā, tās normā un runas izpausmēs iespējamais. Nav un nevar būt tādas valodas, kas būtu realizējusi visas savas iespējas, būtu izsmēlusi visus savus resursus. Ja tas tā būtu, tad valoda nespētu attīstīties un apmierināt domāšanas un sazināšanās jaunas vajadzības, tā pārstātu būt svarīgākais sazināšanās līdzeklis.

Sistēma, strukturālā organizācija dara valodu stabilu funkcionēšanas un attīstības apstākļos, ļauj tai reproducēt savas īpatnības, pat veidojoties radniecīgām valodām, kas saglabā kopēju valodas pamatu un attīstības tendences.

Sistēma nosaka valodas attīstības ceļus, bet ne konkrēto formu, tāpēc ka jebkurā valodā, tās normā var konstatēt sistēmiskus (strukturālus) un asistēmiskus (destrukturālus) faktus. Tas rodas gan sistēmas visu iespēju nerealizēšanās dēļ, gan arī citu valodu un sociālu faktoru ietekmes dēļ.

Aplūkosit dažus valodas sistēmas iespēju nerealizēšanās piemērus. Krievu valodas līdzskaņu sistēmai ir raksturīgs balsīgo un nebalsīgo līdzskaņu pretstatījums. Taču šī sistēma nav realizēta pilnībā un nav konsekventa. Piemēram, afrikātām [ɲ] un [tʃ] nav atbilstoša balsīgā līdzskaņa, bet tās ir pretstatītas pēc cietuma un mikstuma. Skaneņiem [m], [mʲ], [n], [nʲ], [p], [pʲ], [l], [lʲ] nav un nevar būt

atbilstoša nebalsīgā līdzskaņa, bet tie ir pretstatīti pēc cietuma un mīkstuma. Kaut gan līdzskaņi [в] un [ф] veido pāri pēc balsīguma un nebalsīguma, šis pretstatījums parādās tikai paradigmatikas līmenī [savienojumā ar līdzskaņiem fonētiskajā rindā [в] izturas kā skanenis, saistoties gan ar nebalsīgiem, gan ar balsīgiem līdzskaņiem (зверь un сверь, дверь un Тверь)¹].

Krievu valodas lietvārdiem potenciāli locīšanas paradigmā ir 12 elementu, bet ne katram lietvārdam ir viss vārdformu komplekts, un ir arī lietvārdi, kuriem ir vēl vairāk vārdformu [sal.: o cāde un в садý, kad prievārdlocījums sašķeļas objekta un vietas locījumā, vai (нет) чая un чаю]; nelokāmie lietvārdi krievu valodā ir asistēmiska parādība, anomālija (ārpus literārās valodas normas sistēmas spaidu viegli konstatēt, kad runā «без пальта», «в пальте», «пóльта» utt.²).

Sistēmas nerealizēšanās izpaužas ne tikai tā, ka daži fakti neieklājas paradigmā, «izkrit» no sistēmas, bet arī pašu paradigmu uzbūvē, defektīvās paradigmās un modeļos-paraugos.

Mēdz teikt, ka valodā nav nekā, kā nav bijis runā, un ka runa maina valodu. Tas ir pareizi tikai tajā ziņā, ka valodu lieto cilvēki, ka valoda izpaužas runātāju valodiskajā darbībā. Bet tas nav pareizi attieksmē pret valodas pārmaiņu cēloņsakarību un virzību, jo runā nav nekā, kā nav valodas iespējas. «Viss patiešām individuālais,» pareizi atzīmēja Ļ. Ščerba, «kas neizriet no valodas sistēmas un nav tajā potenciāli ietverts, neatrodot sev atbalsi un pat izpratni, nenovēršami iet bojā.»³

Valodas sistēma ir tieši pretstatāma nevis runai, bet valodas normai. Sistēmas spauds un valodas normas prasības vada runātāju valodisko darbību, tautas valoda ir sistēmas un valodas normas sarežģītas mijiedarbības rezultāts. Šās mijiedarbības sarežģītība ir tā, ka jebkura mūsdienu valoda pārstāv valodas sistēmas dažādas realizācijas un valodā var konstatēt daudzus hronoloģiskus slāņus, kas pastāv cits citam līdzās, radot varianci. Piemēram, mūsdienu krievu valodā ir dažādos laikos radušās vīriešu dzimtes lietvārdu daudzskaitļa formas (соседи 'kaimiņi', друзья 'draugi', командиры 'komandieri', крестьяне 'zemnieki', учителя 'skolotāji', портные

¹ Turpretī tad, kad fonētisko rindu nosaka nebalsīgs līdzskanis, [в] pakļaujas asimilācijai: вторник [фт].

² «Vēl ne tik sen akadēmiķi I. Srežņevski neuztrauca tas, ka krievu cilvēki runā без пальта, в пальте, под пальтом, lai gan viņš norādīja, ka mode smejas par tādiem izteicieniem. Grāmatu valoda šeit tomēr ņēma virsroku pār tautas valodu, un mēs tagad tādus vārdus nelokām.» (Чернышев В. И. Правильность и чистота русской речи: Вып. 2. Изд. 2. — Пг., 1915, с. 116.)

³ Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений. — Изв. АН СССР, серия 7, 1931, № 1.

'drēbnieki'). Variance rodas arī, vienlaicīgi, bet atšķirīgi realizējoties sistēmas iespējām dažādos komunikācijas iecirkņos.

Pastāvot valodā līdzās, variantiskās formas nevienādi aptver valodas vārdu krājumu. Variance ir valodas kā konkrēti vēsturiskas parādības dabisks stāvoklis. Tāpēc valodas sistēmas spaidu ierobežo pastāvošā valodas norma, kurā uzkrājas dažādas tradīcijas. Tādējādi valodas sistēmas potenciālumu nedrīkst skaidrot tikai kā tās realizētās un nerealizētās iespējas un nedrīkst aizstāt valodas sistēmas pētīšanu ar deduktīvi konstruēta modeļa izziņāšanu.

Mūsdienu sistēmu teorijas¹ analizē dažādus sistēmu tipus un veidus. Valodniecībai svarīgas ir optimālas un vaļējas sistēmas. Vaļējums un dinamisms ir raksturīgs valodai kā sistēmai. Sistēmas dinamisms izpaužas tās pretstatījumā valodas tradīcijai, kas nostiprināta literārajā valodā, un valodiskās darbības stereotīpam. Turpretī potenciālums kā valodas sistēmas dinamisma un vaļējuma izpausme nepretstata sistēmu valodai ar tās kategorijām un konkrētajām vienībām.

Valoda kā sistēmu sistēma

Otra valodas kā sistēmas īpatnība ir tā, ka valoda ir sistēmu sistēma jeb heterogēna sistēma.

Mūsdienu sistēmu pētījumos izšķir divus sistēmu tipus — homogēnas un heterogēnas sistēmas. Homogēnas sistēmas sastāv no viendabīgiem elementiem, šo sistēmu struktūru nosaka elementu pretstatījums un secība ķēdē. Pie homogēnām sistēmām pieder, piemēram, signalizācijas sistēmas; par homogēnu uzskata līdzskaņu sistēmu valodas skaniskajā uzbūvē.

Par heterogēnām sauc tādas sistēmas, kas sastāv no nevien-dabīgiem elementiem; tām raksturīgi vairāki «stāvi». Heterogēnajās sistēmās ir vērojama sadalīšanās apakšsistēmās, ko veido viendabīgi elementi, kuri atrodas mijiedarbībā cits ar citu, kā arī ar citu apakšsistēmu elementiem.

Homogēnās un heterogēnās sistēmas apzīmē ar vienu un to pašu terminu — «sistēma»; dažkārt, lai atšķirtu, homogēnās sistēmas sauc par sistēmām, bet heterogēnās — par struktūrām.²

Valoda kā struktūra sastāv no tādām apakšsistēmām, kam piemīt strukturāla patstāvība un kas dažādi reagē uz valodas sistēmas

¹ Sk.: Проблемы методологии системного исследования. — М., 1970, с. 7—126; Исследования по общей теории систем. — М., 1969; Проблемы формального анализа систем. — М., 1968; Общая теория систем. — М., 1966.

² Sk.: Reformatskis A. Ievads valodniecībā. — R., 1975, 25.—29. lpp. Šāds terminu lietojums ir pieņemts arī šajā mācību grāmatā. Turklāt jāpatur vērā, ka citā lietojumā par struktūru sauc homogēnu sistēmu, attieksmes starp tās viendabīgiem elementiem.

un normas prasībām, taču nevar funkcionēt atsevišķi, tāpēc ir vienota veselā daļa, valodas sistēmas apakšsistēmas. Valodas apakšsistēmas sauc arī par valodas sistēmas (=struktūras) līmeņiem. Mācība par valodas apakšsistēmām, valodas stratifikācija (sadalīšana) līmeņos ir viena no mūsdienu valodas teorijas raksturīgām sastāvdaļām.

Valodas vienības ietilpst valodas sistēmā ar dažādām īpašībām — sistēmu veidojošām un sistēmā iegūtām. Sistēmu veidojošās īpašības veido sistēmas iekšējos sakarus un attieksmes; sistēmā iegūtās īpašības ir tās, ko vienība (elements) iegūst, iesaistoties sistēmas sakaros un attieksmēs. Ilustrēsim to ar gramatisko paradigmu, kas arī ir savdabīga sistēma. Tādas formas kā стена un стено ir sistēmu veidojošas, jo tās pretstata akuzatīvu nominatīvam. Turpretī formām окно, стол vai стены piemīt sistēmā iegūtas īpašības, jo šīs formas pārstāv gan nominatīvu, gan akuzatīvu.

Valoda kā struktūra veido sarežģītu sistēmu sistēmu, kur katra sistēma it kā novietojas savā plaknē. Valodas līmeņu krustošanās nelikvidē līmeņu relatīvo patstāvību.

Valodas sistēmas vaļējums un dziļums, tās tiešais sakars ar valodas normu, domāšanu un sabiedrību padara to par īpašu sistēmu. Valodniecības uzdevums ir izpētīt valodas specifiku un atklāt valodas funkcionēšanas un attīstības likumības.

22. §. VALODAS GALVENIE LĪMEŅI UN STARPLĪMEŅI

Jau sen valodnieki sāka izšķirt valodas skanisko uzbūvi, tās gramatisko uzbūvi un vārdu krājumu. Tomēr šim šķīrumam ilgu laiku bija tīri praktiska daba; tā teorētiskā izpratne kļuva iespējama tikai XX gadsimtā, kad radās fonoloģija un leksikoloģija, kad gramatika precīzi noteica savas vienības — morfēmas un vārdformas, vārdsavienojumus un teikumus. Dažādos vēstures periodos zinātnieku uzmanības centrā ir bijusi gan fonoloģija vai morfoloģija, gan sintakse vai leksikoloģija. Pētīšanas priekšmeta precizēšana un valodniecisko zinātņu klasificēšana noveda pie valodas līmeņu nodalīšanas, bet virknē koncepciju pat pie to izolācijas.

Tika noskaidrots, ka katram līmenim ir savs vienību un kategoriju komplekts, savi iekšējie sakari, sava struktūra, kuri atšķiras ar heterogēnuma raksturu un sarežģītības pakāpi. Fonoloģiskā sistēma, piemēram, būtiski atšķiras no leksiski semantiskās sistēmas, bet tā savukārt — no gramatiskās sistēmas. Līmeņi ir saistīti cits ar citu kā valodas sistēmā (struktūrā), tā arī tās funkcionēšanā, un tas vēlreiz apstiprina valodas veselumu, lai kā arī sauktu šo veselo — par organismu, formu, sistēmu vai struktūru.

Galvenie valodas līmeņi ir fonētiski fonoloģiskais, morfēmiski morfoloģiskais, sintaktiskais un leksiski semantiskais līmenis. Tiek izdalīti arī starplīmeņi — morfonoloģiskais, vārddarināšanas un frazeoloģijas līmenis.

Fonētiski fonoloģiskais līmenis

Valodas skanisko uzbūvi veido valodas skaņas, likumi to saistīšanai runas plūsmā un fonētiskās kategorijas.

Valodas skaņām piemīt artikulāras, akustiskas un fonoloģiskas īpašības. Valodas skaņu artikulārie raksturojumi saista valodas skanisko uzbūvi ar runātāju fizioloģiskajām iespējām un iemaņām un tātad ar sabiedrību, jo valodas artikulācijas bāze ir sociāli psiholoģiska parādība.

Valodas skaniskajā sistēmā ir divas galvenās kategorijas — patskaņi un līdzskaņi. Tie atšķiras vieni no otriem ar artikulāciju, struktūru un funkciju — lomu zilbes un morfēmas veidošanā; patskaņi ir skaņas, kas veido zilbi, līdzskaņi veic tikai morfēmu atšķiršanas funkciju.

Fonēmas kā valodas signāli atšķir morfēmas un vārdus (kas sastāv no vienas morfēmas), fonēmām ir sava iekšēja organizācija, kas nodrošina fonēmu funkciju veikšanu un fonēmu lietošanu runas plūsmā.

Tiek šķirti divi valodas skaņu organizācijas tipi: a) fonoloģiskās opozīcijas un fonēmu distributīvās klases, b) skaņu pozicionālās pārmaiņas, skaņu zilbiskā struktūra.

Mācību par fonēmām kā fonoloģisko opozīciju locekļiem izstrādāja N. Trubeckojš. Fonoloģiskais pretstatījums līdzskaņu sistēmā vērojams biežāk nekā patskaņu sistēmā.

Skaņu pārmaiņas runas plūsmā tiek aplūkotas mācībā par kombinatorām un pozicionālām pārmaiņām, vārda beigu un sākuma fonētikā, sakarā ar fonētiskajām parādībām morfēmu sadūrā, kā arī fonēmu segmentācijā un klasifikācijā, ko ieteikusi deskriptīvā fonētika.

Morfēmiski morfoloģiskais līmenis

Valodas morfoloģiskais līmenis aptver divu tipu vienības — morfēmu un vārdformu, kuras apvienojas paradigmās un kategorijās. Dažreiz šīs vienības aplūko paralēlā pakārtojumā: uzskata, ka morfēma ir minimālā morfoloģiskā vienība; to pārstāv (reprezentē) vārdforma, kas pati (vai morfēma) ir morfoloģiskās paradigmas elements.

Ja par morfēmu uzskata sīkāko nozīmīgo (divpusējo) valodas vienību, tad morfēmas ir ne tikai afiksi un saknes, bet arī palīg-

vārdi. Tā vārdā стена 'siena' mēs konstatējam sakni (celmu) un galotni, bet vārdā die Wand 'siena' — sakni (celmu) un palīgvārdu (artikulu); galotne un artikuls šai gadījumā ir funkcionāli identas vienības, jo abas izsaka dzimtes, skaitļa un locījuma gramatiskās nozīmes.

Aplūkojot morfēmu kā divpusēju vienību, tas ir, kā strukturālu zīmi, tajā šķir materiālo un ideālo pusi. Tā vārdos стена, вена, земля un воля skaņas [a], [ʌ], [ʼa] un [ʼʌ] ir vienas un tās pašas morfēmas fonētiskie varianti (alomorfi). No otras puses, katrai morfēmai un katram tās variantam ir savs gramatisko nozīmju kopums. Tā galotnei -a vārdā стена ir trīs nozīmes (sēmas) — sieviešu dzimte, vienskaitlis un nominatīvs. Morfēmas sašķelšana izteiksmes plānā un satura plānā un šo plānu nesakrišanas konstatēšana noved pie šo plānu šķirtas pētišanas un pat pie divu vienību — morfēmas un gramēmas — nodalīšanas.

Morfēmas materiālo pusi pēti ar distributīvās metodikas un fonētiski fonoloģisko miju palīdzību. Morfēmas ideālo pusi pēti ar komponentu analīzes un opozīciju metodikas palīdzību.

Morfēma kā divpusēja semiotiska vienība ir fonētisko variantu (alomorfu) un sēmu kopuma vienība. Izņēmums ir saplūdušās morfēmas, nullmorfēmas un tukšās morfēmas, kuras morfēmas analīzē tiek nodalītas kā daļas vārdformā, kas ietilpst paradigmā vai vārdarināšanas rindā.

Mācība par morfēmu aplūko arī morfēmas lomu valodā. Morfēmas pašas par sevi nav komunikatīvas zīmes, tās kalpo vārdu un vārdformu veidošanai. Morfēmas iedala divās klasēs — saknēs un afiksos.

Kaut arī pastāv vienas morfēmas vārdi, bet daudzomorfēmu vārdi tiek sadalīti morfēmās, morfēmas nav patstāvīgas vienības ne valodā vispār, ne morfēmiski morfoloģiskajā līmenī. Morfēmas, kas kalpo vārdu un to formu veidošanai, tiek lietotas kopā, morfēmu blokos, turklāt vārdu un vārdformu funkcionēšanu izskaidro nevis vienkārši ar to morfēmu uzskaitījumu, bet ar to pirmo dalījumu divās daļās, kas tad arī parāda vārda formu.

Vārda formas (vārdformas) jēdzienu morfoloģijas teorijā ieviesa Maskavas valodniecības skolas pārstāvji. Vārdforma ir svarīgākā morfoloģiskās uzbūves vienība fleksīvajās un aglutinativajās valodās, tas ir, valodās ar afiksiem.

Pirmais vārda (vārdformas) dalījums ir vārda dališanās pastāvīgajā daļā — celmā¹ — un mainīgajā daļā — galotnē. Celms izsaka vārda leksisko nozīmi un vispārīgo gramatisko nozīmi,

¹ Celms ir tālāk nedalāms tikai no vārda formas, tas ir, vārda struktūras, no-
teikšanas viedokļa. Morfēmiskās dalāmības ziņā vārda celms var būt atvasināts, pie-
mēram, пре-по-да-ва-тель-ниц-(а).

galotne — konkrētās gramatiskās nozīmes. Piemēram, vārdformas вижу un стену ir sadalāmas celmos виз- un стен- un galotnēs -y¹ un -y²; darbības vārda celms izsaka tagadnes nozīmi, lietvārda celms — priekšmetiskuma nozīmi, galotne -y¹ — vienskaitļa 1. personas nozīmi, galotne -y² — vienskaitļa akuzatīva nozīmi.

Otrais vārda dalījums ir vārddarinātāja (motivējošā) celma un vārddarināšanas afiksa nošķirums. Piemēram, vārdos учительница un переписать tiek nošķirti celmi учитель- un писа- (пиш-), no kuriem šie vārdi ir darināti, pievienojot piedēkli -ниц- un piedēkli пере-. Morfēmu bloki, kas veido atvasinātos celmus un saliktos afiksus, ir tāda pati morfēmiski morfoloģiskā līmeņa realitāte kā pašas morfēmas, no kurām tie diahroniski un vēsturiski radušies.

Pirmais un otrais vārda dalījums ir iespējams tāpēc, ka morfēmiski morfoloģiskajam līmenim ir raksturīgi divi paradigmu tipi — morfoloģiskā paradigma un vārddarināšanas rinda.

Paradigma ir vārdam kā vārdšķiras pārstāvim piemītošo vārdformu kopums. Piemēram, īpašības vārds krievu valodā mainās dzimtē, skaitlī un locījumā, tātad valodas sistēmā pilnformas īpašības vārdam var būt 36 vārdformas.

Vārdforma var būt vienkārša un analītiska. Vienkāršas vārdformas atšķiras ar celmiem un afiksiem (galotnēm un vārda formas maiņas piedēkļiem); afiksi var būt nullafiksi un homonīmiski afiksi. Tāpēc paradigmas elementu skaits nav vienāds ar materiāli atšķirīgo vārdformu skaitu. Piemēram, vārdforma стол pārstāv divu locījumu formas, tāpēc ka lietvārdu locīšanā krievu valodā šķir nominatīvu un akuzatīvu (командир — командира, сестра — сестру).

Paradigma bieži neaptver visu vārdšķiras leksiku. Jāšķir vārdšķiras paradigma un atsevišķa vārda paradigma; tieši atsevišķa vārda vai leksiski semantiskas vārdu grupas paradigma rada defektīvos un pārbagātos vispārīgo, tipisko paradigmu variantus.

Tā, piemēram, krievu valodā vīriešu dzimtes vielas lietvārdiem vienskaitļa ģenitīvā tiek izmantota papildgalotne -у ar daļas nozīmi (кусочек сыру, bet производство сыра, стакан чаю, bet вкус чая). Tiem pašiem vielas lietvārdiem (горох, сахар, чай u. tml.) nav daudzskaitļa formu. Atsevišķa vārda paradigmas defektivitāte (nepilnību) vai pārbagātību var apzināties uz valodas gramatiskajai uzbūvei raksturīgo vispārīgo paradigmu fona. Atsevišķu vārdu un vārdu grupu paradigmu variance var saistīties ar semantiskām atšķirībām; tā var atspoguļot literārās normas vēsturisko mainīgumu un var aprobežoties ar formālu, fonētisku un akcentoloģisku varģešanos (капает un каплет, дверями un дверьми, долгий un дол[г]й, родился un родился u. tml.).

Paradigmas ir valodas gramatisko parādību, tās vienību, kategoriju un klašu organizācijas, izpausmes un apvienojuma forma. Tā darbības vārda vārda formas maiņas paradigma ir cieši saistīta ar tādām darbības vārda kategorijām kā persona, laiks, izteiksme,

veids, skaitlis. Kaut arī paradigmas un valodas kategorijas ir savstarpēji saistītas, tās nav identificējamās.

Kategorijas ievieša zinātnē Aristotelis; viņš par kategorijām sauca pašus vispārīgākos, augstākos loģiskos jēdzienus, kas apvieno visus pārējos jēdzienus. Kategorijas kā visplašākie jēdzieni atspoguļo objektīvās īstenības priekšmetu un parādību pašas vispārīgākās un būtiskākās (kategoriālās) īpašības, pazīmes, sakarus un attiecības. Katrai zinātnei ir sava kategoriju sistēma.

Valodniecības teorijā kategoriju problēma radās psiholoģiskā virziena mācībās, kad loģiskajām kategorijām tika pretstatītas gramatiskās kategorijas. Krievu valodniecībā gramatisko kategoriju problēmu izstrādāja Maskavas valodniecības skolas pārstāvji, īpaši A. Peškovskis un A. Šahmatovs.

A. Šahmatovs uzskatīja, ka gramatiskā kategorija ir priekšstats, kas pavada vārda pamatnozīmi. «Gramatiskās kategorijas,» viņš rakstīja, «nosaka atsevišķu vārdu savstarpējo iekšējo sakaru un to attieksmi pret teikumu; vārdiem vārdšķīru var noteikt tieši tāda mērā, kādā mērā tie rada priekšstatu par gramatiskajām kategorijām vai arī nerada to.»

A. Peškovskis «formālās» kategorijas sadalīja sintaktiskās kategorijās un nesintaktiskās jeb vārddarināšanas kategorijās. Par sintaktiskām viņš uzskatīja krievu valodas lietvārdu locījuma kategoriju, īpašības vārdu locījuma, skaitļa, dzimtes un īsuma kategoriju, darbības vārdu personas, skaitļa, dzimtes, laika un izteiksmes kategoriju. Par nesintaktiskām viņš atzina lietvārdu dzimtes un skaitļa kategoriju, darbības vārdu veida un kārtas kategoriju. Starp citu, šī terminoloģija nebija pietiekami precīza, jo raksturoja «formālās» (=morfoloģiskās) kategorijas pēc to attieksmes pret runu (sintaksi) un valodas vārdu krājumu (vārddarināšanu). Sintaktiskās kategorijas un vārddarināšanas kategorijas tika atzītas par īpašām valodas kategorijām.

Morfoloģiskās gramatiskās kategorijas ir divējādas — vārda formas maiņas kategorijas un klasifikācijas kategorijas. Vārda formas maiņas gramatiskā kategorija rada pretstatījumu vienas un tās pašas leksiskās nozīmes ietvaros, vienas leksēmas robežās, tā izpaužas viena un tā paša vārda gramatisko formu atšķirībā, turpretī klasifikācijas kategorijās gramatiskās kategorijas locekļi pretstata ne tikai gramatiskās formas, bet vienlaikus ir vārdu krājuma, ko aptver šī kategorija, klasifikācijas rubrikas.¹

Klasifikācijas kategoriju piemērs ir lietvārda dzimte. Lietvārdi nemainās dzimtē (учитель — учительница, петух — курица, бык — корова u. tml. ir divu dažādu vārdu pāri), bet sadalās

¹ Sk.: Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значения и употребления). — В кн.: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959, с. 167.

grupās pēc dzimtes (kopdzimtes pastāvēšana nevis noliedz, bet prasa vairāku dzimšu pastāvēšanu).

Dzimtes kategorija īpašības vārdiem (kā arī piederības vietniekvārdiem, kārtas skaitļa vārdiem, lokāmajiem divdabjiem un darbības vārda pagātnes formām) ir vārda formas maiņas kategorija. Īpašības vārdi mainās dzimtē (šās īpatnības zaudējums liecina par īpašības vārda pāriešanu lietvārdos, apstākļa vārdos, stāvokļa kategorijā). Tā kā visi īpašības vārdi mainās dzimtē, īpašības vārda dzimtes formas krievu valodā nevis veido trīs leksēmas, bet veic tikai sintaktisko funkciju un ir saskaņojuma līdzeklis.

Gramatiskās kategorijas ir ne tikai gramatiski jēdzieni — tās tiek izteiktas ar valodas gramatiskajiem līdzekļiem un paradigmu struktūrā.

Paradigmas struktūra, tāpat kā tās jēdzieniskā slodze un realizācija, var būt dažāda. Tā veida kategorija iegūst semantisku raksturojumu, bet dzimtes kategorijai semantiskais raksturojums nav pilnīgs: lietvārdam dzimtes kategorija semantisko raksturojumu iegūst tikai tad, kad vārds nosauc personu vai citu būtni, turpretī tad, kad lietvārds apzīmē nedzīvu priekšmetu, dzimtes kategorija kļūst asemantiska.

Gramatiskās kategorijas nav tikai morfoloģiskas kategorijas: klasifikācijas kategorijas ir cieši saistītas ar vārddarināšanas kategorijām, veidojot vairākos gadījumos leksiski morfoloģiskas kategorijas, bet vārda formas maiņas kategorijas ir saistītas ar sintaktiskajām kategorijām.

Sintaktiskais līmenis

Valodas sintaktiskais līmenis tiek izdalīts ne vienmēr. Daļa valodnieku uzskata, ka sintakse nodarbojas ar semantiku un vārdšķiru funkcionēšanu, citi identificē sintaksi ar sintagmātiku un izteikumu loģiku. Atcerēsimies, ka vēsturiski sintakse kā mācība par konstrukcijām un teikumiem nošķīrās no morfoloģijas un loģikas.

Tiešām, sintaksē mēs konstatējam vārdformu un leksēmu izmantošanu, sintaktisko veidojumu atbilstmi domas loģiskajām formām; sintaktiskās vienības ir lineārākas un vairāk dalāmas nekā morfoloģiskās vienības. Tomēr nav pareizi domāt, ka tāpēc zūd valodas sintaktiskais līmenis, tā vienības un kategorijas.

Valodas morfoloģiskajam līmenim ir sava semantika, sintagmātiskās attiecības var vērot ne tikai morfoloģijā, bet arī fonoloģijā. Tātad sintaktiskās semantikas un sintagmātikas specifiku nevar izskaidrot, ja to interpretē tikai kā morfoloģisko (vai leksisko) formu funkciju.

Piemēram, lietvārdiem nominatīva formas morfoloģisko nozīmi var noteikt, salīdzinot to ar citu locījumu formu nozīmēm, interpre-

tējot locījumu formu sistēmu kā ekvipolentu vai privatīvu opozīciju (sk. 239. lpp.). Taču locījuma morfoloģiskās paradigmas semantiskā struktūra nekādi neizskaidro virkni sintaktisku veidojumu, kur parādās lietvārda nominatīva forma [Человек — кузнец своему счастью (K. Fedins); Чижа захлопнула злодейка-западня (I. Krilovs); Ночь. Нянька Варька, девочка лет тринадцати, качает колыбель (A. Čehovs) u. c.]

Valodas sintaktiskajam līmenim ir savs vienību komplekts; tās ir sintaktiskie paraugi (modeļi), pēc kuriem tiek veidots bezgalīgs daudzums vārdsavienojumu un frāžu. Tā frāzes Я читаю книгу; Он пишет письмо; Они пилят дрова u. tml. ir veidotas pēc viena sintaktiskā parauga, kurš arī ir valodas sintaktiskā līmeņa vienība.

Valodas sintaktiskajā līmenī, tāpat kā morfoloģiskajā, ir divu tipu vienības — vārdsavienojums un teikums. Starp tiem pastāv zināma atkarība: vārdsavienojumi, tāpat kā vārdformas, ir teikumu veidošanas konstruktīvais materiāls. Tāpat kā vārda morfēmiskais dalījums nav idents vārda morfoloģiskajai struktūrai, arī teikuma dalījums vārdsavienojumos nav idents teikuma sintaktiskajai struktūrai: teikums ir dalāms ne tikai vārdsavienojumos, bet arī teikuma locekļos un sintagmās.

Vārdsavienojums kā sintaktisks paraugs sastāv no vārda formām, kas apvienotas uz sintaktiskā sakara un sintaktiskās nozīmes (ko nereti sauc par attieksmi) pamata. Tā vārdsavienojums приказ командира 'komandiera pavēle' ir tādu lietvārda nominatīva un ģenitīva formu savienojums, kuras atrodas pakārtojuma (pārvaldījuma) sakarā un izsaka atribūta un subjekta attieksmes: pēc sakara formas «pārvalda» nominatīvs, bet pēc attieksmju semantikas «pārvalda» lietvārds ģenitīvā.

Teikums kā sintaktisks paraugs sastāv no vārdformām un vārdsavienojumiem, ko apvieno attiecīgā teikuma modelis. Teikuma modelis atšķiras no vārdsavienojuma modeļa ne tikai ar garumu, bet arī ar uzbūves dziļumu. Teikuma pozicionālais modelis nav idents tā morfoloģiskajai izpausmei.

Teikuma modeļa dziļums izpaužas pirmām kārtām tā, ka teikuma struktūra veidojas, saistoties tā primārajiem (pamata) un sekundārajiem (papildu) teikuma locekļiem; šī teikuma struktūras īpatnība sākotnēji tika formulēta kā mācība par teikuma virslocekļiem un palīglocekļiem, kas laika gaitā ir būtiski pārveidojusies.

Piemēram, teikumā Наконец, мало-помалу отец мой успокоился 'Beidzot mans tēvs pamazām nomierinājās' pamatu veido tā virslocekļi, bet apstākļi un apzīmētājs to paplašina, iesaistoties teikumā kā sekundāri elementi, kā attiecīgo vārdsavienojumu daļas; vārds наконец ir nepieciešams tikai teikumu saistīšanai, sintaktiskā konteksta veidošanai. Pie primārajiem teikuma locekļiem var piederēt ne tikai teikuma virslocekļi, bet arī papildinātāji un apstākļi (Мне не спится 'Man nepāk miegs'; На фабрике было беспокойно

'Fabrikā bija nemierīgi'; Я вышел из лесу 'Es izgāju no meža' u. tml.). Sevišķi daudz komponentu ir salikta teikuma modelim: ne tikai virsteikuma un palīgteikuma primārie un sekundārie teikuma locekļi, bet arī sintaktiskie rādītāji (saikļi, saikļvārdi u. tml.), kas izsaka attieksmes starp teikuma daļām.

Otra teikuma īpatnība ir tā komunikatīvā ievirze, spēja būt par konkrētu frāžu un sintaktiskā konteksta veidošanas paraugu. Teikuma komunikatīvā orientācija rodas divu tā īpašību dēļ:

1) teikuma modeļa semantiskā puse ir korelācijā ar galveno domāšanas loģisko formu — spriedumu (propozīciju, loģēmu); šī korelācija dara teikumu par vienību, kas spēj izteikt dažādu konkrēto saturu loģiski saprotamās formās;

2) teikuma kā valodas komunikatīvās vienības struktūra spēj iekļauties dažādās sazināšanās formās, runas konsituācijā, dialogiskos un monoloģiskos veidojumos.

Sintaktiskais līmenis aptver vārdsavienojumus un teikumus, kas veido grupas un klases. Teikumu un vārdsavienojumu klasifikācija atklāj sintaktiskā līmeņa vispārīgās sintaktiskās kategorijas. Pēc teikumu pamata uzbūves tie var būt vienkopas un divkopu, verbāli un nomināli. Pēc sarežģītības izšķir vienkāršus un paplašinātus teikumus vai arī vienkāršus un saliktus (saliktus sakārtojuma un saliktus pakārtojuma) teikumus.

Katra teikuma modeļa formālās un semantiskās pazīmes var variēties. Tas nodrošina teikuma modeļa sakarus ar tuvu grupu teikumu modeļiem, kā arī jebkura teikuma, kas veidots pēc valodas sintaktiskajiem modeļiem, iekļaušanos sintaktiskajā kontekstā un runas situācijā, tas ļauj teikuma modelim būt par paraugu ļoti dažādu izsacījumu un frāžu veidošanai.

Sintaktisko modeļu izmantošana, to satura aktualizācija un sintaktiskā konteksta veidošana ir konteksta sintakses priekšmets.

Par valodas leksiski semantisko līmeni

Valodas leksiski semantiskā sistēma atšķiras no valodas fonoloģiskās sistēmas un gramatiskās sistēmas. Pirmā īpatnība: valodas vārdu krājums ir tieši pakļauts runātāju iedarbībai, tas pieļauj konkrētu vienību nomaiņu, cilmes un veidojuma ziņā dažādu vārdu izvēli. Variantu un sinonīmu konkurence atspoguļo ne tikai leksikas vēsturisko attīstību, bet arī mūsdienu stāvokli.

Valodas vārdu krājuma kustīgums un «caurlaidība» izpaužas arī tā, ka valodas vārdu krājumam ir raksturīgi cilmes un lietošanas sfēras ziņā atšķirīgi slāņi. Tā mūsdienu krievu literārajā valodā bez senseniem vārdiem (slāviem kopējie, austrumslāvu vārdi un dialektālas cilmes vārdi) ir arī slāvismi (aizguvumi no baznīcslāvu valodas) un citvalodu cilmes vārdi (grēcismi, gallicismi, tjurkismi

u. tml.). Mūsdienu angļu valoda ir savdabīgs ģermāņu un romāņu vārdu un sakņu sakausējums. Jebkuras valodas vārdu krājumā var atrast internacionālo leksiku — vārdus, kas raksturīgi vairākām valodām. Sevišķi daudzveidīgi ir tie vārdu krājuma slāņi, kas radušies tautas sabiedriskās, ekonomiskās, kultūras dzīves un sadzīves ietekmē.

Vārdu tematiskie grupējumi ir visai dažādi un pamatojas uz jēdzieniskām un socioloģiskām kategorijām. Ipašu vietu leksiski semantiskajā sistēmā ieņem speciālā, arī terminoloģiskā leksika. Tā zināmā mērā ir pretstats parastajai leksikai: kā vienas vai otras zinātnes jēdzienu izteikšanas līdzeklis terminoloģiskā leksika veido terminu sistēmas, ko tieši interpretē konkrētās zinātnes zināšanu sistēma.

Otra valodas leksiski semantiskās sistēmas īpatnība ir tās tiešais sakars ar ārējo valodas struktūru — ar valodas stiliem un dažādiem komunikatīviem valodiskās darbības iecirkņiem, tā ka leksiskās sistēmas aprakstīšanā mācības par valodas iekšējo un ārējo struktūru krustojas (sk. 181.—183. lpp.). Par centrālo leksiski stilistisko opozīciju uzskata stilistiski neitrālās leksikas un stilistiski ekspresīvās leksikas pretstatījumu. Stilistiski neitrālā leksika ir galvenā un izplatītākā, tās pretstats ir grāmatu leksika un runas valodas leksika, kuras savukārt dalāmas sīkākās grupās.

Trešā valodas leksiski semantiskās sistēmas īpatnība ir tā, ka leksiski semantiskajām kategorijām ir daudz dažādu semantisko pamatu. Tāpēc šās sistēmas kategorijas nav tik noslēgtas kā fonoloģiskās opozīcijas un gramatiskās kategorijas.

Leksēma — leksiski semantiskās sistēmas centrālā vienība — var pievilkt citas leksēmas un tai pašā laikā tikt pievilkta citām. Tāpēc var būt divu tipu leksiski semantiskās kategorijas — kategorijas, kas saistītas ar leksiski semantisku viena vārda grupu (leksiskās), un kategorijas, kas saistītas ar leksiski semantisku vārdu grupu (semantiskās). Abos gadījumos pastāv sinonimiski un antonimiski sakari.

Leksiski semantiskās sistēmas divu tipu kategorijas, kā arī leksēmas principiālā daudznozīmība un semantiskā mobilitāte ļauj nodalīt tajā leksisko līmeni un semantisko līmeni. Daudznozīmīga ir izolēta leksēma; korelācijā ar leksiskiem un stilistiskiem slāņiem, leksiskām un semantiskām grupām leksēma kļūst viennozīmīga. Vārds ir viennozīmīgs arī kontekstā. Vārda nozīmes sistēmiskā un kontekstuālā nosacītība nelikvidē leksēmas realitāti un nepadara to tik atkarīgu no sistēmas, kā tas vērojams fonoloģiskajā un morfoloģiskajā sistēmā.

Leksiski semantiskajai sistēmai ir sava sarežģītība un organizētība, kas būtiski atšķiras no gramatisko parādību sarežģītības un fonoloģiskās sistēmas organizētības. Katrā ziņā leksikas sakari ar gramatiku ir citādi nekā leksikas sakari ar fonētiku.

Par ārpuslīmeņu parādībām un starplīmeņiem

Valodas līmeņi un to vienības nav izolēti cits no cita, bet valoda ir cieši saistīta ar materiālo un ideālo īstenību, tāpēc mācību par valodas sistēmu nevar reducēt uz mācību par valodas sistēmas līmeņiem. Valodas iekšējai sistēmai ir savs uzbūves dziļums. Valodas sistēma aptver ne tikai valodas līmeņu struktūru, bet arī valodas virslīmeņu saturiskās iekšējās formas (V. Humbolta terminoloģijā) sistēmu un valodas stilu un tās sociāli teritoriālo variantu sistēmu (sk. 177.—183. lpp.). Valoda atšķiras no mākslīgajām zīmju sistēmām ar to, ka tās līmeņu struktūra ir saistīta ar valodas normu, bet valoda — ar domāšanu. Turklāt līmeņu struktūra savos malējos (marginālajos) iecirkņos, kurus var saukt par valodas sistēmas poliēm, ir saistīta ar ārpusvalodas īstenību, bet starp pamatlīmeņiem rodas starpparādības. Valodas sistēmas poli ir divi — materiālais un ideālais.

Materiālajā polā parādās valodas vienību izteiksmes plāna pazīmes — tās ir, no vienas puses, runas ķēde un, no otras puses, fonēmu diferenciālās pazīmes, kas nav valodas zīmes un neveido valodas vienības. Taču materiālais valodas pols ir nepieciešams tādēļ, lai valodas vienības varētu tikt materializētas un varētu iziet ārpus valodas robežām. Tās, kā atzīmējuši K. Markss un F. Engels, ir valodas matērija, tās jutekliskā daba.¹

Ideālajā polā parādās satura plāna pazīmes — tās ir, no vienas puses, konteksts un, no otras puses, valodas semantisko vienību diferenciālās pazīmes. Nebūdamas valodas vienības, tās ir valodas komunikatīvo un informatīvo vienību pazīmes. Taču ideālais valodas pols ir nepieciešams tādēļ, lai valodas vienības varētu izteikt un pārvadīt ārpusvalodas informāciju — domas, jūtas, gribas izpausmes.

Runas ķēde un konteksts veido fonu valodas vienībām, diferenciālās pazīmes nodrošina vienību iekļaušanu šajā fonā. Fonu un diferenciālās pazīmes kā valodas vienību pazīmes var pakļaut valodnieciskai analīzei.

Valodas līmeņi, tāpat kā to vienības, ir savstarpēji saistīti. Līmeņu savstarpējie sakari izpaužas arī tādējādi, ka rodas starplīmeņu parādības un starplīmeņi.

Ir morfonoloģiskais, vārddarināšanas un frazeoloģiskais starplīmenis. To vienībām ir divējāds raksturs: tās veidojas vienā līmenī, bet funkcionē kā cita līmeņa parādības. Vienību strukturālā dalāmība un sistēmiskie sakari līmeņa ietvaros starplīmeni neveido. Tā vārdformas стен-a sadalīšana celmā un galotnē nerada dažādu līmeņu vienības, tāpat kā vārdformas стена iekļaušana deklinācijas paradigmā nelikvidē pašas vienības realitāti.

¹ Sk.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Изд. 1, т. 3, с. 630.

Morfonoloģiskais līmenis rodas fonēmu un morfēmu sadūrā. Jau Kazanas valodniecības skolas pārstāvji pievērsa uzmanību fonēmu un morfēmu sakaram, kā arī nepieciešamībai šķirt fonētiskās pārmaiņas un skaņu mijas. N. Trubeckojs, definējot morfonoloģiju kā saistītājposmu starp morfoloģiju un fonoloģiju, uzskatīja, ka morfonoloģijas priekšmets ir kādas valodas fonoloģisko līdzekļu morfoloģiskās izmantošanas pētīšana.

Morfonoloģija pētī patskaņu un līdzskaņu mijas, kā arī uzsvarus un fonēmu savienojumus morfēmas un vārda sastāvā. Tā fonēmu mija [к/ч] vārdos рука — ручной, [г/ч, е/о] formās лечь — лёг nav saistīta ar fonētiskām pārmaiņām, bet to nosaka viena kopēja morfēma. Tai pašā laikā fonoloģiskā atšķirība palīdz pazīt morfēmas, vārdformas un leksēmas variantus [вод-(ить) — вож-(дь) — вожд-(ение)].

Morfoloģisku funkciju var veikt arī uzsvars. Tā krievu valodā uzsvars raksturo nominālās un verbālās paradigmas paveidus, šķir vārdformas un vārdus (стены — стёны, замók — зámок).

Leksēmas un vārdformas sadūrā atrodas vārddarināšanas modeļi un vārddarināšanas rindas (vārddarināšanai tiek izmantoti afiksi un celmi). Tā, piemēram, piedēkļus var izmantot jauna vārda darināšanai un vārda formas veidošanai; sal-, piemēram, homonīmoskos piedēkļus vārdos влас-ть un владе-ть; старожил, зубрила, точило un читал, читала, читало; вводить — вводимый un неделимый, ошутимый, нелюдимый. Taču vārddarināšanas un formveidošanas afiksi atšķiras gan pēc sastāva, gan pēc skaita. Tāpēc vārddarināšana, kas būtiski atšķiras no vārda formu veidošanas, tiek nodalīta kā atsevišķa valodniecības disciplīna.

Vārddarināšanas kā valodas starplīmeņa savdabība ir tā, ka morfēmas un to kategorijas (vārddarinātāji celmi, vārddarināšanas modeļi), reproducējot morfēmas un morfoloģiskās kategorijas, rada nominatīvas valodas vienības — vārdus, kuriem ir leksiskā nozīme neatkarīgi no tā, vai tie saglabā vārddarināšanas motivāciju vai zaudē to. Vēl vairāk, vārddarināšanas nozīme un vārda leksiskā nozīme nesakrīt.

Nominatīvās valodas vienības rodas ne tikai ar vārddarināšanas morfoloģisko paņēmieni, bet arī leksiskās nozīmes maiņas un aizgūtu leksēmu apgūšanas ceļā, piemēram, divu vai vairāku leksēmu integrācijas rezultātā (точить лясы, положить зубы на полку, железная дорога, белый гриб, Чёрное море).

Kaut arī tādas vienības ir veidotas pēc vārdsavienojumu modeļiem un saglabā dalījumu, tās tiek reproducētas kā viena nominatīva vienība. Starp analītiskām nominatīvām vienībām izšķiramas pirmām kārtām frazeoloģiskās vienības (frazeoloģismi, idiomas, stabilas frāzes) un saliktie nosaukumi. Tie ir īpašas pētīšanas priekšmets.

Taču frazeoloģiskās vienības un saliktie termini, nebūdami īpašs vienību tips, veido valodas starplīmeni — starp leksēmām un to savienojumiem. Tā, piemēram, frazeoloģiskās vienības ir divpusējas: no vienas puses, radušās no vārdu savienojuma, tās veido savdabīgu stabilu savienojumu, bet, no otras puses, tām ir viena vārda nozīme, un tās funkcionē kā parastas nominatīvās vienības — leksēmas. Tā kā frazeoloģiskās vienības un saliktie termini rodas uz vārdsavienojumu pamata, tie pieder pie sintagmātikas un sintakses, bet sakarā ar funkcionēšanu nominatīvu vienību lomā tos var uzskatīt par savdabīgu valodas leksiski semantiskās sistēmas starplāni.

Tādējādi ārpuslīmeņu un starplīmeņu parādības liecina, ka valodas parādību pētīšanas aspekti un valodas struktūras līmeņu nodalīšana nesakrīt, jo par pētīšanas aspektu var būt jebkura valodas parādība, bet valodas līmeņi tiek nodalīti līmeņa uzbūves, valodas vienību un kategoriju pētīšanas rezultātā. Bet tas ir saistīts ar valodas kā vienota veseluma izpratni.

23. §. VALODAS STRUKTŪRAS TEORIJAS

Tas, ka valodas struktūra apvieno vienības ar dažādu uzbūvi un uzdevumu, bija zināms jau sen. Valodnieki vienmēr ir šķīruši fonētiku un gramatiku, vārdu un teikumu; vārdšķiras ir aplūkotas kā leksiski gramatiskas grupas, kas apvieno valodas struktūras vienības.

XIX gs. sākumā, sevišķi V. Humbolta darbos, tika nodalītas divu veidu valodas vienības — materiālās vienības, kas veido valodas ārējo formu, un ideālās vienības, kas veido valodas iekšējo formu; ārējās un iekšējās formas vienība tika saprasta kā valodas struktūra (forma). Vienlaikus turpinājās valodas vienību — vārda un teikuma, gramatiskās kategorijas un morfēmas — specifikas pētīšana. XX gs. pirmajā pusē Prāgas valodnieku pulciņa pārstāvji nodalīja divas elementāras (tālāk nedalāmas) valodas analīzes vienības — diferenciālo pazīmi un sēmu. Valodas vienību analīzē un valodnieciskās analīzes metodikas izstrādē tika konstatēts, ka valodas vienību un to kategoriju ideālā puse (jeb satura plāns) ir daudz sarežģītāka nekā materiālā puse (jeb izteiksmes plāns).

Konstatējuši pretrunas starp analīzes priekšmetu un metodiku, starp valodas vienību ideālo un materiālo pusi, kā arī pašu vienību atšķirības, valodnieki radīja dažādas hipotēzes, cenšoties konstatētās pretrunas pārvarēt ar valodnieciskās analīzes procedūras viengabalainumu un konsekveni.

Valodniecībā izplatījās divu veidu teorijas — substancionālās un operacionālās. Substancionālās (ontoloģiskās) teorijas cenšas valodas struktūras problēmu risināt, izejot no valodas komunikatīvās funkcijas un izvirzot priekšplānā vārdu leksiski gra-

matiskās klases. Operacionālās (metodiskās) teorijas (tās sauc arī par strukturālistiskām) cenšas valodas struktūras problēmu risināt, izvirzot priekšplānā valodas strukturālo funkciju, kā arī valodas vienību pušu izomorfismu un hierarhiju. Strukturālistiskā valodas izpratne pamatojas uz tādu jēdzienu kā struktūra, sistēma un valodas forma identificēšanu, turklāt priekšroka tiek dota valodas kā uz attieksmēm balstītas struktūras izpratnei (valodas vienību substancionālās īpašības tiek atzītas par nerelevantām, tas ir, tādām, kas atrodas ārpus īsti valodnieciskās pētīšanas).

Izomorfisma teorija

Šī teorija valodas vienotību izskaidro ar izomorfismu, tas ir, ar valodas vienību strukturālu identitāti vai paralēlismu. Tā J. Kuriļovičs izteica domu par strukturālu paralēlismu starp skaniskā plāna un semantiskā plāna vienībām (starp zilbi un teikumu), norādot uz zilbes patskaņa strukturālo identitāti ar predikātu teikumā.¹

Izomorfisma (jeb integrācijas līmeņu) teorija valodas struktūras veselumu aplūko aprakstīšanas metodikas līmenī, kura balstās uz mūsdienu fonoloģijas sasniegumiem. Valodas reālās vienības tiek aizstātas ar aprakstīšanas vienībām, ideālās puses sarežģītība tiek ignorēta. Metodisko universāliju meklējumi aizēno valodas līmeņu un valodas vienību dažādu pušu kvalitatīvo savdabību.

Izteiksmes plāna un satura plāna «vienību» līdzība tiek noteikta pēc ārējām analogijām. Protams, var sastatīt līdzskaņa un «leksēmas» strukturālo funkciju, taču šī līdzība ir nejauša. Pirmkārt, jebkurā valodā līdzskaņu ir ne vairāk par pussimtu, bet leksēmu ir simttūkstošiem; dabiski, ka leksēmu struktūra ir daudzveidīgāka un sarežģītāka. Otrkārt, leksēmas veic nominatīvo un daudzos gadījumos arī komunikatīvo funkciju, un tas nevar neatspoguļoties to struktūrā. «Vārda apzīmējamais» (tas ir, leksiskā un gramatiskā nozīme, to kopums) attiecināms ne tieši uz zilbi, bet uz morfēmisko uzbūvi, kura nesakrīt ar dalījumu zilbēs. Tā vārdos *альт / тля* fonēmu secības atšķirība liecina par dažādiem vārdiem, turpretī teikumos *Он / читает книгу* un *Книгу / читает он* (*Книгу / он читает*) ir dažāds teikuma aktuāli jēdzieniskais dalījums (bet viena loģiski morfoloģiskā teikuma formula). Tieši tāpat «teikuma apzīmējamais» attiecināms ne uz fonētisko vārdu, bet uz vārdformām: *выла* ir

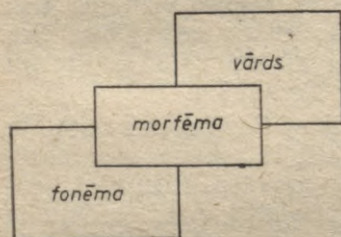
¹ Sk.: Курилович Е. Понятие изоморфизма. — В кн.: Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962; sal. arī: Булыгина Т. В. Об организации плана содержания с точки зрения ее соответствия организации плана выражения. — В кн.: Проблемы языкознания. М., 1967 (sal.: Вопросы языкознания, 1967, № 5).

predikāts tāpēc, ka tā ir darbības vārda laika forma, bet ne tāpēc, ka uzsvērtā zilbe ir neuzsvērtās priekšā (sal.: далá); стена́ un столá ir teikuma locekļi tāpēc, ka tās ir lietvārda locījumu formas, bet ne tāpēc, ka uzsvērtā zilbe seko neuzsvērtajai un deklinējot uzsvars pārvietojas.

Izomorfisma ideja neizskaidro valodas struktūras kā īpašas sistēmas sarežģītību; šī ideja reducē valodas struktūru uz vienkāršākajām struktūrām ar plakanu uzbūvi. Novērtējot izomorfisma teorijas kā mācību par valodas struktūras veselumu, jāatceras K. Marksa un F. Engelsa doma par līdzīgu abstrahēšanos: «Mineralogs, kuram visa zinātne ir ierobežota ar atzinumu, ka katrs minerāls ir patiesībā minerāls, būtu mineralogs tikai savā iztēlē.»¹

Līmeņu hierarhijas teorija

Šās operacionālās teorijas pamatā ir valodas struktūras vienvektora hierarhiskās uzbūves ideja. Visskaidrāk līmeņu hierarhijas teoriju ir formulējis E. Benvenists 1962. gadā. Viņš pieņem, ka valodas vienības ar izteiksmes plānu balstās uz zemāko līmeni, bet ar satūra plānu ietilpst augstākajā līmenī; valodas struktūra iedomājama tā, kā redzams attēlā.

Līmenis ir operators; fonēmas, morfēmas, vārdi ir galveno līmeņu, kas veido valodas struktūru, elementi. Ja fonēma ir definējama, tad tikai kā augstāka līmeņa vienības — morfēmas — sastāvdaļa. Atšķirība starp morfēmu un vārdu ir tikai tā, ka morfēma ir saistītas formas zīme, bet vārds — brīvas formas zīme. Starp fonēmām, morfēmām un vārdiem kā savu līmeņu vienībām pastāv distributīvās attieksmes,

bet starp dažādiem līmeņiem — integratīvās attieksmes. Tas rada divas funkcijas — konstitutīvo² un integratīvo funkciju, kuras veido vienības formu un saturu. Valodas vienības forma ir tās spēja sadalīties zemāka līmeņa konstitutīvos elementos, bet valodas vienības saturs ir spēja būt par augstāka līmeņa vienības sastāvdaļu. Tāda valodas struktūras izpratne pieļauj tikai vienu analīzes virzienu — no zemākā līmeņa uz augstāku, no formas uz saturu. Līmeņu mijiedarbības problēma tiek atvirzīta otrajā plānā, bet pašam līmeņa jēdzienam tiek piešķirta operacionālistiska jēga. Mor-

¹ Markss K., Engells F. Svētā ģimene jeb Kritiskās kritikas kritika. — R., 1976, 65. lpp.

² Konstitutīvs (no latīņu *constitutus* 'iekārtots', 'noteikts') — noteicošais, galvenais. (Tulk. piez.)

fēma tiek uzskatīta par galveno valodas zīmi, tāpēc fonēma tiek atzīta par valodas zemāko līmeni, bet vārds — par augstāko.

Kā artikulatīvie raksturojumi tiek izslēgti ārpus valodas struktūras, tā arī vārdu un teikumu priekšmetiski jēdzieniskais saturs paliek ārpus valodas struktūras. Tas tiek panākts ar diviem paņēmieniem. Pirmais paņēmienis ir atzīt to, ka valodas vienības nozīmi var definēt kā tās spēju būt par augstāka līmeņa vienības sastāvdaļu. Otrais paņēmienis ir uzskatīt teikumu par runas vienību, ar kuras palīdzību mēs sazināties, bet kura nav valodas zīme, kaut arī tās komponenti ir vārdi.

Vārdšķiras kā valodas līmeņu sakaru realizācija

Visai atšķirīgajām izomorfisma un hierarhisma idejām pamatā ir valodas līmeņu autonomijas un strukturālās patstāvības atzīšana. Valoda kā struktūra ontoloģiski sašķeļas daļās un noslēdzas pati sevī, neizejot ārpusvalodas īstenībā, tā pielīdzinoties vienkāršākajām zīmju sistēmām.

Patiesībā līmeņi nav izolēti cits no cita; valodas struktūra nav vienaldzīga pret pārvadāmo informāciju, jo valoda ir nevis pašas nozīmju, bet ārpusvalodas informācijas pārvades līdzeklis. Ar šo informāciju valodai dažādos struktūras un komunikācijas iecirkņos ir atšķirīgs sakars.

Valodas skaņām pašām par sevi nozīmes nav, tās iegūst nozīmi tikai morfēmu un vārdu sastāvā. Fonēmas nerada morfēmas, tāpat arī morfēmas nerada vārdformas, bet tās savukārt — teikumus. Valoda ir galvenokārt savstarpēji saistītu un strukturāli organizētu vārdu sistēma. Valodas sistēmu sistēmu veido leksiski semantiskās un leksiski gramatiskās vārdu klases, ar kurām ir tieši saistīti vārdarināšanas un vārda formas maiņas likumi, vārdsavienojumu un teikumu uzbūves formulas, paradigmu un lauku sistēmas, bet vārdu izvēles un lietošanas likumi realizē valodas sistēmu runātāju valodiskajā darbībā.

Vārdam kā galvenajai valodas strukturālajai vienībai ir vairāku līmeņu uzbūve. Sakars starp visu līmeņu vienībām un kategorijām īstenojas vārdā kā vienībā, kas pieder pie vienas vai otras vārdšķiras.

Valodniecības vēsturē vārdšķiru problēma vienmēr ir ieņēmusi centrālo vietu. Dažādu virzienu un skolu zinātnieki ir risinājuši to atšķirīgi, bet visi ir centušies vārdšķiras piesaistīt galvenokārt kādam vienam valodas līmenim un izskaidrot ar tiem, pēc kuriem valodā atspoguļojas domāšanas kategorijas. Ļoti izplatītas ir teorijas, kas pieskaita vārdšķiras pie morfoloģiskām vai sintaktiskām vārdu klasēm; mazāk izplatīti ir mēģinājumi saistīt vārdšķiras ar vārda fonētiku un morfēmiku.

Vārdšķiras ir leksiski gramatiskas vārdu klases. Būdamas pirmām kārtām pilnnozīmes vārdu klases, vārdšķiras organizē valodas vārdu krājumu, saistot leksiku ar morfoloģiskajām (vārda formas maiņas, kā arī vārddarināšanas) kategorijām un sintaktiskajām vienībām. Tāpēc vārdšķiru kā leksiski gramatisko klašu teorija reālistiskāk izskaidro valodas struktūru, kas veido sistēmu sistēmu, un to sarežģīto mehānismu, kas realizē visu valodas līmeņu īpašības konkrētā vienībā — vārdā.

Jebkurš vārds pieder pie vienas vai otras vārdšķiras neatkarīgi no tā, vai vārds pieder pie vārdšķiras kodola vai perifērijas vienībām. Vārds potenciāli pārstāv vārdšķiru, dažādās pakāpēs izsakot tās īpašības. Tādējādi vārds saista konkrētu leksēmu (vārdu) ar valodas struktūras īpatnībām; tas apvieno sevī valodas zīmju, puszīmju un signālu materiālo un ideālo pusi.

Vārda materiālā puse ir morfēmas un vārda morfēmiskā struktūra, tā vārda formas maiņas un vārddarināšanas modeļi. Tā fonēma [a], kam ir viens skaniskais raksturojums, morfēmu rindās стена, молода, сгоряча; не здесь, а там; а?, u. tml. ir atšķirīga vienība. Tā kā morfēmu materiālā puse ir tieši saistīta ar fonēmu apakšlīmeni, tad vārdā (tā materiālajā pusē) šie līmeņi stingri saistās ne tikai savā starpā, bet arī ar pārējiem līmeņiem, kuros vārds ietilpst ar savu ideālo pusi.

Jau vairākkārt atzīmēts, ka vārda ideālā puse ir ievērojami sarežģītāka nekā materiālā. Vārdam ir raksturīgi dažādi nozīmju tipi, turklāt katru tipu vairācumā vārdu pārstāv nevis viena, bet vairākas nozīmes. Tā vārdam ir leksiskā, morfoloģiskā, vārddarināšanas un sintaktiskā nozīme. Un pats būtiskākais ir tas, ka tās tieši realizē vienas vai otras vārdšķiras vārdu vispārīgo nozīmi. Saistot šīs nozīmes vienā vienībā, vārds apvieno valodas morfoloģisko, sintaktisko un leksisko līmeni.

BIBLIOGRĀFIJA

Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. — Вопросы языкознания, 1970, № 1.

Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1971, с. 9—91.

Общее языкознание. Внутренняя структура языка. — М., 1972, с. 8—119.

Минина Н. М. Система и структура в языке. — В кн.: Лингвистика и методика в высшей школе, вып. 4. М., 1967.

Кацнельсон С. Д. О теории лингвистических уровней. — В кн.: Вопросы общего языкознания. М., 1964.

Колшанский Г. В. Проблема стратификации языка. — Вопросы языкознания. 1968, № 2.

Маслов Ю. С. Об основных и промежуточных ярусах в структуре языка. — Вопросы языкознания, 1968, № 4.

VALODA UN DOMĀŠANA

Valodas sistēmas īpatnība ir tā, ka valodas sistēma ir atvērta domāšanai, kas ne tikai tiek izteikta ar valodas palīdzību, bet arī pamazām un pastarpināti iespiežas valodā, tiesa, ne visos tās iecirkņos un līmeņos.

Valoda un domāšana, runa un doma ir tik ļoti savā starpā saistītas, ka daudzi valodnieki un filozofi uzskata par iespējamu runāt par valodu-domāšanu kā sinkrētisku parādību, bet kontekstu un runas situāciju identificē ar cilvēka vai sabiedrības pieredzi. Tā Dž. Fērss uzskatīja, ka nozīmi var atklāt ar situāciju, kas ietver ne tikai pašus runas apstākļus un dalībniekus, bet arī apkārtējos priekšmetus, runātāju sociālo un kultūras pieredzi.¹

No šādas plašas valodas semantikas izpratnes izriet doma, ka valodas semantika nevar būt stingras valodnieciskas teorijas priekšmets. «Saturs,» raksta, piemēram, H. Glisons, «ārpus tā struktūras nepakļaujas nekādam vispārinājumam. Satura substanci veido, nepāšaubāmi, visa cilvēces pieredze.»² Protams, šajā gadījumā valodniecības semantiskais aspekts zaudē savu specifiku, kļūst nenoteikts un neaptverams, uz ko savā laikā norādīja A. Potebņa.

Tas tomēr nenozīmē, ka valodniecības semantiskais aspekts tiek atcelts un visa semantiskā problemātika tiek izslēgta ārpus valodniecības kā mentalingvistiska. Gluži otrādi, valodas nozīmju teorija, valodas un domāšanas sakars ir ļoti svarīgs valodniecības aspekts un veido valodniecisko zināšanu īpašu novadu. Vispārīgās valodniecības nozari, kas pētī valodas un domāšanas savstarpējās attiecības, var nosaukt par mentalingvistiku.³

24. §. GALVENIE MENTALLINGVISTIKAS VIRZIENI

Mentalingvistika saskaras ar citām valodniecības nozarēm — etnolingvistiku un psiholingvistiku, sociolingvistiku un lingvosemiotiku, kā arī ar vairākām saskarzinātnēm — loģiku un psiholoģiju,

¹ Sk.: Фёрс Дж. Р. Техника семантики. — Новое в лингвистике, вып. 2.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. — М., 1959, с. 45.

³ Termins «mentalingvistika» ir veidots pēc to zinātnes disciplīnu nosaukumu parauga, kuras radušās dažādu zinātņu sadūrā (sal.: pragmlingvistika, sociolingvistika, lingvostilistika, lingvosemiotika u. tml.). Termina pirmais komponents *ment(a)* ir veidots uz latīņu *mens*, *mentis* 'prāts', 'saprāts' un franču *mental* 'garīgs', 'prāta' pamata. Termina «mentalingvistika» izmantošanu balsta termins «mentālisms», ar kuru L. Blūmfilds un viņa skola apzīmē valodniecības virzienu, kas uzskata runas aktu par runājošā indivīda garīgās (psihiskās) un runas darbības sarežģītas mijiedarbības rezultātu.

etnogrāfiju un semiotiku, filozofiju un socioloģiju. Tieši ar šiem sakariem ir izskaidrojama galveno mentalingvistikas virzienu — loģiskā, psiholoģiskā, semiotiskā un kontensīvā — pastāvēšana.

Valoda un loģiskā domāšana

Loģiskais virziens, kaut arī neviendabīgs, ir pats ietekmīgākais mentalingvistikā. Loģiskās mentalingvistikas priekšmets ir loģiskais vārdā un teikumā, jēdziena un sprieduma kā domāšanas formu attieksmes ar vārda nozīmi un teikumu, kā arī slēdziena sintaktiskā izteiksme. Pēdējos gadu desmitos loģiskais aspekts tika attiecināts uz gramatisko kategoriju un paradigmu semantisko struktūru, kā arī uz leksiski semantiskajām vārdu klasēm un grupām.

Loģiskā mentalingvistika pievērs uzmanību arī domas loģisko formu un valodas formu nesakrišanas gadījumiem. Šis grūtības var pārvarēt divējādi — precizējot pašus loģiskos priekšstatus un pilnīgojot valodas analīzes loģiskos paņēmienus.

Jautājuma un pamudinājuma teikumi, kā arī vienkopas teikumi liek meklēt tiem atbilstošas domāšanas formas. Tā, piemēram, P. Česnokovs runā par jaunu loģisko vienību — loģisko frāzi (loģēmu), kura apvieno spriedumu ar jautājumu un pamudinājumu kā loģēmas paveidiem;¹ V. Babaiceva runā par loģiski psiholoģisku spriedumu, kurā ir verbalizēts viens no sprieduma komponentiem (predikāts vai subjekts). Saliktie sintaktiskie veselumi dod pamatu G. Solgaņīkam runāt par loģiskām strofām — par formu, kas piemīt konstatējošai domāšanai, kura apvieno vairākus spriedumus (atšķirībā no pierādošās domāšanas, kura izmanto slēdzienus). Aktuālo (jēdzienisko) teikumā dalījumu V. Panfilovs uzskata par valodas loģiski gramatisko līmeni. Vārda saturā tiek konstatēta ne tikai nozīme, bet arī jēga (sk. 163.—164. lpp.).

Loģiski gramatiskie valodas analīzes paņēmieni tiek pilnīgioti, plašāk un vispusīgāk izmantojot konstruktīvo modelēšanu (sk. 245.—246. lpp.), sintaktisko formulu nullkomponentus un transformatīvo metodiku, kas ļauj atklāt dziļās loģiskās formas. Tā, piemēram, D. Vorss un R. Ružička atzīst, ka verbālie vienkopas teikumi pēc loģiskās dabas ir identī divkopu teikumiem, jo ir to sintaktiskie un morfoloģiskie transformi. Piemēram, teikums Шляпу унесло ветром ir teikuma Ветер унес шляпу transforms; sal. arī: Светает ← День светает; Знобило ← Снег знобил ноги; Страшно (ему) ← Потеря страшна (ему).

¹ A. Sahmatovs ar psiholoģisku pamatojumu piedāvāja šim nolūkam terminu «komunikācija».

Valoda un runātāja psihiskā darbība

Loģiskās mentalingvistikas pretstats ir psiholoģiskais virziens. Tāpēc psiholoģiskajai mentalingvistikai ir raksturīga valodas formu un domas loģisko formu neatbilstības uzsveršana un loģiskās mentalingvistikas kritika.

Psiholoģiskās mentalingvistikas piekritēji par domāšanas loģiskās uzbūves un valodas gramatiskās uzbūves galvenajām neatbilstībām uzskata to, ka

1) sprieduma (propozīcijas) struktūra un teikuma struktūra daudzos gadījumos nesakrīt; spriedums ir domas apgalvojuma vai nolieguma forma un sastāv no diviem locekļiem, turpretī teikumi var būt stāstījuma, jautājuma un pamudinājuma, vienkopas un paplašināti; turklāt runā teikuma loģiski gramatiskais dalījums nesakrīt ar jēdzienisko dalījumu, teikumiem ir morfoloģiski sintaktiskas atšķirības arī dažādu tipu valodās;

2) nesakrīt loģiskās un gramatiskās kategorijas, substances (priekšmeta), īpašības, darbības u. tml. kategorijas un vārdšķiras vispārīgā semantika, loģiskā un gramatiskā modalitāte (izteiksme);

3) nesakrīt arī jēdziena loģiskā forma un vārda nozīme, un ne tikai tāpēc, ka jēdzienus izsaka vārdi un vārdsavienojumi, bet arī tāpēc, ka vārds ir daudznozīmīgs un izsaka kā jēdzienus, tā arī priekšstatus un jūtas, veic norādošo un citas funkcijas.

Valodas semantikā visas šīs atšķirības no domas loģiskajām formām ir kļuvušas par īpašas pētīšanas priekšmetu. Pati domāšanas un apziņas izpratne paplašinās un padziļinās: loģiski jēdzieniskajai domāšanai tiek pretstatīta tēlainā (mākslinieciskā) domāšana un ikdienas domāšana; tiek izvirzīts jautājums par tehniskās, emocionālās un individuālās domāšanas specifiku; loģiskajām formām un loģiskajam spriedumam tiek pretstatīta priekšstatu asociācija un psiholoģiskais spriedums; tiek pētīta runas darbība, runas konteksts un runas situācija; vispārīgajām abstrakti loģiskajām valodas formām tiek pretstatīta runas veidojumu elastīgā semantika.

Valoda un informācijas pārvade

Loģiskajās un psiholoģiskajās teorijās mācība par valodu kā zīmju sistēmu un informācijas pārvades līdzekli ir pakārtota valodas un domāšanas sakara problēmai. Semiotiskajā virzienā valodu saprot kā formu, bet nozīmi — kā funkciju, kura izpaužas valodas lietojumā, konteksta un zīmes situācijas pētīšanā.

Strukturālā funkcija tiek pretstatīta kontekstuālajai kā primārā sekundārajai. «Primārā funkcija,» raksta J. Kurilovičs, «pamatojas uz relevantajām opozīcijām, sekundārā — uz pirmāro funkciju un

kontekstu.»¹ Ja nozīmi izprot tādējādi, tad tā piemīt fonēmām un morfēmām, vārdformām un vārdsavienojumiem; termini «nozīme» («semantika») un «funkcija» kļūst sinonīmiski, un tas aizēno valodas semantikas problēmu.

Izsakāmā informācija un pat valodas vienību nozīme tiek izslēgta ārpus valodas un saistīta ar to nejaušā, patvaļīgā asociatīvā sakarā. «Nozīme nav objektīvās realitātes atspoguļojums vienā vai otrā formā, bet ir sakars, attiecība starp vārdu (skaņu kompleksu) un dažādām garīgām formām, kas atspoguļo ārējo pasauli.»² Nozīme tiek pretstatīta arī nosaukumam un vērtībai, turklāt par galveno atzīst nevis to, ko un kā apzīmē un izsaka valoda, bet gan to, kā pārvadīt un apzīmēt pārvadāmo. Pašu domāšanu saprot kā informācijas pārveidošanas procesu.

Ja tā saprot valodas un domāšanas sakaru, valodas semiotiskā pētīšana saplūst ar informācijas teoriju, kas pēti informācijas daudzumu, tās statistisko klātesamību tekstos un teksta informācijas apstrādi, kura noderētu tās racionālai, arī automatizētai pārvadei (sk. 251.—252. lpp.).

Valodas nozīmes un izsakāmā informācija

Loģiskais un semiotiskais virziens mentalingvistikā saprot valodu kā viena vai otra ārpusvalodas satura formu. Psiholoģiskais virziens pievērš uzmanību valodas satura pusei, tiesa, saistot to ar runas darbību, runas kontekstu un situāciju (šo aspektu ievēro arī semiotika, kas attiecinā uz zīmes situāciju).

Ceturtajam virzienam mentalingvistikā ir raksturīgs tas, ka šis virziens aplūko valodu kā saturisku formu, kā valodā atspoguļoto un fiksēto zināšanu kopumu. Šim virzienam nav stabila nosaukuma. To sauc par jēdzienisko virzienu (ņemot vērā to, ka pētīšanas priekšmets ir ne tikai domāšanas formu un psihisko asociāciju atspoguļojums, bet arī valodas jēdzienu un kategoriju saturs), kā arī par kognitīvo un kontensīvo virzienu.³

Kontensīvā mentalingvistika pēti valodas nozīmes kā domas veidojumus, to tipus un veidus, struktūru, attieksmi pret loģiskajām un psiholoģiskajām kategorijām, universālās un idioetniskās (nacionālās) īpašības. Tātad kontensīvā mentalingvistika ir valodnieciska

¹ Курилович Е. О методах внутренней реконструкции. — Новое в лингвистике, вып. 4, с. 411.

² Мальцев В. И. Значение и понятие. — В кн.: Проблема значения в лингвистике и логике. М., 1963, с. 6.

³ No lat. *cognitum* 'izzinātais' un lat. *contentum* 'apgalvotais' (sal. fr. *contenu* 'saturis'). Terminu «kontensīvs» ('saturisks', tas ir, orientēts uz valodas formu saturu) gramatikas teorijā ieteica S. Kacnelsons.

konceptoloģija, tas ir, mācība par valodas nozīmēm kā īpašiem konceptiem, to kategorijām un struktūrām.

Valodas formu (vārdu un vārdformu, vārdsavienojumu un teikumu) saturs tiek aplūkots no tā specifikas viedokļa, un tikai sakarā ar to tiek noteikti loģiskie un psiholoģiskie korelati, universālie valodas un idioetniskie raksturojumi.

Kontensīvās mentalingvistikas problemātika radās valodas filozofijas un valodnieciskā psiholoģisma dzīlēs. Taču psiholoģiskā virziena darbos valodas formu satura pētīšana tika saistīta ar tautas, indivīda un runas akta psiholoģiju. Tā rezultātā valodas formu nozīme ieguva uzsvērti psiholoģisku interpretāciju, turklāt neatlaidīgi tika noliegta vispārīgās valodas satura kategorijas kā valodnieciskā loģisma izpausme.

No otras puses, valodnieciskā loģisma piekritēji vispārīgās satura kategorijas interpretēja kā metodiskas universālības, kā mācību par valodnieciskās analīzes metodēm un paņēmieniem.

Kaut arī valodas relatīvuma un valodnieciskās analīzes metodikas problemātikai, kas balstās uz valodas formu saturu, ir liela nozīme mūsdienu valodniecībā, tomēr ontoloģiskā (substancionālā) mācība par valodas saturu ieņem mūsdienu valodas teorijā ne mazāku vietu.

25. §. VALODAS NOZĪMJU TIPI UN VEIDI

Kā redzējām, dažādi mentalingvistikas virzieni atšķiras cits no cita ar valodas lomas izpratni, ar attieksmi pret valodas nozīmi, tās tipiem un veidiem.

Valoda ir sistēma ar savu daudzveidīgu semantiku, kuras funkcijas ir dažādas. Turklāt valoda atspoguļo domāšanas formas un izziņas rezultātus un spēj izteikt dažādu ārpusvalodas informāciju. Tāpēc valodas semantika ir daudzveidīga pēc kvalitātes un kvantitātes, struktūras un uzdevuma. Valodas nozīmju tipu un veidu konstatēšana ir viens no svarīgākajiem mentalingvistikas un valodnieciskās konceptoloģijas uzdevumiem.

Valodas nozīmes pēc to attieksmes pret valodas vienībām var iedalīt divos tipos. Pirmajā gadījumā runa ir par pašu valodas vienību semantiku, to saturu — tās ir valodas strukturālās nozīmes. Otrajā gadījumā runa ir par jēdzieniskajām un citām kategorijām un izsakāmo informāciju — tās ir valodas informatīvās nozīmes.

Nozīme kā valodas vienību saturs

Nozīme ir valodas vienības semantiskā funkcija, tāpēc ka šīs vienības, kam piemīt pašam savs saturs, veido domas iekšējo formu. Valodas vienību nozīme nav runātāja domas priekšmets, ja vien

viņš tām nepievērš īpašu uzmanību. Valodas vienību nozīme ir abstrahēta no to ārpusvalodas korelātiem un konkrētības, un šajā ziņā valodā ir tikai vispārīgais un formālais, taču saturisks formālais.

Valodas nozīmes kā valodas vienību saturu iedala leksiskajās un gramatiskajās nozīmēs. Šīs nozīmes nesakrīt ar vārdu krājuma vienības nozīmi un gramatiskās formas nozīmi, kuras abas izpaužas vienā pilnnozīmes vārdā (jo vārdu krājuma vienība un gramatiskā forma reāli nepastāv viena bez otras).¹

Leksiskā nozīme atšķiras no gramatiskās ar to, ka leksiskā nozīme ir saistīta ar atsevišķiem vārdiem vai to grupām — sinonīmiskām, tematiskām u. tml., turpretī gramatiskā nozīme piemīt nevis atsevišķam vārdam vai to grupai, bet valodai kopumā; jebkura leksiskā nozīme var izpausties tikai vispārīgajā — grupas leksiskajā un gramatiskajā nozīmē. Gramatiskās nozīmes tātad ir leksiskās nozīmes izteikšanas veids. Tā, piemēram, melna jēdziens nevar pastāvēt vispār; tas pastāv tikai kā *melns* (pazīme), *melnums* (priekšmetiskums), *melnēt* (darbība) u. tml.

Gramatiskās nozīmes kā klasificējoši jēdzieni un valodas kategorālās semantiskās īpašības ir obligātas visiem kādas valodas runātājiem; leksiskās nozīmes runātāji izmanto dažādā mērā — atkarībā no speciālajām zināšanām, valodas vārdu krājuma pazīšanas un valodas stilistisko iespēju pārzināšanas. Leksisko nozīmju variānce, to sinonīmiskums ir plašāks un daudzveidīgāks nekā gramatisko nozīmju variānce un sinonīmiskums.

Valodas nozīmju dalījums leksiskajās un gramatiskajās pieļauj to savstarpējo sakaru, pārejas gadījumus un tālāku precizēšanu. Jāšķir, pirmkārt, valodas vienības modeļa nozīme un konkrētu valodas vienību nozīmes; otrkārt, dažādi vienību veidi, piemēram, morfēmas un vārdformas, vārdsavienojumi un teikumi. Beidzot, valodas vienības ir vienkāršas un saliktas (leksēma un frazeologisms, sintētiska un analītiska vārda forma u. tml.), un tas ietekmē to nozīmes struktūru.

Starp strukturālajām valodas nozīmēm izšķiramas norādošās un raksturojošās. Norādošās nozīmes apzīmē un nosauc nozīmi vai attieksmi; raksturojošās nozīmes izsaka attieksmi pret šo nozīmi vai attieksmi, tās ir it kā nozīmju nozīmes, attieksmes pret attieksmēm, nozīmju un attieksmju raksturojumi. A. Peškovskis, piemēram, pie norādošajām nozīmēm pieskaitīja lietvārdu daudzskaitļa vai vienskaitļa nozīmi, priekšmetiskuma, saskaņotības nozīmi

¹ «.. Vārds ir nepieciešama valodas vienība gan leksikā (vārdu krājumā), gan gramatikā (gramatiskajā uzbūvē)»; «leksiskais vārdā, kaut arī ir tajā galvenais, tomēr vienmēr ir saistīts ar gramatisko un īstenībā nepastāv atsevišķi» (Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове. — В кн.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, с. 11, 15).

u. tml., bet pie raksturojošajām nozīmēm — darbības vārdu laika un izteiksmes nozīmi (kategoriju), pronomiņālo nozīmi u. tml.

Siem nozīmju veidiem ir arī citi nosaukumi: norādošās nozīmes sauc par nosaucošo, par nominatīvajām nozīmēm, bet raksturojošās nozīmes — par apzīmējošo, par jēdzieniskajām, modālajām, modāli jēdzieniskajām nozīmēm. Sevišķi daudz terminu ir vārda leksiskās nozīmes veidu apzīmēšanai, turklāt daudzi no tiem ir ienākuši no loģikas un semiotikas: referents un simbols, denotāts un designāts (signifikāts), nozīme un jēga u. tml.

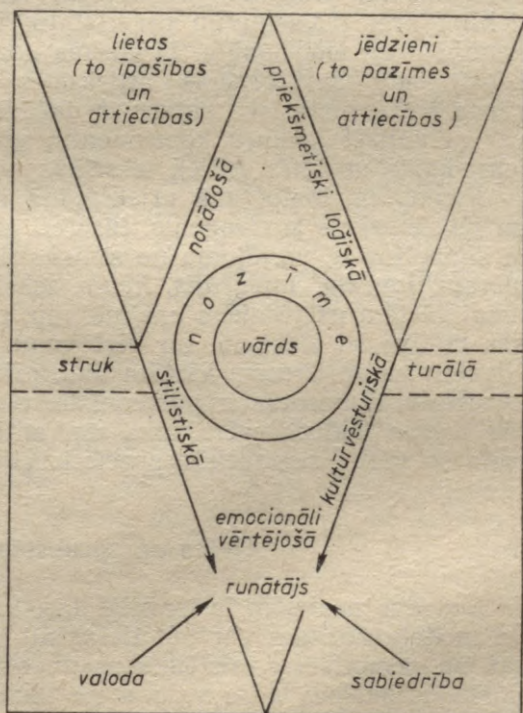
Jāuzsver, ka valodas vienību, to kategoriju un modeļu (pēc savas dabas semantisku un reproducējamu) strukturālās nozīmes nav tiešs ziņojuma priekšmets. Leksiskā nozīme, kurai ir nominatīvs un designatīvs saturs, runā piepildās ar konkrētu jēgu un iegūst papildus denotatīvu un konotatīvu (stilistisku) nozīmi. Tādējādi leksiskā (un arī gramatiskā) nozīme tiek izmantota ārpusvalodas semantikas, konkrēta ziņojuma organizēšanai un pārvadei.

Nozīme un izsakāmo ziņojumu tipi

Valodas nozīmju otrajam tipam — informatīvajām valodas nozīmēm — ir raksturīga orientācija uz izsakāmo ziņojumu struktūru. Tā kā šī orientācija valodas vienībām, kategorijām un modeļiem ir pastāvīga un veido valodas iekšējo semantisko formu, šīs nozīmes ir mentalingvistikas priekšmets. Aiz valodas semantikas robežām paliek nevis struktūra, bet izsakāmā ziņojuma konkrētais saturs.

Informatīvajām valodas nozīmēm ir šādi galvenie veidi:

1) loģiski valodiskās nozīmes. Parasti izdala loģiski gramatiskās nozīmes, kas konstatējamas visbiežāk formāli loģiskā un jēdzieniskā (aktuālā) teikumu dalījumā. Loģiski

7. att. Vārda nozīme un izsakāmā informācija

valodiskās nozīmes tiek konstatētas arī, analizējot leksiskās nozīmes un jēdziena kā domāšanas formas attieksmes, turklāt jēdziena apjoms un saturs ir tieši atkarīgs no vārda kā konkrētas leksiskās vienības daudznozīmības un lietošanas;

2) priekšmetiski jēdzieniskās (kognitīvās) nozīmes ir pirmām kārtām tās nozīmes, kuras valodas vārdu krājumā fiksētas kā konkrētas zināšanas par lietām un jēdzieniem, ko apzīmē ar norādošiem un priekšmetiski loģiskiem vārdiem. Tādas nozīmes ir arī gramatikā, kad tā izsaka, piemēram, vieliskumu, darāmo kārtu u. tml.;

3) emocionāli vērtējošās (subjektīvās) nozīmes konstatējamas starp leksiskajām un gramatiskajām nozīmēm;

4) stilistiskās (konotatīvās) nozīmes tiek izdalītas tāpēc, ka valoda ir ne tikai struktūra, kas apvieno dažādu līmeņu vienības, bet arī funkcionālo stilu struktūra. Turklāt konotatīvā semantika ir tieši saistīta ar dažādām sazināšanās formām, ar dažādiem komunikācijas iecirkņiem, stilistiskiem un situatīviem kontekstiem un runātāja (rakstītāja) īpatnībām.

Informatīvās nozīmes ir saistītas ne tikai ar valodas semantisko struktūru, bet ir izteiktas arī vārdos un teikumos. Tā vārda leksiskā nozīme satur jēdzienu, priekšstatu, vērtējumu, tas ir, runātāja attieksmi pret jēdzienu un priekšstatu, turklāt šī attieksme var būt racionāla un emocionāla. Leksiskās nozīmes semantiskās struktūras komponentu savstarpējās attieksmes, kā arī to attieksmes pret vārda kultūrvēsturisko saturu ir dažādas. Konkrētā runā, kontekstā var aktualizēt jebkuru komponentu; valodas vārdu krājumā, vārdu leksiskajās nozīmēs notiek leksiskās nozīmes specializācija.

Piemēram, historismā priekšplānā izvirzās tā kultūrvēsturiskais un jēdzieniskais komponents, turpretī arhaismā priekšplānā nostājas tā simboliskais, vērtējuma un stilistiskais komponents. Terminā, piemēram, *fonēma*, *integrālis*, *hēlijs*, leksiskā nozīme ir orientēta pirmām kārtām uz jēdziena apzīmēšanu, retāk tā satur arī priekšstatu, kas motivē šo jēdzienu, un vērtējumu. Vārdi *высочка*, *вьюн* (par cilvēku) satur pirmām kārtām tēlu, priekšstatu, turpretī *вояка*, *расчудесный*, *лицезреть* ir galvenokārt vērtējuma vārdi, un tajos izdalās vārda satura vērtējuma un stilistiskie komponenti, kas arī rada šo vārdu semantisko specializāciju, ko noteikusi komunikatīvā funkcija.

Tiešās un pārnestās nozīmes

Valodas nozīmēm ir īpatnējs tas, ka valodas vienību, kategoriju un modeļu nozīmes var būt tiešas un pārnestas, strukturāli motivētas un nemitivētas, sistēmiskas un asistēmiskas. Tieši šīs valodas nozīmju īpašības dara valodu ne tikai iegaumējamu, bet arī apjēdzamu, nodrošina valodas semantikas elastību un spēju izteikt konkrētus ziņojumus. Vārdu daudznozīmība un gramatisko kategoriju

polifunkcionālums ir universāla katras dabiskās valodas īpašība, ko nosaka «pati tās daba un funkcijas sabiedrībā»¹.

Protams, valodā ir sastopami arī viennozīmīgi vārdi, un ne tikai starp terminiem. Tā, piemēram, mūsdienu krievu literārajā valodā viennozīmīgi ir vārdi графин 'karafe', лаванда 'lavanda', сметана 'skābs krējums'.

Vārda (arī viennozīmīga) katra nozīme ir nozīmes struktūru veidojošo semantisko pazīmju (sēmu) kopums. Piemēram, nozīme графин veidojas no vismaz trīs pazīmju apvienojuma: a) trauks (stikla), b) ar šauru, garu kaklu, c) ūdenim, vīnam u. tml. Šī apjomīgā nozīmes struktūra nodrošina vārda daudzveidīgu izmantošanu, aktualizējot kādu vienu nozīmes pazīmi, kaut arī precīzam nozīmes raksturojumam nepieciešamas visas semantiskās pazīmes. Tikai pazīmju kopums ļauj pazīt nosaukto jēdzienu. Vārda priekšmetiski jēdzieniskais piesaistījums dara to viennozīmīgu, lai gan arī viennozīmīgs vārds potenciāli spēj iegūt jaunas nozīmes.

Vārdam kā valodas vienībai ir īpatnējs tas, ka vārds runā var apzīmēt daudzus priekšmetus, parādības, īpašības. Vēsturiskās atbilstības gaitā vienā un tai pašā vārdā var nostiprināties atšķirīga priekšmetiski jēdzieniskā orientācija; vārds клѹст daudznozīmīgs, piemēram, vārdam лычина ir divas nozīmes, гудок — trīs nozīmes, голос — četras nozīmes. Daudznozīmīgu vārdu valodā ir vairāk nekā viennozīmīgu; daudznozīmīgas ir arī gramatiskās formas.

Daudznozīmīga vārda nozīmēm ir kopējs semantisks pamats: tās pieder pie vienas leksēmas un neveido divas patstāvīgas valodas vienības (izņemot gadījumus, kad polisēmijas sairšanas rezultātā rodas homonīmi). Šis daudznozīmīga vārda nozīmju saistījums ar kopēju leksēmu ir devis pamatu daudziem mūsdienu valodniekiem, sākot ar A. Smirņicki, daudznozīmīga vārda nozīmes uzskatīt par leksiski semantiskiem variantiem.

Daudznozīmīga vārda nozīmes ir savstarpēji saistītas un semantiski atvasināmas kā viena un tā paša vārda tiešās un pārnestās nozīmes. Tiešajai nozīmei ir primāra, tieša priekšmetiski jēdzieniskā orientācija, piemēram, vārds *galva* apzīmē cilvēka vai dzīvnieka ķermeņa daļu, bet пышка — mīkstu, apaļu bulciņu.

Tiešā nozīme var būt motivēta un nemotivēta. Vārda nozīme ir nemotivēta tad, ja vārda izcelšanās nav skaidra (sal. vārdu *galva*) un vārda nozīmes un skaniskā sastāva sakars tradicionāli pastāv kā pieskares asociatīvais sakars. Motivēta tiešā nozīme ir tad, ja ir skaidra vārda darināšana un vārddarināšanas nozīme, kas ir saglabājusī nominācijas virzienu un pazīmi, kura ir

¹ Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? — Вопросы языкознания, 1972, № 1, с. 23.

nosaukuma pamatā. Tā, piemēram, vārda пышка nozīmi motivē vārds пышный.

Vārda pārnestā nozīme vienmēr ir motivēta un semantiski atvasināta no tiešās nozīmes. Tātad pārnestajai nozīmei ir sekundāra priekšmetiski jēdzieniskā orientācija (apzīmē ne to priekšmetu, parādību, īpašību, ko tiešā nozīme) un sakars ar tiešo nozīmi, uz kuras pamatā pārnestā nozīme radusies. Tā, piemēram, kad apaļu sieru sauc par *siera galvu*, tad salīdzina priekšmetus, atklājot tajos līdzību; kad sarunvalodā tuklu bērnu apzīmē ar vārdu пышка, tad neveido jaunu vārdu, bet izmanto vārda пышка pārnesto nozīmi. Divkārstās motivācijas dēļ nosaukums kļūst spilgts, uzskatāmi tēlainis.

Pārnesto nozīmju veidošana notiek pēc īpašiem semantikas likumiem, saistot valodas semantiku ar domāšanu. «Metafora,» rakstīja P. Lafargs, «ir viens no galvenajiem ceļiem, pa kuriem abstrakcija iekļūst cilvēka galvā.»¹ Svarīgi atzīmēt arī to, ka pārnestās nozīmes, ja tās saglabā savu motivāciju, ir aktīvs domas izteikšanas līdzeklis, kā arī lasītāja un klausītāja ietekmēšanas līdzeklis. Tas sevišķi spilgti izpaužas vārdu pārnesto nozīmju lietojumā kontekstā.

Valodas nozīmju apjomīgā struktūra, kā arī pārnestās nozīmes dara valodas vienību semantiku ļoti mobilu, spējīgu pārgrupēt savas semantiskās pazīmes, ja jāizsaka un jāpārveda konkrēti ziņojumi vai jāiekļaujas kontekstā.

26. §. VALODAS ATSPUGUĻOŠANAS FUNKCIJA

Valodas vienību semantiskā puse veic atspoguļošanu. Valodas zināšanas, valodiskā domāšana pēc savas gnozeoloģiskās dabas neatšķiras no citām zināšanām. Valodas nozīmes atšķiras no jēdzieniem un priekšstatiem, spriedumiem un slēdzieniem, kas radušies vērojuma un domāšanas tiešo operāciju rezultātā, ar to, ka valodas nozīmes ir atsvešināta domāšana. Razdamās vēsturiskās attīstības gaitā, valodas vienību nozīmes ir pārvērtušās par tipveida zināšanām, kas ir pazīstamas visiem konkrētajā valodā runājošajiem un ko izmanto kā konkrētas domas noformēšanas un izteikšanas līdzekli.

Formālās un saturiskās nozīmes

Nozīmes, kas fiksētas valodas vienībās, ir līdzīgas loģisko formu un likumu nozīmēm jau ar to, ka tās ir kategoriālas, klasificējošas un vispārīgas. «Sajūtas rāda realitāti; doma un vārds — vispārīgo.»²

¹ Лафарг П. Соч.: Т. 3. — М.; Л., 1931, с. 51.

² Лейнins V. I. Raksti, 38. sēj., 252. lpp.

Taču domāšanas vispārinošā funkcija būtiski atšķiras no valodas vispārinošās funkcijas, loģiskā formalizācija — no valodiskās formalizācijas. Domāšanas operāciju mērķis ir īstenības izziņa un patiesības atklāšana, bet valodas operāciju mērķis ir domas, jūtu un gribas izpausmju veidošana, to precīza un izteiksmīga izteikšana. Domāšanas un izziņas loģiskās formas ir vispārcilvēciskas, valodas formas — nacionālas. Valodas nozīmes ir tautai vispārzināmas, bez tām nav iespējama ne ziņojuma saprašana, ne tā izteikšana.

Tā kā valodas nozīmes ir atsvešināta domāšana un pati šī atsvešināšanās ir selektīva (izvēles) rakstura, visas valodas nozīmes nav vienādi aktuālas domu izteikšanai un pārvadei. Zināšanas, kas atspoguļotas valodā, un zināšanas, ko izsaka ar valodu, nav viens un tas pats. Pēc aktualuma ziņojumu izteikšanā un pārvadē valodas nozīmes iedala formālās un saturiskās nozīmēs.

Valodas formālās nozīmes organizē domas formu un izsacījuma struktūru, lai tas būtu saprotams, bet valodas saturiskās nozīmes organizē konkrēto domu ziņojuma, jaunu zināšanu izteikšanai un pārvadei. Formālais un saturiskais dažādā pakāpē izpaužas visos valodas nozīmju veidos.

Tā, piemēram, dzimtes nozīme var būt formāla (стол, чёрный, лежал u. tml.) un saturiska (писатель, рабочий, петух u. tml.). Salīdzinot frāzes Он человек! un Он хороший человек, redzam, ka vārda человек leksiskā nozīme pirmajā gadījumā ir saturiska, bet otrajā — formāla, tā nepieciešama parasta teikuma izveidošanai. Dzejoļa rindā Вечер черные брови насопил (S. Jeseņins) daudzas valodas nozīmes ir formālas: gan daudzskaitlis, gan darbības vārda formas skaitlis un dzimte, gan vārda вечер nozīme — 'dienakts daļa pirms nakts iestāšanās'. Turpretī ar abstraktas nozīmes lietvārdu izteiktā jēdziena personifikācija padara aktuālu un saturisku ar pārejošu darbības vārdu izteiktās darbības nozīmi, kā arī pārejo vārdu leksiskās nozīmes, turklāt poētiskā vārdkopa черные брови tiek lietota kopā ar dialektismu насопить (нахмурить vai насупить vietā).

Valodas nozīmju formālums un saturiskums, kā redzams no piemēriem, izpaužas gan pašā valodā, gan tās lietošanā, gan kontekstu veidošanā, kur notiek valodas nozīmju pārveidošana.

Valodas vienības un konteksts

Valodas vienībām (vārdam, vārdformai, teikuma modelim) ir sava nozīme. Šo nozīmi izsaka valodas vienību struktūra, to attieksmes atsevišķos valodas līmeņos, dažādu valodas līmeņu, vārdformas un leksēmas, vārda un teikuma mijiedarbība. Taču valodas lietojumam raksturīga ne tikai valodas vienību nozīmju realizācija un aktualizācija, to reproducēšana runā, kontekstā, bet arī kontekstuālo nozīmju rašanās.

Termins «konteksts» mūsdienu valodniecībā tiek lietots ļoti plaši, ar to apzīmē trejādas parādības: 1) vārdisko kontekstu; 2) runas situāciju (konsituāciju) — sazināšanās apstākļus, runas un vārdiskā konteksta apstākļus; 3) kultūras kontekstu — vārdiskā konteksta interpretācijas apstākļus, tautas vārdisko un kontensīvo kultūru. Visi šie aspekti ir svarīgi, lai saprastu runātāju runu, izsakāmo saturu; tie ir savstarpēji saistīti. Tomēr galvenā ir konteksta izpratne vārda šaurākā nozīmē, tas ir, konteksta kā vārdiskā konteksta izpratne.

Vārdiskais konteksts ir pretstats valodai un runas situācijai, kā arī kultūras kontekstam. Vārdiskais konteksts kā semantiska un lineāra parādība ir satura ziņā pabeigts rakstu vai runas valodas fragments, kura robežās var saprast katras tajā ietilpstošās valodas vienības nozīmi. Valodas vienības ir konteksta daļas un tai pašā laikā kontekstu veidojošas vienības.

Kontekstu veidojošās vienības ir potenciāli patstāvīgas valodas vienības, kas var būt par komunikācijas vienībām. Piemēram, fonēmām un morfēmām ir sintagmātiskas īpašības, bet tās neveido kontekstu; konteksts gan var tās pārvērst par teksta vārdiem (Наши русские т и д принадлежат к собственно зубным согласным; Образования с -ня иногда имеют презрительно-просторечный оттенок: матросня, солдатня). Tātad te redzam nevis funkcionēšanas kontekstu, bet rašanās kontekstu.

Konteksts nav arī valodas vienību sintagmātiskā struktūra. Tā учитель ir vārds, tas ir, valodas vienība, nevis pastāvīgs vai mainīgs celma учи- vai piedēkļa -тель konteksts; бить баклуши ir frazeoloģisms (valodas vienība), nevis pastāvīgs vai mainīgs vārda баклуши vai бить контекsts. Konteksts ir valodas vienību un to kontekstuālo variantu funkcionēšanas un rašanās apstākļi.

Kontekstu veidojošās vienības ir tādas valodas vienības kā vārds un teikums, frazeoloģisms, vārdforma un vārdsavienojums. Parasti izšķir divus semantisko kontekstu tipus: leksiski semantisko kontekstu un semantiski sintaktisko kontekstu, ko dažkārt sauc arī par gramatisko kontekstu, jo tas ietver vārdformu un vārdšķiru funkcionēšanu.

Leksiski semantiskais konteksts rodas tad, ja kontekstu veido un ar kontekstu tiek interpretēta leksēma vai frazeoloģisms. Par leksēmas kontekstu var būt vārdsavienojums, teikums, salikts sintaktisks veselums. Tā, piemēram, īpašības vārds *dziļš* savienojumā ar vārdiem *upe*, *ezers*, *grava* u. tml. realizē nozīmi 'tāds, kam ir samērā liels ievirzījums kur iekšā; pretstats: sekls', bet savienojumā ar vārdiem *klusums*, *miers*, *krēsla* u. tml. — nozīmi 'tāds, kas izpaužas ļoti pilnīgi'.¹ Daiļliteratūras tekstos sakari starp vār-

¹ Sk.: Latviešu literārās valodas vārdnīca: 2. sēj. — R., 1973, 451.—452. lpp. (Tulk. piez.)

diem var realizēties tālu ārpus teikumiem un saliktiem sintaktiskiem veselumiem, aužoties cauri visam sacerējumam, kas tādā gadījumā kļūst par vārda plašāko kontekstu.

Sintaktisko kontekstu mūsdienu zinātnē saprot divējādi. Saskaņā ar leksiski semantisko viedokli, ko iedibinājis A. Potebņa, par kontekstu sauc sintaktisko (teikuma un vārdsavienojuma) modeļu leksisko un jēdzienisko saturu; te pieder arī gramatisko formu pārnesto vai individuālo nozīmju pētišana. V. Vinogradovs, piemēram, par tādu nozīmi, kas izriet no sintaktiskā konteksta, uzskatīja pavēles izteiksmes formas lietojumu, lai izteiktu sašutuma un protesta niansi [Девица платок уронила — ты подними, она входит — ты вставай и давай ей стул, уходит — ты провожай (A. Čehovs)].

Saskaņā ar semantiski sintaktisko viedokli, ko pirmie pamatojuši Ļ. Jakubinskis un N. Pospelovs un kas plaši izplatīts padomju valodniecībā, konteksta sintakses priekšmets ir salikts sintaktisks veselums. Salikts sintaktisks veselums kā konteksta sintakses pamatvienība ir vienkāršu un saliktu teikumu apvienojums lielākā sintaktiski dalāmā vienībā, kas izdalāma pirmām kārtām uz semantiska un komunikatīva pamata. Ir divi galvenie salikta sintaktiska veseluma tipi — monoloģiskā runa un dialogiskā runa; īpašu vietu ieņem saliktie sintaktiskie veselumi ar citrunu — tiešo, netiešo un noģiedamo runu.

Tādējādi valodas atspoguļošanas funkcija izpaužas ne tikai valodas nozīmju kontekstuālajā nosacītībā, bet arī pašu valodas nozīmju atspoguļotājdabā.

Valodas relatīvuma teorija

Tā kā valodas forma ir stabila, bet valodas nozīmes ir selektīvas un formālas, vienu un to pašu ārpusvalodas saturu vienas valodas runātāji izsaka dažādi, un tas dažādi atspoguļojas arī valodas iekšējā (semantiskajā) formā.

Ir atklātas un aprakstītas daudzu valodu satura īpatnības, arī valodas semantikas atkarība no idioetniskiem, ideoloģiskiem (šķiru) un stilu (kultūras) faktoriem. Tā V. Humbolts rakstīja par valodas iekšējās formas un «tautas gara» sakaru; K. Foslers un N. Marrs uzskatīja valodu par virsbūvi, kas saistīta ar ideoloģiju un kultūru kā ideoloģisku veidojumu; Dž. Fērss un D. Haimss runāja par valodas semantikas atkarību no kultūras konteksta un funkcionālajiem stiliem.

Dažādo valodu semantiskās struktūras atšķirības tika absolūtizētas, kad V. Humbolta sekotājs L. Veisgerbers atzina valodu par

īpašu pasaules skatījumu, par trešo spēku, kas vada cilvēkus, un E. Sepīra sekotājs B. Vorfs izvirzīja valodas relatīvuma teoriju.¹

Vērodams vārdu ietekmi uz cilvēku izturēšanos, B. Vorfs, piemēram, pamanīja, ka pie benzīna cisternu noliktavas cilvēki izturas ļoti piesardzīgi, bet pie noliktavas ar uzrakstu «Tukšas benzīna cisternas» viņi ir nepietiekami uzmanīgi: smēķē un pat nomet smēķu galus. Taču šīs «tukšās» cisternas var būt vēl bīstamākas, jo tajās ir viegli uzliesmojoši izgarojumi.² Uz savu vērojumu pamata B. Vorfs secināja, ka cilvēki pakļaujas «vārdu tirānijai», jo viņu izturēšanās vispārīgās formulas nosaka tīri valodiski faktori. Tālākā angļu valodas salīdzināšana ar hopi valodu noveda B. Vorfu pie vēl kategoriskāka secinājuma, ka gramatikas modeļi izskaidro īstenību, ka, piemēram, Nūtona telpas, laika un matērijas jēdzieni izriet nevis no pieredzes, bet no kultūras un valodas.

Valodas relatīvuma teorijai, kas identificē valodas semantikas struktūru ar domāšanas un kultūras struktūru, nav filozofiska pamata, jo B. Vorfs pārspilē valodas lomu, uzskatīdams, ka valoda ar īstenību ir saistīta tieši, bez domāšanas starpniecības, un aplūkodams valodas nozīmes kā konkrētās tautas zināšanas. Tas ir aplami tāpēc, ka valodas nozīmes ir formālas un valodu struktūras, gramatikas un vārdu krājuma atšķirība netraucē dažādās valodās izteikt vienu un to pašu konkrēto saturu.

E. Sepīra un B. Vorfa hipotēzes nepamatotību pierāda arī tas, ka «saturis, ko izsaka runas procesā, nepavisam nav vienkārša izmantoto valodas vienību summa. Kaut arī dažādu valodu atbilstošo vienību saturiskā puse būtiski atšķiras, vienu un to pašu saturu var adekvāti izteikt ar jebkuras valodas līdzekļiem, par ko liecina iespēja tulkot no vienas valodas otrā . . . Tieši tas, ka nesakrīt runas un tajā izmantojamo valodas vienību saturiskā puse un tāpēc domāšana vienmēr var sniegties pāri valodas vienību satura robežām, ļauj domāšanai ietekmēt valodas vienību saturisko pusi, to veidošanos un attīstību.»³

To, ka B. Vorfs pārspilē valodas ietekmi uz cilvēku izturēšanos, pierāda arī tas, ka cilvēku runas darbībai ir ne tikai psiholoģisks un semiotisks, bet arī sociāls raksturs. Nav pareizi valodu idioetniskās īpatnības uzskatīt par kāda garīga pirmsākuma izpausmi: tās ir ar tautas vēsturi saistītās valodas vēsturiskās attīstības rezultāts.

¹ Sk.: Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. — Новое в лингвистике, вып. 1.

² Sk.: Новое в лингвистике, вып. 1, с. 136.

³ Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. — М., 1971, с. 230—231.

BIBLIOGRĀFIJA

- Общее языкознание. — М., 1970, с. 376—418.
- Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. — М., 1971. Язык и мышление. — М., 1967.
- Колшанский Г. В. Логика и структура языка. — М., 1965.
- Савченко А. Н. Часть речи и категории мышления. — Ростов-на-Дону, 1959.
- Чесноков П. В. Логическая фраза и предложение. — Ростов-на-Дону, 1959.
- Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. — М.; Л., 1965.
- Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. — М., 1975.
- Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. — М., 1968, с. 36—69.
- Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. — Л., 1972, с. 3—20, 95—216.

10. nodaļa

VALODA UN SABIEDRĪBA

Valodas un sabiedrības sakars ir nenoliedzams: valoda pastāv tikai sabiedrībā, sabiedrība nevar pastāvēt un attīstīties bez valodas. Valoda, kas pārstāj funkcionēt un attīstīties, ir mirusi valoda: tā saglabājas tikai kā zinātniskas pētišanas un pagātnes izziņas priekšmets. Valodas un sabiedrības antinomijai ir nosacīts, pētniecisks raksturs.

Kaut gan valodas īpašības tieši neatspoguļo ne sabiedrības struktūru, ne tās funkcionēšanas un attīstības likumus, ne tos uzdevumus un mērķus, ko sabiedrība sev izvirza un risina konkrētā periodā, — kaut valoda ir relatīvi patstāvīga, viens no galvenajiem valodas teorijas uzdevumiem ir pētīt valodas sakarus ar sabiedrību, valodas sociālo nosacītību un sociālās funkcijas.

Valodas socioloģija jeb sociolingvistika¹ ir viena no galvenajām teorētiskās valodniecības daļām, kas ietekmē valodas politiku un kam ir tiešs sakars ar praksi — ar valodas celtniecību.

27. §. VALODA UN RUNAS DARBĪBA

Runas darbības jēdziens ir tik svarīgs, ka daži zinātnieki (pie-mēram, psiholingvistikas piekritēji) uzskata valodu par runas

¹ Terminu «sociolingvistika» pirmoreiz lietoja 1952. gadā amerikāņu zinātnieks H. Karijs, lai gan valodas socioloģija tad jau pastāvēja.

darbības daļu. Tas ir pareizi tikai tai ziņā, ka valoda nepastāv pati par sevi kā abstrakta ideja, bet ir cilvēku darbības rezultāts un komponents. Runas darbībai ir divas puses — individuāli psihiskā un objektīvi sociālā puse.

Runas akts un runas psihofiziskie mehānismi

Runas darbība ir pirmām kārtām cilvēku savstarpējās sazināšanās akts, komunikācijas akts. Shematiski to var attēlot kā divu runātāju savstarpējās attieksmes vai kā raidītāja un uztvērēja savstarpējās attieksmes, tas ir, kā sakaru kanālu. Runātāja (adresanta) un sarunas partnera (adresāta) savstarpējās attieksmes prasa, lai starp viņiem tiktu nodibināts kontakts. Tāpēc komunikācijas aktu nosaka kopējs konteksts un runas situācija, kopēja valoda (kods, kā to sauc sakaru teorijā) un individuāli ziņojumi (dažkārt saka — ziņojuma tēma). Tātad komunikācijas akts ir sarežģīts, tas ietver ne tikai runātāju savstarpējās attieksmes, bet arī runas situācijas, valodas un izsakāmās informācijas uztveri.

Komunikācijas aktam parasti ir mutiska vai rakstiska dialoga forma. Kolektīva runa ir paplašināts runas akts, bet monologs — sašaurināts runas akts.

Komunikācija kā runātāju runas darbības izpausme prasa runas radišanu un uztveri, kas ir runas psihofizioloģiskie mehānismi, kurus psiholoģijā, fizioloģijā un psiholingvistikā sauc arī par valodas spēju.¹

No psihofizioloģiskā viedokļa valodiskā darbība ir mērķtiecīga un kompleksa, tā notiek vairākos līmeņos. Runas darbības mērķtiecība izpaužas runātāja aktivitātē. Viņa runas darbība nav organisma pasīva pielāgošanās apkārtējai videi, bet ir — I. Pavlova formulējumā — «apsteigu atspoguļošanas» process.

Runas darbības vairāklīmeņu statuss izsaka tās sarežģīto un daudzveidīgo raksturu, savstarpēji saistīto un noteiktā secībā darbošos dinamisko stereotipu sistēmu. Ir četri galvenie runas radišanas līmeņi — motivācijas, semantiskais, gramatiskais un fonētiskais līmenis.

Motivācijas līmenis sagatavo: tas, tēlaini izsakoties, noskaņo runātāju uz noteiktu izsacījuma vilni, kas aptver komunikatīvo mērķtiecību, runas stilu un izsacījuma vispārīgo saturu. Tas nodrošina ne tikai runas radišanu, bet arī tās uztveri, jo klausītājs uztver šo noskaņojumu.

Runas radišanas semantiskais un gramatiskais līmenis ir savstarpēji cieši saistīti, un pagaidām ir grūti noteikt to secību. Tā N. Homskis domā, ka semantika sākas ar loģisko karkasu, ar «stumbra»

¹ Sk.: *Общее языкознание*. — М., 1970, с. 314—375.

izvēli teikuma struktūras izvērsuma kokam; L. Vigotskis uzskata, ka viss sākas ar leksēmu izvēli un to asociatīvo sakaru nodibināšanu, jo iekšējai runai ir raksturīgs jēgas pārsvars pār nozīmi, jēgu sinkrētisms un to sintagmātiskā mijiedarbība.

Runas radīšanas **semantiskais** līmenis iemieso vispārināšanas un sazināšanās vienību. Jēga rodas mijiedarbībā starp vārdu un izsacījumu priekšmetiski jēdzienisko atbilstību, no vienas puses, un runātāja motīviem un mērķiem, no otras puses. Tā rezultātā runātājs izvēlas vārdu un konstrukciju semantiskos variantus, kas ir aktuāli pārvadāmās informācijas, runātāja konkrētās domas izteikšanai (tam īpašu uzmanību pievērša A. Potebņa).

Runas radīšanas **gramatiskais** līmenis ir izsacījuma jēgas noformēšana saskaņā ar gramatiskajām formām un runātāju zināšanām, turklāt runas radīšanas procesa rezultātam jāapmierina arī runas uztvere (ja radītais runas nogriezis ir noteikta garuma).

Runas radīšanas **fonētiskais** līmenis ir tādu fonēmu artikulācija, kuras nodrošina vārdu semantisko identitāti un skaņu struktūru atšķirību, kā arī zilbju veidošana. Tas rada fonētiskā runas mehānisma «statiskā» un «dinamiskā» komponenta vienību. «Bez statiskajiem elementiem runa zaudētu nozīmes šķirēju funkciju, bet bez zilbes dinamikas tā vienkārši nevar realizēties skaņu izrunā.»¹

Runas darbības sociālā daba

Runas aktam un runātāja valodas spējai ir sava psihofiziskā puse. Taču tas nenozīmē, ka runas darbība ir individuāla, tā ir sociāla parādība pēc savas būtības un nosacītības.

Runas akta un runas darbības sociālā nosacītība izpaužas prasībā pēc visiem runātājiem vai runātāju grupām kopējām tipiskām runas situācijām un kultūras konteksta.

Jāpiebilst arī, ka valodas lietotājs apgūst tās gramatisko uzbūvi un vārdu krājumu. Šī apgūšana ir sociāli nosacīta un nekad nebeidzas, īpaši vārdu jomā, jo nemitīgi notiek pasīvā vārdu krājuma un vārdu nozīmju papildināšana, pasīvās leksikas pārvēršanās aktīvajā. Tāpēc runas akta un runātāja runas darbības obligāts komponents ir reālā valoda un informācijas satura vispārīgā struktūra, kas ir sociālas, jo pieder sabiedrībai. Mikrolingvistisko (formāli struktūrālo un psiholingvistisko) pētījumu aprobežotība izpaužas tur, ka šie pētījumi runātāju rāda kā ideālu valodas lietotāju, kas dzīvo viendabīgā cilvēku kolektīvā un ir saistīts ar viendabīgu valodas tipu un stilu, tas ir, runas darbība tiek izolēta no reālās valodas, kas ir sarežģīta funkcionālo stilu struktūra (sk. 181. lpp.).

¹ Жинкин Н. И. Механизмы речи. — М., 1958, с. 348.

Runas akta un runas spējas sociālā daba izpaužas arī runātāja runas darbības aktivitātes sociālajā nosacītībā. Cilvēki runā nevis tāpēc, lai atveidotu valodu vai demonstrētu savas runas spējas, bet tāpēc, lai izteiktu ārpusvalodas informāciju. Viņi izmanto valodas līdzekļus savu domu, jūtu un gribas izteikšanai, un šī sociāli nosacītā informācija iedarbojas uz klausītāju (vai lasītāju).

Runas darbības sociālā daba izpaužas arī tur, ka runātāji nevar vienaldzīgi izturēties pret savu domu un jūtu izteikšanas formu, pret valodas normu saglabāšanu un pārveidošanu. Beidzot, runas darbības sociālo dabu pierāda arī tas, ka runas darbība ir cilvēka un visas sabiedrības sociālās darbības sastāvdaļa, jo cilvēkam un sabiedrībai valoda ir attīstības ierocis. Protams, valodas funkcionēšanu un attīstību sociālais faktors var ietekmēt mazāk apzināti (stihiski) vai vairāk apzināti — kā īpaša valodas politika un valodas celtniecība.

Runas akta un runas spējas komponenti var būt vairākas valodas; šajā gadījumā runas darbība kļūst sarežģītāka, bet tās būtība principiāli nemainās.

Divvalodība kā psihofiziska un sociāla parādība

Divvalodībai kā valodas funkcionēšanas un attīstības formai ir svarīga vieta valodniecības teorijā. Valodu kontakti, valodu sajaukšanās, to mijiedarbība ir viens no nepieciešamiem valodas attīstības nosacījumiem (sk. 193.—195. lpp.). Divvalodībai kā runas darbības faktam ir ne tikai individuāli psihisks, bet arī sociāli ideoloģisks raksturs.

Par divvalodību jeb bilingvismu sauc divu valodu prašanu¹. Valodu prasmes pakāpe ir dažāda; divvalodības augstākā pakāpe rodas tad, kad runātājs par dzimto atzīst otro valodu.

Divvalodīgi var būt ne tikai atsevišķi cilvēki, bet arī veselas tautas vai sabiedrības sociālie slāņi. Divvalodības formas un veidus nosaka tautu attīstības konkrētie vēsturiskie apstākļi, to sociālekoniskā un kultūrpolitiskā struktūra.

Kaut arī divvalodību ir pazinušas visas cilvēku sociālās kopības un vēsturiskie laikmeti, kā nozīmīga sabiedriski vēsturiska parādība tā pievērša sev uzmanību renesanses laikmetā, kad tika iepazītas jaunas valodas un radās literārās valodas ar īpašu uzdevumu (dievkalpojumi, valsts akti, zinātniskā darbība). Šīs valodas bija starptautiskas: austrumu tautām — arābu, persiešu, ķīniešu valoda,

¹ Cilvēku, kas prot divas valodas, sauc par bilingvu, bet cilvēku, kas prot vairākas valodas, — par poliglotu.

Rietumeiropā — latīņu valoda, vairākām slāvu tautām — baznīcslāvu valoda. Divvalodība bija sociāli ierobežota: divas valodas prata valdošo šķiru pārstāvji un profesionāļi (kulta kalpotāji, diplomāti, zinātnieki).

Mūsdienu pasaulē divvalodība ir izplatījies dziļāk un plašāk. Divvalodīga ir, piemēram, liela daļa Latīņamerikas iedzīvotāju; divvalodība ir izplatīta Beļģijā un Šveicē, Anglijā un Francijā. Tautas skaitīšanā 1940. gadā vairāk nekā 22 miljoni ASV pilsoņu, kas prot angļu valodu, par dzimto nosauca kādu citu valodu — franču, vācu, krievu, ukraiņu u. c. Divvalodība ir izplatīta Padomju Savienībā, kur ir izveidojušies jauna cilvēku sociālā kopība — padomju tauta.

Divvalodības vēstures un veidu pētīšana ļauj runāt par diviem tās tipiem — kontakta un nekontakta divvalodību. Kontakta divvalodība rodas divu tautu kopējas ikdienas dzīves apstākļos. Tā ir stabilāka, tiek pārmantota no paaudzes paaudzē un ir valodas pārmaiņu pamats valodu krustošanās procesā (sk. 194. lpp.). Kontakta divvalodība pastāv arī tad, kad rodas starpnacionālās sazināšanās valoda.

Nekontakta divvalodība izveidojas, ja citas tautas valodu apgūst, to īpaši mācoties. Tā angļu, spāņu, vācu, krievu, franču un citas starptautiskas nozīmes valodas mācās dažādu pasaules valstu skolās un īpašās mācību iestādēs. Divvalodīgi tad kļūst atsevišķi cilvēki un veselas sociālas grupas. Tātad jāšķir starpnacionālās sazināšanās valoda un starpnacionālās zinātnes, diplomātijas un kulta valodas.

Kā kontakta, tā nekontakta divvalodībai attīstībā un funkcionēšanā ir ne tikai individuāli psiholoģiskā, bet arī sociālā puse.

28. §. VALODA KĀ SOCIĀLI VĒSTURISKA NORMA

Katra valoda pastāv vienā vai otrā savas esamības formā kā konkrēti vēsturiska sociāla norma. Valodas normas jēdziens bija raksturīgs valodniecībai visos tās attīstības periodos; šis jēdziens saistījās ar dažādām koncepcijām un ieguva atšķirīgus terminoloģiskus apzīmējumus. Aleksandrijas gramatikas periodā tā bija koinē, XVII un XVIII gadsimtā — normatīvo gramatiku un skaidrojošo vārdnīcu idejas; XIX gadsimta valodniecībā normas problēma tika apspriesta kā vispārcilvēciskā (loģiskā), nacionālā un individuālā (psiholoģiskā) attieksmes; jaungramatiķi izvirzīja ūzusa jēdzienu, pretstatot to literārās normas mākslīgumam un runas akta individualitātei. Sevišķi aktuāla normas problēma kļuva XX gadsimta valodniecībā, kad to sāka pētīt, no vienas puses, sakarā ar valodas sistēmas realizācijas problēmu un, no otras puses, sakarā ar literāro valodu un runas kultūras pētīšanu.

Valodas sistēma un valodas norma

Mūsdienu teorijās valodas normu izsecina, to salīdzinot ar valodas sistēmu un runu. Ar valodas sistēmu saprot valodas strukturālās potences un tās abstrakto shēmu, bet ar valodas normu — šās struktūras shēmas iespēju realizāciju vienas vai otras valodas konkrētā vēsturiskā formā.

E. Koseriu, saprotot normu kā sistēmas vēsturisku kolektīvu realizāciju, rakstīja: «.. Norma nav tas, ko «var teikt», bet tas, kas jau «ir teikts» un kas pēc tradīcijas aplūkojamā sabiedrībā «tiek runāts». Sistēma aptver noteiktas valodas realizācijas ideālās formas, tas ir, attiecīgās valodiskās darbības tehniku un etalonus, turpretī normā ietilpst modeļi, kas ar šās tehnikas palīdzību un pēc šiem šabloniem vēsturiski jau realizēti. Tādējādi ar sistēmas starpniecību atklājas valodas dinamiskums, tas, kā valoda veidojas, un sakarā ar to valodas spēja iziet ārpus jau realizētā, turpretī norma atbilst valodas fiksācijai tradicionālās formās. Tieši šajā ziņā norma katrā momentā ir sistēmas sinhronisks («ārējs» un «iekšējs») līdzsvars.»¹

Valodas normai kā konkrētai vēsturiskai parādībai raksturīgas vismaz trīs īpašības — selektivitāte, stabilitāte (tradicionalitāte) un obligātums («pareizība»).

Valodas normas selektivitāte izpaužas tādējādi, ka katra valodas norma savā veidā realizē valodas sistēmas iespējas un atšķirīgi fiksē cilvēku izziņas darbību. Tieši šās īpatnības dēļ valodas norma spēj attīstīties un variēties. Selektivitāte dara valodas normu par sarežģītu, pretrunīgu un dinamisku parādību.

Tai pašā laikā valodas norma ir stabils veidojums. Tās stabilitāti rāda pirmām kārtām tas, ka norma visu attiecīgā valodas kolektīva locekļu apziņā un praksē izpaužas kā kaut kas kopīgs; pārmantota no paaudzes paaudzē, valodas norma apvieno dažādu laiku, vietu, sociālā stāvokļa, zināšanu līmeņa un garīgās attīstības runātāju valodisko darbību. Valodas normas stabilitāte parādās valodas tradīciju saglabāšanā un pakāpeniskā valodas kultūras attīstībā.

Valodas normas svarīgā loma runātāja runas darbībā dara valodas normu ne tikai par sociāli objektīvu parādību, bet arī par sociālu faktoru, kura nozīmi atzīst visi runātāji.

Valodas normas obligātums izriet nevis no valodas sistēmas iekšējām izpausmēm, bet no valodas sistēmai ārējām prasībām — vienu vai otru valodas faktu pieņemšanas. Viss, ko atzinusi sabiedrība, tiek uzskatīts ne tikai par obligātu, bet arī par pareizu.

¹ Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. — Новое в лингвистике, вып. 3, с. 175.

Norma kā konkrēti vēsturiska sociāla parādība prasa saglabāt sistēmiskos un asistēmiskos faktus (sk. 138.—140. lpp.), atzīt sistēmas realizācijas varianci un valodu mijiedarbības rezultātā radušās asistēmiskās parādības. Variantiskām valodas normas parādībām piemīt sekundāras atšķirības pazīmes — stilistiskas, teritoriālas un sociālas.

Valoda kā konkrēti vēsturiska norma pārvalda attiecīgās valodas lietotāju runu. Valodas norma vienmēr ir mijiedarbība starp valodu kā realizētu sistēmu un sazināšanās līdzekli un starp attiecīgās valodas lietotājiem, kas to sargā un ietekmē tās funkcionēšanu un attīstību.

Valodas norma ir stabilāko, tradicionālo, vēsturiski izraudzīto un sabiedrības praksē nostiprināto valodas sistēmas elementu kopums.

Valodas normas tipi

Tā kā valodas norma nostiprinās neviendabīgas sabiedrības praksē un valoda ir komunikatīvi polifunkcionāla, valodas norma nav vienota. Valoda veido dažādu normas veidu un tipu kā valodas pastāvēšanas un funkcionēšanas formu sistēmu. Galvenie valodas normas tipi ir ūzuss, literārā valoda un valodas stils.

Ūzuss ir elementāra valodas pastāvēšanas un funkcionēšanas forma, visu reālo valodas lietojumu kopums. Šis valodas paradums ir daudzveidīgs; pat nosacīti, mākslīgi izdalītā divu personu sazināšanās procesā ir nepieciešams kaut kas kopīgs un parasts, kas ļauj šīm personām valodu lietot.

Uzuālo normu var atrast dialektos un izloksnēs, sociālos dialektos un žargonos; tā ir raksturīga dažādām sarunvalodas formām — pilsētas un novadu koinē, dažādiem interdialektu veidiem. Uzuālo normu daudzveidība un mainīgums liecina par trim valodas dimensijām — vēsturisko (hronoloģisko), telpisko (areālo) un sociālo.

Literārā valoda¹ ir valodas pastāvēšanas un funkcionēšanas forma, īpaša veida ūzuss un norma. Literārā valoda ir tautas valodas apstrādāta forma un parauga forma. Tā kā literārā valoda salīdzinājumā ar citām valodas formām ir lielākā mērā tradicionāla

¹ Parālēli terminam «literārā valoda» šās valodas normas apzīmēšanai tiek izmantoti arī citi termini: «standartvaloda» (valodas standarts), «rakstu valoda» (vācu *Schriiftsprache*, čehu *spisovný jazyk*), «kultūras valoda» (kulturāla valoda, poļu *język kulturalny*), «kopīgā valoda» (franču *langue commun*, vācu *Gemeinsprache*), «visas tautas valoda», «visas nācijas valoda». Starp citu, ar terminu «visas tautas valoda» dažkārt apzīmē vienkāršās tautas valodu, sinonimizējot šo terminu ar terminu «vienkāršās tautas valoda». Visas tautas valodas augstākā forma ir literārā valoda.

un obligāta, tai ir lielāks funkcionālais, sociālais un hronoloģiskais apjoms nekā citām valodas normas izpausmēm. Literārā valoda ieņem centrālo vietu starp visām valodas pastāvēšanas un funkcionēšanas formām tāpēc, ka tās uzdevums ir apvienot sociālās kopības (tautības, nācijas, tautas) locekļus. Literārā norma ir mainīga, tās loma dažādos vēsturiskos apstākļos ir atšķirīga, taču tā vienmēr pārstāv kopīgo starp visām kādas valodas izpausmēm.

Literārajai valodai kā galvenajai normai ir raksturīgas šādas pazīmes:

1) tai ir rakstu forma, kas ir normalizēta un kodificēta; normalizēšanas un kodificēšanas procesi dažādām tautām un dažādos vēsturiskos apstākļos notiek atšķirīgi, bet tie noteikti pavada jebkuras literārās valodas veidošanos;

2) tā ir obligāta visiem attiecīgās valodas lietotājiem; literārā norma ir vispārēja: tā ir pretstats visiem attiecīgās valodas teritoriālajiem, sociālajiem un funkcionālajiem variantiem;

3) tā ir polifunkcionāla; literāro valodu izmanto visos komunikācijas iecirkņos, tāpēc tā ir stilistiski diferencēta.

Valodas polifunkcionalitāte un stilistiskā diferenciacija tieši izvirza jautājumu par valodas stiliem. Valodas stili ir valodas normas komunikatīvie un funkcionālie paveidi. Atšķirībā no dialektu ūzusa valodas stili ir ne tikai valodas paradums, bet arī tradīcija, kas fiksēta stilistikas rokasgrāmatās. Taču atšķirībā no literārās valodas normas stili nav tik vispārobligāti un kodificēti.

Valodas stili veidojas līdz ar valodas rakstu formas rašanos, sakarā ar grāmatu valodas un runas valodas, rakstu un runas pretstatījumu.

Funkcionālā atšķirība, strukturālās atšķirības starp literāro normu, valodas stiliem un dialektu runu radīja dzejas valodas, sarunvalodas un dialekta valodas jēdzienu¹. Tādā lietojumā termins «valoda» kļūst neprecīzs. Piemēram, izloksnēm un dialektiem ir atšķirības visos valodas struktūras komponentos, tā ka to kopējais pamats ir pētnieka radīta rekonstrukcija, nevis valodas realitāte (izloksnes un dialekti ir vienas valodas varianti). Tāpēc «dialekta valoda» u. tml. termini (ko lieto kopā ar tādiem terminiem kā «krievu valoda», «dzejas valoda») tikai maldina. Termina «valoda» lietojums šajos gadījumos nav precīzs (sk. 125.—126. lpp.).

¹ Šīs idejas attīstīja un attīsta Prāgas valodnieku pulciņa piekritēji. Krievu valodas materiālā terminus «dialekta valoda» un «sarunvaloda» izmanto R. Avanesovs un J. Zemskā (sk.: Русская диалектология/ Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. — М., 1964, с. 7—24; Земская Е. А. Русская разговорная речь. — Вопросы языкознания, 1971, № 5).

Ūzuss un valodas teritoriālā un sociālā noslāņošanās

Valodas normas variēšanos nosaka ne tikai laika faktors, bet arī sociālie apstākļi, kas iedarbojas gan tad, kad rodas un izplatās vienotā norma, gan tad, kad rodas un saglabājas vietējie (teritoriālie) un sociālie dialekti.

Vietējo izlokšņu un sociālo dialektu ūzusi, pilsētas koinē un interdialektu ūzusi atšķiras cits no cita pēc sociālā stāvokļa un uzdevuma, pēc strukturālā pilnīguma un pieļaujamās variānces. V. Žirmunskis, analizējot vietējo un sociālo dialektu attieksmes, rakstīja: «. Sociālie dialekti šķiru sabiedrības valodā veido it kā piramīdu, kas beidzas ar unificēto literārās valodas rakstu formu. Piramīdas pamatu (zemāko līmeni) veido vietējie dialekti, kuros atšķirības ir vislielākās un kuri pārstāv vislielāko sadrumstalotību; pusdialektos (vidējā līmenī) piramīda sašaurinās kā atšķirību svarīguma ziņā, tā arī diferencējošo pazīmju daudzuma ziņā; literārās valodas sarunas formā, kas ir vairāk vai mazāk unificēta (augstākajā līmenī), tuvināšanās ir vēl lielāka, bet unifikācijas procesu nepabeigtības dēļ piramīda paliek nošķelta un sakrišanas punkts (vispārnacionālā «norma») ir drīzāk ideāls augstākais jēdziens nekā realizēta īstenošana.»¹ Jāpiebilst, ka vispārnacionālā norma ir ideāla drīzāk tajā ziņā, ka tā ir variantiska (funkcionāli un hronoloģiski) un ir konkrēti vēsturiska parādība, kas pastāvīgi attīstās.

Teritoriālo un sociālo variantu tuvība nav apstrīdama. Teritoriālos dialektos ir ievērojams profesionālās leksikas slānis, kas atspoguļo vietējo iedzīvotāju nodarbošanos. Tieši tas dod pamatu runāt par divu tipu dialektiem — teritoriālajiem un sociālajiem. Taču starp tiem ir būtiskas atšķirības: teritoriālie dialekti aptver visus kādas vietas iedzīvotājus, tiem ir savdabīga leksika, fonētika un gramatika, turpretī sociālie dialekti aptver šauru sociālo sfēru, un tie ir savdabīgi galvenokārt leksikas ziņā.

Valodas sociālā daba izpaužas arī, no vienas puses, valodas sociālajā un speciālajā lietojumā un, no otras puses, valodas sociālajā diferenciacijā.

Valodas lietojuma sociālo dabu raksturo pirmām kārtām literārās normas izplatīšanās, kas ir tieši saistīta ar sabiedrības sociālekonomisko un kultūrpolitisko attīstību, kā arī ar to, ka ir radušās starptautiskas valodas, kas kalpo īpašiem uzdevumiem, — zinātnes valodas (šajā funkcijā izmantoja, piemēram, sanskritu, latīņu, arābu valodu) un kulta valodas (kristiānismā izmantoja un izmanto, piemēram, latīņu, sengrieķu un baznīcslāvu valodu).

¹ Жирмунский В. М. Марксизм и социальная лингвистика. — В кн.: Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969, с. 21.

Valodas sociālā diferenciacija izpaužas valodas sociālajos variantos, kas atšķiras īpaši vārdu krājuma ziņā un ir raksturīgi atsevišķām sociālām grupām, kārtām un šķirām. Visvairāk ir izpētīti tādi valodas sociālie varianti kā profesionālās «valodas», žargoni un argo.

Profesionālās «valodas» nav valodas vārda tiešā nozīmē; tās ir profesionālās leksikas sistēmas, ko lieto noteiktas nodarbošanās un amatu pārstāvji, piemēram, zvejnieki, mednieki, kurpnieki utt. Profesionālā leksika izsaka vienu vai otru iedzīvotāju grupu praktisko darbību, rādot noteiktu teritoriju un profesiju ekonomisko noslēgtību. Tā V. I. Leņins, atzīmējot trīs pauninieku valodas nozarojumus, ko lieto Vladimiras, Kostromas un Nižņijnovgorodas guberņā, arī Krasnojes ciemā, rakstīja: «Interesanti šeit pieminēt Krasnojes ciema iedzīvotāju īpatnējo žargonu; tā ir raksturīga pazīme teritoriālai noslēgtībai, kas piemīt manufaktūrai. . . Tikai mašinizētā lielindustrija pilnīgi sagrauj sabiedrisko sakaru novadniecisko raksturu un aizstāj tos ar nacionāliem (un internacionāliem) sakariem.»¹

Mūsdienu valodās ir vērojama zinātniski tehniskās terminoloģijas iekļaušanās literārajā valodā, valodas «profesionalizācija». Līdz ar profesionālo dialektu parādīšanos profesionālu specializāciju var iegūt arī atsevišķas valodas, taču tāda specializācija realizējas uz dažāda fonētiskā un gramatiskā pamata un atspoguļo valodu sociālo selektivitāti.

Žargoni rodas sociālās grupās, kurās cilvēkus saista ne tikai ražošanas intereses, bet arī kopīga laika pavadīšana (dienests armijā, mācības, sporta nodarbības u. tml.). Atšķirībā no profesionālajām leksikas sistēmām, kas radušās ražošanas nepieciešamības dēļ, žargona leksika parasti atkārtoti nosauc to, kas jau nosaukts kopīgajā tautas valodā. Tā mūsdienu studentu slengs sastāv no profesionālās un sadzīves leksikas vārdu pārveidojumiem, piemēram, шпоры — шпаргалка 'špikeris', удочка — удовлетворительно 'armierinoši', столкнуть — сдать 'nokārtot (eksāmenu vai ieskaiti)'.

Žargona raksturs ir tā sauktajām šķiru valodām — muižnieku, tirgotāju u. tml. valodai. Krievu muižnieku žargons, kas radās XVIII gs. beigās, bija maisījums no krievu un franču vārdiem, kuriem bija piešķirtas citas nozīmes un kuru izruna atšķirās no literārās šo vārdu izrunas. Šķiru žargonus un valodas šķirisko žargonizāciju nevajag sajaukt ar valodas, tās literārās normas šķirisku izmantojumu. Tā XI—XIII gadsimtā Anglijā, ko bija iekarojuši normaņi, par «muižnieku valodu» kļuva franču valoda, kurā runāja galmā, bet vienkāršā tauta runāja angļiski.

Argo ir sabiedrības deklasēto elementu žargoni. Piemēram, zagļu argo, kas liecina par valodisku izolēšanos, par slepenvalodu, ietver vārdus un izteicienus, kas saistīti ar zagšanu un zagļu dzīvi (шир-

¹ Leņins V. I. Raksti, 3. sēj., 342. lpp.

мач 'kabatzaglis', банщик 'staciju zaglis', майданщик 'vilcienu zaglis', скокарь 'dzīvokļu zaglis' u. tml.), kā arī lamuvārdus un eifēmismus; tajā izplatīta izkropļota vārdu izruna, piemēram, miksta šņāceņu izruna.

Runas sociālajiem variantiem ir ne tikai teritoriāls piesaistījums; tie ir arī funkcionāli stilistiski veidojumi ierobežotiem komunikācijas iecirkņiem un apkalpo šauras sazināšanās sfēras.

Literārā valoda un tās stili

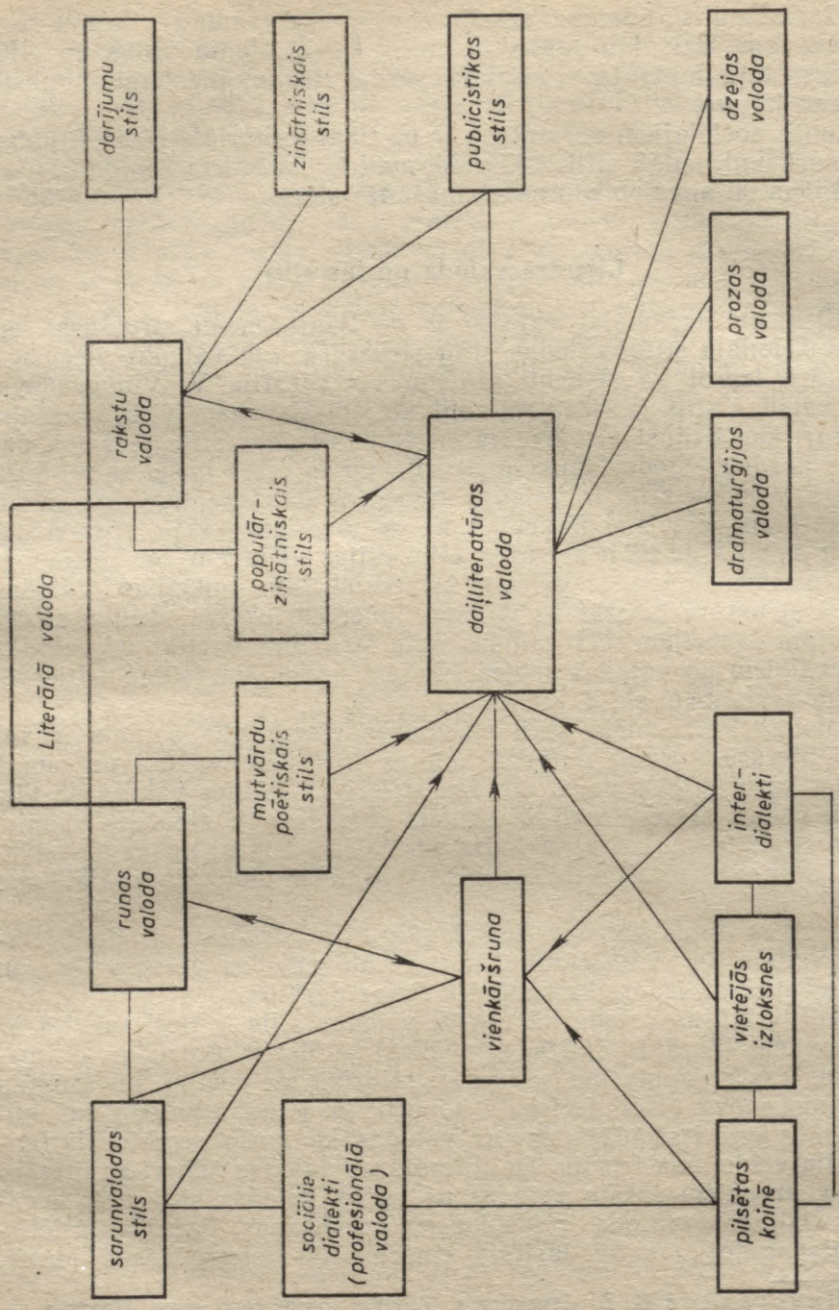
Mūsdienu nacionālai valodai ir ne tikai līmeņu struktūra, bet arī funkcionālo stilu, valodas stilu struktūra. «Ja valodas vispārīgo struktūru izprot kā sistēmu sistēmu...» rakstīja V. Vinogradovs, «tad valodas stils ir viena no konkrētajām sistēmām (jeb apakšsistēmām), kas ietilpst vispārīgajā sistēmā. Valodas stila jēdzienu pamatos nosaka valodas funkciju teorija un to reālā nošķiršana. Šajā aspektā valodas stils ir valodas funkcijas daudzveidīgo izpausmju strukturālais veidols.»¹ Jāpiebilst, ka valodas funkcionālo stilu struktūra ir saistīta ne tikai ar runas ekspresijas likumiem, bet arī ar valodas normas tipiem, ar valodas sabiedriskajām funkcijām. Valodas līmeņu struktūra balstās uz valodas līmeņiem un tās vienību strukturālajām funkcijām, bet valodas stilu struktūra balstās uz valodas normu tipiem un valodas sabiedriskajām funkcijām (vienu no iespējamajiem variantiem sk. 8. att.).

Valodas funkcionālo stilu struktūras vienojošais pamats ir valodas literārā norma; galvenās sfēras ir rakstu valoda un runas valoda, kuru galējos polos atrodas attiecīgi zinātnes valoda un vietējā izloksne. Galējie poli ir saistīti ar mākslīgo zinātnes valodu, kas abstrahēta no reālās valodas un reālās dzīves, un ar sarunvalodas stila vai vietējā (vai sociālā) dialekta lietotāja individuālo runu.

Svarīgas daļas valodas funkcionālo stilu struktūrā ir daiļliteratūras valoda un vienkāršruna, kuras rada valodas normas tipu un valodas stilu mijiedarbība runātāju runas darbībā.

Daiļliteratūras valoda kā rakstu valodas stils ir tieši saistīta ar galvenajiem literārās daiļrades veidiem — dzeju, prozu un dramaturģiju. Tas apjausts jau sengrieķu retorikā un poētikā un attīstīts M. Lomonosova valodnieciskajā koncepcijā. Prāgas valodnieku pulciņa pārstāvji izstrādāja dzejas valodas kā īpaša strukturāli funkcionāla veidojuma teoriju. Daiļliteratūras valodas sakari ar literāro valodu, ar citiem rakstu valodas un runas valodas stiliem ir organiski. Daiļdarba valoda ir ideoloģijas izteikšanas, īstenības estētiskās atspoguļošanas un lasītāja emocionālās ietekmēšanas forma,

¹ Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М., 1963, с. 201.

8. att. Valodas funkcionāli sociālā struktūra

kurā atspoguļojas arī radītāja personība. Šis daiļliteratūras valodas ideoloģiski estētiskais aspekts tika uzsvērts K. Foslera un V. Vinogradova koncepcijā.

Vienkāršrunai¹ tiek ierādīta centrālā vieta starp runas valodas formām un veidiem — tā atrodas vidū starp literāro valodu un dialektu. Nav nejaušība, ka vienkāršrunas teorija radās un attīstās sakarā ar normatīvo vārdnīcu un gramatiku izstrādāšanas praksi, sakarā ar valodas normas un visas tautas valodas stilistikas teoriju.

No vienas puses, vienkāršruna tieši piekļaujas literārajai runas valodai, tāpēc dažās koncepcijās to uzskata par literārās normas sarunas variantu un par visas tautas valodu, tās sarunvalodu, uz kuru balstās daiļliteratūras valoda. No otras puses, vienkāršruna ir tieši saistīta ar pilsētas koinē un interdialektiem, kuru kopums veido tautas sarunvalodu. Tādējādi valodas funkcionālo stilu struktūra ir atkarīga no sabiedrības un valodas sociālo tipu vēsturiskās attīstības līmeņa.

29. §. SOCIĀLĀS KOPIBAS UN VALODU SOCIĀLIE TIPI

«Cilvēks,» rakstīja K. Markss, «ir burtiskā nozīmē ζῶον πολιτικόν, ne tikai dzīvnieks, kam raksturīga sazināšanās, bet dzīvnieks, kas tikai sabiedrībā var norobežoties. Savrupa vienpatņa ražošana ārpus sabiedrības — .. ir tāds pats absurds kā valodas attīstība bez indivīdiem, kas dzīvo kopā un savā starpā sarunājas.»² Valodas funkcionēšana un attīstība ir saistīta ar sabiedrības vēsturi, ar cilvēku sociālajām kopībām³. Šīm kopībām piemīt savi valodu sociālie tipi, jo katrai sociālai kopībai ir raksturīga valodiskā pazīme, bet valodas pastāvēšanu un funkcionēšanu nosaka cilvēku sociālā kopība.

Galvenās cilvēku kopības formas ir etniskā grupa, tautība, nācija un starpnacionāla cilvēku kopība. To valodas, būdamas vēsturiski veidojumi, arī mūsdienu apstākļos saglabā savas sabiedriskās dabas, funkcionēšanas un struktūras specifiku.

Galvenās etniskās grupas pagātnē bija ciltis, kas radās ģints un cilts sabiedrībā. Ģints iekārtā pastāv ģimene un cilts, kam pamatā asinsradniecība. Pēc F. Engelsa domām, cilti atšķir «īpašs, tikai šai ciltij piemītošs *dialekts*. Faktiski cilts un dialekts būtībā sakrīt.»⁴ Mūsdienīgāki valodu sociālie tipi ir tautības valoda un nacionālā valoda.

¹ Latviešu leksikoloģijā tiek uzskatīts, ka vienkāršruna atrodas aiz literārās valodas robežām. (Tulk. piez.)

² Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Изд. 2, т. 12, с. 710; ζῶον πολιτικόν — 'sabiedriska dzīvnieks'.

³ Precīzāk: etnosociālajām kopībām. (Tulk. piez.)

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Darbu izlase trīs sējumos: 3. sējums. — R., 1981, 285. lpp.

Tautība un tās valoda

Tautības¹ rodas uz cilšu un to savienību pamata. Tautības rašanās ekonomiskā bāze ir pirmskapitālistiskās ražošanas attiecības. Kopēja valoda un kopēja teritorija, garīgās dzīves un kultūras kopība ir tautības galvenās pazīmes.

Tautības svarīgākajai pazīmei — tautības valodai — ir raksturīga asimetriska funkcionālo stilu struktūra: kopējai valodai, kas pastāv kā ekonomiskā un politiskā centra koinē vai literārā valoda, pretī stāv vietējie (teritoriālie) dialekti.

Dialekti rodas feodālās sadrumstalošanās periodā un zināmā mērā turpina cilšu valodu attīstību. Tā, pēc krievu hronikas datiem, jau IX—XI gadsimtā, kad nostiprinājās Kijevas valsts un izveidojās senkrievu tautība, slovēņus nomaina novgorodieši, vjatičus — rjazanieši utt. Tautību veidošanos vēlākā laikā pavada dialektu koncentrācija un tai pašā laikā to opozīcija kopējai valodai.

Valoda un dialekts atšķiras ar to, ka valoda kalpo visai etniskajai kopībai, turpretī dialekts — tikai tās daļai, tāpēc valoda ir polifunkcionāla un strukturāli neatkarīga, turpretī dialekts ierobežots savās funkcijās, bet tā struktūra ir atkarīga no valodas, kuras variants tas ir.

Tautības valodai var būt literārā (rakstu) forma. Tomēr literārās valodas vienojošā nozīme vēl ir niecīga: literārajai valodai ir neliels izmantojums, maza izplatība un autoritāte. Tāpēc literārās (rakstu) valodas lomā var tikt izmantota cita valoda. Tomēr senajām rakstu valodām bija liela nozīme mūsdienu literāro valodu attīstībā.

Nācija un nacionālā valoda

Nācijas rodas, eksistē un attīstās tikai tad, ja pastāv ekonomiskie sakari lielam skaitam cilvēku, ko vieno kopēja teritorija, valoda un nacionālā pašapziņa, kas izpaužas kultūras un cilvēku garīgās struktūras kopībā.²

V. I. Ļeņins rakstīja: «Nācijas ir sabiedriskās attīstības buržuāziskā laikmeta nenovēršams produkts un nenovēršama forma»³;

¹ Sk.: Агаев А. Г. Народность как социальная общность. — Вопросы философии, 1965, № 11; Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков. — Вестник ЛГУ, 1947, № 1; Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. — М., 1972, с. 28—81.

² Sk.: Қалтақчян С. Т. Ленинизм о сущности нации и пути образования интернациональной общности людей. — М., 1969; Рогачев П. М., Свердлов М. А. Нации — народ — человечество. — М., 1967; Филин Ф. П. Ленинское учение о нации и некоторые проблемы национального языка. — Изв. АН СССР, 1970, т. 29, вып. 2.

³ Ļeņins V. I. Raksti, 21. sēj., 52. lpp.

«Laikmets, kad kapitālisms galīgi uzvarēja feodālismu visā pasaulē, bija saistīts ar nacionālajām kustībām. Šo kustību ekonomiskais pamats ir tas, ka preču ražošanas pilnīgai uzvarai ir nepieciešams, lai buržuāzija iekarotu iekšējo tirgu, ir nepieciešams, lai valstiski cieši apvienotu teritorijas ar iedzīvotājiem, kuri runā vienā valodā, novēršot visādus šķēršļus, kas traucē šās valodas attīstību un tās nostiprināšanos literatūrā.»¹ Patiess nāciju uzplaukums iestājas sociālistiskajā sabiedrībā, kad nostiprinās tautu draudzība un darbaļaužu internacionālie sakari.

Kopēja valoda un neierobežota tās attīstība ir viena no galvenajām nācijas pazīmēm. Nacionālajai valodai atšķirībā no tautības valodas obligāti ir literārā (rakstu) forma; nācija īpaši rūpējas par kopējās normas izplatīšanu un nostiprināšanu. Dzimtās valodas izjūta kā etniska pazīme saglabājas tāpēc, ka šajā valodā pastāv literatūra, kas pauž nacionālās jūtas un nacionālo pašapziņu. Nacionālā valoda ir nacionālās kultūras forma.

Taču valoda ir tikai viena no nācijas pazīmēm. Marksisma-lenīnisma teorija atklāj to hipotēžu vienpusību, kuras nacionalitāti² izšķīdina valodā, kā to dara, piemēram, etnolingvistika. Marksisti iebilst pret atteikšanos no nacionālās valodas jēdziena, kas esot filozofisks, nevis valodniecisks jēdziens, jo valodas struktūra, valodas tips nav tieši atkarīgs no valodas nacionālās piederības.

Valodas un nācijas sakars ir konkrēti vēsturisks, bet nacionālo valodu, to funkcionālo stilu un līmeņu struktūras veidošanās ceļi ir dažādi. Katrai nācijai ir sava valoda, taču tas nenozīmē, ka nācijas valoda vienmēr ir pašai sava un ka visām nācijām ir vienādas attieksmes ar savu valodu.

Var nodalīt trīs valodas un nācijas attieksmju tipus³:

1. Nacionālā valoda rodas uz tautības valodas bāzes un tāpēc ir ne tikai sava, bet arī vienīgā un neatkarīgā.

2. Nāciju un nacionālo valodu veidošanās procesā dažkārt vienu un to pašu valodu izmanto savas valodas radīšanai vairākas nācijas. Piemēram, Latīņamerikā vairāk nekā 20 nācijas par nacionālo valodu izmanto spāņu valodu; angļu valoda ir kļuvusi par angļu, ziemeļamerikāņu, Kanādas angļu, austrāliešu un jaunzēlandiešu nācijas valodu; arābu valodu izmanto vairākas arābu nācijas; vācu valoda ir nacionālā valoda ne tikai vāciešiem, bet arī austriešiem; portugāļu valoda kalpo portugāļu un brazīliešu nācijai. Nacionālo valodu radīšana uz kopēja pamata ir tikpat dabiska kā radu valodu

¹ Lēņins V. I. Raksti, 20. sēj., 362. lpp.

² Terminus «nacionālā valoda» un «nacionalitāte» plašā nozīmē (kā visu etnisko kopību — cilts, tautības un nācijas — pazīmi) lieto arī darbos, kuru pamatā nav etnolingvistiskā hipotēze.

³ Sk.: Markss K. un Engelss F. Vācu ideoloģija. — R., 1963, 398. lpp.

veidošanās vai kā iepriekšējās pieredzes izmantošana vārdu aizgūšanā un rakstības radīšana uz kopēja grafiskā pamata.

Valoda, kas kopēja divām vai vairākām nācijām, katras nācijas lietojumā iegūst savas īpatnības, veidojas valodas norma ar savu funkcionālo stilu struktūru. Piemēram, angļu valodas Ziemeļamerikas variantu daži amerikāņi pat uzskata par īpašu («amerikāņu») valodu. Jāpiebilst, ka vēla jaunu radniecīgu valodu rašanās ir pret-runā ar starpnacionālās sazināšanās valodu veidošanās tendenci.

Vienas valodas izmantošanu par vairāku nāciju valodu un par starpnacionālās sazināšanās valodu var uzskatīt par šās valodas sabiedrisko funkciju. Tomēr šāda pieeja nav konsekventa, jo valodas lietotāji ir dažādas tautas un sabiedriskās funkcijas valoda veic atšķirīgos konkrēti vēsturiskos apstākļos. Nacionālā valoda nav valodas kā struktūras funkcija, bet ir valodas sociālais tips.

3. Nāciju un to valodu veidošanās var noritēt tādos apstākļos, kad kā literārās (rakstu) un valsts valodas, tā arī mutvārdu sazināšanās valodas funkcijas ir sadalītas starp vairākām valodām. Pagātnē tā bija, piemēram, Mongolijā un Anglijā; mūsdienās tas vērojams vairākās valstīs (šveicieši runā vācu, franču, itāļu un retoromāņu valodā, beļģi — franču un flāmu valodā). Tāda valodu situācija nenoliedz sakaru starp valodu un nāciju. Tā tikai liek skaidrāk norobežot jēdzienus «nacionālā valoda» un «valsts valoda», «divvalodība» un «dažādvalodība».

Starpnacionālās sazināšanās valoda

Mūsdienu ekonomikas attīstība, kas saista dažādas tautas un valstis, kā arī daudznacionālu valstu rašanās noved pie tā, ka veidojas jaunas vēsturiskas kopības, plašākas un dziļākas par nāciju.

Tāda jauna vēsturiska kopība ir padomju tauta¹. Dzīvojot kopējā sociālistiskajā Dzimtenē un attīstot kopēju sociālistisko saimniecību, padomju sociālistiskās nācijas un tautības ir radījušas padomju cilvēku starpnacionālu kopību.

Padomju tauta nav kāda jauna nācija. Šai jaunajai vēsturiskajai cilvēku kopībai ir raksturīga nacionālā un internacionālā vienība, ko radījušas būtiskas pārmaiņas padomju nāciju ekonomikā un kultūrā. Lielā Oktobra sociālistiskā revolūcija deva plašas iespējas visu Padomju Savienības tautu ekonomikas, zinātnes, kultūras un valodu attīstībai un uzplaukumam. Mūsu valstī ir likvidēts anal-

¹ Sk.: Рогачев П. М., Свердлов М. А. Советский народ — новая историческая общность людей. — Коммунист, 1963, № 9; Ананченко Н. П. От нации к интернациональной общности людей. — Вопросы истории, 1967, № 3; Белодед И. К. Советский народ, нации, языки. — Вопросы языкознания, 1972, № 1.

fabētisms, un šajā sasniegumā lieli nopelni ir padomju skolotājiem un filologiem.

Mūsu zemē ir apmēram 70 literāro valodu; savu rakstību pēc Oktobra revolūcijas ieguva vairāk nekā 50 nāciju un tautību, starp tām savienotajās republikās — kazahi, kirgīzi, turkmēņi, autonomajās republikās — avāri, baškiri, burjati, kalmiki, kumiki, marieši, mordvieši, udmurti, čuvaši, jakuti u. c., autonomajos apgabalos un novados — mansi, ņenci, oiroti, hakasi, čukči, evenki u. c. Grāmatas un žurnāli iznāk 60 PSRS tautu valodās, radiopārraides notiek 56 valodās.

Līdz ar PSRS tautu kultūras un valodu brīvu attīstību notiek to mijiedarbība un savstarpēja bagātināšanās, īpaši vārdu krājuma ziņā, PSRS tautu valodām ir izveidojies kopējs terminoloģiskās leksikas fonds. Šajā procesā liela loma ir krievu valodai, īpaši KPFSR autonomajās republikās, apgabalos un novados.

Mūsu daudz nacionālās valsts attīstība un padomju starpnacionālās kopības izveidošanās izvirzīja jautājumu par starpnacionālas sazināšanās valodu. Sociālisma un komunisma celtniecības gaitā uz labprātības pamatiem attīstās divvalodība: viena no nacionālajām valodām sāk veikt starpnacionālās sazināšanās valodas funkciju. Vairāk nekā 20% mūsu zemes iedzīvotāju paralēli dzimtajai valodai brīvi pārvalda otru PSRS tautu valodu.

Par starpnacionālās sazināšanās valodu sauc tādu valodu (parasti literāro), ko lieto par sazināšanās līdzekli starp dažādām nācijām, tautībām un etniskām grupām. Mūsu zemē galvenā starpnacionālās sazināšanās valoda ir krievu valoda. PSKP Programmā ir rakstīts: «Arī turpmāk visiem PSRS pilsoņiem tiks nodrošināta iespēja brīvi attīstīt un līdztiesīgi lietot dzimto valodu. Tai pašā laikā, līdzās savas nacionalitātes valodai apgūstot krievu valodu, ko padomju cilvēki labprātīgi pieņēmuši par starpnacionālās komunikācijas līdzekli, tiek rastas plašākas iespējas iepazīt zinātnes un tehnikas, mūsu zemes un pasaules kultūras sasniegumus.»¹

Krievu valodas izvirzīšanos par galveno starpnacionālās sazināšanās līdzekli ir noteikusi mūsu Dzimtenes vēsture, PSRS tautu valodu attīstības vēsture:

1) krievu valoda ir PSRS iedzīvotāju lielākās daļas valoda (puse iedzīvotāju ir krievi, krievu valodu prot arī lielākā daļa baltkrievu un ukraiņu); krievu valoda ir kļuvusi par otru valodu visām PSRS tautām, īpaši inteliģencei (pēc 1970. gada tautskaites datiem krievu valodu par dzimto nosauca 13 miljoni nekrievu pilsoņu²);

¹ Padomju Savienības Komunistiskās partijas Programma: Jaunā redakcija. — R., 1986, 36. lpp.

² Pēc 1979. gada tautskaites datiem — 16,3 miljoni (Население СССР: Справочник. — М., 1983, с. 127). (Tulk. piez.)

2) krievu tautai pieder avangarda loma sociālisma uzvaras kal-dināšanā, palīdzības sniegšanā visu PSRS republiku ekonomikai un kultūrai; cieņa pret tautu radījusi cieņu arī pret tās valodu;

3) krievu valodas izvirzīšanos par starpnacionālās sazināšanās valodu nosaka tā milzīgā nozīme, kas bija un ir krievu kultūrai un zinātnei Padomju Savienības tautu attīstībā.

Uzskatot krievu valodu par varenu progresīvo ideju un bagātās krievu kultūras izplatīšanas līdzekli, V. I. Ļeņins sapņoja par laiku, kad «katram Krievijas iedzīvotājam būtu iespēja iemācīties krievu lielo valodu»¹.

V. I. Ļeņina novēlējumi ir īstenojušies. Ir radīti nepieciešamie apstākļi, lai krievu valodu varētu apgūt visu Padomju Savienības tautu pārstāvji: viņi labprātīgi apgūst krievu valodu un lieto to par starpnacionālās sazināšanās valodu.

Starpnacionālās sazināšanās valoda nav obligāta, nav valsts va-loda. Tā krievu valoda, pildot starpnacionālās sazināšanās valodas funkciju, politiskā un tiesiskā ziņā ieņem tādu pašu stāvokli kā citas mūsu zemes tautu valodas. Katrā republikā attīstās sava na-cionālā valoda. Tuvinot visas sociālistiskās nācijas un tautības, krievu valoda arvien plašāk izplatās kā miera un tautu draudzības valoda.

BIBLIOGRĀFIJA

- Reformatskis A. Ievads valodniecībā. — R., 1975, 402.—422. lpp.
Ленин В. И. О национальном и национально-колониальном вопросе. — М., 1956.
Общее языкознание. — М., 1970, с. 419—596.
Язык и общество. — М., 1968.
Филин Ф. П. Об изучении общественных функций языка. — Изв. АН СССР, 1968, т. 17, вып. 4.
Ицкович В. А. Языковая норма. — М., 1968.
Русановский В. М. Вопросы нормы на разных этапах истории лите-ратурного языка. — Вопросы языкознания, 1970, № 4.
Будагов Р. А. Литературные языки и литературные стили. — М., 1967.
Виноградов В. В. Различия между закономерностями развития сла-вянских литературных языков в донациональную и национальную эпоху. — М., 1963.
Вопросы формирования и развития национальных языков. — М., 1960.
Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. — М., 1968.
Белодед И. К. Развитие языков социалистических наций СССР. — Киев, 1969.

¹ Ļeņins V. I. Raksti, 20. sēj., 54. lpp.

VALODA UN VĒSTURE

Valodas sistēmas vēsturiskais mainīgums un dinamiskums ir pastāvīga un būtiska valodas īpašība. Viens no vēsturiskās attīstības nozīmīgākajiem rezultātiem ir valodu, valodas kategoriju un parādību daudzveidība. Tāpēc, lai izzinātu valodas dabu, jānosaka laika faktora ietekme uz valodu, jānoskaidro valodas pārmaiņu tipi un formas, šo pārmaiņu cēloņi un rezultāti.

Kā vairākkārt uzsvēruši V. Humbolts, A. Potebņa un H. Pauls, valoda ir darbība un šās darbības produkts. Valodas vēsturiskā mainīguma un dinamiskuma universālums nenozīmē, ka valodā nav nekā nemainīga. Katra valoda ir pastāvīgā un mainīgā, statiskā un dinamiskā vienība, lai gan valodas statika ir dinamiska, bet dinamika — evolucionējoša.

30. §. VALODAS ATTĪSTĪBA UN VALODNIECĪBAS ASPEKTI

Funkcionēšana un attīstība ir vienas un tās pašas īpašības divas puses: valoda nevar attīstīties nefunkcionējot, bet funkcionējot tā nevar neattīstīties. Šo abu pušu pētīšana ir svarīga gan valodniecības teorijai, gan valodas analīzes metodēm un paņēmieniem.

Sinhronija un diahronija

Pretrunu starp sinhroniju un diahroniju XIX gs. sākumā parādīja kā loģiskās gramatikas un salīdzināmi vēsturiskās gramatikas, kā likuma un likumības pretstatījumu. V. Humbolts to aplūkoja kā runas darbības divas puses — reproducēšanu un jaunradi.

Šīs atziņas izmantoja F. de Sosīrs, pamatojot valodniecības dalījumu sinhroniskajā un diahroniskajā. Viņš uzskatīja, ka stāvokļa un evolūcijas fāzes pretstatījums valodā ļauj, norobežojot valodniecības priekšmetu un metodes, nošķirt divus valodniecības tipus.

Šāds pretstatījums veicināja valodas aprakstošās pētīšanas paņēmieni un metodikas precizēšanu. Taču valodas kā ideālas un statiskas parādības aprakstīšana izkropļoja priekšstatu par reālām valodām, kurās stāvoklis un evolūcija, sinhronija un diahronija, statika un dinamika atrodas dialektiskā sakarā.

Valodas mainīgums ir dabisks tās stāvoklis. Tāpēc mācība par valodas mainīguma veidiem ir tikpat svarīga kā mācība par tās

statisko struktūru. Tāpat kā nedrīkst jaukt leksiku un fonētiku, morfoloģiju un sintaksi, nedrīkst jaukt arī dinamisko un diahronisko, valodas attīstību un vēsturi.

Stāvoklis kā dinamisks līdzsvars

Ja valodu aplūko sinhroniskā griezumā, tas ir, ņemot kādu tās vēstures un attīstības posmu, tad katra valoda jebkurā stāvoklī, jebkurā pastāvēšanas formā ir dinamiska stabilitāte, tādu parādību sakausējums, kuras radušās dažādā laikā un parāda dažādas mainīguma tendences. Tas izriet no valodas sociālās dabas.

Dinamisko līdzsvaru kā funkcionējošas valodas, tas ir, sazināšanās un domu izteikšanas līdzekļa, īpašību nodrošina valodas sistēmas potenciālums un normas variance.

Sinonīmisku un paralēlu izteiksmes līdzekļu esamība ļauj uzskatīt variēšanos par vienu no galvenajiem valodas pārmaiņu procesiem. Jaunie varianti pastāv līdzās vecajiem un savstarpēji konkurē, kas galarezultātā noved pie tā, ka vienu variantu aizstāj cits.

Variēšanās process ir saistīts ar valodas lietotāju runas darbību. Tāpēc attīstības vienība ir nevis leksēma, bet tās lietojums, nevis fonēma, bet tās variants (fons), nevis morfēma, bet tās variants (morfs), nevis formula (modelis), bet tās variants. Tā, piemēram, mūsdienu krievu valodā ir variantiskas formas жу[ж]ать un жу[ж]ать, слесари un слесаря, он был студент (повес.) un он был студентом. Vācu valodā saka *Worte* un *Wörter* — 'vārdi', *bringst* un *bringest* — 'tu nes', *Man sagte, er ist krank* un *Man sagte, er sei/wäre krank* — 'Runā, ka viņš esot slim'. Šīs variantiskās formas ir radušās dažādos laikos, un tām ir dažādas attiecības ar valodas normu. Tāpēc viens no variantiem galu galā izspiedis otru, ja tam neradīšies jēdzieniska un stilistiska atšķirība, kas to saglabās kādā komunikācijas iecirknī valodas normā.

Valodas normas dinamiskums neaprobežojas tikai ar atsevišķu valodas faktu variēšanos, tas aptver arī valodas struktūru, tās līmeņus un kategorijas. Jebkurā valodas stāvoklī var konstatēt «stipras» un «vājas» paradigmas, produktīvus un neproduktīvus modeļus, kodola un perifērijas parādības. To attīstība, protams, noris stipri lēnāk nekā atsevišķu faktu attīstība un ir saistīta ar valodas vēsturisko pārveidošanos.

Pārmaiņām valodā ir sava vēsture un dažādas savstarpējās attiecības. Jau jaungramātiķi atzīmēja, ka attīstība sākas ar individuālu jaundarinājumu, kas pēc tam pārvēršas par teritoriālu vai stilistisku variantu. Vai šis jaundarinājums kļūs par literārās normas faktu, tas ir atkarīgs no daudziem faktoriem un cēloņiem, kas saistīti ne tikai ar valodas dinamiskumu, bet arī ar tās vēsturi.

Valodas vēsture un hronoloģiskie šķērsgriezumi

Valodas attīstība un tās vēsture nav viens un tas pats. Pergamas un Aleksandrijas gramatiķu strīdā šī atšķirība tika saistīta ar anomāliju un anālōģiju valodā, neofiloloģijā to aplūkoja kā pret-runu starp likumību un likumu. Indoeiropēistikā organiskās attīstības un vēstures jēdziens tika saprasts kā mācība par diviem cilvēces attīstības periodiem. Vēlāk šī mācība tika pārskatīta kā atšķirība starp valodas izcelšanos un atsevišķu valodu cilmi un vēsturi. Kritizējot hipotēzi par diviem valodas attīstības periodiem un valodas pielīdzināšanu dabas organismam, J. Boduēns de Kurtenē uzsvēra attīstības likumu un vēstures likumu atšķirīgo raksturu (sk. 65. lpp.).

Galvenais pārmaiņu process viena valodas stāvokļa ietvaros ir valodas līdzekļu variēšanās un kvantitatīvo pārmaiņu uzkrāšanās, bet dažādu vienas valodas vēstures periodu robežās — valodas līdzekļu aizstāšana un kvalitatīvas pārmaiņas valodas struktūrā un normā.

Aizstāšana jeb dabiskā transformācija¹ kā valodas process izpaužas tādējādi, ka viena no esošajām valodas vienībām vai kategorijām izspiež citas un zaudē sakaru ar tām, tiek izmantota jau kā jauna valodas vienība vai kategorija. Inovācijas (jaundarinājumi) var rasties gan kā pilnīgi jauna valodas parādība (piemēram, aizgūta forma), gan arī jau esošo formu pārveidošanas un citas jēgas piešķiršanas rezultātā. Visos gadījumos transformāciju sagatavo valodas variēšanās, individuālo pārmaiņu pārvēršanās par sociālu faktu.

Piemēram, senkrievu valodā lietvārdu daudzskaitļa izteikšanai bija vairākas galotnes (-и, -ы, -а). Tās kalpoja lietvārdu daudzskaitļa formu veidošanai: -и — vīriešu dzimtē (города), -ы — sieviešu dzimtē (жены), -а — nekatrā dzimtē (села); turklāt galotne -а bija homonīmiska ar vīriešu dzimtes lietvārdu divskaitļa galotni (города). Tā kā valodā pastāvēja divskaitlis un lietvārdu dzimtes kategorija aptvēra skaitļa formas, visu šo galotņu lietošana bija motivēta un stabila.

Taču daudzu agrāk radušos formu lietošanas motivācija laika gaitā kļuva neskaidra un tāpēc formāla. Pārmaiņas gramatisko kategoriju saturā radīja morfoloģisko paradigmu pārmaiņas. Skaitļa kategorija ieguva divu locekļu struktūru (vienskaitlis un daudzskaitlis), izzuda divskaitlis, un nebija vairs nepieciešams daudzskaitli šķīrt dzimtes; radās daudzskaitļa galotņu variance un sinonīmija, tas ir, notika valodas līdzekļu pārdalīšana.

¹ So valodas pārmaiņu procesu sauc arī par maiņu un pārveidošanos.

Sevišķi tā skāra vīriešu dzimtes lietvārdus, kur radās daudz variantu: tā paralēli ar seno formu *городи* sāka lietot formu *города* (kā sieviešu dzimtē), bet vēlāk — *города* (kā nekatrā dzimtē)¹. Šis galotnes sāka saistīties ar vārdu leksiskajām grupām, bet jau krievu nacionālās valodas periodā nostiprinājās galotnes *-ы* (*рабы, шары*) un *-а* (*города, поезда*); vecā galotne *-и* tika izspiesta no tipveida paradigmas un tagad vairs netiek lietota².

Transformācijas kā valodas vēsturiskās attīstības process ir saistīts ar atsevišķu parādību un visas valodas struktūras kvalitatīvām pārmaiņām. Tāpēc transformāciju pētīšana tieši saistīta ar hronoloģiskajiem šķērsgriezumiem, ar valodas vēstures periodizāciju, kam zinātnieki pievērta uzmanību jau salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstības pirmajā periodā (sk. 24. lpp.).

Jauno Eiropas valodu vēsturi parasti iedala trīs posmos — senajā, vidējā un jaunajā. Turklāt tiek uzsvērts, ka valodas periodizācijā jāievēro būtiskās pārmaiņas, kas saistībā ar tautas vēsturi rodas valodas struktūrā, attiekmēs starp sarunvalodas un dialektu formām un literārajām formām.³

Arī valodas attīstības tempus nosaka vēsturiskie apstākļi. Konstatēts, ka tautības un nācijas veidošanās, literāro valodu rašanās stipri ietekmē valodas vēsturi. Tai pašā laikā valodas vēsture ir atsevišķo valodas parādību vēsture to savstarpējā sakarībā un nosacītībā.

31. §. VALODAS VĒSTURE — TAUTAS VĒSTURE

Valodas vēstures un tautas vēstures, valodas un cilvēku darbības sakara problēma ir ne tikai valodnieciska, bet arī filozofiska problēma.

Domu par vēstures un cilvēka pretstatījumu visnoteiktāk ir formulējis G. V. F. Hēgelis. Viņš uzskatīja, ka vēstures procesa virzītāja ir pati Vēsture, kas iemieso attīstībā esošo Ideju, nevis cilvēki, kas ir tikai Vēstures ierocis, bet ne tās apzinīgi radītāji. «. Vienīgā doma,

¹ Daudzskaitļa galotne *-а* radās divskaitļa formas un kopuma lietvārdu formas (*господа*) ietekmē.

² Galotne *-и* saglabājusies vārdos *соседи* un *черти*, kurus loka pēc mīkstā paveida, kur galotne *-и* ir parasta; starp citu, vēl XIX gs. sākumā literārajā valodā lietoja formas *соседы, соседов* utt. Toties parastas kļuva svārstības starp formām ar *-ы* un *-а* (*волосы* un *волоса, кúзовы* un *кузова, редакторы* un *редакторá* u. tml.); tāda variēšanās rāda šo formu attīstības procesu.

³ Sk.: Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. — М., 1963, с. 31—32; Жирмунский В. М. История немецкого языка. — М., 1956, с. 36—38; Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. — М.; Л., 1953, с. 4—6.

ko nes sev līdzī filozofija,» rakstīja G. V. F. Hēgelis, «ir prāta vienkāršā doma, ka pasaulē valda prāts.»¹

K. Markss un F. Engells vēstures subjektu redz nevis pašā vēsturē, bet cilvēkos, kas rada vēsturi, jo vēsture ir vienots process, kurā cilvēks teorētiski un praktiski apgūst (izzina un pārveido) dabu un sabiedrību. «..Tas ir *cilvēks*, īstenais, dzīvais cilvēks, kas to visu dara, iegūst un cīnās; tā nav «vēsture», kurai cilvēks vajadzīgs kā līdzeklis, lai sasniegtu *savus* mērķus, — it kā tā būtu kāda atsevišķa persona —, tā nav nekas cits kā *tikai* cilvēku darbība, kuri cīnās par saviem mērķiem.»²

Valodniecībā šī problēma ir ieguvusi dažādu interpretāciju, īpaši valodas pastāvēšanas formu un tās vēsturiskās attīstības cēloņu aspektā. No vienas puses, sakaru starp valodas vēsturi un tās lietotāju vēsturi saprot kā vienā virzienā vērstu, kā determināciju. Tiek apgalvots, ka sabiedrības vēsture, tās sociālā (ekonomiskā, kultūras, politiskā) attīstība ir galvenais valodas attīstības cēlonis, kā domāja, piemēram, N. Marrs. Turpretī dažreiz valodu atzīst par īpašu spēku — par «trešo pasauli», kas valda pār cilvēkiem; tāda pieeja redzama neohumboltiānisma teorijās. No otras puses, tiek apgalvots, ka valodas attīstība noris patstāvīgi un ka valodas vēstures un sabiedrības, vārda un lietas sakars nav īsti valodniecisks sakars, bet veido ārējās valodniecības problemātiku, kā to uzskatīja, piemēram, F. de Sosīrs.

Patiesībā valodas un sabiedrības, valodas un cilvēka sakars ir sarežģītāks, un, galvenais, to nedrīkst pieskaitīt pie mazsvarīgām valodniecības problēmām vai atstāt ārpus valodniecības.

Valodas un sabiedrības sakars kā vēsturiska problēma prasa aplūkot gan valodas ietekmi uz cilvēkiem, gan sabiedrības ietekmi uz valodu. Šie sakari ir daudzpusīgi un dažādi.

Svarīgākie cēloņi valodas pārmaiņām, kas saistītas ar sabiedrības vēsturi, ir a) valodas lietotāju sastāva pārmaiņas un tautu kontakti, b) izglītības un kultūras izplatīšanās, c) sabiedrības materiālais un sociālais progress.

Valodu kontakti

Valodu mijiedarbība jeb valodu kontakti ir viens no svarīgākajiem valodu vēsturiskās attīstības faktoriem. Valodu mijiedarbības pētīšanai tika ierādīta liela vieta V. Humbolta un H. Šuharta, J. Boduēna de Kurtenē un N. Marra teorētiskajās koncepcijās; valodu kontakti ir arī mūsdienu valodnieku pētīšanas priekšmets.

¹ Гегель. Соч.: Т. 8. — М.; Л., 1935, с. 10.

² Марксс К. и Энгелсс Ф. Свѣтā ģимене jeb Kritiskās kritikas kritika. — R., 1976, 104.—105. lpp.

Valodu mijiedarbība ir sarežģīts process, kas aptver ne tikai runas darbību otras valodas apgūšanas procesā un divvalodības situācijā, ne tikai valodas struktūras caurlaidības problēmu, bet arī pašu tautu — valodas lietotāju — mijiedarbību.

Valodas kontaktu būtiskākās izpausmes ir aizgūšana, krustošanās un jaukto valodu veidošanās.

Aizgūšana notiek pirmām kārtām un galvenokārt leksikā. Aizgūšana ir viens no galvenajiem valodas vārdu krājuma bagātināšanas veidiem. Aizgūšana nav mehāniska vienas valodas vārda iekļaušana otrā valodā: aizgūšanas procesā notiek pārmaiņas vārda leksiskajā nozīmē, fonētikā un morfoloģijā. No aizgūtiem un apgūtiem vārdiem un morfēmām (galvenokārt no vārddarināšanas priekšliem un piedēkļiem) veidojas jauni vārdi, kuru nav avotvalodā.

Izšķir tiešos (kontakta) un netiešos (nekontakta) aizgūjumus. Netiešā aizgūšana notiek pirmām kārtām terminoloģiskajā leksikā, turklāt bieži ar starpniekvalodas palīdzību. Tiešajā aizgūšanā citvalodu vārdu ieplūšana ir plašāka. Tā, piemēram, mūsdienu angļu valodā anglosakšu cilmes vārdu ir ap 30%: normaņu iekarotājiem XI gadsimtā noveda pie tā, ka angļu valodā ienāca liels skaits romāņu cilmes (franču un latīņu) vārdu; rumāņu valodā tikai vārdu pamatfondā vien ir ap 22% slāvu vārdu.

Tiešā un ilgstošā valodu kontaktā un ar to saistītajā valodu krustošanās (integrācijas, interferences) procesā viena no valodām saglabā savu patstāvību, bet iegūst vairākas īpatnības, kas radušās kaimiņvalodas ietekmē. Šie dažādie valodu asimilācijas gadījumi ir substrāts, superstrāts un adstrāts.

Ilgstoši valodu kontakti var aptvert vairākas valodas, un tā rezultātā rodas valodu savienība, ko veido neradniecīgas viena areāla valodas, kurām piemīt kopīgas strukturāli tipoloģiskas un materiālas īpatnības. Tā Balkānu valodu savienība aptver grieķu, albāņu, rumāņu, bulgāru un maķedoniešu valodu. Šīm valodām ir tādas kopīgas gramatiskas iezīmes kā, piemēram, analītisms nomenu deklinācijā, postpozitīvais artikuls, analītiska nākotnes forma (ar darbības vārdu, kura nozīme ir 'gribēt'), ģenitīva un datīva formu sakrāšana.

Īpašu raksturu valodu mijiedarbība iegūst mūsdienās, kad rodas jaunas vēsturiskas cilvēku kopības, piemēram, Padomju Savienības nāciju un tautību sadraudzība. Tas vēlreiz apliecina valodu mijiedarbības, to kontaktu atkarību no konkrētajiem vēsturiskajiem sadarbības attīstības apstākļiem.

Ja valodu sajaukšanos saprot ļoti plaši, iekļaujot tajā arī vārdu aizgūšanas faktus, tad visas valodas lielākā vai mazākā mērā ir jauktas. Taču jau L. Ščerba ierosināja šķirt divus valodu savstarpējās ietekmes tipus — aizgūšanu un valodu sajaukšanos. Valodu sajaukšanās notiek tikai tiešo kontaktu gadījumā un aptver leksiku,

fonētiku un gramatiku, tā ka valodas uzbūvi nosaka ne tikai valodu radniecība, bet arī neradniecīgas ietekmes.

Līdzās tādām jauktām valodām kā angļu un bulgāru valoda rodas arī tādi valodiski veidojumi kā jidišs, kreoliskās valodas un žargoni.

Mākslīgākas ir hibrīdvalodas (Maurīcijas salas kreoliskās valodas, pidžininglišs Japānā un Honkongā, sabirs Vidusjūras ostās). Tās ir vienkāršotas valodas, kas pielāgotas elementāras sazināšanās vajadzībām, un nav valodas vārda tiešā nozīmē. Piemēram, hibrīdvalodas Indijas okeāna salās ir radušās no angļu, franču, spāņu, holandiešu un portugāļu valodu elementiem.

Valoda un kultūra

Izglītības (arī grāmatiespiešanas) izplatīšanās un kultūras attīstība ietekmē gan valodas literārās normas nostiprināšanos, gan tās sabiedrisko funkciju un stilu struktūras bagātināšanos. Literāro valodu vēsture ir tieši saistīta ar literatūras un lietišķo rakstu vēsturi, kā arī ar zinātnes valodas vēsturi.

Protams, valodas un kultūras sakari dažādām tautām un dažādos vēstures periodos ir atšķirīgi. Tā, piemēram, slāvu literāro valodu vēsture liecina, ka literāro normu nostiprināšanās un izplatīšanās intensīvāk noritēja, pirmkārt, XV—XVI gadsimtā, kad attīstījās darijumu valoda un vēsturiskais vēstījums, un, otrkārt, XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē (un pat XX gadsimtā), kad radās daiļliteratūra un literārā valoda kļuva polifunkcionāla.

Lietišķajiem rakstiem ir ievērojama loma, piemēram, vācu valodas un krievu valodas vēsturē. Kijevas Krievzemes lietišķie raksti bija dažādi dokumenti un likumu krājums «Krievu tiesa». Darijumu valodas tradīcijas turpinājās arī Maskavas Krievzemē; «līdz ar Maskavas centrālās varas nostiprināšanos un ietekmes pieaugumu Maskavas darijumu valoda, kas pamatojās uz Maskavas runas valodu, arvien vairāk izplatījās pa visu Krievijas valsti un sāka ietekmēt runas valodas dialektu atzarojumus»¹. Darijumu valodas ietekme uz krievu literāro valodu sevišķi jūtama pēc XVII gs. vīdus, kad tika iespiests un plaši izplatīts cara Alekseja Mihailoviča «Likumu krājums».

Ne mazāka literāro valodu attīstībā ir daiļliteratūras loma. Tā XVIII gs. otrajā pusē, kad Krievijas ekonomikā bija vērojams intensīvs kapitālisma pieaugums un saasinājās sabiedriski politiskā cīņa, notika būtiskas pārmaiņas krievu literatūrā: radās mākslinieciski politiskie žurnāli, krievu romāns, krievu komēdija, literatūra kļuva par sabiedriskās domas izteicēju.

¹ Горшков А. И. История русского литературного языка. — М., 1969, с. 105.

Mākslinieciskajai prozai bija sevišķa loma krievu literārās valodas attīstībā nācījas veidošanās periodā: nostiprinājās literārā norma, kas orientējās uz runas valodu un saglabāja arī sakaru ar iepriekšējo tradīciju. Tāpat kā literatūras vēsturē, literārās valodas vēsturē par attīstības pamatu kļuva nevis klasicisma un sentimentālisma dogmas (literārās valodas stilistikas ierobežošana), bet tieksme pēc polifunkcionalitātes un stilistiskās dažādības, vienlaikus nostiprinot kopīgo nacionālās literārās valodas normu.

Daiļliteratūras lielo nopelnu atzīšana literārās valodas vēsturē nereti noved pie tā, ka literārās valodas vēsturi sāk aplūkot kā literāro virzienu un žanru valodas vēsturi, kā atsevišķu rakstnieku, dzejnieku un dramaturgu valodas vēsturi. Tāds vienpusīgs aplūkojums ir pats par sevi interesants un pamācošs, taču tas pilnībā neatspoguļo ne tikai tautas valodas vēsturi, bet arī literārās valodas vēsturi. Daiļliteratūras valodas jēdziens nesakrīt ar literārās valodas jēdzienu visos tās variantos un paveidos.

Valodas un kultūras sakars izpaužas daudzveidīgāk un plašāk. Neapšaubāmi svarīgs tautas kultūras moments, kas ietekmē valodas normas attīstību, ir zinātnieku, rakstnieku un sabiedrisko darbinieku kodificējošā darbība. Kopš tā laika, kad pati jauno literāro valodu attīstība prasīja normatīvo gramatiku, vārdnicu un pareizrakstības likumu krājumu sastādīšanu, kultūras un izglītības darbā kā obligāta sastāvdaļa ietilpst literārās normas nostiprināšana un izplatīšana, cīņa par valodas kultūru.

Kultūras faktors literāro valodu attīstībā izpaužas cilvēku darbībā, kas var būt apzināta un neapzināta, individuāla un kolektīva, formulēta kā valodas politikas programma. Cilvēku apzinātā iejaukšanās literārās valodas attīstības procesā sevišķi nozīmīga ir nacionālās pašnoteikšanās laikā. Raksturīgi ir daudzie manifesti un dažādu dokumentu paragrāfi, kas nosaka attieksmi pret literārās valodas attīstību. Tā 1850. gadā izcilākie serbu, horvātu un slovēņu rakstnieki parakstīja «Literāro vienošanos», kas noteica vienotu pieeju literārās valodas attīstībai. Gadsimta beigās šīs prasības tika pieņemtas Serbijā un Horvātijā, kaut arī dažas atšķirības noveda pie divu literārās valodas variantu rašanās.

Literāro normu izveidē un nostiprināšanā liela loma ir rakstniekiem un kultūras darbiniekiem. Dante Aligjēri, F. Petrarka un Dž. Bokačo pierādīja tiesības un iespēju rakstīt itāļiski un nostiprināja literārās normas pamata — Florences dialektā — autoritāti. «Dievišķās komēdijas» autoru pelnīti uzskata par itāļu literārās valodas pamatlicēju. Vācu literārās valodas vēsturē lieli nopelni ir Mārtiņam Luteram, uzbeku literārās valodas vēsturē — Ališeram Navoži un Zahiredinam Baburam, gruzīnu — Šotam Rustaveli, tātāru — Gabdulam Tukajam; par krievu literārās valodas pamatlicēju nācījas periodā kļuva A. Puškins.

Atzīmējot atsevišķu personību lomu literāro valodu vēsturē, mums vienlaikus jāuzsver, ka valodas mūsdienu normas veidojas visu sabiedrības kultūras slāņu daudzveidīgās darbības rezultātā.

Valodas vēstures sociālā nosacītība

Valodas lietotāju sastāva pārmaiņas un tautu kontaktus var uzskatīt par sabiedrības un valodas attīstības ārējiem cēloņiem, bet sabiedrības ekonomisko, politisko un kultūras attīstību nevar atzīt par attiecīgās sabiedrības valodai ārēju (šā vārda precīzā nozīmē). Šo faktoru ietekme uz valodas vēsturi liecina par valodas vēstures, sevišķi tās literārās normas, sociālo nosacītību.

Valodas vēstures sociālā nosacītība izpaužas pirmām kārtām tādējādi, ka valodas vispārīgā vēsture, valodas normu vēsturiskie tipi, literārās valodas vēsture ir atkarīga no cilvēku sociālo kopību attīstības, no sabiedrības sabiedriski politiskās un ekonomiskās vēstures. Sevišķi raksturīgas šajā ziņā ir dažādās pirmsnacionālā un nacionālā perioda literāro valodu formas.

Piemēram, austrumslāvu tautību un to valodu veidošanās norisa sarežģītos vēsturiskos apstākļos. Kā zināms, sākumā radās senkrievu tautība un tās valoda. Taču senkrievu zeme, ko bija novājinājis mongoļu-tatāru iebrukums un feodālā sadrumstalotība, tika sadalīta: baltkrievu un ukraiņu teritorijas nonāca lietuviešu un poļu feodāļu varā. XV—XVI gadsimtā veidojās lielkrievu tautība ar savu rakstu valodu, kas ap XVII gs. beigām sāka pārvērsties par topošās nācijas literāro valodu. Ukraiņu un baltkrievu tautības veidojās šo tautu cīņā par nacionālo neatkarību. Bogdana Hmeļņicka vadītās nacionālās atbrīvošanās kustības panākumi nodrošināja iespēju attīstīties ukraiņu literārajai valodai; runas valoda iespiedās lietišķo rakstu un daiļdarbu valodā, notika «vienkāršās valodas» mijiedarbība ar seno grāmatu tradīciju, ar poļu un krievu valodu; visspilgtāko iemiesojumu ukraiņu literārā valoda guva Tarasa Ševčenko daiļradē. Ilgāk veidojās baltkrievu literārā valoda: tikai Jankas Kupalas un Jakuba Kolasa daiļrade nostiprināja mūsdienu normu.

Nāciju rašanās ir saistīta ar ievērojamām pārmaiņām tautas runas valodā. Nacionālo kustību «ekonomiskais pamats ir tas, ka preču ražošanas pilnīgai uzvarai ir nepieciešams, lai buržuāzija iekarotu iekšējo tirgu, ir nepieciešams, lai valstiski cieši apvienotu teritorijas ar iedzīvotājiem, kuri runā vienā valodā, novēršot visādus šķēršļus, kas traucē šās valodas attīstību un tās nostiprināšanos literatūrā»¹.

Literārās normas demokratizācija parasti ir saistīta ar orientāciju uz noteiktas teritorijas iedzīvotāju runas valodu. Nacionālās valodas literārās normas veidošanā galvenā loma parasti ir galvas-

¹ Леңинс V. I. Raksti, 20. sēj., 362. lpp.

pilsētas apkaimes iedzīvotājiem. Krievu valodas normas tapšanā liela ir Maskavas koinē loma, angļu valodas tapšanā — Londonas, uzbeku valodas tapšanā — Taškentas koinē loma utt. To pašu sabiedriski politisko cēloņu dēļ notiek vēsturiskas pārmaiņas arī literārās valodas dialektālajā bāzē; var atzīmēt arī literārās normas dialektālās bāzes vēsturisko maiņu (nacionālās valodas literārās normas dialektālās bāzes atjaunināšanās vērojama bulgāru, poļu, vācu, angļu un vairāku citu valodu vēsturē).

Dažāda loma nacionālo valodu literārās normas tapšanas un nostiprināšanās procesā ir rakstu tradīcijām. Ja rakstu tradīcijas nav, tad literārā norma veidojas tieši uz tautas runas valodas un mutvārdu daiļrades pamata. To var vērot slovaku, maķedoniešu un igauņu valodas vēsturē (igauņu literārās valodas pamatus lika eposa «Kalevipoegs» izdevums 1861. gadā).

Ja nācījas veidošanās periodā jau pastāv rakstu tradīcija, tad tā stājas dažādos sakaros ar tautas runas valodu, pielāgojas nacionālās valodas daudzo funkciju veikšanai, tās komunikatīvo iecirkņu un stilu paplašināšanai. Turklāt daļā gadījumu ir konstatējama vairāk vai mazāk nepārtraukta literārās valodas attīstības līnija, kā to var vērot no XV gadsimta čehu valodā, bet no XVI gadsimta poļu valodā. Čehu literārās valodas rašanās ir saistīta ar nacionālās atbrīvošanās kustību XV gs. pirmajā pusē un reformācijas vadoņa Jana Husa literāro darbību. Rediģējot Bībeles senčehu tulkojumu, viņš to atbrīvoja no arhaismiem un citu valodu elementiem. XVI gs. beigās veiktais Bībeles tulkojums kļuva par atdarināšanas paraugu ne tikai XVII gadsimtā, bet arī daudz vēlāk; tā J. Dobrovskis, XIX gs. sākumā izstrādājot jaunčehu valodas gramatiku un vārdnīcu, pamatojās uz labāko XVI gadsimta sacerējumu valodu, un viņa iedibinātā literārā norma pamatos pastāv joprojām.

Citos gadījumos pirmsnācījas perioda tradīcija tiek pārtraukta un literārā valoda veidojas uz jauna pamata, kā to var vērot serbhorvātu un bulgāru, arī ukraiņu un baltkrievu valodā. Kā zināms, pirmā slāvu literārā valoda bija senslāvu valoda. Pēc izcelsmes būdama maķedoniešu (senbulgāru) valoda, kā dievkalpojumu un reliģiski filozofiskās literatūras valoda tā izplatījās Pannonijā un Morāvijā, Horvātijā un Bulgārijā, bet pēc tam arī Kijevas Krievzemē. No XII gadsimta līdz XV gadsimtam bulgāru valodā notika lielas pārmaiņas, sevišķi morfoloģijā (attīstījās analītisma elementi), taču tas vāji atspoguļojās rakstībā. Un tikai XVIII gadsimtā atsākās cīņa par nacionālās kultūras atdzimšanu; raksturīgi šā laikmeta rakstu pieminekļi ir Hilendaras Paisija «Slāvu-bulgāru vēsture» (1762) un Vracas Sofronija «Grēcīgā Sofronija dzīve un ciešanas» (1804), lai gan arī tajos ir redzams tautas valodas un baznīcslāvu valodas saļaukums.

XIX gs. trīsdesmitajos līdz sešdesmitajos gados sākās bulgāru literārās valodas normēšanas un kodificēšanas process, turklāt «pa-

zīstamu, mazpazīstamu un pavisam nepazīstamu bulgāru renesanses darbinieku pedagogiskā un literārā, žurnālistiskā un grāmatizdošanas darbība noveda pie tā, ka tikai dažu gadu desmitu laikā tika noskaidroti vēl šodien funkcionējošās literārās valodas pamatlukumi, kas nosaka tās pareizrakstības, gramatikas, leksikas un lielā mērā arī pareizrunas raksturīgās īpatnības»¹. P. Slaveikova, Ļ. Karavelova, H. Boteva un I. Vazova literārā darbība nostiprināja un attīstīja bulgāru nācījas perioda literāro valodu.

Vēl lielāka plaša starp veco rakstu valodu un jauno literāro valodu rodas tad, ja rakstos tiek izmantota sveša valoda (Vācijas katoliskajā daļā un Polijā tāda bija latīņu valoda, Latvijā un Igaunijā — vācu valoda, vairākām tjurku tautām — arābu valoda utt.). Dabiski, ka nacionālās literārās valodas radīšanas uzdevums prasa mainīt rakstu valodu un radīt literāro valodu uz tautas valodas pamata.

32. §. VALODAS ATTĪSTĪBAS ĀRĒJIE UN IEKŠĒJIE LIKUMI

Noteiktu valodas attīstības likumību un valodas vēsturi ietekmējošu ārējo cēloņu pastāvēšana izvirzīja valodniecības teorijā valodas attīstības ārējo un iekšējo likumu problēmu, kā arī problēmu par pretrunu kā valodas vēsturisko pārmaiņu avotu un pamatu. Sai problemātikai ir vispārzinātniska nozīme, jo, «lai izzinātu parādību attīstības cēloņus un saturu, jāizpēti to iekšējās likumsakarības un pretrunas organiskā sakarā ar ārējām», «jāaplūko savstarpējā sakarā viss pretrunu komplekss un tikai tad ar konkrētu analīzi jānoskaidro, kurai no tām attiecīgajā gadījumā ir izšķirošā loma»².

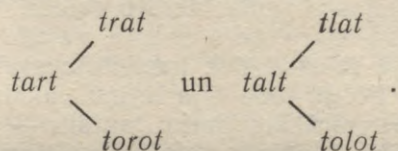
Iekšējie likumi

Valodas funkcionēšanas laikā rodas valodas attīstības dinamiska stabilitāte un relatīva patstāvība, kas ir ieguvusi valodas attīstības iekšējo likumu nosaukumu. Jaungramātiķi šo jautājumu formulēja kā mācību par fonētiskajiem likumiem un analogijas likumiem. Ar laiku valodas iekšējos likumus sāka saprast kā vēsturiskās attīstības tendences, kas darbojas tikai noteiktās valodās vai valodu grupās un noteiktā laikā, un arī kā formulas vēsturiskajiem procesiem, kas norisinās dažādos valodas līmeņos, valodas līmeņu mijiedarbībai un valodas sistēmas spaidam. Tā par slāvu valodu

¹ Венедиктов Г. К. О нормализации устной речи на начальном этапе формирования современного болгарского литературного языка. — Вопросы языкознания, 1969, № 6, с. 94.

² Горбач В. И. Проблемы диалектических противоречий. — М., 1972, с. 174, 212.

vēsturiskās attīstības formulu tiek atzīts, piemēram, likums par piln-
skaņas vai nepilnskaņas formu rašanos uz vaļējās zilbes likuma
darbības pamata. Pēc vaļējās zilbes likuma slēgtās zilbes ar plūdeni
[r] un [l] pārvērtās par vaļējām, kā rezultātā arī radās piln-
skaņas un nepilnskaņas formas (sal.: vācu *Garten*, bulgāru град, krievu ро-
д; liet. *galva*, bulgāru глава, krievu голова). Ja līdzskani apzīmē
ar burtu *t*, tad vispārīgā formula ir šāda:

Par valodas līmeņu mijiedarbības piemēru var noderēt reducēto
patskaņu zuduma morfoloģiskās sekas: tā pēc analogijas ar дѣнь→
день un дѣня→дня radās formas ветр→ветер/ветра; vājo reducēto
skaņu zuduma rezultātā radās nullgalotne: домъ→дом. Par sistēmas
spaida piemēru var noderēt unificēto daudzskaitļa galotņu rašanās.

Valodas iekšējos likumus iedala vispārīgos (vispārcilvēciskos)
un atsevišķos (nacionālos, individuālos) likumos.

Par vispārīgiem iekšējiem likumiem sāka saukt likumus un
principus, kas attiecas uz visām zināmajām valodām un visiem va-
lodas struktūras līmeņiem. Par vispārīgiem iekšējiem likumiem tika
atzītas tādas valodu īpatnības kā secīgu valodas vēsturisko formu
pastāvēšana, neatbilstība starp ārējo un iekšējo valodas formu (va-
lodas zīmes asimetrija) un sakarā ar to atšķirības to attīstības
likumsakarībās, trīs valodas pamatvienību (skaņas, vārda, teikuma)
saglabāšana un sakarā ar to atšķirības valodas struktūras līmeņu
pārmaiņu likumsakarībās un tempos. Pēdējos gados valodas vispā-
rīgo likumu problēmu ir izspiedusi universāliju problēma (sk. 282.—
283. lpp.).

Par atsevišķiem iekšējiem likumiem sauc tādas formulas un
principus, kas attiecināmi tikai uz noteiktām valodām vai valodu
grupām un atsevišķiem valodas struktūras līmeņiem. Tā fonētisks
likums slāvu valodās ir pirmā un otrā pakalējo mēleņu palatalizā-
cija, bet ģermāņu valodās — pirmā un otrā līdzskaņu pārvirze.
Morfoloģiska fleksīvo valodu likumība ir deklinācijas un konjugā-
cijas paradigmu unificēšanas tendence, morfoloģiskie pārdalīšanās
un vienkāršošanās procesi u. tml.

Ārējie likumi

Valodas vēstures sakars ar tautas vēsturi, sistēmiskas un asis-
tēmiskas pārmaiņas valodas struktūrā, daudzšķautņainā valodas
daba — tas viss noveda valodniekus pie domas par valodas ārē-

jiem likumiem, tas ir, tādiem likumiem, kas atklāj valodas sakarus ar dažādām cilvēku darbības un sabiedrības vēstures pusēm. Iekšējie likumi valda struktūrā, tos ierobežo valodas līmeņu likumsakarības, bet ārējie likumi iziet ārpus struktūras, tie aptver valodas normu un valodas kontensīvo (satura) struktūru, nereti kļūdami par cēloni struktūras iekšējo likumību pārmaiņām.

Valodniecības vēsturē ārējie likumi tika pielīdzināti citu ar cilvēku un valodu saistītu parādību likumiem. F. Bops un A. Sleihers, uzskatot valodu par organismu, pielīdzināja valodas likumus bioloģiskiem un fizikāliem likumiem; psiholoģiskā virziena piekritēji, uzskatot valodu par psihisku darbību, pielīdzināja valodas likumus psihiskajiem asociāciju likumiem; loģiskā virziena pārstāvji valodas likumus uzskata par loģikas, semiotikas un matemātiskās loģikas likumu konkrēti nacionālu realizāciju; N. Marrs, uzskatot valodu par virsbūves parādību, saskatīja valodas likumos ideoloģisko un ekonomisko likumību izpausmi. Jāatzīmē, ka daudzās līdzīgās koncepcijās tika izteikta doma par visu valodas pārmaiņu tiešo sakaru ar bioloģiskām, psiholoģiskām, loģiskām, ideoloģiskām, ekonomiskām un tamlīdzīgām likumībām un cēloņiem un atkarību no tiem.

Tāds valodas attīstības ārējo un iekšējo likumu sakara traktējums neatbilst ne valodas daudzšķautņainībai, ne konkrētajai valodu vēsturei. Dažādas likumības un to izraisītāji cēloņi krustojas, un konkrētie pārmaiņu rezultāti var būt atšķirīgi pat tuvu radniecīgās valodās un dažādos vienas valodas attīstības periodos. Tāpēc valodas iekšējo un ārējo likumu mijiedarbība ir sarežģītāka, bet atsevišķo struktūras iekšējo likumību sakars ar sabiedrības darbību izpaužas ārējos likumos. Tā, piemēram, fonētiskās attīstības likumības nevar tieši un viennozīmīgi izskaidrot ar morfoloģiskām, psiholoģiskām, bioloģiskām vai ekonomiskām likumībām un cēloņiem. F. Engelss rakstīja: «Diezin vai kādam izdosies, nekļūstot smieklīgam, .. izskaidrot ekonomiski, kā cēlusies augšvācu līdzskaņu pārvirze, kas paplašināja ģeogrāfisko robežu, kuru veido kalnu grēda no Sudetiem līdz Taunusam, par īstu plaisu, kas šķērso visu Vāciju.»¹ Tas nenozīmē, ka starp dažādām likumībām nav nekāda sakara. Sakars ir, bet pastarpināts, netiešs. Ekonomisko likumsakarību pārmaiņas izraisa politisko un ideoloģisko likumsakarību pārmaiņas, tās savukārt ietekmē cilvēku psihiskās struktūras veidošanos, kultūras attīstību, kas var ietekmēt valodas strukturālo īpatnību attīstību. Tā, piemēram, fonēma [ы] mūsdienu krievu valodā ir zaudējusi pozīcijas brīvību, bet saglabā savu stabilitāti, pateicoties valodas artikulācijas bāzei un tam, ka runātāji apzinās fonēmu kā īpašu fonētisku un ortogrāfisku vienību.

¹ Markss K., Engelss F. Darbu izlase trīs sējumos: 3. sējums. — R., 1981, 532. lpp.

Tāpat kā iekšējos likumus, arī ārējos likumus iedala vispārīgos un atsevišķos valodas vēstures un attīstības likumos.

Vispārīgie ārējie likumi nosaka savstarpējos sakarus, kas piemīt visām valodām. Vispārīgs ārējais likums ir valodas vēstures sakars ar sabiedrības vēsturi, valodas pastāvēšanas formu sakars ar vēsturiskajām cilvēku kopībām. Protams, sakaru konkrētās formas ir dažādas, šī vispārīgā likumība atšķirīgi izpaužas dažādos valodas dzīves periodos un dažādās tautās. Tā, piemēram, nacionālās valodas rašanās un attīstība norit atšķirīgi dažādos konkrētos vēsturiskos apstākļos: «Jebkurā mūslaiku izveidotā valodā sākotnējā runa ir pacēlusies līdz nacionālai valodai pa daļai tādējādi, ka tā vēsturiski attīstījusies no gatava materiāla, kā tas noticis ar romāņu un ģermāņu valodām, pa daļai tādējādi, ka nācijas krustojušās un sajaukušās, kā tas ir ar angļu valodu, pa daļai tādējādi, ka ekonomiskās un politiskās koncentrācijas rezultātā koncentrējušies dialekti vienas nācijas ietvaros.»¹

Vispārīgs ārējais likums ir valodas vēsturiskās attīstības atkarība no teritoriāli ģeogrāfiskajiem valodas pastāvēšanas apstākļiem. Ilgstoši tautu kontakti rada valodu savstarpēju ietekmi, valodu savienību izveidošanos un starpnacionālās sazināšanās valodu rašanos. Tā Balkānu valodu savienībā ir radušās kopīgas gramatiskas iezīmes, vārdu krājums, fonētiskas īpatnības, piemēram, īpaša patskaņa fonēma — bulgāru [ъ], rumāņu [ă], albāņu [ë]. Kaimiņvalodu ietekmē rodas ne tikai jauni vārdi, bet arī fonētiskas un gramatiskas pārmaiņas. Piemēram, evenku un evenu valodas locījumu sistēmas ietekmē jakutu valodā ir izveidojušies deviņi locījumi (tjurku valodās, pie kurām pieder arī jakutu valoda, parasti ir seši locījumi). Turpretī ilgstoša tautas vai cilts grupu atšķirtība vispirms izraisa dažādu agrāk vienotās valodas variantu rašanos, bet pēc tam arī dažādu valodu rašanos. K. Markss rakstīja: «Kaut gan *mutvārdu runa* ir apbrīnojami *stabila leksiskā sastāva ziņā un vēl stabilāka gramatisko formu ziņā, tā nevar palikt nemainīga. Lokālā nošķirtība — telpā — radīja laika gaitā atšķirības valodā.*»²

Vispārīgs valodas attīstības ārējais likums ir arī atšķirīgā pakāpe, kā izpaužas sakars starp dažādām valodas struktūras vienībām un ārpusvalodas likumībām. Tā leksika ir vistiešāk saistīta ar sabiedriski politiskajām un kultūras pārmaiņām sabiedrībā, ar cilvēku izziņas darbību, valodas skaņas ir vistiešāk saistītas ar fizioloģiski psiholoģiskām likumībām, bet sintaksei ir vairāk sakaru ar domas loģiskajām formām un loģiskajām operācijām. Vispārīgs valodas satura struktūras likums ir valodas semantikas selektīvais (izvēles) raksturs.

¹ Markss K. un Engelss F. Vācu ideoloģija. — R., 1963, 398. lpp.

² Архив Маркса и Энгельса, т. 9, с. 79.

Valodas lietošanas teritoriālais ierobežojums jūtami ietekmē valodas fonētisko uzbūvi, vārdu sastāvu un gramatisko struktūru. Šo likumsakarību var novērot jebkuras valodas dialektu materiālā un jebkuras literārās valodas vēsturē. Tā divu kultūras centru (Maskavas un Pēterburgas) pastāvēšana radīja krievu valodā divus pareizrūnas normas variantus; vēl raksturīgāks piemērs ir serbhorvātu literārās valodas normas variānce.

Valodas likumu dalīšana ārējos un iekšējos ir zināmā mērā nosacīta, jo valoda, sabiedrība un cilvēku izziņas darbība ir savā starpā cieši saistītas. Tāpēc tikai viena veida likumību atzīšana vienpusīgi parāda valodas vēsturi un funkcionēšanas likumus. Tā A. Martinē apgalvo, ka valodnieku var interesēt tikai iekšējie cēloniskie sakāri. Turpretī loģiskās un psiholoģiskās valodniecības pārstāvji piešķir sevīšķu nozīmi loģisko formu un runātāja psihes lomai, uzskatot šos faktorus par jaundarinājumu cēloni. A. Sommerfelts pareizi aizrādīja, ka visām valodas pārmaiņām galu galā ir sociāls raksturs. Un sevīšķi jāuzsver, ka iekšējo likumu uzskatīšana tikai par vēsturiskās attīstības formulām likvidē jautājumu par vēsturiskās attīstības cēloņiem un faktoriem, noved pie vēsturisko pārmaiņu formulas un šo pārmaiņu cēloņu sajaukšanas.

Valodas vēsturiskās attīstības cēloņi

Valodas attīstības likumību specifikas salīdzinājums ar dabas likumiem ļāva izskaidrot valodniecības likumus kā valodas parādību vēsturisko pārmaiņu tendences un formulas, bet valodas vēsturisko pārmaiņu izraisītāju cēloņu atklāšana lika skaidrot valodniecisko cēlonību kā vēsturiskuma principus un attīstības faktorus vai arī noliegt cēlonību valodas attīstībā. Tā F. de Sosīrs uzskatīja, ka diahroniskie notikumi vienmēr ir nejauši un atsevišķi, tā ka var runāt nevis par vispārīgiem valodas attīstības likumiem un cēloņiem, bet tikai par atsevišķām viena vai otra valodas sistēmas elementa pārmaiņām, kas izraisa dažādas sekas un sekundāras pārmaiņas.

Šāds valodas vēsturiskās attīstības likumu un cēloņu skaidrojums nav pamatots tāpēc, ka cēlonība tiek saprasta tikai kā notikumu vēsturiska secība, kad cēlonis vienmēr rada sekas, kā arī tāpēc, ka cēlonība tiek identificēta ar nepieciešamību. Attīstības gaitā sekas var kļūt par cēloni citām sekām, attīstība var būt evolucionāra un revolucionāra (lēcienvēidīga), bet cēloniskais sakars var būt viena faktora un daudzu faktoru nosacīts, varbūtiski statistisks. Daudzu cēloņu un to izpausmes formu pastāvēšana nenoliedz valodas pārmaiņu cēlonības problēmas aktualitāti.

Lai gan vienas vai otras vēsturiskās likumsakarības parādīšanos un darbību nereti izraisa daudzi faktori, kas saista vēsturiskos

notikumus, tas nenozīmē, ka nevar runāt par galvenajiem valodas vēsturiskās attīstības cēloņiem un faktoriem. Galvenais valodas attīstības cēlonis ir valodas kā svarīgākā sazināšanās līdzekļa dinamiskums, spēja atrast arvien jaunas domu izteikšanas formas.

Tā kā valoda pastāv kā valodas struktūra, valodas norma un runas darbība, valodas pārmaiņu cēloņi jāmeklē valodas struktūras un normas, normas un runas darbības pretrunās un mijiedarbībā. Bet, tā kā valodas norma ir sociāla parādība, bet runas darbība cieši saistīta ar runātāju izziņas darbību, valodas pārmaiņu cēlonis jāmeklē arī valodas un sabiedrības, valodas un cilvēku izziņas mijiedarbībā.

No runātāju valodiskās darbības viedokļa valodas pārmaiņu cēlonis ir valodas kā domu izteikšanas līdzekļa pilnveidošana un valodas izmantošana dažādos komunikācijas iecirkņos. Daudzi valodnieki (piemēram, G. Kurciuss, J. Boduēns de Kurtenē, A. Martinē) par daudzu valodas pārmaiņu tiešo cēloni un avotu atzīst tieksmi pēc ērtuma, ekonomijas principu.

Ekonomisku izteiksmes līdzekļu radišana, protams, ir viens no cēloņiem, kas rosina runātājus kaut ko valodā mainīt, taču šis cēlonis ir zināmā mērā subjektīvs un tiecas dažādos virzienos. Jau J. Boduēns de Kurtenē uzsvēra, ka ērtums atšķirīgi izpaužas valodiskajā domāšanā un runas darbības artikulārajā un akustiskajā pusē. Vēl vairāk, ekonomijas princips atklāj pretrunas starp runātāju un klausītāju, starp esošajiem domas veidošanas un izteikšanas līdzekļiem un pašu izsakāmo domu, starp individuālo (vai kolektīvo) runu un valodas normu (vai sistēmu). Runātājs cenšas pielikt mazāk pūļu, turpretī klausītājs prasa skaidru un precīzu domu; dzejnieks cenšas pēc tēlainas, emocionālas un individuālas valodas, turpretī zinātnieks — pēc precīzas un argumentētas valodas. Tā valodā rodas ekonomiski un neekonomiski fakti, konkrēti un abstrakti vārdi, vienkāršas un sarežģītas, standarta un nestandarta konstrukcijas.

Valodas līdzekļu ekonomijas principam pretī stāv valodas līdzekļu universāluma princips. N. Kruševskis šo principu formulēja kā tieksmi uz mērķi, uz ideālu, uz vārdu pasaules vispārīgu un konkrētu atbilstību jēdzienu pasaulei. Universāluma principu saprot arī kā tieksmi pēc valodas pilnības, kā progresu valodā (kopš A. Sleihera progresu valodā mēdza saistīt ar valodas morfoloģiskajiem tipiem, ar morfoloģisko formu analītismu un sintētismu). Jāpiezīmē, ka universāluma un valodas pilnības princips nav absolūts un vienādi piemērojams visām valodām. Valodas formu un sevišķi to lietošanas likumu bagātību ierobežo cilvēku atmiņas apjoms, kuriem valoda ir pirmām kārtām sazināšanās un domu izteikšanas līdzeklis; daudzveidīgākas un dziļākas ir valodas vārdu krājuma bagātības, vārdu leksiskās nozīmes, taču arī tās ir atkarīgas no sabiedrības vajadzībām, no valodas lietošanas sfēru attīstības un cilvēku sabiedriskās un izziņas darbības.

Valodas vēsturisko pārmaiņu cēloņu izpratne nosaka valodas progresa izpratnes specifiku. Valodas fonētiskās un gramatiskās uzbūves pārmaiņas ir savdabīgas: valodas mehānisma evolūcijai un pilnveidošanai ir relatīvs raksturs. Universālāks valodas pilnveidošanas paņēmieni ir valodas vārdu krājuma bagātināšana un sabiedrisko funkciju paplašināšana. Cenšanās pēc ideālas (pilnīgas) formas nav valodas vēsturiskās attīstības mērķis, jo ļoti daudzveidīgās valodu formas ir ilgstošas konkrēti vēsturiskās attīstības rezultāts. Katra valoda ir vienreizēja, tā ir tuva un dārga tiem, kam tā ir dzimtā valoda, dabisks sazināšanās un domu, jūtu un gribas izteikšanas līdzeklis.

BIBLIOGRĀFIJA

- Общее языкознание. — М., 1970, с. 197—313, 579—593.
- Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. — М., 1962, с. 201—289.
- Будагов Р. А. Проблемы развития языка. — М.; Л., 1965.
- Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. — М., 1968.
- Дешериев Ю. Д. Проблема функционального развития языков и задачи социальной лингвистики. — В кн.: Язык и общество. М., 1968.
- Абаев В. И. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка. — В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.
- Скрелина Л. Н. Противоречие как источник развития языка. — Филологические науки, 1970, № 1.
- Будагов Р. А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? — Вопросы языкознания, 1972, № 1.

Valodniecības metodes

IEVADS

Metodoloģijai kā mācībai par zinātnisko metodi vispār un par atsevišķu zinātņu metodēm ir principiāla nozīme jebkuras mūsdienu zinātnes, to skaitā valodniecības, teorijā un praksē. Pētīšanas metodikas jautājumi tiek risināti gan vispārfilozofiskā plāksnē, gan arī sakarā ar efektīvāko pētīšanas paņēmienu meklēšanu konkrēta uzdevuma risināšanai.

Interesi par zinātniskās analīzes metodiku ir izraisījusi straujā un nevienmērīgā zinātnes un tehnikas attīstība, jaunu zinātnes nozaru veidošanās dažādu zinātņu sadūrā. Šajos apstākļos rodas aktuāls uzdevums izpētīt likumus un iespējas, kā pārnest (ekstrapolēt) zināšanas un analīzes metodiku no vienas zinātnes uz otru, no viena zinātnes iecirkņa uz citu. Interese par zinātniskās analīzes metodēm un paņēmieniem palielinājusies arī tāpēc, ka speciālistu loks paplašinās, veidojas lieli zinātniskie kolektīvi un rodas nepieciešamība automatizēt garīgo darbu, kļūst svarīgi ne tikai rezultāti, bet arī racionālākie to iegūšanas ceļi.

Praktiskā vajadzība vienkāršot un formalizēt zinātniskās analīzes procedūru, atrast ekonomiskākus un efektīvākus informācijas meklēšanas un apstrādes, kā arī pierādījumu noformēšanas paņēmienus — tas viss nevar neietekmēt zinātniecību. Sakarā ar to rodas teorijas, kuru autori uzskata, ka par zinātnes priekšmetu var būt tikai tādi objekti, kurus var izpētīt formalizēti: formalizēta metodika tiek atzīta par svarīgāku nekā teorija, kas pēti nesadalītu objektu.

Metode nav zinātnes pašmērķis; tā ir tikai objekta, tā atsevišķu pušu un funkcionēšanas izziņas līdzeklis. Izziņa (arī zinātniskā domāšana) ir bezgalīga domas tuvošanās objektam, dabas, kā arī sabiedrības attīstības un pašas domāšanas likumu apgūšanas process. «Izziņas teorijā, tāpat kā visās citās zinātnes nozarēs,» rakstīja V. I. Ļeņins, «jāspriež dialektiski, t. i., mūsu izziņa nav jāuzskata par gatavu un nemainīgu, bet jāiztirzā, kā no *nezināšanas*

rodas zināšana, kā nepilnīgā, neprecīzā zināšana top pilnīgāka un precīzāka.»¹

Sabiedrības attīstības rezultātā objektīvās īstenības izziņa kļūst arvien daudzpusīgāka un dziļāka. Izziņas darbības gaitā šā procesa, kas attīstās dialektiski, pa spirāli, atsevišķi posmi var pārvērsties par īpašu izziņas darbības līniju, radot dažādas zinātnes nozares, teorijas un hipotēzes. Jebkura konkrētā zinātne ir tāda norobežota sabiedrības zinātniski pētnieciskā un praktiskā darbība, kas ar vispārīgajiem objektīvās īstenības izpētes jautājumiem nodarbojas tikai tiktāl, ciktāl tie ietilpst šās zinātnes interešu lokā un ciktāl pētījamā objekta īpatnības dod pamatu vispārīgiem secinājumiem. Tāpēc ir nepieciešams priekšstats par savstarpējām attiecībām starp filozofisko (izziņas) metodi un konkrēto zinātņu (zinātniskās pētniecības) metodēm.

12. nodaļa

IZZIŅAS VEIDI UN VALODNIECĪBAS METODES

No izziņas teorijas viedokļa metode ir dabas, sabiedrības un domāšanas izziņas veids, pieeja īstenībai. Marksisma-ļeņinisma izziņas metode ir dialektiskā metode, dialektiskais un vēsturiskais materiālisms. Izziņas dialektiskā metode ir pašas dabas dialektikas atspoguļojums. «Tā sauktā *objektīvā* dialektika valda visā dabā, bet tā sauktā subjektīvā dialektika, dialektiskā domāšana, ir tikai visā dabā valdošās pretstatos notiekošās kustības atspoguļojums, un šo pretstatu pastāvīgā cīņa un, beidzot, to pāreja vienam otrā, resp., augstākās formās, tad arī nosaka dabas dzīvi.»²

Konkrētās pētīšanas metodes rodas un tiek precizētas zinātnes attīstības procesā un ir atkarīgas no uzkrātajām zināšanām; vēl vairāk, esošās zināšanas, būdamas formalizētas, kļūst par pētīšanas metodi, ja tās izmanto jaunu zināšanu iegūšanai un jaunu parādību pētīšanai. Tā četras aritmētiskās darbības ir zināšanas, kas sākotnēji iegūtas empīriskā ceļā; vēlāk tās pārvērtās par elementāram matemātisko uzdevumu risināšanas skaitlisko metožu kārtulām. Zemes mākslīgie pavadoņi ir ļoti liels zinātnisks sasniegums, bet laika gaitā tie kļuva par eksperimentālās pētīšanas metodes līdzekli.

Izziņas veidi ir vispārīgi un konkrēti. Tāpēc var runāt par filozofisko metodi, tas ir, par izziņas metodi (vai veidu) vispār; metodoloģija šajā gadījumā ir atbilstība vienai vai otrai filozofijas

¹ Ļeņins V. I. Raksti, 14. sēj., 88. lpp.

² Engelss F. Dabas dialektika. — R., 1979, 198. lpp.

sistēmai raksturīgās izziņas metodes principiem. Var runāt arī par vispārzinātnisku metodi un par metodoloģiju saukt mācību par kādai zinātnei vai zinātņu grupai raksturīgajām pētīšanas metodēm.

Zinātņu metodoloģija ir filozofiskās izziņas metodes konkretizācija pētījamo objektu savdabībā un vienas vai otras zinātnes metožu un paņēmieni vispārinājums.

33. §. IZZIŅAS METODE UN ZINĀTNES METODOĻĢIJA

Filozofiskā metode, tas ir, izziņas metode (dialektiskā vai metafiziskā), ir mācība par vispārīgākajiem dabas, sabiedrības un domāšanas likumiem.

Marksistiskā dialektiskā metode atzīst, ka pasaule ir materiāla, matērija — primāra, apziņa — sekundāra, pasaule — izzināma. Objektīvās īstenības parādības ir savstarpēji saistītas, nosaka cita citu, tās atrodas kustībā un attīstībā, turklāt attīstības procesa iekšējais saturs un cēlonis ir priekšmetu un parādību pretējo īpašību un attīstības tendenču cīņa.

Filozofisko metodi nevar reducēt uz formālās vai matemātiskās loģikas likumiem, kura pētī domāšanas formas un domāšanas operāciju likumus, kur pierādījumā nav nekādu pretrunu, bet sprieduma gaita ir formāli pareiza. Protams, loģiskas pretrunas nedrīkst būt nevienā zinātniskās analīzes veidā (pētniekam jāpārvalda loģiskie paņēmieni). Tomēr tas nenozīmē, ka loģiskās pierādījumu metodes apgūšana var aizstāt konkrēto zinātņu speciālo pētīšanas metožu izmantošanu, kuras it kā tikai palīdzot atklāt jaunus faktus.

Vispārmetodoloģiskie principi ir radušies kā dažādu zinātņu datu vispārinājums. Būdamā vispārīgs zinātņu atspoguļojums, dialektiski materiālistiskā izziņas metode nodrošina visu uz marksistisko dialektisko metodi balstīto zinātņu un pētījumu vienību. Tomēr sekmīgam pētniecības darbam konkrētajās zinātnēs nepietiek tikai ar vispārīgās metodoloģijas, tās pamattēžu zināšanu. Marksisms prasa radošu pieeju zinātnei: tas nostājas pret vispārīgo principu mehānisku pārceļšanu uz konkrēto zinātņu problemātiku; tāpat marksisms iebilst pret atsevišķu zinātņu metožu pārvēršanu par vispārmetodoloģiskām.

Katra zinātne ir lietišķā loģika¹, izstrādā īpašas pētīšanas metodes. Šīs zinātniskās pētniecības metodes saistītas ar filozofisko un loģisko metodi parasti ne tieši, bet ar kādas zinātņu grupas metodoloģijas, tas ir, vispārzinātnisko metožu, starpniecību. No vispārzinātniskajām metodēm minamas pirmām kārtām matemātiskās, fizikālās,

¹ Leņins V. I. Raksti, 38. sēj., 181. lpp.

bioloģiskās, filoloģiskās (vēsturiski humanitārās) metodes. Valodnieciskās metodes ir noteiktās attiecībās ar visām šīm metodēm, turklāt valodniecības vēsture rāda, ka mehāniska saskarzinātņu principu un metožu pārņemšana uz valodniecību ir radījusi šo principu un metožu un pašas valodniecības vulgarizāciju. Tai pašā laikā prasmīga saskarzinātņu sasniegumu izmantošana var novest pie jauniem atklājumiem.

Filoloģiskās pētīšanas metodes atšķiras no matemātiskajām un fizikālajām metodēm pirmām kārtām ar to, ka filoloģijā pierādījumi ir vāji formalizēti un gandrīz nemaz nav instrumentālā eksperimenta metodikas. Filologs parasti analizē, piemērojot esošās zināšanas par pētījamo objektu konkrētam materiālam (tekstam), no kura izdara izlasi, bet teoriju veido uz modeļu-paraugu pamata. Spriedums notiek pēc formālās loģikas (kā dažkārt saka, «veselā prāta») likumiem, izmantojot procedūras paņēmienus, kas pārvērtušies par pētīšanas iemaņām. Asociāciju bagātība, tas ir, plaša faktū materiāla brīva pārvaldīšana, un zinātniskā intuīcija liecina par dažādu sakaru daudzpusīgu aptveršanu (un tāpat par zināšanu dziļumu). Vēsturiskos un filoloģiskos pētījumos dominē konkrēto faktū salīdzināmi vēsturiskā interpretācija.

Nereti tiek izvirzīts normas vai sabiedriskās nepieciešamības jēdziens — tā tiek uzskatīta par kultūrvēsturisko parādību attīstības cēloni un mērķi, turklāt filologs un vēsturnieks no filozofiskām, ideoloģiskām un morāli ētiskām pozīcijām saliek akcentus un dod notikumiem un parādībām vērtējumus, bez kuriem humanitārs pētījums ir aprakstošs un tāpēc nepilnīgs. Filoloģiskajai metodoloģijai ir raksturīgas plašas filozofiskās metodes un paša objekta īpašību zināšanas, bet trūcīgas zināšanas par analīzes likumiem un procedūru.

Visu zinātņu metodēm kopīga ir atziņa, ka zinātniskā izziņa ir process; tāpēc pētījuma procedūrā ņem vērā to, ka pastāv dažādi izziņas līmeņi.

34. §. ZINĀTNISKĀ IZZIŅA KĀ PROCESS

Izziņas process ietver trīs pamatposmus — pētīšanu (faktū vai to sakaru atklāšanu), sistematizāciju (interpretāciju un pierādījumus) un izklāstu (aprakstu).

Zinātniskās jaunrades procesā liela nozīme ir problēmas nostādnei un darba hipotēzes izvirzīšanai. Jautājumi un hipotēzes virza pētnieka domu, nosaka to, kas jānovēro, jāpierāda, jāizskaidro. Vispārzinātniskie pētīšanas paņēmieni ir novērojums, eksperiments un modelēšana.

Novērojums kā valodas pētīšanas paņēmiens

Izplatītākais un dabiskākais zinātniskās pētīšanas paņēmiens ir novērojums. Novērojums (fizikālajā terminoloģijā — mērijums) kā zinātniskās izziņas paņēmiens ir objekta plānveidīga un mērķtiecīga tieša uztvere, kas ļauj priekšmetos un parādībās saskatīt detaļas, kuras pirmajā brīdī šķiet nenozīmīgas, bet kuras ir nepieciešamas parādības būtības izpratnei. Vērigums ir cilvēka psihiskās darbības īpatnība, bet speciālistam raksturīgs mērķtiecīgs un plānveidīgs novērojums.

Valodnieciskais novērojums ir fakta izdalīšana no teksta (vai runas plūsmas) un tā iekļaušana pētījamā kategorijā (sistēmā). Novērojuma likumi skar faktu atlasīšanu, to pazīmju noteikšanu, novērojuma priekšmeta precizēšanu un novērojamās parādības aprakstīšanu. Novērojuma rezultātus var fiksēt dažādi — vārdos un simbolos, tabulu, grafiku, definīciju (formulējumu) veidā.

Valodnieciskajā novērojumā nepieciešams, lai pētniekam būtu labas valodas zināšanas, lai viņam piemistu tā saucamā valodas izjūta. Valodniekam labi jāizprot, ka lasītāja (runātāja) pieeja valodai atšķiras no pētnieka pieejas ar to, ka lasītājs (runātājs) lieto tekstu tikai tāpēc, lai saprastu vai izteiktu valodā konkrētu domu, turpretī pētnieks nodala tekstā (vai runas plūsmā) atsevišķus faktus un parādības, lai tās īpaši novērotu. Tāpēc valodnieciskajam novērojumam nepieciešamas īpašas iemaņas un zināšanas, lai redzētu pētījamo parādību un to novērtētu no noteikta, tas ir, pētījuma, viedokļa. Attīstoties zināšanām par pētījamo parādību, palielinās novērojuma efektivitāte.

Novērojums ir katras zinātniskās darbības sastāvdaļa; kā nepieciešams elements tas ietilpst jebkuras valodnieciskās metodes un paņēmienu procedūrā. Novērojums kā vispārzinātnisks izziņas paņēmiens ir izplatīts tāpēc, ka tas dod iespēju pētīt parādības dabiskos apstākļos ar maņu orgāniem un smadzenēm (atšķirībā no eksperimenta, kad tiek radīti mākslīgi apstākļi un bieži tiek izmantota īpaša aparatūra).

Eksperiments kā valodas pētīšanas paņēmiens

Eksperiments ir zinātniski organizēts izmēģinājums, kas ļauj izsekot pētījamās parādības funkcionēšanai, to atkārtojot precīzi kontrolējamos apstākļos.

Mūsdienu eksperimentā pārveido ne tikai objekta parādīšanās apstākļus, bet arī pašu objektu, pētījot tā vietā modeli. Modelekspiments pamatojas uz līdzības teoriju: modelis, aizstājot objektu, dod iespēju iegūt papildinformāciju par objektu. Bez materiāliem (ģeometriskiem un fizikāliem) modeļiem plaši tiek izmantoti arī matemā-

tiskie modeļi, kam piemīt strukturāla un funkcionāla līdzība ar objektu. Pie tādiem modeļiem pieder mehānisko, siltuma, akustisko, bioloģisko u. tml. parādību elektriskie modeļi, strukturālie un skaitliskie modeļi, kā arī kibernetiskie funkcionālie modeļi ar dažādiem atgriezeniskās saites kanāliem.

Eksperimentam kā vienam no galvenajiem mūsdienu zinātnes pētīšanas paņēmieniem ir trīs galvenās formas — laboratorijas, sociālais un tā sauktais domu eksperiments.

Dabzinātniska tipa laboratorijas eksperiments ienāk valodniecībā ar eksperimentālo (instrumentālo) fonētiku, automatizēto tulkošanu un automatizētu valodiskas informācijas meklēšanu. Tomēr valodnieciskā darba tehniskā apgāde un automatizācija vēl nav augstā līmenī. Tāpēc līdz šim izplatītākā «ierīce» valodnieciskajā eksperimentā ir kartīte, kas izgatavota ar rokām vai ar tehniskiem līdzekļiem (fototipiski). Kartītes aizpildīšanas likumi veido valodnieciskās izlases tehniku, bet izlases un kartīšu apstrādes likumi — laboratorijas eksperimenta metodiku.

Kartīte, izdalot pētījamo faktu no runas materiāla, dod iespēju to reproducēt jebkurā sakarā un vajadzīgo reižu skaitu. Liels skaits kartīšu, kas sistematizētas atbilstoši pētījuma mērķim, veido valodniecisko kartotēku. Valodas materiāls, kas fiksēts vārdnīcās vai gramatikas rokasgrāmatās, kā arī ESM atmiņā, ir valodniecības empīriskā bāze.

Sociālais eksperiments ir zinātnisks izmēģinājums sabiedriskās darbības jomā, kurš tiek izdarīts noteiktos apstākļos, lai pārbaudītu kādu hipotēzi. Galvenie sociālā eksperimenta veidi ir ekonomiskais (pirmām kārtām ražošanas), pedagoģiskais, sociālpsiholoģiskais, tiesiskais un socioloģiskais eksperiments. Valodnieki piedalās pedagoģisko un socioloģisko eksperimentu organizēšanā un realizēšanā. Līdz ar sabiedrības attīstību pieaugs sociālā valodnieciskā eksperimenta nozīme. K. Markss un F. Engelss, uzsverot valodas sociālo dabu, rakstīja, ka pienāks laiks, kad indivīdi pilnīgi kontrolēs arī valodu¹.

Tā sauktais domu eksperiments ir zinātniski organizēts izmēģinājums, kas ļauj pētīt objektu netieši, ar ideālu (iztēles) modeļu starpniecību. Kaut arī domu eksperimentā abstrahējas no tiešā jutekliskā materiāla un sakars ar reālo objektu kļūst pastarpināts, kaut arī pieaug abstrakcijas, idealizācijas un deduktīvās domāšanas loma, domu eksperiments tiek organizēts pēc materiālā eksperimenta parauga, atveidojot tā struktūru un galvenās operācijas. Taču domu eksperiments nesakrīt ar modelēšanu, tāpēc ka modelēšanu kā vispārzinātnisku pētīšanas metodi var izmantot ne tikai eksperimentālā, bet arī teorētiskā izziņā.

¹ Markss K. un Engelss F. Vācu ideoloģija. — R., 1963, 398. lpp.

Valodnieciskā modelēšana

Modelēšanu kā eksperimentālu un teorētisku pētīšanas metodi valodniecībā izmanto jau sen, taču valodnieciskās modelēšanas uzdevumus un metodiku, tāpat terminu «modelis» vai tā aizstājēju saprot dažādi.

Valodniecībā ir modeļi-teorijas (jeb modeļi-idejas). Pazīstamākie ir V. Humbolta, F. de Sosīra, K. Bīlera valodas modeļi. Tā, piemēram, K. Bīlers ieteica valodas funkcionālo un strukturālo modeļi («Valodas teorija», 1934. g.; «Valodas strukturālais modelis», 1936. g.); šis valodas kā struktūras, procesa, funkcionāla veidojuma attēlojums plaši izplatījās valodniecībā.

Modeļi-idejas pieder pie valodas teorijas, ir tās izpausmes forma; pie mācības par valodniecības metodēm pieder pētnieciskie modeļi. Modeļus-metodes var radīt gan indukcijas, gan dedukcijas ceļā, un abos gadījumos notiek vispārinājums. Vispārinājums var rasties vai nu abstrahēšanas ceļā, tas ir, pētniekam domās abstrahējoties no objekta konkrētajām īpašībām un sakariem, vai arī idealizācijas ceļā, tas ir, pētniekam domās veidojot abstraktus objektus. Tātad pētnieciskie modeļi var vai nu pārstāvēt objektu, vai to aizstāt. Šajā ziņā modeļi-metodes iedalāmi modeļos-paraugos un modeļos-konstruktos.

Modeļus-paraugus kā valodas pētīšanas paņēmieni izmanto jau sen un plaši, kaut arī šo paņēmieni ne vienmēr skaidri apzinās. Modelis-paraugs fiksē valodas parādības pastāvīgās struktūras atkārtotošās, tipiskās pazīmes (piemēram, zilbes, vārdformas, vārda formas maiņas paradigmas, teikuma struktūras modeļi). Modeļi-paraugi, kas veidoti kā faktu materiāla vispārinājums, nereti ietver objektam raksturīgās pretrunas, taču tie veicina valodnieciskās domāšanas realitāti, bet simboliskā attēlojumā tos var uzskatīt par objekta aizstājējiem, par kvaziobjektiem, par teorētiskās domāšanas uzskatāmi tēlaino pamatu.

Modeļi-konstrukti ir deduktīvi hipotētiski veidojumi, kas aizstāj reālo objektu, likvidējot tā pretrunas. Modelis-konstrukts ļauj radīt invariantisku (nemainīgu) struktūru un ieviest stingrus, aksiomātiskus tās pētīšanas likumus. Ideālie veidojumi nereti ir saistīti ar formalizāciju, kad notiek abstrahēšanās ne tikai no objektu konkrētības, to faktiskās daudzveidības, bet arī no valodas faktu satura. Modeļi-konstrukti ir izplatīti strukturālajā un matemātiskajā valodniecībā.

Gan modeļiem-paraugiem, gan it sevišķi modeļiem-konstruktiem ir vajadzīgs īpašs uzskatāmi tēlains modeļa pamatīpašību pieraksts. Valodniecībā līdzās formulējumiem, tas ir, verbālam pierakstam, galvenie neverbālā pieraksta veidi ir formulas un rasējumi.

Formula¹ ir simbolu kombinācija, kas atspoguļo objektus vai

¹ Pamazināmais lietvārds no latīņu *forma* 'veids'.

priekšstatus par tiem. Par simboliem parasti izmanto kādas valodas, visbiežāk latīņu un grieķu, burtus, kā arī papildzīmes. Piemēram, formula зуб- nozīmē, ka ir attēlota vai nu šā vārda forma ar nullgalotni, vai vārda зубной vārddarināšanas celms; šī pati formula var attēlot arī deklinācijas tipu. Vārddarināšanas formulu [(зим) ов]щик-() lasa tā: «Vārds зимовщик ir darināts ar piedēkli -щик по celma зимов-, kas ir vārdā зимовать, bet šis vārds ir darināts ar piedēkli -ова(ть) по celma зим-, kas ir vārdā зима.» Teikuma struktūras shēmu $N_1 - V_f$ lasa tā: «Teikuma priekšmets ir nomens nominatīvā, izteicējs — tam atbilstoša darbības vārda finitā forma.»

Valodas modeļu uzskatāmai attēlošanai izmanto arī matemātisko simboliku un matemātiskās formulas, lietojot tās ne stingri matemātiskā (algebriskā) nozīmē.

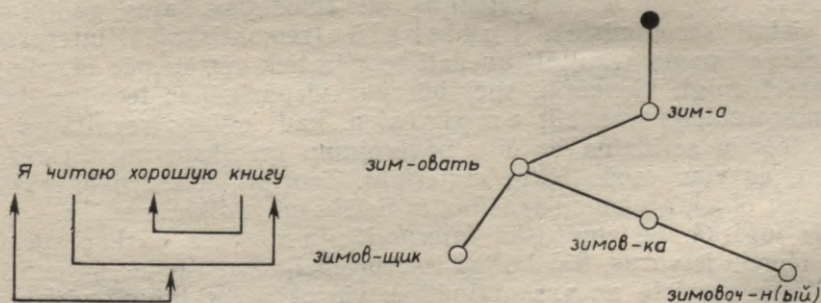
Rasējums ir ģeometrisku tēlu un to kopumu grafisks attēlojums plaknē ar līnijām. Valodnieciskajos modeļos tiek izmantoti punkti, līnijas, ģeometriskas virsmas un ķermeņi. Valodnieciskie rasējumi ir dažādas diagrammas¹. Izplatītākie valodnieciskie rasējumi ir

1) kvadrātveida tabula, kurai ir divas dimensijas; kvadrātveida diagrammu izmanto opozicionārās un distributīvās saistāmības noteikšanai, kā arī vienību klasifikācijai, piemēram:

	[с]	[п]	[в]	[ф]	[м]
[з]	+	-	+	-	+
[с]	-	+	+	+	+
[д]	+	-	+	-	+
[т]	-	+	+	+	+

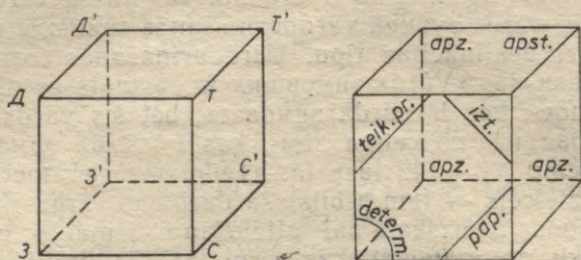
Vārdi	Formas				
	skaitļa	dzimtes	locījuma	laika	veida
стол	+	(+)	+	-	-
белый	+	+	+	-	-
белизна	(+)	+	+	-	-
бег	+	(+)	+	-	-
бежать	+	(+)	-	+	+
бегущий	+	+	+	(-)	+

2) vektoru diagramma, kas ar vektoriem vai grafikiem attēlo dažādas attieksmes starp valodas vienībām, piemēram:

¹ Tekstu statistiskā analizē izmanto līniju un vektoru diagrammas un grafikus.

3) kubveida diagramma, kurai ir trīs dimensijas un kura ļauj uzskatāmi attēlot dziļās attieksmes, piemēram:

Valodnieciskā interpretācija

Zinātniskā izziņa nav pilnīga, ja novērojumam, eksperimentam un modelēšanai neseko iegūto rezultātu interpretācija; arī analīzes paņēmieni un metodikas efektivitāte tādā gadījumā paliek nenovērtēta.

Interpretācija¹ ir iegūto rezultātu jēgas atklāšana un saturskārtojumu noteikšana, vai nu iesaistot tos jau esošajās teorijās (kā apstiprinājumu vai papildinājumu), vai radot jaunu teoriju, ja iegūtie rezultāti un to saturiskie raksturojumi neiekļaujas pastāvošās teorijas ietvaros. Bez iekļaušanas esošo zināšanu sistēmā jauno datu jēga un vērtība paliek nenoteikta, un tikai efektīva praktiskā izmantošana var pievērst uzmanību tādām izolētām atklājumam.

Tātad interpretācija ir zināšanu novērtēšana. Tā var būt dažāda. Var, piemēram, novērtēt iegūtos rezultātus, saistot aprēķinus (konkrētos rezultātus) ar satura loģiku un tos «tulkojot» formalizētā valodā. Metavalodā un metateorijā interpretāciju uzskata par tulkojumu no vienas valodas otrā, arī no reālās valodas matemātikas «valodā» (termini «interpretācija» un «modelis» šajos gadījumos tiek lietoti sinonimiski). Loģiskajā (semantiskajā) interpretācijā eksperimenta rezultāti un pati teorija tiek vērtēti pēc tā, cik tie ir nepretrunīgi, vienkārši, spēj būt par vispārīgākas teorijas daļu.

Interpretācija var būt empīriskā, kad iegūtos rezultātus un pašu teoriju salīdzina ar citu novērojumu un eksperimentu rezultātiem, ar visu esošo faktu materiālu. Teorijai, kas aptver vairāk faktu un objekta vienību īpašību, ir lielāks pierādījuma spēks.

Ne loģiskā, ne empīriskā interpretācija neprasa pārkāpt pastāvošo teoriju ietvarus. Savdabīga interpretācija var rasties, ja iegūtos rezultātus novērtē no saskarzinātnes viedokļa (atklājumi vienā zinātnē ļoti bieži ietekmē citas zinātnes attīstību).

¹ No latīņu *interpretatio* 'izskaidrošana'.

Vissvarīgākā ir filozofiskā interpretācija, kas prasa iegūto rezultātu un konkrētās teorijas novērtēšanu no vispārīgās izziņas teorijas un metodes viedokļa, no zināšanu attīstības, pieredzes vispārināšanas un tālākas pasaules pārveidošanas viedokļa.

Praktiski nepieciešama ir immanentā interpretācija, tas ir, interpretācija no konkrētās zinātnes viedokļa. Valodniekam, piemēram, ir svarīgi zināt tieši valodniecisko interpretāciju, tāpēc viņš konkrēto rezultātu, konkrēto teoriju novērtē valodnieciski. Protams, tāds novērtējums ir vienpusīgs un nevar tikt uzskatīts par vienīgo pareizo, bet no valodniecības patstāvības viedokļa šis novērtējums ir ļoti svarīgs, jo nevar būt zinātnes, kam nav pašai savas interpretācijas.

Konkrētajās zinātnēs ir divi interpretācijas veidi: no vēsturiskā likuma, kas vienā vai otrā veidā izpaužas pētījamā objektā, viedokļa un no struktūras, kura piemīt pētījamam objektam un tā vienībām, viedokļa. Valodniecībā plaši izmanto vēsturisko un salīdzināmi vēsturisko interpretāciju — radniecīgu valodu struktūras, konkrētas valodas vēstures un normas pētīšanā. Strukturālo interpretāciju biežāk izmanto atsevišķu valodu teorētiskā aprakstīšanā un valodu tipoloģiskā pētīšanā.

Mainot pētījuma aspektu, par ārēju var izrādīties gan strukturāli semiotiskā, gan socioloģiskā interpretācija. Valodniecības priekšmeta vienība prasa, lai izmantotu dažādus interpretācijas veidus, kas ņem vērā valodas daudzšķautņainību. Jāatzīmē, ka valodniecisko interpretāciju nedrīkst jaukt ar aprakstīšanas un pierādījuma paņēmiena formalizāciju (sk. 219.—220. lpp.).

Interpretācija vienmēr saista teorētiskās un metodiskās zināšanas. Interpretācijā darbojas izziņas teorijas likumi — tā vienmēr ir pāreja vai nu no konkrētā uz abstrakto, vai no abstraktā uz konkrēto. Zinātnisko meklējumu ceļi var būt ļoti dažādi, un tiem tādiem jābūt, bet tiem visiem jāved uz patiesību, uz objekta izziņas padziļināšanos.

Empīrisko un teorētisko zināšanu vienība

Zinātnisko pētījumu metodoloģijas un metodikas izstrādāšana ir izvirzījusi arī vispārīgu problēmu par priekšmetisko un metodisko zināšanu, empīrisko (eksperimentālo) un teorētisko zināšanu savstarpējām attieksmēm, par indukcijas un dedukcijas lomu zinātniskajā izziņā.

Zinātnes, arī valodniecības, vēsturē ir zināmas vienpusīgas koncepcijas, kas noliedza vai nu faktu materiāla, vai abstraktu konstrukciju nozīmi. Jau H. Šuharts rakstīja: «. Patiesais progress man nozīmē izziņas metožu pilnīgošanu, nevis pētījuma objektu skaita

palielināšanu.»¹ Vēl asāk izteicās E. Koseriu: «Ideja par faktu uzkrāšanu teorētisku problēmu risināšanai ir reakcionāra; tā spēj drīzāk traucēt pētījumus nekā dot tiem drošāku pamatu.»²

Protams, pētīšanas metodēm ir liela loma, un teorētiskajai izziņai ir relatīva patstāvība, bet tas nenozīmē, ka zinātnēi nav vajadzīga faktu uzkrāšana un ka pašiem faktiem nav nekā kopīga ar teorētisko izziņu. Jau J. V. Gēte teica: «Augstākais būtu saprast, ka viss faktiskais ir jau teorija.»³ Arī XX gadsimta fizika atzīst, ka «bez ticības tam, ka īstenību var aptvert ar mūsu teorētiskajām konstrukcijām, bez ticības mūsu pasaules iekšējai harmonijai nevarētu būt nekādas zinātnes»⁴.

Kaut arī empīrisko un teorētisko zināšanu nošķiršana ir dabiska no pētījumu metodikas pilnīgošanas viedokļa un no zinātnes nozaru, arī valodniecības, zinātnieku un praktiķu specializācijas viedokļa, vienmēr jāatceras vispārmetodoloģiskā tēze par teorijas un prakses, teorijas un objekta pētīšanas metodes vienību.

Teorija var būt gan empīriska, induktīvi izsecināta, gan arī deduktīva, izstrādāta ne tikai pētījamam objektam, bet arī objektu grupai, kas dažkārt stāv visai tālu no konkrētajiem objektiem. Un tomēr šis sakars pastāv, jo pat «matemātiskais bezgalīgais, kaut arī neapzinīgi, ir aizgūts no īstenības, un tāpēc to var izskaidrot, tikai izejot no īstenības, nevis no sevis paša, nevis no matemātiskās abstrakcijas»⁵.

Empīrisko un teorētisko izziņu vieno kopīgs objekts, tāpēc tās ir nevis izolēti zināšanu veidi, bet īstenības dialektiskās izziņas dažādas puses. Izziņas priekšmetiskā nosacītība empīriskajā un teorētiskajā izziņā modificē interpretācijas ievirzi. Eksperimentā iegūtie fakti un secinājumi tiek interpretēti, iesaistot tos apkopojošā un izskaidrojošā teorijā, turpretī teorētiski deduktīvā pētījumā hipotēze tiek interpretēta, precizējot tās priekšmetisko sfēru. Tātad vai nu iet no objekta uz teoriju, vai, otrādi, no teorijas uz objektu, — visos gadījumos obligāta ir interpretācijas priekšmetiskā ievirze. Zinātnes metodoloģija aptver gan empīrisko, gan teorētisko izziņas ceļu, taču ir zinātnes, kas pārsvarā ir empīriskas (induktīvas) vai teorētiskas (deduktīvas).

Valodniecības teorijai jābūt pirmām kārtām sava objekta — dabisko valodu — teorijai, tātad tā ir principā priekšmetiska, induktīva, empīriska. Turpretī darbi lingvosemiotikas, matemātiskās valodniecības un metavalodas jomā, no vienas puses, kalpo valodnie-

¹ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. — М., 1950, с. 68.

² Новое в лингвистике, вып. 3, с. 275.

³ Гёте И. В. Избранные сочинения по естествознанию. — М., 1957, с. 399.

⁴ Эйнштейн А. Собрание научных трудов: Т. 4. — М., 1967, с. 543.

⁵ Engelss F. Dabas dialektika. — R., 1979, 256. lpp.

cībai un, no otras puses, ir empīriskā bāze tīri semiotiskām, matemātiskām un gnozeoloģiskām teorijām.

Eksperimentālo un teorētisko zināšanu attieksmes dažādos zinātnes attīstības periodos mainās. Eksperimenti un jauni fakti rada jaunas hipotēzes un teorijas, savukārt jaunas hipotēzes un teorijas prasa jaunus eksperimentus un faktus. Spriedumi, pat formalizēti un metodiski nepretrunīgi, bez bagāta faktu materiāla un pietiekama teorētiskā pamata no teorijas var pārvērsties teoretizēšanā; savukārt faktu aprakstīšana un valodnieciski eksperimenti bez teorētiska skaidrojuma pārvēršas bezmērķīgā, haotiskā kolekcionēšanā.

35. §. VALODNIECISKĀS METODES

Bez izziņas un vispārzinātniskām metodēm ir arī zinātniskās pētniecības metodes, tas ir, konkrētu zinātņu metodes. Par zinātniskās pētniecības metodi sauc kādas parādības vai parādību grupas pētīšanas paņēmieni un likumu kopumu. Zinātniskās pētniecības metode ir tai pašā laikā pētīšanas aspekts, kam pakļauti metodes rīcībā esošie pētīšanas paņēmieni, to izmantošanas metodika (tehnika, procedūra), kā arī iegūto rezultātu aprakstīšanas veidi.

Tādējādi zinātniskās pētniecības metodes struktūru nosaka pētīšanas aspekta, paņēmiena un metodikas un aprakstīšanas veida mijiedarbība. Valodnieciskos darbos nereti uzmanība tiek pievērsta tikai vienam zinātniskās pētniecības metodes komponentam, tāpēc termins «metode» tiek lietots dažādās nozīmēs. Jāšķir četri jēdzieni, ko izsaka termins «metode»: pētīšanas aspekts, paņēmieni, metodika un aprakstīšanas veids.

Metode un pētīšanas aspekts

Pētīšanas aspekts ir īstenības izziņas veids, jo palīdz nodalīt tajā atsevišķas puses, parādības, objektus, lai tos īpaši izpētītu¹. Pētīšanas aspekts nosaka efektīvākā pētīšanas paņēmiena (vai efektīvāko pētīšanas paņēmieni) izvēli.

Pētīšanas aspekti atšķiras pēc mērķa un valodnieciskās būtības. Starp valodnieciskiem aspektiem-metodēm pirmām kārtām jānošķir tīri valodnieciskie aspekti un aizgūtie aspekti.

Tīri valodnieciskais aspekts ir salīdzināmi vēsturiskā metode. Tā radās, kad tika atklāta valodu radniecība, kuras pētīšanai bija

¹ Ar nozīmi «pētīšanas aspekts» tiek lietots arī termins «analīzes līmenis», kas var apzīmēt arī analīzes posmu (sk. 209. lpp.).

jārada īpašu paņēmienu, likumu un procedūras sistēma skaņu un morfēmu valodnieciskajai analīzei.

Aizgūti aspekti valodniecībā ir statistiskā un matemātiskās loģikas metode. To izmantošanu izraisīja centieni precizēt valodnieciskās analīzes metodiku.

Pētīšanas aspektu kā izziņas metodi (veidu) bieži jauc, no vienas puses, ar izziņas metodi un, no otras puses, ar pētīšanas paņēmienu, kā arī ar pētīšanas uzdevumu vai viedokli (saka: strukturāli semantiskā metode, loģiski gramatiskā metode, formālā metode utt.). Protams, termins «metode» šajā gadījumā iegūst pētīšanas aspekta nozīmi, kurš prasa dažādus pētīšanas paņēmienus.

Metode kā pētīšanas paņēmiens

Par metodi sauc arī pētīšanas paņēmienu, tas ir, analīzes metodikas veidā formulētu pētīšanas likumu kopumu, piemēram, pētīšanas paņēmiens ir iekšējās rekonstrukcijas metode un distributīvā metode. Šādi paņēmieni neveido galvenās valodnieciskās metodes, tie ir kādas galvenās metodes daļa vai arī var tikt izmantoti dažādās metodēs. Piemēram, pārveidojumu (transformāciju) paņēmienu izmanto valodas sinhroniskā un vēsturiskā pētīšanā, valodas sistēmas un normas, valodas un runas darbības pētīšanā, parastā un ar matemātiskās loģikas palīdzību veidotā aprakstā. Tātad transformatīvā metode pati par sevi nepastāv: tā ir citu analīzes metožu paņēmiens.

Tomēr valodnieku praksē termins «metode» bieži izsaka šos divus jēdzienus. No vienas puses, par metodi sauc zinātniskās pētniecības paņēmienu kopumu, ko vieno kopīgs pētīšanas aspekts. Šajā nozīmē runā par salīdzināmi vēsturisko, sastatāmo, strukturāli matemātisko metodi. No otras puses, par metodi sauc paņēmiena lietošanas likumu kopumu, bet dažkārt arī procedūru. Šajā nozīmē runā par iekšējās rekonstrukcijas metodi (salīdzināmi vēsturiskās metodes paņēmiens) vai par stilistiskā eksperimenta metodi (viens no normatīvi estētiskās metodes paņēmieniem).

Tātad valodnieciskā metode termina plašā nozīmē ir pētīšanas aspekta realizācija, kas izpaužas valodnieciskās analīzes paņēmienu un likumu kopumā; vārda šaurā nozīmē valodnieciskā metode ir zinātniskās pētniecības paņēmiens.

Pētīšanas metodika

Kā sinonīmu terminam «metode» (paņēmiens) lieto arī terminu «metodika». Taču biežāk termins «metodika» apzīmē nevis metodi kā paņēmienu, bet paņēmiena lietošanas procedūru. Un tas ir pa-

reizāk, jo vienam un tam pašam paņēmienam var izmantot dažādu metodiku.

Pētīšanas metodikas atšķirībām ir vairāki cēloņi: pētīšanas aspekts, loģiskais un vispārzinātniskais ceļš (piemēram, indukcija vai dedukcija), pētīšanas procedūra un tehnika, aprakstīšanas veids u. tml. Piemēram, kvantitatīvās pētīšanas paņēmienā izmanto atšķirīgu metodiku, kad izdara aptuvenus aprēķinus un kad lieto matemātisko statistiku (sk. 248.—249. lpp.). Transformatīvā metodika, tas ir, sekundāru parādību un modeļu pārveidošanas un radīšanas likumi, ir atšķirīga, kad a) to izmantojam salīdzināmi vēsturiskai un deskriptīvai (aprakstošai) valodas pētīšanai, b) tā ir matemātiskās loģikas transformāciju paņēmiena un stilistiskā eksperimenta paņēmiena realizācija, c) radām sekundārus modeļus un salīdzinām valodas sinonīmiskos līdzekļus.

Zinātniskā metodika aptver visus pētīšanas posmus — novērojumu un materiāla vākšanu, analizējamo vienību un to īpašību noteikšanu, analīzes vienību izvēli (sk. 223.—225. lpp.) un apraksta veida izvēli, analīzes paņēmiena, interpretācijas rakstura un pētīšanas aspekta noteikšanu.

Speciālistam jāpārzina zinātniskās pētniecības metodika, lai kādus uzdevumus viņš sev izvirza un kādus pētīšanas paņēmienus izmanto. Vislabākā analīzes metode vai paņēmieni bez pareizas pētīšanas metodikas var nedot vajadzīgos rezultātus, jo svarīga ir ne tikai pati metode (paņēmieni), bet arī tās izmantošanas meistarība.

Pētīšanas metodika un aprakstīšanas veids

Ar pētīšanas metodiku tieši saistīts iegūto rezultātu aprakstīšanas un pierādīšanas veids (maniere). Aprakstīšanas veidi nav pētīšanas metodes: tie ir tikai analīzes paņēmiena un metodikas ārējā forma.

Pēc apraksta rakstura izšķir formalizētu un neformalizētu aprakstīšanas veidu, bet pēc apraksta līdzekļiem — verbālu un neverbālu aprakstīšanas veidu.

Par formalizāciju sauc aprakstīšanas veidu, kam raksturīgs tas, ka parādības pētīšanā tieši un viennozīmīgi tiek dotas pamattēzes (aksiomas), kas satur noteiktus apgalvojumus un likumus darbībām ar tiem, kā arī jaunu apgalvojumu un fakti iegūšanai. Formalizāciju plaši izmanto strukturālajā un strukturāli matemātiskajā valodniecībā.

Valodniecībā bieži izmanto arī neformalizēto aprakstīšanas un pierādījuma veidu. Pētnieks savāc fakti materiālu un uz tā pamata izdara savus slēdzienus, precizējot pētījuma gaitā secinājumus un formulējumus. Balstīšanās uz faktiem dara neformalizēto

apprakstīšanas veidu elastīgu, taču secinājumi daudzos gadījumos nav vispārināmi, jo tie attiecas tikai uz konkrēto faktu materiālu.

Piemēram, aplūkosim vārdu смородина un малина vārddarināšanas analīzi. Formalizēti aprakstot, pamatosimies, teiksim, uz pieņēmumu, ka morfēmām — gan celmiem, gan afiksiem — ir diferencējoša nozīme. Piedēklis -ин- minētajos vārdos nozīmē 'oga', bet мал- un смород- apzīmē to, kas atšķir šīs ogas vienu no otras un no citām ogām.¹ Tātad šie vārdi ir morfēmiski dalāmi, tāpat kā vārdi дверка, писатель, теплота u. tml. Tas, ka patstāvīgi nelietotais celms мал- ir unikāls un ka mēs nezinām, kādu ogu saukt par смородина, bet kādu — par малина, vārda morfēmiskās struktūras formalizētā aprakstīšanā netiek ņemts vērā.

Neformalizēti aprakstot, mēs augu un ogu nosaukumos (малина, смородина, калина, рябина) tāpat izdalām piedēkli -ин-. Taču, konstatējuši to, ka celmi bez piedēkļiem netiek lietoti un morfēmiskās struktūras nozīmes nav motivētas, nonākam pie secinājuma, ka šajos vārdos ir notikusi vienkāršošanās. Tātad līdzīgu vārdu morfēmiskā analīze jāpapildina ar etimoloģisko analīzi. Tā mums palīdz poteikt, ka малина, калина, рябина ir nosauktas pēc to krāsas, bet смородина — pēc smaržas: vārdā атродама tā pati sakne, kas ir vārdos смрад, смердь — 'stipra smarža' (nosaukums смородина tika dots pēc upeņu stiprās smaržas, pēc tam pārņests arī uz citiem šā auga veidiem un ogām). Neformalizētais aprakstīšanas veids šeit izpaužas morfēmiskās, vārddarināšanas un etimoloģiskās metodikas savienojumā.

Verbālajai aprakstīšanai raksturīgs tas, ka tiek izmantoti parasti vārdi, arī termini un tiek doti formulējumi. Neverbālajā aprakstīšanā vārdu un terminu vietā tiek lietota burtu simbolika un burtu formulas vai dažādas shēmas un rasējumi. Burtu simboliku un rasējumus plaši izmanto modelēšanā.

Neverbālā aprakstīšana, tāpat kā speciālās terminoloģijas radīšana, var būt saistīta ar pētīšanas teoriju un metodi, bet var būt attieksmē pret tiem ārēja — tikai isāks definīciju pieraksts. Piemēram, ja autors terminu «frazeoloģisms», «salikts teikums», «teikuma priekšmets», «izteicējs», «lietvārds» un «nominatīvs» vietā lieto pieņemtu apzīmējumu \diamond , ST , $S+P$, S_N , tad šāda simbolika ir tikai isāks pieraksts, nekādu jaunu zinātnisku domu tā neizsaka. Tas jāuzsver tāpēc, ka pēdējā laikā ļoti izplatās šāda saīsinājumu simbolikas, kā arī matemātiskās loģikas simbolikas lietošana, kam nav nekā kopīga ne ar matemātiku, ne ar valodas loģiski matemātisko modelēšanu, kad pētnieks abstrahējas no konkrētā faktu materiāla

¹ Sk.: Смирницкий А. И. Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ. — Доклады и сообщения филол. фак-та МГУ, 1948, вып. 5, с. 24.

un simbolika kļūst par uzskatāmi tēlainu zinātniskās domāšanas pamatu.

Tāad aprakstīšanas veids nav īpaša pētīšanas metode, tas tikai variē pastāvošās metodes un paņēmienus, piešķirot tiem vienu vai otru ārējo formu.

Galveno valodniecības metožu klasifikācija

Valodnieciskās metodoloģijas problēmas ir valodniecības metožu un paņēmienu klasifikācija, valodnieciskās analīzes metodikas izstrādāšana, kā arī jautājumi, kas saistīti ar saskarzinātņu paņēmienu un metožu apgūšanu, tas ir, metodiskās ekstrapolācijas problēma.

Tā kā galvenais valodniecības uzdevums ir konkrētu valodu pētīšana, galveno valodniecības metožu (aspektu) klasifikācija jābalsta nevis uz procedūras pamata (metodiskā procedūra un loģiskie paņēmieni ir kopīgi ne tikai daudzām speciālām metodēm, bet arī daudzām zinātnēm), bet uz paša objekta īpašībām.

Mūsdienu valodniecība, tāpat kā citas zinātnes, ir valodniecības zinātņu komplekss; katra no tām pēti kādu valodas sistēmas un normas pusi, kā arī to funkcionēšanu un attīstību. Mēģinājumi radīt universālu (vienotu un vienu) valodniecisku pētīšanas metodi, tāpat kā mēģinājums traktēt filozofisko metodi — materiālistiskās dialektikas metodi — par valodniecisku, nav vainagojušies panākumiem. Valodnieciskā metodoloģija ir zinātniskās pētīšanas aspektu un pētīšanas metožu kopums; aspektiem un metodēm var būt kopīgi procedūras momenti, bet var būt arī atšķirības pētīšanas metodikas un aprakstīšanas veida ziņā.

Valodniecības metodes un pētīšanas paņēmienus var klasificēt pēc tā, cik tie ir tipiski vienam vai otram valodniecības virzienam vai skolai, un pēc tā, kurai valodas pusei tie pievēršas. Pirmajā klasifikācijas gadījumā runa ir par analīzes metodiku amerikāņu deskriptīvismā, Prāgas valodniecības skolā, psiholingvistikā un lingvosemiotikā u. tml. Katra valodniecības virziena vai skolas raksturojumā metodiskā problemātika ieņem lielāku vai mazāku vietu. Taču tās ir nevis dažādas valodniecības metodes un pētīšanas paņēmieni, bet gan atšķirīga analīzes metodika un aprakstīšanas maniere, to izpausmes, formalizācijas un vērtības pakāpe valodniecības teorijā un praksē.

Otrajā klasifikācijas gadījumā runa ir par fonētiskās un fonoloģiskās, morfoloģiskās un sintaktiskās, vārddarināšanas, leksiskās un frazeoloģiskās analīzes paņēmieniem un metodiku. Kaut arī vienmēr izmanto vispārzinātniskos novērojuma un eksperimenta, modelēšanas un interpretācijas, vispārināšanas un klasifikācijas paņēmienus, tie tiek specializēti atbilstoši pētījamo objektu īpatnībām. Piemēram, runas

skaņu pētīšanai ir nepieciešama īpaša aparatūra, kā arī opozīciju un pozīciju analīzes paņēmieni specializācija. Sintaktiskajiem pētījumiem ir raksturīga citu paņēmieni sistēma, turklāt pozīciju analīzes paņēmieni sintaksē stipri atšķiras no pozīciju analīzes paņēmieniem runas plūsmas fonētikā. Sintaktiskās uzbūves un tās vienību pētīšanai izmanto dažādus sintaktiskās analīzes paņēmienus: loģiski gramatiskos paņēmienus, aktuālā dalījuma paņēmieni, tiešo komponentu un pakārtojuma «koka» analīzes paņēmieni, transformācijas paņēmieni, sintaktisko vienību starplīmeņu interpretācijas paņēmieni. Visus šos paņēmieni var pēc priekšmetiskās piederības apvienot valodnieciskās analīzes sintaktiskajā metodē.

Fonoloģiskā, morfoloģiskā, sintaktiskā u. tml. metodes ir metodiski aspekti, ko nosaka tas, ka valoda ir sarežģīta struktūra. Taču valodai raksturīga ne tikai strukturālā, bet arī vēsturiski areālā un funkcionāli stilistiskā diferenciācija. Tā kā valodniecība pēti valodas faktu un parādību strukturālo, kā arī funkcionālo un vēsturisko diferenciāciju, valodniecības priekšmeta savdabība ietekmē pētīšanas galveno aspektu noteikšanu un tārad arī valodnieciskās pētīšanas metožu noteikšanu.

Valodniecības galvenās metodes-aspekti ir aprakstošā, salīdzināmā un normatīvi stilistiskā metode. Katrai valodniecības metodei ir raksturīgi savi principi un uzdevumi, tā apvieno un variē dažādus analīzes paņēmieni un metodikas atbilstoši pētījamo parādību un konkrēto uzdevumu īpatnībām.

BIBLIOGRĀFIJA

Маркс К., Энгельс Ф. и Ленин В. И. Хрестоматия по диалектическому и историческому материализму: Изд. 2. — М., 1969.

Основы марксистско-ленинской философии: Изд. 2. — М., 1972, с. 156—218.

Мостепаненко М. В. Философия и методы научного познания. — Л., 1972, с. 41—74.

Павлов Т. Диалектико-материалистическая философия и частные науки. — М., 1957.

Гухман М. М. О роли моделирования и общих понятий в лингвистическом анализе. — В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.

13. nodaļa

APRAKSTOŠĀ METODE

Aprakstošā metode ir pati vecākā un reizē arī mūsdienīga valodniecības metode. Senās ķīniešu, indiešu un grieķu gramatikas bija galvenokārt aprakstošas. Mūsdienu valodniecības skolas, arī

strukturālās, izmanto pirmām kārtām valodu aprakstīšanas principus un metodiku.

Par aprakstošo metodi sauc pētīšanas paņēmieni sistēmu, ko lieto noteikta attīstības perioda valodas parādību raksturošanai; tā ir sinhroniskās analīzes metode. Aprakstošajai metodei ir liela nozīme valodu mācīšanas praksē.¹

36. §. VALODAS VIENĪBAS UN TO APRAKSTĪŠANA

Jebkura zinātniskās analīzes metodika prasa izdalīt no objekta tā puses, daļas un vienības, kas kļūst par īpašas pētīšanas priekšmetu un ļauj izziņāt pētījamā objekta īpašības. Tātad valodas aprakstošās pētīšanas metodikas uzdevums ir, no vienas puses, neaizmirst, ka valoda ir strukturāls un sociāls veselums, un, no otras puses, stingri noteikt tās parādības un vienības, kas ir īpašas pētīšanas priekšmets, izdalot tās no runas nogriežņa un teksta (atsevišķa teksta vai to kopuma) un līdz ar to izolējot no pārējām parādībām un vienībām.

Valodas vienības un to pazīmes

Pirmajā aprakstošās analīzes posmā no teksta tiek izdalīti vārdi un teikumi, tas ir, valodas nominatīvās un komunikatīvās vienības. Vārdu un teikumu izdalīšana no mūsdienu rakstu teksta nesagādā grūtības, jo tos grafiski ir izdalījis autors vai izdevniecība. Par vārdiem tiek atzīti teksta nogriežņi (segmenti) no vienas atstarpes līdz otrai, bet par teikumiem — teksta nogriežņi no punkta līdz punktam (var būt arī citas atdalītājpieturzīmes — jautājuma un izsaukuma zīme, daudzpunkte, kā arī jauna rindkopa).

Taču grafiskās segmentācijas metodikas iespējas ir ierobežotas. Autors var ar pieturzīmēm izolēt teikuma (sevišķi — salikta teikuma) daļas un — otrādi — atdalītājpieturzīmes lietot vienkārša un salikta teikuma daļu aktualizācijai; tāpat zināms, ka vārdu rakstīšana kopā vai šķirti var būt svārstīga un variantiska. Turklāt nominatīvās un komunikatīvās vienības nav identiskas viena vārda un divu (daudzu) vārdu teksta nogriežņiem, jo pastāv divu vārdu «nominatīvās» vienības (frazēoloģiski un vārda analītiskās

¹ Sal.: Голант Е. Я. Методы обучения в советской школе. — М., 1957; Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе: Изд. 2. — М., 1970; Федоренко Л. П. Принципы и методы обучения русскому языку. — М., 1964.

formas) un viena vārda teikumi. Tāpēc grafiskā segmentācija jāpapildina ar valodas vienību identifikācijas metodiku, kas balstās uz dažādu tekstu salīdzināšanu un iepriekšējās pieredzes izmantošanu. Tātad, lai izdalītu no teksta valodas vienības, nepieciešams ne tikai vērīgums, bet arī plašas zināšanas.

Otrais aprakstotās analīzes posms ir no teksta izdalīto vienību sadalīšana, tas ir, struktūras vienību atrašana. Tā kā pirmajā (teksta) segmentācijā tika iegūtas divu tipu vienības, otrā (strukturālā) segmentācija norit divos virzienos: tiek izdalīta morfēma un vārdforma, vārdsavienojums un teikuma loceklis. Strukturālās segmentācijas metodika ir visai daudzveidīga un lielā mērā atkarīga no struktūras vienības izpratnes.

Uzmanība jāpievērš diviem momentiem. Pirmkārt, struktūras vienībām ir formālā un funkcionālā puse, turklāt dažādām struktūras vienībām tās atšķiras. Tāpēc strukturālās segmentācijas metodikai jābūt principiāli daudzveidīgai, tādai, kas ņem vērā analizējamo vienību strukturālās īpatnības. Otrkārt, strukturālā segmentācija nav identiska teksta segmentācijai, jo tekstā bieži atklājas valodas vienību varianti, arī individuāli, turpretī strukturālā segmentācija izdala ne valodas vienības, bet to komponentus.

Trešais aprakstotās analīzes posms ir saistīts ar izdalīto nominatīvi komunikatīvo un strukturālo vienību interpretāciju. Strukturālajai (nevis strukturālistiskajai!) interpretācijai visbiežāk tiek izmantota kategoriālās un diskrētās analīzes metodika.

Kategoriālās analīzes gaitā iepriekš izdalītās vienības tiek apvienotas grupās, tiek analizēta šo grupu struktūra un katra vienība tiek aplūkota kā vienas vai otras kategorijas daļa. Kategoriālās analīzes metodikas rīcībā ir dažādi paņēmieni, starp tiem pazīstamākie ir klasifikācijas, paradigmu un transformāciju paņēmieni.

Atbilstoši diskrētās¹ analīzes metodikai struktūras vienībā tiek izdalītas un analizētas sikākās, tālāk nedalāmās pazīmes, tiek pētīta to struktūra, sadalījums un vērtība, resp., valodas vienība tiek aplūkota kā šo pazīmju-figūru krustojums.

Vienību pazīmes un kategorijas piemīt valodai un atspoguļojas valodniecībā kā zinātnē par valodu. Valodniecība ir izstrādājusi savu kategoriju sistēmu, kuras, būdamas zinātnes kategorijas, ir «izdalīšanas, t. i., pasaules izzināšanas pakāpes»².

Nominatīvi komunikatīvās un strukturālās vienības ir analīzes priekšmets un atšķiras no pašas analīzes vienībām, kas tiek izmantotas par valodas vienību izziņas instrumentu.

¹ No latīņu *discretus* 'atsevišķs', 'pārtraukts'.

² Leņins V. I. Raksti, 38. sēj., 77. lpp.

Valodas vienības un analīzes vienības

Prasība norobežot pētījamā objekta vienības no vienībām, kuras analīzes nolūkā ir radījis zinātnieks, ir viena no pamattēzēm mūsdienu mācībā par pētīšanas metodēm. Objekta vienības pastāv objektīvi, analīzes vienības — subjektīvi, pēc pētnieka gribas un vēlēšanās. Valodas vienības un valodnieciskās analīzes vienības var nesakrist. Tā, piemēram, balsīgums un nebalsīgums paši par sevi neveido valodas vienības (tie ir vairāku fonēmu pazīme), bet to pretstatījumu var izmantot par fonētiski fonoloģiskā līmeņa vienību un kategoriju aprakstīšanas paņēmieni (sk. 237.—238. lpp.).

Pēc attieksmes pret valodas vienību un analīzes vienību norobežošanu valodnieki veido divas nometnes: vieni atzīst šo atšķirību par būtisku, turpretī otri (un starp viņiem ir daudz strukturālistu) uzskata, ka valodas vienības un analīzes vienības sakrīt.

P. Cesnokovs, atzīmēdams, ka tradicionālā valodniecība pēti atsevišķus valodas faktus ar semantiski substancionālo metodiku, bet strukturālā valodniecība — vienkāršākās attieksmes ar relationāro metodiku, secina: «Dialektiskā valodas kā izziņas objekta sašķelšanās, kas izriet no paša objekta pretrunīguma, rada divas pretējas pieejas valodai — tradicionālo un strukturālo. Šīs pieejas atšķiras ar daudzām izziņas ipatnībām, pirmām kārtām ar pētīšanas metodiku.»¹ Tāds mēģinājums sāmierināt tradicionālo un strukturālo valodniecību nav pamatots. Tradicionālā valodniecība nodarbojas ne tikai ar atsevišķiem valodas faktiem un lieto ne tikai semantiski substancionālo metodiku. Pietiek atcerēties kaut vai K. Berkeru, kas atzina gan elementus, gan attieksmes, vai A. Sleiheru, kas arī šķīra šos divus objektu veidus un pētīja materiālās attieksmes gan starp vārda komponentiem, gan starp valodām, un kļūs skaidrs, ka galvenā atšķirība starp tradicionālo un strukturālo valodniecību meklējama citur.

Substanci un attieksmes pēti visi. Tikai dažādi valodnieki atšķirīgi izprot substances un attieksmju, izziņas metodes un aprakstīšanas metodes, valodas vienības un analīzes vienības savstarpējās attieksmes. Strukturālisti nekļūdās, pētidami attieksmes un pilnīgodami valodnieciskās analīzes metodiku (diferenciālo pazīmju un sēmu atklāšana ir likumsakarīga valodniecības attīstība). Strukturālisti (un ne tikai viņi, jo līdzīgi uzskati pastāvēja jau agrāk) kļūdās, pasludinādami valodnieciskās analīzes vienības un attieksmes starp tām par valodas imanento (iekšēji piemītošo) būtību. Tā, bez šaubām, ir neopozitīvisma izpausme, ko var pārvarēt tikai no dialektiskā materiālisma principiālās pozīcijas.

¹ Чесноков П. В. О диалектике процесса познания в науке о языке. — Филологические этюды, вып. 1. Ростов-на-Дону, 1972, с. 32.

Valodas vienību un analīzes vienību attieksmes ir divējādas. No vienas puses, par analīzes vienībām var būt reālās valodas vienības (morfēma var būt vārda analīzes vienība, vārdforma — teikuma analīzes vienība utt.). No otras puses, par analīzes vienībām var būt tādi elementi un attieksmes, kas paši par sevi neveido ne valodas vienības, ne tās kategorijas (piemēram, figūras un funkcijas L. Jelmsleva teorijā).

Gadījumos, kad par analīzes vienībām izmanto reālās valodas vienības, to savstarpējās attieksmes savukārt ir divējādas: a) analīzes vienība ir mazāka par valodas un runas vienību; b) analīzes vienība ir lielāka par valodas un runas vienību. Uz šiem attieksmju tipiem pamatojas divas atšķirīgas valodnieciskās analīzes un valodas aprakstīšanas metodikas — komponentu analīze un konteksta analīze.

Komponentu¹ analīze balstās uz to, ka analīzes vienības ir nominatīvi komunikatīvo un strukturālo valodas vienību daļas (elementi). Šās analīzes metodika ir izstrādāta Ķazaņas un Maskavas valodniecības skolā. Komponentu analīzes piemērs ir vārda morfēmiskā un morfoloģiskā analīze, kā arī teikuma sastāva analīze (pēc loģiski gramatiskā un jēdzieniskā dalījuma).

Komponentu analīzes piemērs ir arī vārdu skaidrojumi, piemēram, normatīvā vārdnīcā. Leksiskā nozīme vārdam солдат «Krievu valodas vārdnīcā»² ir «рядовой военнослужащий армии». Skaidrojumā ir norādītas trīs leksiskās nozīmes pazīmes: ierindnieks, militārpersona, armijas cilvēks. Šie leksiskās nozīmes komponenti vispārina visus leksēmas lietojumus, tāpēc tāds vispārinājums ir pietiekams, lai izskaidrotu visus leksiskās nozīmes lietošanas gadījumus, tās realizāciju, aktualizāciju un kontekstuālo nozīmju izpausmi. Taču dažādās sazināšanās sfērās un atsevišķu personu lietojumā leksiskā nozīme konkretizējas, norādot vai nu uz kājnieku, vai matrozi, cara armijas kareivi, padomju kareivi, karavīru vispār un pienākuma cilvēku (sal. солдат революции). Visos gadījumos nozīmi izsaka ne tikai leksēma, to precīzē arī konteksts.

Jaunākajos pētījumos komponentu analīzi uzskata par diskrēto analīzi³. Leksisko nozīmi sadala sēmās, ko apraksta matricu veidā, semantiskais līmenis tiek pretstatīts leksiskajam, bet analīzes metodika tiek aizstāta ar aprakstīšanas metodiku. Analīzes centrā atrodas tematiska rinda — kontrastējošu monosēmu (= sēmu) komplekts, kura aprakstīšana matricu veidā un konstatēšana kontekstā veido diskrētās komponentu analīzes metodikas būtību. Kaut gan aprakstīšanas procedūra ir sīki izstrādāta, šās analīzes metodikas trūkums

¹ No latīņu *componens* 'sastādošs'.

² Словарь русского языка: Т. 4. — М., 1961.

³ Sk.: Основы компонентного анализа / Под ред. Э. М. Медниковой. — М., 1969.

ir tas, ka pašas tematiskās rindas tiek izraudzītas patvaļīgi (uz loģiski semantisko spriedumu pamata) un netiek šķirti tādi jēdzieni kā «vārda nozīme», «vārda jēga», «monosēma». Monosēmu sistēma tiek izmantota jēdzienu, bet ne vārda nozīmju pētīšanai; uz to pamatoti norādīja L. Jelmslevs: «... Semantiskā aprakstīšana neaprobežojas tikai ar analīzes rezultātā izdalītu satura elementu semantisku aprakstīšanu; vēl nepieciešama lielāku vienību manifestācijas aprakstīšana. Vārda nozīme kā pirms, tā pēc analīzes ir galvenais semantikas objekts; «semantiskais vārds», leksiskais vārds vai vienkārši vārds saglabā visas savas tiesības.»¹

Ar komponentu analīzi valodas vienību pētīšanā nepietiek: tā jāpapildina ar normatīvo un konteksta analīzi.

Konteksta² analīze balstās uz to, ka analīzes vienības ir par pētījamo vienību lielākas runas vai retāk valodas vienības; tā ir daļas analīze caur veselo. Tomēr valodniecībā biežāk tiek lietota tāda konteksta analīzes metodika, kad valodas vienība tiek analizēta runas veidojuma — konteksta³ — sastāvā. Par kontekstu šajā gadījumā uzskata teksta daļu, ko apvieno valodas vienība, kura tajā realizē un aktualizē savu nozīmi. Tāpēc konteksta analīzi visbiežāk izmanto vārdu (leksēmu un vārdformu) semantiskajā analīzē.

Pazīstamākie kontekstuālās metodikas paņēmieni ir A. Potebņas semantiski sintaktiskā konteksta paņēmieni, Dž. Fērsa un M. Holideja skolas stratifikācijas paņēmieni un G. Kolšanska ieteiktais operacionālā konteksta paņēmieni.

Jaunākajos pētījumos konteksta analīzes metodika ir ieguvusi citu interpretāciju. Pirmkārt, to vairs nesaprot kā valodas vienību semantisko pētīšanu; konteksts tiek piešķirts arī fonēmām un morfēmām, nozīmi aizstāj funkcija, par kontekstu tiek uzskatīta jebkura analizējamās vienības apkaime tekstā. Ar tādu pieeju kontekstuālā metodika tiek interpretēta kā distributīva metodika, kas virzīta uz jebkuru sintagmātisko attieksmju pētīšanu; tā tiek pretstatīta komponentu metodikai, kas pēti paradigmatiskās attieksmes (sk. 238.—240. lpp.). Otrkārt, konteksta analīze tuvinās socioloģiskajiem paņēmieniem: par tās priekšmetu kļūst ne tikai vārdiskais konteksts, bet arī runas situācija un kultūras konteksts.

Kaut arī komponentu un konteksta analīzes paņēmieni un metodikas stipri atšķiras, tām kopīgs ir tas, ka tradicionālā metodika saprot komponentus un kontekstu kā objektīvi pastāvošu parādību, bet netradicionālā (strukturālā un matemātiskā) metodika uzsver komponenta un konteksta kā subjektīvi zinātnisku parādību, kā analīzes vienību un attieksmju operacionālo dabu.

¹ Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? — Новое в лингвистике, вып. 2, с. 136.

² No latīņu *contextus* 'ciešs sakars', 'savienojums'.

³ Sk.: Языковые единицы и контекст / Под ред. В. И. Кодухова. — Л., 1973.

Galvenie aprakstošās metodes paņēmieni tipi

Aprakstošās valodniecības metodes metodika un paņēmieni ir visai daudzveidīgi un pretrunīgi, atšķirīga ir arī to procedūras izpaušmes pakāpe. Tāpēc ir svarīgi ne tikai parādīt dažādos aprakstošās metodes paņēmienus, bet arī noteikt to galvenās grupas (tipus).

Valodnieciskās analīzes metodes klasificē pēc dažādām pazīmēm: pēc aprakstišanas veida metodes iedala formalizētās un neformalizētās, matemātiskās un nematemātiskās metodēs; pēc valodas vienību un analīzes vienību attieksmēm metodes iedala substancionālās un operacionālās metodēs, bet pēdējās savukārt — strukturālās un matemātiskās metodēs. Šīs divas klasifikācijas krustojas iegūto rezultātu interpretācijā. Matemātiskos un strukturālos pētījumos interpretācija tiek uzskatīta par īpašu, ceturto analīzes vienību izdalīšanas posmu. Interpretāciju šajā gadījumā saprot kā mācību par izdalīto vienību subordināciju, kā to eksperimentāli faktisko pārbaudi; paši valodnieciskā paņēmiena metodiskā daba tiek vērtēta no vienkāršības, nepretrunīguma un ekonomiskuma viedokļa.

«Tradicionālos» (substancionālos) pētījumos interpretācija ir obligāta sastāvdaļa trešajā valodas aprakstošās analīzes posmā, jo valodas vienību izdalīšanai nepieciešams to novērtējums, bet tas ietekmē analīzes procedūru, tās vienību, paņēmieni un metodikas izvēli. Valodnieciskā interpretācija tiek atzīta par pašu būtiskāko pētījuma sastāvdaļu, jo tā nosaka valodniecības patstāvību.

Ja pamatojamies uz šādu valodas aprakstošās pētīšanas uzdevumu izpratni, tad visus aprakstošās valodniecības metodes paņēmienus var iedalīt divos pamattipos — ārējās interpretācijas paņēmienos un iekšējās interpretācijas paņēmienos.

37. §. ĀRĒJĀS INTERPRETĀCIJAS PAŅĒMIENI

Valodas fakts var rādīt gan valodas sistēmas īpašības, gan tā apzīmējamās parādības vai priekšmeta īpašības. Valodas vienību uzdevuma pētīšanā rodas to funkcionālās interpretācijas paņēmieni. Attieksmē pret pašu valodas vienību uzbūvi šāda interpretācija ir ārēja.

Ilgu laiku ārējās, kultūrvēsturiskās interpretācijas paņēmieni tika uzskatīti par galvenajiem. Tā R. Šora, pamatojot socioloģisko valodniecību, rakstīja, ka tās metode «ir interpretācijas metode, kas atklāj izteicienā to nozīmi, to jēgu, kuras zīme tas ir»¹. Pēdējā laikā valodas vienību funkcionēšanu sāk saprast kā to strukturālo iespēju realizāciju, kā «strukturālās nozīmes» izpaušmi. Tāda

¹ Шор Р. Язык и общество. — М., 1926, с. 97, 147.

valodas semantikas un funkcionēšanas izpratne dažkārt saplūst ar loģiski psiholoģisko interpretāciju, bet dažkārt ar variantu un semantiskā lauka metodiku.

Ārējās interpretācijas paņēmienus nevar reducēt ne uz vienību uzdevuma pētīšanu, ne uz to realizāciju, ne uz semantisko raksturojumu. Ipatnējs ir tieši tas, ka ar šiem paņēmieniem tiek pētītas valodas vienības. Ir divi ārējās interpretācijas paņēmieni veidi:

1) valodas vienību interpretācija pēc to sakariem ar ārpusvalodas parādībām; te pieder socioloģiskie, loģiski psiholoģiskie un artikulāri akustiskie paņēmieni;

2) valodas vienību interpretācija pēc to sakariem ar citām valodas vienībām. Šie paņēmieni ir ārēji pētījamā līmeņa vienībām, bet neiziet ārpus valodas struktūras ietvariem. Te pieder pirmām kārtām starplīmeņu interpretācijas paņēmieni un distributīvā metodika, kad pētījamās vienības īpatnības atklāj tās apkaime.

Socioloģiskie paņēmieni

Socioloģiskie paņēmieni ir vairāk piemēroti valodas normatīvi stilistiskai un vēsturiskai pētīšanai, taču tos izmanto arī valodas struktūras, sevišķi valodas vārdu krājuma, aprakstošai pētīšanai.

Izplatītākie leksikas socioloģiskās pētīšanas paņēmieni ir «vārdu un lietu» paņēmieni, tematisko grupu paņēmieni, lingvistiskā ģeogrāfija un normatīvi stilistisko raksturojumu paņēmieni.

«Vārdu un lietu» (*Wörter und Sachen*) paņēmieni ieteica R. Meringers un H. Suharts vēsturiski sociāliem pētījumiem; vēlāk to sāka izmantot mūsdienu valodas leksikas pētīšanā un aprakstīšanā, arī etnogrāfiskos pētījumos un skaidrojošās vārdnīcās. Tā kā «vārdu un lietu» paņēmieni vispirms izmantoja enciklopēdiskās vārdnīcās, to pelnīti var saukt par vārdu pētīšanas enciklopēdisko paņēmieni.

Šim paņēmienam raksturīgs tas, ka vārda nozīme tiek pētīta ciešā sakarā ar realēmu (lietu un jēdzienu), ko vārds nosauc un apzīmē. Vārda nozīmi atklāj realēmu apraksts, vārda lietojuma piemēri atsedz un ilustrē realēmu īpašības. Tā V. Dals, savā krievu valodas skaidrojošajā vārdnīcā aprakstījis vārda *изба* 'māja' nozīmes un minējis nosaukumus *сборная изба*, *чёрная (курная) изба*, *белая изба*, *красная изба*, turpina: «Vispār pie mums māja celta no baļķiem; tā parasti ir *četrsienu*; ja māja pārdalīta ar baļķu sienu, tā ir *piecsienu* jeb sešpakšu; tad priekšnams ir sānos un tikai viena istaba; māja ir *sešsienu*, ja priekšnams ir vidū un no tā izeja abās pusēs, ziemas pusē un vasaras pusē vai virtuvē un istabā...»

Lietojot tematisko grupu paņēmieni, uz priekšmetiski tematiskās piederības pamata izraugās vārdu kopumu, kas tiek īpaši

pētīts. Ar tematisko grupu palīdzību pirmām kārtām tiek pētīta lietvārdu leksika (ēku, apdzīvotu vietu un ūdenskrātuvju nosaukumi, eksotismi, kas raksturīgi kādai teritorijai vai valstij, u. tml.); pēdējos gados kā lielas tematiskas grupas pēti terminoloģisko leksiku.

Izraudzītās un tematiskās grupās apvienotās leksēmas tiek pētītas ar dažādu metodiku. Atsevišķas leksēmas var iegūt enciklopēdiskus raksturojumus, tām var noteikt nozīmes un komponentu sastāvu, kā arī leksiski semantiskās grupas un sinonīmu rindas. Tas nozīmē, ka vārdu priekšmetiski tematiskā grupēšana nav obligāti jābeidz ar socioloģisku interpretāciju; grupēšana var iegūt arī leksiski semantiskas interpretācijas, un tāād tajā jāizmanto iekšējās interpretācijas paņēmieni, kas saistīti ar valodas paradigmu, lauku un citu semantisko grupu pētīšanu.

Lingvistiskās ģeogrāfijas paņēmieni noder, lai izpētītu atsevišķu vārdu vai to grupu teritoriālo izplatību, lai noteiktu dialektu un valodu zonas. Vārdu izplatību (to areālus) nosaka, leksikogrāfiski aprakstot vārdus un izveidojot tiem kartes. Iegūto rezultātu interpretācija var būt vēsturiska un ekonomiski politiska (sk. 270.—271. lpp.).

Normatīvi stilistisko raksturojumu paņēmieni izmanto skaidrojošo vārdnīcu sastādīšanā un atsevišķa daiļdarba vai autora vārdu krājuma stilistiskā raksturošanā. Šā paņēmiena metodika balstās uz stilistisko norāžu sistēmu; stilistisko norāžu izmantošana ļauj dot pietiekami precīzu stilistisku vērtējumu gan vārdam kopumā, gan tā atsevišķām nozīmēm. Izplatītākās stilistiskās norādes, kas dod sociālo raksturojumu, krievu valodas vārdnīcās ir šādas: grāmatu valodas, sarunvalodas, vienkāršrunas vārds, apvidvārds, žargonisms (argotisms), speciālās leksikas vārds (ar tālāku detalizāciju), novecojis vārds u. tml.

Loģiski psiholoģiskie paņēmieni

Loģikas likumi un loģisko operāciju kārtulas ir jebkura pētīšanas paņēmiena sastāvdaļa. Loģiska daba tieši vai netieši, atklāti vai slēpti piemīt visiem valodas pētīšanas valodnieciskajiem paņēmieniem. Piemēram, loģiski matemātiskās modelēšanas paņēmieni lielā mērā balstās uz matemātiskās loģikas paņēmieni izmantošanu valodas pētīšanā; distributīvās metodikas loģiskais pamats ir apslēpts.

Par valodnieciskās analīzes loģiskajiem paņēmieniem sauc tādus valodnieciskās analīzes paņēmienus, kas pēti valodas vienību un kategoriju satura sakarus ar domāšanas vienībām un kategorijām. Starp loģiskajiem paņēmieniem var izdalīt invariantiski metavalodiskos un variantiski valodiskos paņēmienus; valodniecības vēsturē šie paņēmieni tika apzināti kā loģiskie un psiholoģiskie valodas analīzes paņēmieni.

Invariantiski metavalodiskie valodas loģiskās analīzes paņēmiens pamatojas uz uzsvērti deduktīvu izziņas ceļu, kad konkrētas valodas vienības tiek uzskatītas par abstraktā valodas modeļa realizāciju. Tāpēc abstraktajam valodas modelim atbilstīgās metavalodas pētīšana, dažādu abstrakcijas līmeņu noteikšana un to strukturāli sistēmiskā aprakstīšana veido valodas loģiskās izziņas galveno uzdevumu. Šis uzdevums nosaka arī valodnieciskās analīzes metodiku.

Par pētīšanas priekšmetu kļūst stratificētā (līmeņos sakārtotā) valodas struktūra, runas akta loģiskā struktūra un konteksta loģiski tematiskā struktūra. Nozīme valodā tiek šaprasta kā loģiski jēdzieniska situācija, tā ka pētīšanas priekšmets ir nevis pašas valodas vienības, bet to pazīmes. Valodas vienības tiek uzskatītas par šo pazīmju krustojumu un invariantiski metavalodisko struktūru realizāciju. Valodas vienības tiek izdalītas intuitīvi, bet interpretētas loģiski. Tāpēc šos valodnieciskās analīzes loģiskos paņēmienus dažkārt sauc par intuitīvi deduktīviem.

Valodnieciskās analīzes invariantiski loģiskos paņēmienus pirmie formulēja Porruajāla gramatiķi un loģiķi. Pēdējā laikā šie paņēmieni izplatījušies strukturālajā un loģiski matemātiskajā valodniecībā (sk. 245.—248. lpp.), tāpēc tos sauc arī par jaunajām valodniecības metodēm.

Invariantiski loģiskajiem paņēmieniem pretstata tradicionālās metodes, uzskatot tās par implicitām no valodnieciskās analīzes metodikas izteiktības viedokļa un par neuniversālām pēc valodas materiāla aptvēruma. Tiešām, tā sauktie tradicionālie valodnieciskās analīzes loģiskie paņēmieni, kas radušies XIX gs. pirmajā pusē, bet ko plaši lieto un pilnveido mūsdienu valodniecībā, pamatojas uz valodas, tās vienību un kategoriju realitātes faktu.

Variantiski valodiskie valodas loģiskās analīzes paņēmieni pamatojas uz atzinumu, ka valodas vienības un pašas valodas ir daudzveidīgas un to vispārloģiskās īpašības izpaužas ļoti savdabīgi un pretrunīgi. Tāpēc analīzes priekšmets ir konkrētas valodas vienības, to funkcionēšana un sakari ne tikai ar domas loģiskajām formām, bet arī ar citām satura vienībām un kategorijām. Valodai kopumā variantiski valodiskos paņēmienus lieto tad, kad runā par valodas relatīvu, par dažādiem valodas nozīmju tipiem, kategorijām un sakariem ar kontekstu. Piemēram, teikuma satura struktūras pētīšanā plaši lieto teikuma loģiski morfoloģiskā un aktuāli sintagmātiskā dalījuma paņēmieni.

Teikuma loģiski morfoloģiskās analīzes paņēmieni pamatojas uz to, ka teikuma modeli nosaka domas loģiskā forma un konkrētai valodai raksturīgā vārdšķiru sistēma. Domas loģiskā forma norobežo teikuma pamatu — subjektu un predikātu, ko izsaka teikuma virslocekļi, — un tā loģisko paplašinājumu, ko izsaka teikuma palīglocekļi (papildinātāji, apzīmētāji un apstākļi). Tā kā šīs vienības

tiek izdalītas ne tikai uz vispārloģiskā, bet arī uz konkrēti gramatiskā pamata, šīs kategorijas ir nosauktas par loģiski gramatiskajām kategorijām, kas ir raksturīgas dažādu valodu teikumiem. Teikuma modeļa morfoloģiskā nosacītība izpaužas tā, ka teikuma konstruktīvo pamatu nosaka vārdformas, kas raksturīgas konkrētas valodas vārdšķirām. Tā kā vārdformas ir saistītas ar noteiktām sintaktiskām pozīcijām, tās ir tikai viena no sintaktiskās konstrukcijas pusēm.

Starp teikuma modeļa loģiski gramatisko un morfoloģiski sintaktisko pusi, starp tā saturu un formu pilnīgas sakritības nav un nevar būt. Tieši šī īpašība liek šķirt morfoloģizētos un nemorfoloģizētos teikuma locekļus, subjektu un teikuma priekšmetu, predikātu un izteicēju u. tml. Teikumā *Дети идут* loģiskais un morfoloģiskais dalījums sakrīt; tie sakrīt arī teikumā *Ему весело*, kaut šajā gadījumā subjekts un predikāts ir izteikts nevis ar parasto teikuma formulu, bet ar sintaktisku konstrukciju, kurā nav parastā morfoloģizētā divkopa gramatiskā centra. Tādas konstrukcijas pastāv tāpēc, ka valodā ir īpašas vārdu kategorijas, arī leksiski semantisko faktoru ietekmē. Frāžu *Человек идет* un *Дождь идет* atšķirīgā semantiskā dalāmība ir izskaidrojama nevis ar teikuma loģiski morfoloģisko struktūru, bet ar vārdu *человек* un *дождь* leksiski semantiskajām īpašībām. Tāpēc mūsdienu sintaktiskajos pētījumos formāli loģisko analīzi papildina dažādi sintakses jēdzieniskās un semantiskās analīzes paņēmieni.

Teikuma loģiskā pamata elastīgums uzskatāmi izpaužas teikuma lietojumā. Loģiskais pamats, ko izsaka teikuma konstruktīvā forma, kļūst formāls, nevis aktuāls konkrētas domas izteikšanai un saprašanai: izsacījuma subjekts un predikāts saistās ar tēmu un rēmu, turklāt par jauno, psiholoģisko predikātu var kļūt jebkurš teikuma komponents, ko akcentē jēdzieniskais uzsvars, intonācija un vārdu secība. Piemēram, frāzē *Завтра я поеду в Москву* var uzsvērt vārdu *завтра*; tas iegūst īpašu jēdzienisku aktualitāti, kas uztverama uz teikuma satura, kā arī konteksta un runas situācijas fona.

Tā kā teikuma loģiskais pamats runā ir atkarīgs no atsevišķu teikuma satura komponentu aktualizācijas un ir saistīts ar intonatīvi jēdzienisko teikuma dalījumu, jēdzienisko teikuma dalījumu runā sauc par aktuālo un sintagmātisko teikuma dalījumu.

Artikulāri akustiskie paņēmieni

Skaņas, zilbes un intonācija, veidodamas valodas vienību materiālo apvalku, ir saistītas arī ar dabas matēriju, kas izpaužas artikulāri fizioloģiskās un akustiski fizioloģiskās parādībās. Tāpēc runas skaņām var dot fizikālus un bioloģiskus raksturojumus, bet, būdamas augstākās cilvēka nervu darbības produkts, tās ir arī psihiskas parādības. Skaņas artikulācija ir muskuļu piepūle, kas prasa ne tikai

runas orgānu kustības, bet arī artikulācijas kontroli un pārvaldīšanu, artikulācijas iemaņu izstrādāšanu. Runas skaņas akustika ir saistīta ar runas skaņu uztveri, fonoloģiskās dzirdes audzināšanu.

Runas skaņu fizikālās un fizioloģiskās īpašības pētī, tieši novērojot un izmantojot dažādus eksperimentālās fonētikas metodes paņēmienus (sk. 252.—253. lpp.). Runas skaņu artikulāri psiholoģiskās un akustiski psiholoģiskās īpatnības pētī, lietojot klasifikācijas metodiku, kā arī skaņas artikulācijas un artikulācijas akta komponentu analīzi.

Artikulācijas komponentus apraksta pēc klasifikācijas tabulām, kas izstrādātas atsevišķi patskaņiem un līdzskaņiem. Artikulāro pazīmju kopums dažādām valodām ir atšķirīgs. Tā krievu valodas līdzskaņa artikulācijas raksturojumu veido četras obligātas diferenciālās pazīmes, kas norāda aktīvo runas orgānu, artikulācijas vietu, balss saišu līdzdalību un aktīvā runas orgāna papildkustības, kuras rada palatalizāciju, piemēram, līdzskanis [r'] ir priekšējais mēlenis, zobenis, nebalsīgs, mīksts. Krievu valodas patskaņa raksturošanai pietiek ar trim pazīmēm: rinda, pacēlums, labializācija. Dabiski, ka citās valodās ar lielāku patskaņu skaitu šis minimālais raksturojums nav pietiekams; tā, piemēram, poļu vai franču valodā obligāti jānorāda uz deguna rezonatora piedalīšanos, bet vācu vai jakutu valodā — uz patskaņa artikulācijas ilgumu.

Starplīmeņu interpretācijas paņēmieni

Starplīmeņu interpretācijas paņēmienus, kuriem gan nav viennozīmīga nosaukuma, valodniecisko pētījumu praksē izmanto ļoti plaši. Šo paņēmienu būtība ir tā, ka par valodnieciskās analīzes vienībām izmanto blakuslīmeņa vienības vai arī sīkākas tā paša līmeņa vienības. Šādā analīzē pētījamās parādības īpašības tiek aplūkotas no blakuslīmeņa viedokļa, un tas atklāj jaunas pētījamo parādību īpatnības un palīdz noteikt starplīmeņu sakarus. Izplatītākie ir morfoloģiskās sintakses un morfēmiskās morfoloģijas paņēmieni.

Kā zināms, par sintaktiskām vienībām parasti atzīst vārdsavienojumu un teikumu; to sastāvā, nezaudējot savu specifiku, ietilpst vārdformas un vārdšķiras. Morfoloģiskās sintakses paņēmienus lietojot, sintaktisko struktūru pētī no tās morfoloģiskās izpausmes pozīcijām. Piemēram, atzīstot teikuma virslocekļus, kas izdalīti ar loģiski psiholoģisko paņēmienus, tiek aprakstīta teikuma priekšmeta un izteicēja morfoloģiskā izpausme. Krievu valodā teikuma priekšmetu pirmām kārtām identificē ar lietvārda nominatīvu; pēc tam norāda, ka teikuma priekšmetu var izteikt arī citu vārdšķiru (vietniekvārda, skaitļa vārda, īpašības vārda) nominatīvs, kā arī darbības vārda nenoteiksme un nedalāms vārdsavienojums.

Konsekventāks morfoloģiskās sintakses paņēmienu lietojums liek atteikties no diviem teikuma virslocekļiem un pieņemt domu par darbības vārda personas formu kā sintaktiskās konstrukcijas formālo centru, liek atteikties no teikuma locekļiem un paša teikuma un tā vietā likt mācību par sintaktisko sakaru veidiem un par vārd-savienojuma formu. Tomēr morfoloģiskās sintakses paņēmienu tīrā veidā izmanto reti; parasti to pavada semantisks vārdformu raksturojums un konstrukciju funkcionēšanas analīze, kurā semantiskā interpretācija ir loģiski psiholoģiska vai loģiski situatīva.

Izmantojot morfēmiskās morfoloģijas paņēmienu, morfēma tiek aplūkota kā morfoloģijas un morfoloģiskās analīzes pamatvienība. Šādas pieejas rezultātā morfēmiskās dalāmības un morfēmiskās struktūras metodika nobīda malā visas pārējās morfoloģiskā līmeņa un visas valodas struktūras vienību un kategoriju puses.

Distributīvā metodika

Valodas vienības tekstā atrodas cita citai blakus, atomārās vienības ir saistītas cita ar citu lielākās valodas vienībās. Valodas vienību sintagmātika un sastopamība var kļūt par īpaša pētījuma priekšmetu, radot dažādus saistāmības pētīšanas paņēmienus un sintagmu teorijas. Saistāmības pētīšanas paņēmieni var būt pozicionāli un distributīvi.

Pozicionālie paņēmieni balstīti uz valodas vienību pozicionālās struktūras atzišanu (sk. 241.—242. lpp.), bet ar distributīviem paņēmieniem (un distributīvo metodiku) pēti valodas vienību apkaime, to kontekstu (distributīvo metodiku izstrādāja deskriptīvā valodniecība). Vienību sadalījumu tekstā pēti arī ar informācijas teorijas un matemātiskās statistikas metodiku (sk. 251.—252. lpp.).

Distributīvo metodiku veido dažādi paņēmieni — valences, apkaimes un distributīvo formulu paņēmieni.

Valence var būt formāla un semantiska. Pētījot, piemēram, verbālo pārvaldījumu, darbības vārda valence, izrādās, ir vienlaikus formāla (kāda locījuma pārvaldījums) un semantiska (paša darbības vārda nozīme un pārvaldītās locījuma formas nozīme). Valence raksturo neatkarīgo formu, taču to nosaka atkarīgā komponenta forma un semantika,

Salīdzināsim, piemēram, darbības vārdu любить, хотеть, идти formāli sintaktisko valenci.

Darbības vārdam хотеть piemīt spēja saistīties tikai ar nenoteiksmi, bet darbības vārdi любить un идти formāli sintaktiski ir polivalenti, kaut arī to valence nav

Darbības vārds	Atkarīgais komponents		
	чтение	читать	чтобы читать
люблю	+	+	—
хочу	—	+	—
пойду (иду)	—	+	+

identa. Nenoteiksme saistās ar visiem trim darbības vārdiem, turklāt vienā gadījumā tas ir sintaktiski paralēls ar deverbālo lietvārdu, bet otrā — ar nenoteiksmes teicienu, ko ievada saiklis чтобы. Nenoteiksmes teiciena aizstāšana ar palīgteikumu (чтобы он читал) dara atkarību no virsteikuma darbības vārda brīvu [люблю, чтобы он читал; хочу, чтобы он читал; иду, чтобы он (мне) читал]. Tātad distributīvo metodi var izmantot, lai noskaidrotu sintaktiski neatkarīgo un atkarīgo vārdu formālo un semantisko valenci.

Lietojot apkaimes paņēmieni, valodas vienības apkaimju (kontekstu) veidi tiek uzskatīti par vienības raksturojumiem; šajā gadījumā par distribūciju sauc vienības apkaimju kopumu. Izšķir brīvo (mainīgo) distribūciju, papilddistribūciju un pastāvīgo distribūciju. Papilddistribūcija ir diferencējoša. Piemēram, krievu valodas fonēmas [ы] un [и], [к] un [к'] atrodas papilddistribūcijas attiecsmēs. Savienojumu бить баклуши un бить (забывать) гвозди komponentiem ir atšķirīga apkaime: vārds баклуши individuāli ierobežo verbālā komponenta semantiku un leksiku, veidojot idiomu; otrajā piemērā darbības vārda un lietvārda apkaime ir mainīga, nav individuāla un šajā ziņā ir brīva.

Taču vārdu saistāmības brīvību ierobežo to nozīmju saturs un daudzums. Jo plašāka vārda nozīme un jo vairāk vārdam nozīmju, jo sarežģītāka tā distributīvā formula, tas ir, valenču un apkaimju kopums. Distributīvā formula fiksē visas apkaimes, kuras var būt vienā laikā aizņemtas, konkrēto vārdu lietojot. Ja aprobežojamies ar subjekta un objekta raksturojumiem, tad darbības vārdam спать distribūcija ir vienvietīga (он спит), darbības vārdam изучать — divvietīga (он изучает лингвистику), darbības vārdam писать — četrvietīga (он пишет авторучкой письмо брату) utt. Distributīvās formulas atšķiras ar vietu daudzumu un raksturu. Tā darbības vārdiem беседовать un рассказывать distribūcijā ir divas kopīgas vietas — subjekts un deliberatīvs — un viena atšķirīga vieta — adresāts (Он беседовал о книге с ним, bet Он рассказывал о книге ему). Pēc distributīvajām formulām var noteikt distributīvās vārdu klases, bet nevar izskaidrot konkrētu vārdu lietojumu; piemēram, vienāda distributīvā formula (subjekts un objekts) darbības vārdiem рассказывать un говорить neizskaidro šo vārdu nozīmju atšķirību.

38. §. IEKŠĒJĀS INTERPRETĀCIJAS PAŅĒMIENI

Valodas vienībām ir iekšējā uzbūve. Tās pētīšanai ir nepieciešama sava — iekšējā interpretācija. Iekšējās interpretācijas paņēmieni ir trejādi:

1) klasifikācijas un sistemātikas paņēmieni; to uzdevums ir iedalīt valodas vienības, kā arī tām piemītošās kategorijas dažādās grupās un klasēs;

2) vienību un kategoriju, to modeļu uzbūves analīzes paņēmieni; pie tiem pieder a) paradigmātiskie paņēmieni, to vidū opozīciju paņēmieni un semantiskā lauka paņēmieni; b) sintagmātiskie paņēmieni, to vidū pozicionālie paņēmieni;

3) pārveidojumu paņēmieni, to vidū transformatīvā metodika.

Klasifikācijas un sistemātikas paņēmieni

Klasifikācija kā jēdziena apjoma dalīšanas loģiska operācija ir priekšmetu vai parādību sadalīšana grupās vai klasēs pēc kopīgām vai atšķirīgām pazīmēm.

Valodniecībā plaši lieto klasifikācijas, kuru pamatā ir jēdzienu apjoma dihotomiskais dalījums un ģints un sugas dalījums. Dihotomija kā jēdziena apjoma dalīšanas loģiska operācija ir jēdziena dalīšana divos pretējos sugas jēdzienos, no kuriem viens ir otra pazīmju noliegums [darbības vārda veids krievu valodā — pabeigtais un nepabeigtais, locījums — neatkarīgais (tiešais) un atkarīgais (netiešais)].

Klasifikācijas un sistemātikas paņemienu izmantošanā būtiska ir ne tikai jēdzienu dalīšanas procedūra, bet arī dalījuma pamata izvēle, tas ir, to pazīmju izvēle, kuras raksturīgas ģints jēdzienam, vispārīgajam jēdzienam vai loģiskās opozīcijas marķētajam loceklim. Dažādi pētnieki atšķirīgi izvēlas šīs pazīmes un atšķirīgi aptver valodas faktus, tāpēc valodniecībā plaši izplatītas ir konkurējošas klasifikācijas.

Valodnieciskās klasifikācijas piemēri ir vārdu dalījums vārdšķīrās, teikumu dalījums vienkāršos un saliktos teikumos u. tml. Piemēram, vārdšķīras var izprast šaurāk un plašāk: šaurā izpratnē tās ir morfoloģiskas vai distributīvas vārdu klases, bet plašā izpratnē — leksiski gramatiskas vārdu grupas. Ja balstās uz morfoloģiskajām īpatnībām, vietniekvārdi kā vārdšķīra zūd, bet, ja balstās uz leksiski sintaktiskajām īpatnībām, tie saglabājas.

No loģikas viedokļa klasifikācijā jāievēro jēdzienu dalījuma likumi. Valodnieciskajās klasifikācijās šos likumus daudzos gadījumos neievēro, tāpēc klasifikācijas paņēmieni bieži kļūst par sistemātikas paņemienu bez pietiekama loģiska pamatojuma. Prasība pirmām kārtām ievērot loģikas likumus tiek izvirzīta visās valodnieciskā loģisma skolās, sevišķi loģiski matemātiskajā skolā.

Paradigmu paņēmieni un paradigmātiskā metodika

Valodas kategoriju pētīšanā plaši izmanto paradigmātisko metodiku un paradigmu paņemienu. Šajā metodikā valodas parādības tiek uzskatītas par kādas kategorijas vienību kompleksa kom-

ponentiem. Paradigma ir paraugs, kas izsecināts no runas materiāla, bet ko pilnībā vienlaikus nerealizē un neizmanto. Tāpēc paradigmatiskā metodika ir viens no valodas modelēšanas veidiem.

Visagrāk un vispilnīgāk paradigmatisko metodiku izstrādāja kā morfoloģisko paradigmu paņēmieni, pētījot vārda formas maiņu un formveidošanu. Par paradigmu te uzskatīja viena vārda vārdformu vai vienas vārdšķiras vārdformu kopumu; paradigmu noskaidroja, pētījot runas materiālu. Atšķirībā no opozīciju metodikas (sk. 237.—240. lpp.) paradigmatiskā metodika prasa morfoloģisko paraugu izpētīt vispusīgi — tā atbilstību valodas faktiem, vārdformu reālo sastāvu, pašas paradigmas un tās komponentu (vārdformu) struktūru.

No paradigmas un valodas faktu atbilstības viedokļa tiek noskaidrots, vai paradigma ir pilna vai nepilna (defektīva), tiek pētīta vārdformu variānce. Taču tradicionālajā valodniecībā paradigmas raksturojumā neaprobežojās ar faktu konstatēšanu, bet skaidroja arī parauga un tā realizācijas atšķirību cēloņus, turklāt pašas paradigmas tika uzskatītas par dinamiskām sistēmām ar dažādu stabilitāti (produktivitāti un aktivitāti).

Tas, ka gramatisko kategoriju uzskatīja par nozīmi, bet valodu — par paradigmatiku, paplašināja paradigmatiskās metodikas izmantošanu. Sāka izdalīt sintaktiskās un leksiski semantiskās paradigmas, radās semantisko (leksikoloģisko) un sintaktisko paradigmu paņēmieni, tika mēģināts noskaidrot fonoloģiskās paradigmas (to metodika radās kā morfoloģisko paradigmu paņēmiena metodikas ekstrapolācija).

Sāda paradigmatiskās metodikas universalizācija ir radījusi tās loģisko interpretāciju. No vienas puses, paradigmatiskā metodika tuvinās ar invariantisko metodiku un metavalodas analīzi (sk. 230.—231. lpp.), no otras puses — to izskaidro kā opozīciju analīzes atsevišķu gadījumu.

Opozīciju paņēmieni

Valodniecībā par opozīciju¹ vārda plašā nozīmē sauc jebkuru minimālu pāri: antonīmus, teikuma priekšmetu un izteicēju, līdzskani un patskani, nomeni un verbu, darbības vārda pabeigto un nepabeigto veidu (krievu valodā) u. tml. Valodas vienību pētīšana, apvienojot tās pāros, raksturīga daudzām valodniecības skolām.

XX gs. pirmajā pusē tika izstrādāta opozīciju loģiskā klasifikācija, izšķirot trīs veidus — privatīvās, ekvipolentās (ar vienādu nozīmi) un graduālās opozīcijas. Privatīvās opozīcijas kļuva par pamatu īpašai valodnieciskai analīzei — opozīciju paņēmienam, ko radīja Prāgas valodnieku pulciņa pārstāvji: N. Trubeckojš pirmais to

¹ No latīņu *oppositio* 'pretstatīšana'.

lietoja fonoloģijā, bet R. Jakobsons — morfoloģisko kategoriju kā opozicionālu semantisko struktūru pētīšanā.

Opozīciju paņēmienu pamatā ir valodas (paradigmas) un runas (konteksta) pretstatījums un opozīcijas locekļu nelīdztiesīguma atzišana. Šie divi principi nosaka opozīciju paņēmienu metodiku.

Valodas kategorijas tiek saprastas kā vispārīgas nozīmes (vai primāras funkcijas), ko veido diferenciālo pazīmju kopums. Diferenciālās pazīmes rada fonēmas fonoloģisko saturu un vārdformas gramatisko saturu. Tāpēc pirms opozīciju analīzes veicama komponentu analīze.

Opozīciju analīzes pirmais posms ir diferenciālo pazīmju kopuma noskaidrošana. Tā, piemēram, darbības vārda veida formām krievu un citās slāvu valodās var būt tādas semantiskās pazīmes kā darbības veselums, procesa raksturs, vienlaicīgums, priekštecība un sekošana, kā arī darbības sākums (заговорил) un beigas (договорил un отшумел), daudzkārtējums un vienreizējums (говаривал un крикнул) u. tml. Īsti opozīciju analīze sākas ar attiecīgajai kategorijai būtisko kategoriālo (invariantisko) diferenciālo pazīmju atlasīšanu. No šā viedokļa darbības sākuma un beigu, daudzkārtējuma un vienreizējuma u. tml. pazīmes raksturo tikai dažus darbības vārdus, atšķirot vienu leksēmu no otras; šīs pazīmes saistītas arī ar darbības vārdu darināšanu. Tātad te nav viena darbības vārda dažādu veidu formas, bet gan darbības vārda darināšanas kategorijas. Darbības vienlaicīguma, priekštecības un sekošanas pazīmes arī ir nevis veida, bet laika pazīmes. Tātad īstas darbības vārda veida pazīmes no nosauktajām ir tikai darbības veselums un tās procesa raksturs.

Nākošais opozīciju analīzes posms ir opozīcijas locekļu nelīdztiesīguma noteikšana. Tas opozīcijas loceklis, kuram piemīt pazīme, ir stiprais (marķētais), otrs, kam šī pazīme nepiemīt, ir vājais (nemarkētais). Stiprais opozīcijas loceklis signalizē par semantisko pazīmi un saista gramatisko kategoriju ar ārpussistēmas īstenību; vājais opozīcijas loceklis neizsaka semantisko pazīmi eksplīcīti, bet var to izteikt implicīti. R. Jakobsons, raksturodams marķēto locekli kā A, bet nemarkēto kā neA, min vārdu pāri tēlka un теленок: тēлка kā marķētais opozīcijas loceklis vienmēr apzīmē māti, turpretī теленок var apzīmēt gan māti, gan tēviņu. Darbības vārda veidu pretstatījumā, pēc vairāku valodnieku domām, pabeigtais veids ir stiprais opozīcijas loceklis, kas apzīmē darbību kā nedalāmu veselo, bet nepabeigtais veids pats par sevi nesatur darbības veseluma pazīmi.

Opozīcijas kā nelīdztiesīga pretstatījuma izpratne noveda pie sekundāro funkciju, konteksta analīzes un neitralizācijas metodikas. Ar to ir saistīts opozīciju analīzes trešais — konteksta — posms. Tas, ka satura pazīme opozīcijas locekli nav izteikta, padara šo lo-

ceklī atkarīgu no konteksta, rada tam individuālas nozīmes un sekundāras funkcijas. Piemēram, lietojot tagadni ar pagātnes nozīmi, ar nepabeigtā veida darbības vārdu var apzīmēt vienreizēju darbību, ko parasti izsaka ar pabeigtā veida darbības vārdu:

К кому-то принесли от мастера Ларец.
 Отделкой, чистотой Ларец в глаза кидался;
 Ну, всякий Ларчиком прекрасным любовался.
 Вот *входит* в комнату механики мудрец.

(I. Krilovs)

Tādējādi opozīciju analīze sākas ar komponentu analīzi, bet beidzas ar konteksta analīzi. Isti opozīciju analīzi veido diferenciālo pazīmju atlase un opozīcijas locekļu nelīdztiesīguma noteikšana.

Opozīciju analīzes metodikas izstrāde noveda pie tā, ka pati gramatiskā kategorija tika interpretēta kā privātīva opozīcija. Piemēram, D. Stellinga ierosināja uzskatīt gramatisko kategoriju par divu (un ne vairāku) nozīmes ziņā savstarpēji izslēdzošu formu rindu (vai grupu) pretstatījumu. R. Jakobsons un, sekojot viņam, arī citi centās attēlot visu krievu darbības vārda sistēmu kā bināru privātīvu opozīciju kopumu. Kā privātīvu opozīciju sistēmu R. Jakobsons attēloja arī krievu lietvārda locījumu sistēmu. Šajā nolūkā viņš dihotomiski sašķēla locījumus privātīvās opozīcijās, izmantojot apjomīguma, perifēriskuma un orientācijas pazīmes. Apjomīguma pazīme norāda uz robežām, kurās priekšmets piedalās darbībā (tā ir prievārdlocījuma un ģenitīva kopīga nozīme); perifēriskuma pazīme norāda uz to, ka priekšmetam izsacījuma saturā nav galvenā loma (datīva un instrumentāļa kopīga nozīme), bet orientācijas pazīme norāda priekšmetu, uz kuru virzīta darbība. Šīs pašas diferenciālās pazīmes palīdz pretstatīt izdalīto opozīciju locekļus: prievārdlocījumam piemīt perifēriskums, turpretī ģenitīvam šī pazīme nepiemīt; datīvs norāda orientāciju, turpretī instrumentālim šās pazīmes nav; arī akuzatīvs norāda orientāciju, turpretī nominatīvam šās nozīmes nav. Vispār izrādās, ka nominatīvs ir visu opozīciju nemarkētais loceklis — tam nav ne apjomīguma, ne perifēriskuma, ne orientācijas nozīmes. Shematiski pazīmju opozīciju hierarhiju var attēlot tabulā:

Pazīme	Nom.	Ak.	Dat.	Instr.	Priev.	Gen.	P a v i - s a m
Apjomīgums	—	—	—	—	+	+	2
Perifēriskums	—	—	+	+	+	—	3
Orientācija	—	+	+	—	—	—	2
К о п ā	0	1	2	1	2	1	7

Paceļoties abstraktākā līmenī, kurš tiek uzskatīts par būtiskāku, opozīciju metodika padara nabagāku valodas vienību saturu. Izrādās, ka definēts ir tikai opozīcijas stiprais loceklis (vājā locekļa patstāvīga definēšana pazemina opozīciju analīzes noteiktību).

Opozīciju analīze vārda šaurā nozīmē balstās uz privatīvu proporcionālu opozīciju. Ekvipolentās opozīcijas izmanto loģiski psiholoģiskos un paradigmatiskos paņēmienos, bet graduālās opozīcijas — semantiskā lauka paņēmienā.

Semantiskā lauka paņēmieni

Valodas vienību semantiskās pazīmes var būt izteiktas dažādā mērā, un tām var būt atšķirīga līdzības pakāpe. Šis valodas semantikas īpašības ir pamatā semantiskā lauka paņēmieniem, kā arī transformatīvajai metodikai. No paradigmu paņēmiena un opozīciju paņēmiena semantiskā lauka paņēmieni atšķiras pirmām kārtām ar to, ka tas prasa modeli veidot pēc principa «centrs — perifērija» un atzīst pakāpeniskas pārejas un semantisko pazīmju izvēršanās nepārtrauktību. Centrā var atrasties semantiskās struktūras, kas konstruētas pēc privatīvo opozīciju, semantiskās paradigmas un semantisko pazīmju kūļa principa.

Semantiskā lauka metodiku vispirms sāka lietot leksisko nozīmju pētīšanā, īpaši tādu leksiski semantisko lauku analīzē, kādas ir sinonīmu rindas. Tika atklātas dažādas leksiski semantiskās grupas, tika lietotas dažādas metodikas, kas bija saistītas ar divu galveno semantiskā lauka paņēmieni — jēdzieniskā lauka paņēmiena un vārda semantiskās valences paņēmiena — izstrādi.

Jēdzieniskā lauka (*Begriffsfeld*) jeb J. Trīra lauka paņēmieni. Semantiskā lauka centrā atrodas koncepts — semantiska dominante, kas ir tādu semantisko pazīmju kopums, kuras saista kopīgs jēdziens, ģints jēdziens vai tēma (priekšmetiskā piederība). Tas, ka centrā ir komponents ar vairākām sēmām, ļauj to izvērst tā, ka samazinās semantisko pazīmju skaits un analizējamā vienība attālinās no centra. Malējie perifērie elementi atrodas dažādā attālumā no semantiskās dominantes un līdz ar to iegūst savu semantisko noteiktību, kuru var raksturot kā semantiskās pievilksnās un semantiskā attāluma pakāpi. Šo pakāpi aprēķina pēc dažādiem likumiem, sevišķi leksikoloģijas praksē, sintaktiskās transformācijās, psiholingvistiskos eksperimentos¹ un valodas loģiski matemātiskā modelēšanā (sk. 246.—247. lpp.).

¹ Sk.: Брудный А. А. Пути и методы экспериментальных семантических исследований. — В кн.: Теория речевой деятельности. М., 1968; Клименко А. П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. — Минск, 1970, с. 3—28.

Jēdzieniskā lauka paņēmiena paveidi ir vārda lauka un leksiski gramatiskā lauka metodika. Vārda lauka (jeb leksiski semantiskās vārda grupas) metodika balstās uz to, ka par semantisko centru, tas ir, par semantisko dominanti, tiek pieņemta vārda nozīme. Vārda nozīmi iedomājas kā semantisko pazīmju — monosēmu — kopumu, tiek pētītas atsevišķās vārda nozīmes (leksiski semantiskie varianti, nianšes) un vārda sakari ar citiem vārdiem, to atsevišķām nozīmēm.

Vārda semantiskās valences paņēmieni, ko sauc arī par «nozīmes lauka» (*Bedeutungsfeld*) jeb par V. Porciņa lauka paņēmieni. Ar šo paņēmieni pēti vārda semantisko saistāmību: konkrēta lietvārda saistāmību ar darbības vārdiem vai īpašības vārdiem, konkrēta īpašības vārda saistāmību ar lietvārdiem utt. No vārda semantiskās valences paņēmiena metodikām pazīstamākā ir pastāvīgā un mainīgā konteksta metodika, ko ierosinājusi N. Amosova brīvo un frazeoloģisko vārdsavienojumu pētīšanai, un semantiski sintaktisko distributīvo formulu metodika, ko izmanto galvenokārt darbības vārda semantikas pētīšanai.

Jēdzieniskā lauka paņēmieni tuvinās paradigmu paņēmienam, kad tiek pētīta paradigmas semantiskā struktūra. Semantiskās valences paņēmieni tuvojas distributīvajai metodikai, kad pēti valodas vienību semantisko saistāmību. Tomēr visi šie paņēmieni atšķiras cits no cita ar pētīšanas uzdevumiem un analīzes metodiku. Distributīvā metodika un semantiskās valences metodika atgādina pozicionālo metodiku, kaut arī atšķiras no tās.

Pozicionālie paņēmieni

Pozicionālo paņēmieni īpatnība ir valodas vienību sintagmātiskās struktūras atzišana. Tas nozīmē, ka lineāri nošķirtos komponentus uzskata par sarežģītas valodas vienības kopīgā modeļa daļām. Turpretī distributīvajā metodikā un semantiskās valences metodikā par sintagmātiskām īpašībām uzskata valodas vienību savienojumus, to sastopamību tekstā, dažādu paradigmu un valodas lauku krusojumus.

Pozicionālos paņēmienus izmanto fonētikā (pētījot vārda beigu un sākuma fonētiku, pozicionālās skaņu pārmaiņas un zilbes struktūru), vārddarināšanas modeļu, vārda morfēmiskās dalāmības un morfēmiskās struktūras pētīšanā; tos plaši lieto arī sintaksē.

Sintaktiskais modelis (paraugs, formula) ir strukturāli un statistiski stabils pozīciju kopums. Modelis iegūst morfoloģisku, loģisku un semantisku interpretāciju; tam var būt varianti un sinonīmi. Vispārīgā veidā sintaktiskais modelis tiek uzskatīts par sintaktisku invariantu. Novirzes no tā ir modeļa varianti vai paveidi, kas var būt paplašināti un nepilni (defektīvi). Valodas modeļu izmantošana runā tiek saprasta kā to realizācija un aktualizācija.

Piemēram, teikums Дед с матерью шли впереди всех (M. Gorkijs) ir vienkārša divkopu teikuma trislocekļu modeļa realizācija, ko var attēlot ar šādu loģiski gramatisku formulu: $S+P+D$ (subjekts+predikāts+determinants, tas ir, ārējais papildinājums). Šā pozicionālā teikuma modeļa realizācija ir arī teikumi Дети идут по городу un Он сидит там. Ja sintaktisko teikuma modeli interpretējam loģiski un psiholoģiski, tad šā modeļa paveidi ir arī teikumi В комнате курить вредно; По вечерам ему читалось u. tml. Turpretī, ja modeli interpretē morfoloģiski un sintaktiski, šādas konstrukcijas veido īpašus frāžu uzbūves paraugus.

Pozicionālās analīzes metodika iegūst savdabīgas iezīmes atkarībā no tā, kā tiek saprasts pozicionālais modelis, tā pastāvīgie un mainīgie komponenti, variēšanās pieļaujamās robežas un līmenis, kādā notiek abstrahēšanās no modeļa konkrētā sastāva.

Pārveidojumu paņēmieni un transformatīvā metodika

Pārveidojumu paņēmieni balstās uz izpratni, ka valoda ir process, dinamiska struktūra, kuras atsevišķas vienības ir savstarpēji saistītas. Pārveidojumu paņēmieni radušies, no vienas puses, salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā, no otras puses — loģiskajā valodniecībā un daiļdarbu teksta stilistikajā analīzē.

Salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā pārveidojumu paņēmienus galvenokārt izmanto, lai noskaidrotu valodas parādību hronoloģisko secību, lai noteiktu to relatīvo hronoloģiju un rekonstruētu senākās pirmformas (sk. 34.—35., 261.—262., 268.—270. lpp.).

Loģiskajā valodniecībā pārveidojumu paņēmienus izmantoja sintaktisko struktūru semantisko īpatnību analīzē. Pārveidojumu metodiku lietoja homonīmisku formu nozīmes noteikšanai, darāmās kārtas konstrukcijas aizstāšanai ar ciešām kārtas konstrukciju, salikta teikuma saīsināšanai un vienkārša teikuma paplašināšanai. Piemēram, F. Buslajevs bieži izmantoja palīgteikumu saīsināšanas paņēmieni (тот, кто виноват→виновник; думаю о том, чтобы идти→думаю идти utt.).

Pārveidojumu metodika vislielāko popularitāti ieguva sakarā ar Z. Herisa un N. Homska darbiem, turklāt N. Homskis vairākkārt uzsvēra, ka transformatīvā gramatika stāv tuvāk tradicionālajai gramatikai nekā strukturāli taksonomiskā. Tomēr jāatzīmē, ka mūsdienu transformatīvā metodika ir vairāk neregulēta un daudzos gadījumos formalizēta, tā ir saistīta ar teksta un valodas ģenerēšanas idejām, ar loģiski matemātiskās modelēšanas metodiku (sk. 246.—247. lpp.).

Transformatīvās metodikas izplatīšanos mūsdienu valodniecībā var izskaidrot ar valodas dinamisma atzīšanu un eksperimentālās

metodikas lomas palielināšanos (transformatīvā metodika ir parasta mākslīgā vai tā sauktajā domu eksperimentā).

Tradicionālo transformatīvo metodiku (pārveidojumu metodiku) veido pārveidojumu likumu un transformācijas virziena noteikšana, kā arī iegūto transformu vai savstarpēji transformējamo vienību (sinonīmisko vai atvasināto) salīdzināšana. Transformatīvā metodika pamatojas uz valodas vienību savstarpējā sakara un radniecības atzišanu. To plaši izmanto sintaktisko un vārddarināšanas modeļu pētīšanai, lieto arī citu valodas līmeņu vienību analīzei.

Sintaksē transformatīvā metodika ietver sintaktiskās konstrukcijas pārkārtošanu vai tās aizstāšanu ar līdzīgu konstrukciju, turklāt abi šie paņēmieni netiek stingri nošķirti un pretstatīti viens otram. Tos izmanto, lai salīdzinātu dažādus vārdsavienojumus un teikuma locekļus (piemēram, строительство моста — строить мосты, любовь матери — материнская любовь), darāmās un ciešamās kārtas konstrukcijas, vienkopas un divkopu teikumus, palīgteikumus un savrupinātus teicienus (vai teikuma locekļus), jautājuma un stāstījuma teikumus, tiešo un netiešo runu utt.

Transformācijas virziens nav stingri fiksēts. Piemēram, netiešo runu parasti uzskata par tiešās runas pārveidojumu; palīgteikumu aplūko gan kā saīsināmu par teikuma locekli, gan arī kā teikuma locekļa paplašinājumu; saskaņotos un nesaskaņotos apzīmētājus pēti no to sinonīmiskuma viedokļa.

Teikumu pārkārtošanā pieļauj eksperimentēšanu, pievienojot kādu komponentu (piemēram, ірашібы вārdи: вдаль, бет в даль голубую), aizstājot komponentu (вижу студента, бет вижу студентку), pārvietojot komponentus (piemēram, salīdzinot saliktu sakārtojuma teikumu un saliktu pakārtojuma teikumu), izlaižot komponentu (piemēram, pētījot nepilnus teikumus un nullsaitiņu).

Līdzīgu (pārveidotu vai aizstātu) konstrukciju transformatīvā pētīšanā ir atļauti vārddarināšanas un leksiski semantiskie pārveidojumi. Piemēram, teikumus Рабочие строят дом ии Дом строятся рабочими uzskata par loģiski un sintaktiski ekvivalentiem (identiem): ciešamās kārtas konstrukcija rodas, ja maina vārdu secību, locījumas un darbības vārdus (строить — строятся). Salīdzinot teikumus Я вижу это — Мне видно это ии Я люблю варенье — Мне нравится варенье, ir atļauta darbības vārda видеть pārveidošana predikatīvā видно ии darbības vārda любить aizstāšana ar нравиться.

Tradicionālajai transformatīvajai metodikai raksturīgs tas, ka tā nav noformēta stingrā sistēmā un to neizmanto par valodas teoriju. Šī metodika balstās uz konkrētās valodas realitātes atzišanu un tiek lietota sarežģītu valodas kategoriju un daudznozīmīgu vai nepietiekami izteiktu parādību pētīšanai.

Morfoloģisko kategoriju pētīšanā transformatīvā metodika pamatojas uz to, ka jebkura morfoloģiska kategorija ir kādā veidā

organizētu formu kopums. Piemēram, nepabeigtā veida darbības vārdiem mūsdienu krievu valodā ir raksturīgas saliktās nākotnes formas un darāmās kārtas tagadnes divdabju formas. Tāpēc šo formu iegūšanas metodiku izmanto darbības vārdu raksturošanai. Darbības vārds читать ir nepabeigtā veida darbības vārds tāpēc, ka to var pārveidot formās буду читать, читающий un читая; turpretī tas, ka darbības vārdam прочитать tādi pārveidojumi nav iespējami, liecina par šā darbības vārda piederību pie pabeigtā veida.

Neuzsvērtos patskaņus o un a mūsdienu krievu literārajā valodā neitralizē (золить un залить). Lai atšķirtu šīs fonēmas, mēs izdarām pārveidojumus, izmantojot radniecīgus vārdus un vārdu formas. Vārds золить ir saistīts ar tādiem vārdiem kā золение, золёный, зольный, зольник, подзол u. tml.; dažādu pārveidojumu izpētes rezultātā jāizdala sakne -зол- un jāpieņem burts o fonēmas [o] apzīmēšanai (to rāda tādi atvasinājumi kā подзол, зольный). Turpretī vārds залить ir saistīts ar залил, залитый, налить, отлить, подлить u. tml.; šie sakari liek mums izdalīt vārdā залить priedēkli за- un fiksēt tajā fonēmu [a].

Tradicionālā transformatīvā metodika, kā arī citas tradicionālās metodikas pieļauj jebkuru reālā valodā un tās vēsturē konstatējamu sakaru noskaidrošanu. Loģiskā procedūra te piedalās formālās loģikas likumu veidā un tāpēc paliek ārpus valodnieciskās analīzes. Turpretī strukturāli matemātiskajā analizē loģiskā procedūra ir skaidri izteikta un veido būtisku šās analīzes sastāvdaļu.

39. §. MATEMĀTISKIE PAŅĒMIENI

Lai gan simboliskos apzīmējumus, matemātisko aparātu un kvantitatīvos kritērijus valodas aprakstos izmantoja jau sen, tikai mūsu gadsimta piecdesmitajos gados šis zināšanu novads ieguva patstāvību un matemātiskā metodika izplatījās ļoti plaši. Tomēr gan pats teorijas saturs, gan arī metodiskās procedūras vēl līdz šim ir visai daudzveidīgas.

Parasti šķir valodas modelēšanu un runas modelēšanu. Tās virzītas, no vienas puses, uz valodas sistēmas un teksta veidošanas pētīšanu un, no otras puses, uz teksta pētīšanu un analīzi. Šie divi modelēšanas tipi atšķiras arī ar pētīšanas operāciju raksturu. Pirmajā gadījumā pamatā ir deduktīvā metodika, tas ir, loģiski matemātiskā modelēšana un rēķini, kas parasti ir aksiomātiski un algoritmiski. Otrajā gadījumā pamatā ir induktīvā metodika, tas ir, intuitīvi matemātiskā modelēšana un rēķini, kas parasti izmanto varbūtību teoriju, matemātisko statistiku un informācijas teoriju. Pirmajā gadījumā veidojas modeļi-konstrukti, otrajā — runas statistika.

Loģiski matemātiskie rēķini un modelēšana

Loģiski matemātiskā modelēšana izmanto matemātiskās loģikas formālo aparātu, kas pēti pierādījuma teorijas likumības¹.

Tomēr arī loģiski matemātiskajā modelēšanā nevajag jaukt valodas teoriju ar matemātiskajiem līdzekļiem un formālo aparātu, kā arī ar deduktīvās metodes lietošanas noteikumiem, jo gan formālais matemātiskais aparāts, gan deduktīvās metodes lietošanas noteikumi var atšķirties dažādiem valodas objektu loģiski matemātiskās modelēšanas teorijas pārstāvjiem.

Kopīgs visiem ir pieņēmums par runas un domāšanas darbības invariantiskās (modeļejošās, genotipiskās) būtības loģisko pareizību un tās uzskatīšana par loģisku mehānismu, kurā var izšķirt vienkāršus pamatelementus un nepretrunīgu, formalizētu loģisko operāciju aparātu.

Metodikas aksiomatizācija un formalizācija. Matemātikas un matemātiskās loģikas paņēmieni lietošana sākas ar valodas objektu analīzes aksiomatiskās un formalizētās metodikas izplatīšanos.

Aksiomatiskajā metodē elementu vai objektu kopu sadala daļās (apakškopās): vienu daļu veido pamattēzes — aksiomas, ko pieņem bez pierādījuma, pārējās tēzes (teorēmas) tiek loģiski pierādītas. Aksiomatiskā metode balstās uz kopu teoriju un funkciju teoriju.

Par formalizāciju loģikā sauc domu formas (struktūras) noskaidrošanu un simbolisku apzīmēšanu. Formalizēta teorija ir simbolu sistēma, kuri aizstāj loģikas terminus, tas ir, sprieduma subjektu un predikātu, siloģisma subjektu un predikātus. Formālie simboli ir loģiskie simboli (\neg — ne, \wedge — un, \vee — vai), predikātu (=) un funkciju (+) simboli, kā arī mainīgie lielumi (a, b, c, \dots). No tiem tiek veidotas formālas izteiksmes un galīgas to virknes².

Aksiomatiskās un formalizētās metodikas izplatīšanās bija saistīta ar tādiem valodniecisko uzdevumu risināšanas paņēmieniem kā algoritimizācija, sarežģītu izteikumu funkciju patiesuma noteikšana ar matricām (tabulām) un grafiskie rēķini.

Loģiski matemātisko metodiku un analīzes paņēmieni lietošana radīja dažādus valodas un teksta loģiski matemātiskās modelēšanas veidus, tā saukto domu eksperimentu un hipotētiski deduktīvo pētīšanas paņēmieni. Pazīstamākie loģiski matemātiskās analīzes veidi

¹ Sk.: Тарский А. Введение в логику и методологию дедуктивных наук. — М., 1948; Лернер А. Я. Начала кибернетики. — М., 1967; Гудстейн Р. Л. Математическая логика. — М., 1961; Гладкий А. В., Мельчук И. А. Элементы математической лингвистики. — М., 1969.

² Matemātiskās un tradicionālās loģikas simboliku sk. grāmatā: Кондаков Н. И. Логический словарь. — М., 1971, с. 467—472.

ir dažādi ģenerēšanas modeļi, sintaktiskie analīzes modeļi un invariantiskā semantiskā analīze.

Ģenerēšanas modeļi. Strukturāli matemātiskos ģenerēšanas modeļus izmanto valodas un teksta veidošanas mehānisma aprakstīšanai, kā arī runas darbības struktūras un valodas struktūras noskaidrošanai. Visus ģenerēšanas modeļus veido struktūras aksiomātika un struktūras ģenerēšanas likumi. Piemēram, N. Homska modelis ir ģeneratīva gramatika un strukturāli matemātiska sintaktiska transformatīva aprakstīšanas metodika. Padomju valodnieku izstrādātais aplikatīvais ģeneratīvais modelis balstās uz izpratni, ka valoda ir ģeneratīvs mehānisms — matemātiska sistēma, kas izveidota uz hipotētiski deduktīvās metodes un formalizētas transformatīvas metodikas pamata. Tiek uzskatīts, ka ģeneratīvais mehānisms darbojas neatkarīgi no likumiem pārejai uz reālu valodu, tas ir, no rēķinu empīriskās interpretācijas. Tāpēc šā modeļa mehānismu apraksta kā pētnieka dotu un deduktīvi interpretētu abstraktu objektu struktūru.

Aplikācija¹ ir kombinatoriskās matemātiskās loģikas bināra operācija ar abstraktiem objektiem. Pēc H. B. Karija un R. Feisa definējuma, «ja X un Y ir objekti, tad arī XY ir objekts»². Aplikāciju pieraksta ar diviem blakus novietotiem simboliem. Tātad aplikatīvā ģeneratīvā modelī ir nevis ķēdītes, bet kompleksi, tas ir, sakārtotu elementu komplekts, kuru pieraksta kārtība nav būtiska. Ķēdišu struktūra veido fenotipu, tas ir, ārējo veidu; kompleksu struktūra veido genotipu, tas ir, vienību konstitūciju. Ir divējādi kompleksu ģenerēšanas likumi: kompleksu izveides likumi un kompleksu pārveides (transformācijas) likumi.

Aplikatīvais ģeneratīvais modelis sastāv no četriem savstarpēji saistītiem atsevišķiem modeļiem (ģeneratoriem): abstraktā ģenerātorā, vārdu ģenerātorā, frāžu (vārdu kompleksu) ģenerātorā un transformācijas lauku ģenerātorā.

Abstraktais ģenerators sastāv no elementārām vienībām — semioniem, kas ir līdzīgi diferenciālajām pazīmēm, un to kūļiem; abstrakcijas augstākajā pakāpē tie parādās kā episemioni.

Vārdu ģenerātoram ir divas formas — piecklašu (sistēma A) un universālā. Sakne — tukšs semions O , relatori — abstrakti afiksi: R_1 — darbības vārda afikss, R_2 — lietvārda afikss, R_3 — īpašības vārda afikss, R_4 — pieverba apstākļa vārda afikss, R_5 — pieadjektīva apstākļa vārda afikss. Vārdi mēdz būt pirmās, otrās un trešās pakāpes atvasinājumi, piemēram, R_1O — darbības vārda personas forma (учит); R_2R_1O — deverbāls lietvārds nominatīvā (учитель); $R_1R_2R_1O$ — no deverbāla lietvārda atvasināts darbības vārds personas formā (учителствуєт). Vārdu ģenerātorā darbību interpretē ar grafu palīdzību. Vārdu klasēm un teikumu modeļiem

¹ No latīņu *applicatio* 'pielikšana'.

² Sk.: Curry H. B., Feys R. *Combinatory Logic*. — Amsterdam, 1958, p. 88.

nav konkrētības, un tie tiek uzskatīti par formām. Teikums Сторож охраняет магазин ir tikai formula $R_2OR_1OR_4O$ (jeb $R_2XR_1XR_4X$).

Arī frāžu ģeneratoram (par frāzi sauc jebkuru vārdu kombināciju kā abstraktu vārdsavienojuma analogu) ir sistēma A un universālā sistēma. Tāpat kā vārdu ģenerators sastāv no pieciem elementāriem vārdiem un pieciem relatoriem, arī frāžu ģenerators sistēma A sastāv no piecām elementārām frāzēm, pieciem relatoriem R_1, R_2, R_3, R_4, R_5 , modālā operatora (tas nosaukts par adnektoru A) un vienlīdzības operatora (to sauc par konektoru C). Teikums Брат сказал un Отец приехал izsaka formula R_2OR_1O ; ja šo formu ievieto formulā R_4X , tad izveidojas frāze $R_2OR_1OOR_4(R_2OR_1O)$, kas ir analogs saliktam pakārtojuma teikumam ar netiešo runu (Брат сказал, что отец приехал).

Frāžu transformāciju lauku ģenerators pamatojas uz konstitutīvā sakara un bloksakara jēdzieniem. Bloksakari ir tiešo komponentu analogi, piemēram, frāzē $R_3OR_2OR_1O$ (sal.: Маленький мальчик спит) ir divi bloku pāri: (R_3OR_2O) (R_1O) , tas ir, маленький мальчик /спит, un (R_3O) (R_2O) , tas ir, маленький мальчик. Konstitutīvais sakars ir sakars starp bloku pāru kodoliem.

Laukā transformācijas var uzskaitīt; saistītā ģeneratorā ir 34 transformācijas, turklāt ne visus transformus var interpretēt konkrētā valodā. Pussaistītā ģeneratorā bez 14 transformiem, kas pieder saistītam ģeneratoram, vēl atrodami 28 transformi. Vēl vairāk transformu ir kontrahētos transformāciju laukos — 114.

Uzsverot divpakāpju ģenerēšanas principu un to, cik svarīga ir ģenotipiskā valoda, arī abstraktais ģenerators, kurā relatori ir konstanti operatori, jānorāda, ka relatoriem ir fundamentāla nozīme visā aplikatīvajā modelī. Vārdi, frāzes, transformācijas lauki ir dažādas vienu un to pašu pamatobjektu — relatoru — kombinācijas, bet transformāciju rēķini ir sazaroti relatoru rēķini. Tādējādi aplikatīvais modelis, izrādās, ir relatoru algebra, bet pati valoda — metavaloda, kas tāla no valodas konkrētās (leksiski piesātinātās) realitātes. Analogiski N. Homska ģeneratīvais modelis rada nevis reālas valodas faktus, bet tikai vienību modeļus atbilstoši šās teorijas izpratnei.

Sintaktiskie teksta analīzes modeļi tika radīti automatizētās tulkošanas vajadzībām. Mašintulkošanas uzdevumi lika pētīt tekstu kā automātisku virkni, kā algoritmisku ierīci, kā atkarību koka secīgu sazarošanos, kā Markova procesu (vienu no varbūtiskajiem procesiem, ko atklājis A. Markovs). Vislielāko izplatību ir ieguvusi teksta secīgās analīzes metodika, V. Ingves dziļuma hipotēze un I. Meļčuka algoritms.

Invariantiskā semantiskā analīze. Šās analīzes pamatā ir metodika tulkošanai no dabiskās valodas semantiskā (loģiski semantiskā) valodā jeb metavalodā. Tāda tipa invariantisko metodiku ieteica L. Jelmslevs.

Loģiski matemātiskie paņēmieni ir saistīti ar dabisko valodu semantikas tulkošanu semantiskā valodā — formalizētā struktūrā un metavalodā. Reālās valodas vienību semantikas konkrētība zaudē savu specifiku, valodas reālās vienības pārvēršas idealizētos modeļos, kam atņemts to pamats.

Statistiskie paņēmieni

Valodas parādībām ir ne tikai kvalitatīvais, bet arī kvantitatīvais raksturojums. Kaut gan valodnieki pievērš uzmanību galvenokārt valodas vienību kvalitatīvās puses atklāšanai, jau kopš senatnes viņi interesējas arī par valodas vienību kvantitatīvajiem raksturojumiem un izplatību. Jau pitagorieši, uzskatot skaitļus par lietu būtību («skaitlis gudrāks par lietas vārdu»), skaitīja «burtus» (nebalsīgos, balsīgos un aspirētus nebalsīgos), jo to mija un savienošana tika atzīta par vārda burvestības līdzekli, kas var valdzināt garu un maldināt domu. Taču kvantitatīvie raksturojumi parasti aprobežojās ar lietošanas biežuma norādēm («vairāk» vai «mazāk», cik procentu). Tas tika uzskatīts par pietiekamu, lai nošķirtu likumu no izņēmuma, normatīvu parādību no nenormatīvas, ūzusu no okazi-onāla, nejauša fakta.

Piemēram, M. Lomonosovs par pierādījumu nepieciešamībai unicēt īpašības vārdu galotnes krievu valodā uzskatīja faktu, ka «galotne e daudzskaitli visām dzimtēm ir lietota biežāk nekā galotne я». A. Budilovičs aprēķināja burtu lietošanas procentus baznīcslāvu tekstos, bet D. Kudrjavskis, lai atbildētu uz jautājumu, vai aorists ir bijis dzīvās valodas forma, izveidoja darbības vārdu formu sadalījuma likni Lavrentija hronikā. Šo metodiku nosauca par valodas analīzes kvantitatīvo metodiku — par simptomātisko (ja lieto aptuvenus vērtējumus «vairāk», «mazāk», «daudz», «maz» u. tml.) un procentuālo. Kvantitatīvie vērtējumi ir galīgi un raksturo pētnieka rīcībā esošo materiālu.

Kvantitatīvās metodikas nozīmi valodniecībā vērtē dažādi: daļa pētnieku to uzskata par pilnīgi pietiekamu tīri valodnieciskiem pētījumiem, citi to uzskata par nepietiekamu¹. Piemēram, A. Markovs, pārbaudījis N. Morozova lingvistisko spektru secinājumus un faktu materiālu, precizēja, ka aprēķinos jāņem vērā svārstību lielums

¹ Sk.: Адмони В. Г. Качественный и количественный анализ грамматических явлений. — Вопросы языкознания, 1963, № 4; Зиндер Л. Р., Строева Т. В. К вопросу о применении статистики в языковедении. — Вопросы языкознания, 1968, № 6; Адмони В. Г. Об изучении количественной стороны грамматических явлений. — Вопросы языкознания, 1970, № 1.

katrā izmēģinājumā, vidējie lielumi un ka iegūtie rezultāti jānovērtē ar varbūtību teorijas kritērijiem¹.

Blakus aptuvenai kvantitatīvai metodikai valodniecībā, sevišķi pēdējos gadu desmitos, izplatās statistiskā metodika. Tā balstās uz varbūtību teoriju un matemātiskās statistikas likumiem, kas prasa ievērot ne tikai faktu materiāla izlases noteikumus, bet arī novērtēt pašu skaitlisko datu ticamību.

Lingvostatistika ir statistisko paņēmieni izmantošana valodas parādību kvantitatīvo raksturojumu un sadalījumu pētīšanai tekstos un runā. Statistisko metožu izmantošana runas materiāla analizē pamatojas uz to, ka valodas un tās vienību attīstība un funkcionēšana saskaras ar daudzu dažādu cēloņu darbību, kuri savstarpēji iedarbojas un nedod viennozīmīgu rezultātu. Valodas likumiem un tendencēm daudzos gadījumos ir statistiska daba.

Statistika pēti ne individuālus faktus, bet notikumu kopas, turklāt pēc daļas izpētes tiek izdarīti secinājumi par visu veselo. Tāpēc jāievēro ne tikai statistiskā novērojuma likumi, kas attiecas uz materiāla izlasi, tā sadalījumu skaitļu tabulu un grafiku — poligonu, histogrammu un līkņu — formā, bet arī jāaprēķina kļūdas, jānovērtē izlases pietiekamība un iegūtie rezultāti jāinterpretē, izmantojot varbūtību teoriju un matemātisko statistiku².

Valodniecībā izmanto dažādus valodas notikumu statistiskas pētīšanas paņēmienus. Populārākie ir leksikogrāfiskās statistikas, stilistiskās statistikas un teksta mērījumu paņēmieni³.

Cipfa—Mandelbrota likums un biežuma vārdnīcas. Leksikogrāfiskā statistika ir biežuma vārdnīcu izstrādes teorija un prakse. Jau 1898. gadā F. Kedings publicēja vācu valodas biežuma vārdnīcu, 1931. gadā iznāca G. Vander Bekes franču valodas biežuma vārdnīca, bet 1934. gadā H. Itona publicēja salīdzinošo biežuma sarakstu ar tūkstoš visbiežāk lietotajiem vārdiem angļu, franču, vācu un spāņu valodā. Mūsu rīcībā jau ir daudzas biežuma vārdnīcas: E. Torndaika un Ē. Lordža angļu valodas (1944), V. Garsijas Osa (1953), kā arī A. Žuijāna un E. Čanga-Rodrigesa (1964) spāņu valodas, J. Jelineka, J. Bečkas un M. Tešitelovas čehu valodas

¹ Sk.: Морозов Н. А. Лингвистические спектры. — Изв. Отд. рус. языка и словесности АН, 1880, т. 20, кн. 4; Марков А. А. Об одном применении статистического метода. — Изв. АН, 1916, серия 6, № 4.

² Sk.: Головин Б. Н. Язык и статистика. — М., 1971; Андреев Н. Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. — Л., 1967.

³ Statistiskos paņēmienus, piemēram, kvantitatīvās tipoloģijas paņēmienus, senu tekstu dešifrēšanas paņēmienus, glotohronoloģijas paņēmieni, lieto arī salīdzināmā metode. Sk.: Ермоленко Г. В. Лингвистическая статистика: Краткий очерк и библиографический указатель. — Алма-Ата, 1970.

(1961), autoru kolektīva veidotā latviešu valodas biežuma vārdnīca (4 sēj., 1966.—1976. g.) u. c.

Ir radītas vairākas krievu valodas biežuma vārdnīcas: H. Džoselona (1953), E. Šteinfeltes (1963) un N. Vakara (1966) vārdnīca¹. Vārdu lietošanas biežums dots A. Puškina valodas vārdnīcā (1956—1961), šos biežuma raksturojumus analizējusi R. Frumkina. Daudzas zinātniskā un tehniskā stila biežuma vārdnīcas un vārdu sarakstus ir izstrādājis R. Piotrovska vadītais kolektīvs.

Biežuma vārdnīcu veidošana ir izvirzījusi vairākus praktiskus un teorētiskus uzdevumus. Tika konstatēts, ka pietiekami lielā tekstu masīvā apmēram 80% aizņem divi tūkstoši biežāk lietoto leksēmu. Pētījot biežuma un ranga (kārtas numura biežuma vārdnīcā) attiecsmes, Dž. Cipfs 1949. gadā atklāja to tiešu atkarību: $r \times f = c$, tas ir, rangs \times biežums = vārds. 1954. gadā B. Mandelbrots ieteica precizētu formulu $P_r = P(r+p)^{-b}$, kur r — vārda rangs biežuma vārdnīcā, P_r — relatīvais biežums (varbūtība), bet P , p , b — konstantes dotajam tekstam.

Detalizēta Cipfa—Mandelbrota likuma pārbaude parādīja tā relatīvo raksturu: konstantes ir atkarīgas no stila, žanra, laikmeta u. tml. faktoriem. Piemēram, R. Frumkina pierādīja, ka Cipfa likums darbojas tikai intervālā $15 \leq r \leq 1500$.

Stilu statistiskie parametri un autorības noteikšana. Statistiskās metodes lieto arī valodas faktu lietošanas biežuma pētīšanai normas, kā arī stilistiskās piederības sakarā. Izlasēm (paraugkopām) jābūt viendabīgām un vienāda apjoma (garuma); izlases viendabīgumu nosaka intuitīvi vai pēc sociolingvistiskiem apsvērumiem.

Valodnieciskajā statistikā pētnieks rikojas ar vidējiem biežumiem un relatīvo biežumu, kas ir novērotā biežuma attiecība pret teksta garumu.

Statistiskajā metodikā teksta pilnīgu izpēti aizstāj ar izlašu sēriju (biežumu izlasē apzīmē ar x un izlases indeksu: x_1, x_2 ; novērojumu apzīmē ar n_i). Vidējais biežums, ko apzīmē ar \bar{x} , ir visu izlašu biežumu summas Σ attiecība pret izlašu skaitu:

$$\bar{x} = \frac{\Sigma (x_1 + x_2 \dots x_n)}{n_i}$$

Vidējais biežums atšķiras no biežumiem izlasēs, tāpēc statistiskā interpretācija prasa novērtēt šīs novirzes. Izkliedi ap vidējo aritmētisko matemātiskajā statistikā un varbūtību teorijā mērī ar dispersiju²

¹ 1977. gadā Maskavā izdota autoru kolektīva izstrādāta krievu valodas biežuma vārdnīca. (Tulk. piez.)

² No latīņu *dispersus* 'izkliedēts'.

un apzīmē ar σ^2 . Dispersija ir lielumu x_i noviržu ap vidējo biežumu kvadrātu summas vidējais aritmētiskais:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n}.$$

Kvadrātsakni no dispersijas sauc par vidējo kvadrātisko novirzi jeb standartnovirzi un apzīmē ar σ :

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n}}.$$

Tā ir galvenais izkļiedes rādītājs.

Statistiski pētījami ne tikai biežumi izlasēs, bet arī relatīvie biežumi, tas ir, novērotā biežuma attiecība pret izlases apjomu, ko aprēķina pēc varbūtības formulas: $p = \frac{m}{n}$, kur p ir relatīvais biežums. To statistiskai salīdzināšanai izmanto vidējo kvadrātisko novirzi, hī kvadrāta un Stjudenta kritēriju.

Biežumu un relatīvo biežumu sadalījums viena autora tekstā ļauj noskaidrot teksta pastāvīgās (konstantās) īpatnības, kā arī novirzes no attiecīgam stilam un žanram tipiskām iezīmēm, tātad individuālās (nejaušās) īpatnības atsevišķu vienību biežumā.

Informācijas teorija un teksta mērījumi. Informācijas teoriju interesē nevis pārraidāmās vai uzglabājamās informācijas saturs, bet tās statistiskā struktūra. Pēdējos gadu desmitos ir parādījušies darbi, kuros teksti pētīti ar informācijas teorijas metodēm.¹ Statistisko struktūru veido signāla (simbola) parādīšanās biežums ziņojumā (varbūtība — p) un signālu savienojumu biežums (nosacītā varbūtība — p_i). Svarīgi noteikt informācijas daudzumu, ko sniedz signāls. Informācijas daudzums ir pielīdzināms nepietiekamai informācijai, tas ir, nenoteiktības lielumam. Tādu informācijas daudzumu sauc par entropiju, un tā raksturo situāciju pirms signāla saņemšanas. Situācijas nenoteiktība (resp., arī informācijas daudzums) aug, palielinoties signālu skaitam; pie vienāda signālu skaita nenoteiktība vislielākā ir tad, ja visiem signāliem ir vienāda parādīšanās varbūtība. Nenoteiktības lielums, ko apzīmē ar H , ir saistīts ar varbūtībām pēc formulas

$$H = - \sum_{i=1}^n p(i) \log_2 p(i),$$

¹ Sk.: Падучева Е. В. Возможность изучения языка методами теории информации. — М., 1961; Пиотровский Р. Г. Информационные измерения языка. — Л., 1968; Левин Ю. И. О количественных характеристиках распределения символов в тексте. — Вопросы языкознания, 1967, № 6.

kur $p(i)$ — signāla i varbūtība; i pieņem vērtības $1, 2 \dots n$; Σ — summas zīme:

$$[p(1)\log_2 p(1) + p(2)\log_2 p(2) \dots + p(n)\log_2 p(n)].$$

Piemēram, krievu valodas fonēmā informācijas daudzums ir 4,76 vienības.

Lai salīdzinātu dažādus ziņojumus, jāizmanto relatīvās entropijas un redundances (pārpalicības) jēdziens. Relatīvā entropija ir signāla faktiskā informācijas daudzuma (H_∞) attiecība pret maksimālo informācijas daudzumu no dotā skaita iespējamajos signālos: maksimālā entropija ir vienāda ar informācijas daudzumu visu signālu vienādas varbūtības gadījumā ($H_{\max} = \log_n$). Redundanci (R) iegūst, atņemot no viena relatīvo entropiju:

$$R = 1 - H_{\text{rel}}; \quad H_{\text{rel}} = \frac{H_\infty}{H_{\max}}.$$

Piemēram, krievu «telegrāfa» alfabētā ir 32 zīmes. Ja visi burti būtu ar vienādu parādīšanās varbūtību (H_{\max}), tad informācija vienā burtā būtu $H_{\max} = \log 32 \approx 1,505$ decimālās vienības. Ir aprēķināts, ka vidējā informācija, ko satur otrās pakāpes varbūtības frāze, tas ir, ja zina divus iepriekšējos burtus (по-, ду-, на-, зн-, об- u. tml.), ir 0,905 (H_3). Relatīvo entropiju var aprēķināt:

$$\frac{H_\infty}{H_{\max}} = \frac{H_3}{H_{\max}} = \frac{0,905}{1,505} \approx 0,6.$$

Tātad redundance burtiem krievu valodā ir ne mazāka par 0,4:

$$R = 1 - \frac{H_3}{H_{\max}} = 1 - \frac{0,905}{1,505} \approx 0,4.$$

40. §. INSTRUMENTĀLIE PAŅĒMIENI UN VALODNIECISKO PĒTĪJUMU AUTOMATIZĒŠANA

Mūsdienu valodniecībā izmanto īpašus tehniskos līdzekļus un aparatūru. Tā rezultātā valodniecībai ir radies tehniskais aspekts un dzimusi inženiervalodniecība. Valodu mācīšanas procesā šis aspekts izpaužas tehnisko līdzekļu izmantošanā — no magnetofona un diapozitīviem līdz televīzijas iekārtām un īpašām apmācības mašīnām.

Mūsdienu valodniecība tāpat plaši lieto aparatūru runas elektroakustisko īpašību pētīšanai, bet elektroniskos skaitļotājus izmanto valodniecisko pētījumu automatizēšanai.

Instrumentālie paņēmieni fonētikā

Ipašas aparatūras izmantošana kādas valodas skaņu un intonāciju pētīšanai ir nosaukta par eksperimentālās fonētikas metodi¹. Tās rīcībā ir daudzi paņēmieni, kas atšķiras cits no cita ar izmantojamo aparatūru un eksperimenta organizācijas vai rezultāta iegūšanas apstākļiem. Eksperimentālās fonētikas paņēmieni var būt somatiski, pneimatiski un elektroakustiski jeb elektrogrāfiski.

Somatiskie paņēmieni balstās uz to, ka, izpētījot runas fizioloģisko procesu ķermeniskās (somatiskās) izpausmes, izdarāms slēdziens par fonētisko parādību. Galvenie šās grupas paņēmieni ir palatogrāfija, runas orgānu fotografēšana, runas aparāta rentgenogrāfija un elpas pneimogrāfiski mērījumi.

Lietojot pneimatiskos paņēmienus, uz nokvēpināta kilmogrāfa papīra, kas tinas ap rotējošiem cilindriem, tiek pierakstītas liknes, kuras reģistrē runas orgānu artikulārās kustības, kā arī pamattona un trokšņu pārmaiņas, kas rodas, gaisam plūstot mutes, deguna un balsenes dobumā.

Elektroakustiskie paņēmieni pamatojas uz runas skaņu īpatnību pārvēršanu elektriskajās svārstībās. Šim nolūkam galvenokārt izmanto oscilogrāfu un spektrogrāfu.

Lietojot somatiskos paņēmienus, runas skaņas tiek pētas pēc shēmām, kas atspoguļo runas orgānu darbību, — pēc palatogrammām un retgenogrammām². Pneimatisko un elektroakustisko paņēmieniem izmantošana nozīmē skaņas pieraksta likņu analīzi. Ja pieraksts izdarīts, ieskaņojot magnetofona lentē vai uzņemot ar kinoaparātu, tad iespējams noklausīties ieskaņojumu vai noskatīties uzņemto filmu; var arī ieskaņojumu pārveidot citā pieraksta formā eksperimentālai pētīšanai.

Ļoti svarīga un darbietilpīga ir eksperimentālās fonētikas pētījumos iegūto datu apstrāde; pastāv dažādas likņu lasīšanas un apstrādes metodikas. Daudzveidīgo aprēķinu rezultātā tiek izstrādātas tabulas vai grafiki ar eksperimentālo datu kvantitatīvajiem raksturojumiem. Tad seko datu interpretācija atbilstoši pētījuma uzdevumiem un noteikumiem.

Eksperimentālās fonētikas paņēmieni dod ticamu un precīzu runas skaņu artikulāro un akustisko raksturojumu, skaņas formantu struktūru, tas ir, spektru.

¹ Sk.: Артемов В. А. Экспериментальная фонетика. — М., 1956.

² Sk.: Скалозуб Л. Г. Палатограммы и рентнограммы согласных фонем русского языка. — Киев, 1963; Матусевич М. И., Любимова Н. А. Альбом артикуляций звуков русского языка. — М., 1963.

Valodniecisko pētījumu automatizēšana

Elektronisko skaitļotāju (ESM, kompjūteru) rašanās ir ievērojami mainījusi zinātnisko pētījumu praksi¹, izvirzījusi zinātnei jaunus uzdevumus un problēmas. Valodniecībā tādas problēmas ir automatizētā tulkošana, teksta sintēze un referēšana.

Automatizētā tulkošana ir kompleksa zinātniska problēma, kas saistīta ar daudzu valodniecisku, loģiski matemātisku un inženier-tehnisku uzdevumu risināšanu. Galvenās grūtības rada tas, ka cilvēka augstākajai nervu darbībai ir asociatīva daudzkanālu struktūra un cilvēka domāšana ir heuristiska, turpretī elektroniskā skaitļotāja atmiņa parasti ir ar vienu kanālu un elektroniskā skaitļotāja «domāšana» ir algoritmiska. Milzīgais informācijas apjoms dabiskajās valodās rada vajadzību materiālu pirms algoritma klasificēt un formalizēt, izveidot biežuma vārdnīcas, īpašu saīsinātu valodu, automatizētās tulkošanas algoritmu.

Algoritms ir priekšraksts uzdevuma atrisināšanai, sadalot to atsevišķās secīgās elementārās operācijās. Algoritma pazīmes ir diskretība, determinētība, operāciju vienkāršība, orientācija un masveidība. Valodniecībā, it īpaši sakarā ar automatizēto tulkošanu, algoritmu teoriju izmanto valodas aprakstīšanai un programmu izstrādāšanai elektroniskajam skaitļotājam.

Valodas algoritmiskai aprakstīšanai nepieciešama teksta analīze un sintēze. Analīzes gaitā no teksta iegūst datus un izsaka tos viennozīmīgi un skaidri; sintēzes procesā no analīzes datiem tiek veidots teksts.

1960. gadā Parīzē septiņu valstu pārstāvji pieņēma starptautisku algoritmu pieraksta un programmēšanas valodu — algolu². Algoritmisko valodu veidošana prasa zināšanas matemātiskajā loģikā, kuras pamatā ir Būla algebra un operācijas — negācija, konjunkcija un disjunktija³.

BIBLIOGRĀFIJA

Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа. — Л., 1963, с. 8—34, 106—127.

¹ Sk.: Хомский Н. Лингвистика, логика и психология и вычислительные устройства. — В кн.: Математическая лингвистика. М., 1964; Мельчук И. А. Автоматизация в лингвистике. — Вопросы языкознания, 1968, № 1; Карпов К. Б. Применение технических средств при обучении иностранным языкам. — М., 1971.

² Sk.: Лавров С. С. Универсальный язык программирования (Алгол-60): Изд. 2. — М., 1967.

Tagad lieto vēl daudzas citas algoritmiskās valodas (*tulk. piez.*).

³ Džordžs Būls — īru matemātiķis un loģiķis, viens no matemātiskās loģikas — loģikas algebras — pamatlicējiem.

Головин Б. Н. Введение в языкознание. — М., 1966, с. 277—293.

Арутюнова Н. Д. О структурных и традиционных методах в грамматике. — Филологические науки, 1963, № 4.

Трансформационный метод в структурной лингвистике. — М., 1964.

Никитин В. М. Трансформационный анализ и возможности его применения в средней школе. — Русский язык в школе, 1969, № 1.

Дешериева Т. И. О роли математических методов в языкознании. — В кн.: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970, с. 168—183.

14. nodaļa

SALĪDZINĀMĀ METODE

Salīdzināšana kā zinātniskā darba paņēmiens tiek ļoti plaši izmantota eksperimentālajā un teorētiskajā izziņā vispār, arī valodniecībā, tāpat dzimtās un nedzimtās valodas mācīšanas metodikā. Salīdzinot tiek konstatētas līdzīgo parādību kopīgās un atšķirīgās pazīmes vienā un tai pašā valodā vai arī dažādās valodās. Tāpēc salīdzināšana kā vispārīga zinātniska domāšanas operācija pārstāvēta visās valodnieciskās analīzes metodēs.

Taču valodniecisko pētījumu metodikā salīdzināšana vienas valodas ietvaros tiek principiāli norobežota no vairāku valodu salīdzināšanas. Izdarot salīdzināšanu vienas valodas ietvaros, tiek pētītas vienas un tās pašas valodas kategorijas un parādības, turpretī, salīdzinot vairākas valodas, pētī dažādu valodu kategorijas un parādības. Tāpēc salīdzināšanas metode tiek pretstatīta aprakstīšanas metodei, ar kuru darbojoties citu valodu faktus un valodas vēstures faktus var pētījumā neiesaistīt.

Vairāku valodu salīdzināšana kā valodnieciskās analīzes metode radās, no vienas puses, nedzimtās valodas mācīšanas prakses ietekmē, no otras puses — radniecīgu valodu pētīšanas rezultātā. Valodniecības teorijā vairāku valodu salīdzināšana apjēgta XIX gs. sākumā sakarā ar salīdzināmi vēsturiskās valodniecības rašanos.

Vairāku valodu salīdzināšana izveidojās par īpašu pētīšanas paņēmienu sistēmu — par salīdzināmi vēsturisko metodi. Tā pamatojas uz faktu, ka ir radniecīgas valodas, tas ir, valodas, kas radušās no vienas pamatvalodas, tai attīstoties dažādos virzienos. Tāpēc, kaut arī radniecīgām valodām nav pilnīgi identu skaņu un formu, sakņu un afiksu, to atšķirību un līdzību var skaidrot un izprast kā vienas un tās pašas pamatvalodas likumsakarīgas attīstības rezultātu.

Reizēm katru valodu salīdzināšanu sauc par salīdzināmo metodi, taču tāda valodu salīdzināšanas izpratne neatbilst valodniecības praksei. Uz valodu salīdzināšanu balstīti divi salīdzināmās metodes

veidi — salīdzināmi vēsturiskais un salīdzināmi sastatāmais valodu pētīšanas veids. Šie divi pētīšanas veidi būtiski atšķiras gan pēc mērķiem un uzdevumiem, gan pēc pētījamā materiāla un lietošanas robežām, gan pēc zinātniskās analīzes paņēmieniem un metodikas.

Salīdzināmi vēsturiskās metodes mērķis ir ne tikai valodu un to parādību salīdzināšana, bet arī radu valodu attīstības konstatēšana; turpretī salīdzināmi sastatāmās metodes mērķis ir raksturot sastatāmās divu vai vairāku valodu parādības, konstatēt analogajās parādībās kopīgo un atšķirīgo, abstrahējoties no vēstures un no šo parādību izcelšanās. Salīdzināmi vēsturiskā metode pamatojas uz ģenētiskās kopības jēdzienu, kas pastāv objektīvi kā radu valodu pastāvēšanas fakts, bet salīdzināmi sastatāmā metode balstās uz sastatāmām parādībām divās vai vairākās valodās, turklāt starp šīm valodām var nebūt attieksmju, kas ietekmē valodu funkcionēšanas un attīstības likumus (sk. 274.—275. lpp.).

Salīdzināmi vēsturisko metodi var izmantot gan radu valodu salīdzināmi vēsturiskā pētīšanā, gan arī vienas valodas vēsturisko variantu pētīšanā (sk. 265.—273. lpp.).

Visu salīdzināmās metodes veidu pamatā ir valodu salīdzināšana, bet salīdzināmi vēsturiskā, vēsturiski salīdzināmā un salīdzināmi sastatāmā metode atšķiras ar to, kādas valodas tiek salīdzinātas un ar kādu mērķi salīdzināšana tiek veikta; tas rada pētīšanas paņēmieni un metodikas atšķirību. Nedrīkst arī aizmirst problēmu par salīdzināmi vēsturiskās metodes ciešo sakaru ar valodu areālo un tipoloģisko pētīšanu.

41. §. SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀ METODE

Salīdzināmi vēsturiskā metode pamatojas uz ģenētiskās kopības jēdzienu un radu valodu saimju un grupu pastāvēšanu. Tāpēc, iekams sākam runāt par salīdzināmi vēsturisko metodi, jāpakavējas pie salīdzināmi vēsturiskās valodniecības problemātikas un metodes attieksmes pret to.

Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība un salīdzināmi vēsturiskā metode

Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība pētī radu valodas, to klasifikāciju, vēsturi un izplatību. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības un salīdzināmi vēsturiskās metodes problemātika nesakrīt, tomēr tām kopīgs ir valodu ģenētiskās identitātes un atšķirības jēdziens.

Valodu vai to parādību ģenētiskā identitāte atšķiras no nejaušas sakrišanas faktiem vai no sakrišanas valodu vēlāku vēsturisko kon-

taktu rezultātā. Salīdzināsim, piemēram, vārdus, kas dažādās valodās apzīmē jēdzienus «loks» (aizjūgā), «ārsts», «sarkans»:

krievu	bulgāru	čehu	vācu	angļu	franču	tatāru	mansu
дуга	дъга	duha	Krummholz	shaft-bow	douga	дуга	туха
врач	лекар	lékař	Arzt	physician	médecin	врач	леккар
алый	ален	červený	rot	scarlet	vermeil	ал	кел'н

Uzmanību saista dažu vārdu kopība krievu, bulgāru, čehu, franču, tatāru un mansu valodā. Taču šī kopība ne katreiz ir valodu ģenētiskās kopības fakts; vairākos gadījumos tā ir kultūrvēsturisko sakaru izpausme un valodu areāla parādība. Tā slāvu vārdi врач un лекарь slāvu valodās nav vienādi izplatīti; plašāk pazīstams ir vārds лекарь [sensl. лѣкарь; ukr. лікар; serbhorvātu лѣкар; slovēņu lek 'zāles', lekarna 'aptieka', lekarnar 'aptiekārs'; slovaku lekár; poļu lekarz]; mūsdienu krievu valodā vārds лекарь ir novecojis un vienkāršrunas vārds, bet A. Puškina darbos vārds врач lietots 9 reizes, turpretī лекарь — 50 reizes; kā novecojis vārds лекарь pazīstams arī baltkrievu valodā. Arī vārdu врач pazīst vairākas slāvu valodas [sensl. врачь, slovēņu vrač, serbhorvātu врѣч 'pūšlotājs', bulgāru (novec.) врач]. Tatāru врач un mansu леккар ir aizgūti no krievu valodas. Vārds алый ir aizgūvums no tjurku valodām; dabiski, ka tam ir paralēle tatāru valodā. Tieši tāpat krievu valoda ir aizgūvusi vārdu тайга (sal. jakutu тайҕа); pēc tam vārds izplatījies vairākās citās valodās (čehu tajga, vācu Taiga, angļu taiga, franču taiga, tatāru тайга utt.).

Līdzās aizgūvumiem, kas rada kopīgus elementus neradniecīgās valodās, jāņem vērā arī nejauši sakņu un afiksu skaniskā sastāva sakrišanas gadījumi — starpvalodu homonīmi. Tā starpvalodu homonīmi ir, piemēram, tatāru бар 'ir' (tagadnes vsk. 3. pers. no darbības vārda булы) un krievu бар 'bārs' (no angļu bar), franču sou 'sū' (monēta) un tatāru cy 'ūdens'.

Taču daļa sakņu un afiksu sakrišanas gadījumu dažādās valodās ir pārmantota no tālas senātnes, no kopīga avota, ir ģenētiskās kopības izpausme. Salīdzināsim, piemēram, vārdus, kas vairākās indoeiropiešu valodās apzīmē jēdzienus «māte», «trīs», «ūdens»:

krievu	bulgāru	poļu	lietuviešu	vācu	franču	armēņu	tadžiku
мать	майка	matka	motina	Mutter	mère (mairek)	modar	modar
три	три	trzy	trys	drei	trois (erek)	ee	ee
вода	вода	woda	vanduo	Wasser	eau (get)	ođ	ođ

Kopīgās saknes liecina par ģenētisko identitāti, jo fonētiskās un morfoloģiskās atšķirības var izskaidrot. Tā vārdā, kas apzīmē

jēdzienu «māte» vācu, franču, armēņu un tadžiku valodā, saglabājies atkarīgo locījumu afikss (sal. kr. матери, матерью utt.); atbilstošajos bulgāru, poļu un lietuviešu valodas vārdos ir jaunāki piedēkļi (-k- un -in-)¹ un sakarā ar to pārveidojies arī deklinācijas tips.

Sakņu sakrišanu valodās, kuru radniecība pierādīta, nevar uzskatīt par nejaušu. Nevar izskaidrot arī radniecīgo valodu galotņu sakrišanu, ja nepieņem, ka visas tās cēlušās no kopīga avota. Salīdzināsim, piemēram, darbības vārda tagadnes vienskaitļa galotnes:

krievu	senoslāvu	gutu	latīņu	grieķu	sanskrita	hetu
-y	ie c-мь	i-m	su-m	ει-μυ	ās-mi	eš-mi
-шь	ie -cu	i-s	e-s	εσ-σι	á-si	-
-m	ie cмь	is-t	es-t	εσ-τι	ás-ti	eš-zi

Vēl interesantākas ir radniecīgo valodu kopīgās fonētiskās likumības. Tā īpašvārds Капл visās slāvu valodās pārvērties par sugas vārdu (austrumslāvu король — bulgāru крал — serbu краљ — slovēņu kralj — čehu král — slovaku král' — poļu król). Šis formas ir fonētiski likumsakarīgas un ģenētiski identas, tāpēc iespējams tās pētīt salīdzināmi vēsturiskā aspektā kā kopīgā valodu pamata tālākas attīstības rezultātu.

Attīstības gaitā radniecīgajās valodās rodas jauni veidojumi un vecās kopīgās iezīmes saglabājas dažādā mērā. Atšķirīgā vēsture un kopīgo parādību stabilitāte radu valodās palīdz valodniekam restaurēt pētījamās valodas attīstības gaitu, izmantojot vienas valodas faktus citas valodas pētīšanā un konstatējot gan senākus, gan jaunākus faktus un parādības. Tādējādi salīdzināšana kļūst par līdzekli ne vien līdzīgā un atšķirīgā konstatēšanai radu valodās, bet arī šo valodu vēstures pētīšanai.

Salīdzināmi vēsturiskā metode ir pētīšanas paņēmieni sistēma un analīzes metodika, ko izmanto radniecīgo valodu pētīšanā, lai konstatētu šo valodu struktūras attīstības likumsakarības kopš senākajām restaurējamām skaņām un formām. Salīdzināmi vēsturiskā metodika atšķiras no vienkāršas sastatīšanas.

1. Salīdzināmi vēsturiskajai pētīšanai pakļaujамie fakti tiek ņemti no visām radu valodām — no dzīvajām un mirušajām, no literārajām valodām un no valodām, kam ir tikai runas forma. Ja pētītājs aprobežojas ar dažām valodām, tad viņa zināšanas nav pilnīgas; dažreiz ar tām pietiek, jo tiek izmantotas iepriekšējo pētnieku uzkrātās zināšanas (piem., krievu un baltkrievu valodas tuvums vai bulgāru un maķedoniešu valodas tuvums), tā ka vienas valodas fakti it kā ietver citas tuvu radniecīgas valodas faktus.

¹ Pēc cilmes tie ir indoeiropiešu piedēkļi un plaši izplatīti arī slāvu valodās,

2. Salīdzināmi vēsturiskajā pētīšanā obligāti jāņem vērā valodu radniecības pakāpe: salīdzināšanu sāk ar tuvu radniecīgām valodām un no tām pāriet uz citu radniecīgu grupu valodām. Tā krievu valodas faktus mēs salīdzinām vispirms ar senkrievu, baltkrievu un ukraiņu valodas faktiem un tikai pēc tam ar senslāvu, dienvi-slāvu un rietumslāvu valodu faktiem; pēc slāvu valodām slāvisks pievēršas baltu valodu (piemēram, lietuviešu valodas) faktiem, pēc tam ģermāņu valodu, irāņu valodu utt. faktiem. Vairākām valodām kopīgās formas katrā salīdzināšanas posmā tiek atzītas par seniskākām, un tādā kārtā pamazām tiek restaurēta secīga radniecīgo valodu vēsture.

Svarīgākie salīdzināmi vēsturiskās metodes paņēmieni ir a) salīdzināmo nozīmīgo vienību un skaņu ģenētiskās identitātes noteikšana un aizgūto un substrāta faktū norobežošana; b) senākās formas rekonstruēšana; c) absolūtās un relatīvās hronoloģijas noteikšana.

Ģenētiskās identitātes noteikšana

Radu valodu formu un skaņu ģenētiskās identitātes noteikšanas paņēmiens ļauj valodas faktū padarīt par salīdzināmi vēsturiskās pētīšanas priekšmetu. Iekams neesam pierādījuši, piemēram, tādu sakņu kā -жен- un -ген- vai -пер- un -пр- fonētisko identitāti, nevaram runāt par tādu vārdu kā krievu жена, gotu *qino*, grieķu *gynē* vai krievu перец un пряник sakņu identitāti. Gluži otrādi: mums var likties identī krievu vārdi лук 'sīpols' un лук '(šaujamaiss) loks', bet īstenībā šī līdzība ir nejausa.

Salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā par identitāti sauc tādas skaņu, morfēmu, vārdu un vārdsavienojumu atbilstes, kurām ir kopīga izcelsme, tas ir, kuras ir ģenētiski identas. Tāpēc ģenētiskā identitāte ne katrreiz izpaužas kā materiāla un semantiska sakrīšana.

Piemēram, skaņu ģenētiskā identitāte nenozīmē to akustisku un artikulāru sakrīšanu, tas ir, pilnīgu identitāti; gluži otrādi, mūsdienu valodās ģenētiski identās skaņas akustiskā un artikulārā ziņā bieži atšķiras. Tā skaņām [r] un [ж] ir dažāds artikulāri akustiskais raksturojums: pirmā ir pakaļējais mēlenis slēdzenis, otra — priekšējais mēlenis spraudzenis. Tomēr šīs skaņas regulāri atbilst viena otrai vienās un tās pašas morfēmās, kas atšķiras ar to, ka aiz [r] sekojušais patskanis nav bijis priekšējās rindas patskanis, turpretī [ж] radies priekšējās rindas patskaņa priekšā. Šī atbilstība vērojama dažādu indoeiropiešu valodu saknēs, turklāt [ж] norādītajā pozīcijā tipisks tieši slāvu valodām (krievu железо — liet. *geležis* — prūšu *gelsu*; krievu желтый — liet. *geltas* — vācu *gelb*; krievu журавль — liet. *gerovē* — grieķu *geranos*). Skaņu atbilstmju regularitātes

noteikšana ir viens no radu valodu salīdzināmi vēsturiskās pētišanas pamatlikumiem.

Arī morfēmu ģenētiskā identitāte nenozīmē to pilnīgu skanisku un funkcionālu sakrīšanu. Piemēram, tādu ģenētiski identu formu rindā kā krievu nebo — sanskr. *nābhah* 'mākonis' — hetu *nepiś* 'debesis' — grieķu *nephos* 'mākonis' mēs atbilstoši galotnei -o konstatējam galotnes -os, -ah, -iś. Tas, ka krievu valodā vienskaitļa nominatīvā nav skaņas [*s], viegli izskaidrojams ar vaļējās zilbes likumu, un to apstiprina tādu atbilstmju regularitāte kā krievu блюдо — gotu *biuds* (ģen. *biudis*); krievu веко — liet. *vokas*; krievu гнездо — liet. *lizdas* — sanskr. *nidāh*; krievu железо — liet. *geležis* — grieķu *chalkos*; krievu зерно — liet. *žirnis*; krievu лыко — liet. *lunkas*; krievu озеро — liet. *ežeras*. Krievu valodā līdzskanis [s] konstatējams aizgūto vārdu beigās, piemēram, vārdā парус (sal. grieķu *pharos*).

Pirmformu rekonstrukcija

Valodas skaņu un formu ģenētiskās identitātes un relatīvās hronoloģijas konstatēšana ļauj pakāpeniski rekonstruēt to senāko veidu — pirmformas jeb arhetipus, ko sauc arī par formām ar zvaigznīti, piemēram, **ryb-a* (pirmslāvu vārds «рыба»), **és-mi* (darbības vārda *būt* tagadnes vienskaitļa 1. personas forma indoeiropiešu pirmvalodā).

Salīdzinot krievu брат — senslāvu братръ — vācu *Bruder* — latīņu *frater* — sanskr. *bhrata*, ir pamats domāt, ka senākais sākuma skaņas veids ir bijis aspirēts balsīgais lūpenis [*bh]; zaudējot aspirāciju, tas slāvu un ģermāņu valodās pārvērties par balsīgu slēdzeni, taču varēja kļūt arī par nebalsīgu spraudzeni, kā tas fiksetis latīņu valodā. Salīdzinot krievu живой un liet. *gyvas*, tiek konstatēts senāks šo vārdu sākuma skaņas veids [*g^v], jo līdzskaņa [ž] rašanās no [g] viegli izskaidrojama ar slāvu valodām raksturīgo pakalējo mēleņu pirmo mīkstināšanu. Salīdzinot liet. *gyvas* un latīņu *vivus*, jāpieņem pakalējā mēleņa [*g^v] labializācija, citādi nevar saprast latīņu valodas formu, kas sākas ar lūpeni (sal. vēl: krievu жила — liet. *gysla* — lat. *vena*). Tāpat tiek restaurētas sakņu un afiksu, tātad arī veselu vārdu pirmformas.

Restaurējot seniskāku formu, kas nav rakstos fikseta, mēs varam ieskatīties valodas attīstībā tās vissenākajā periodā. Tā rekonstrukcija ļauj restaurēt deklinācijas sistēmu, ko mantoja slāvu valodas, izsekot, piemēram, nazālo patskaņu priekšvēsturei vai skaņas [ʙ] diftongiskajai cilmei.

Protams, ne visas mūsdienu valodas formas un skaņas nāk no vissenākajiem laikiem un var tikt tieši pārnestas uz pirmvalodu. Jāatceras, ka, jo senāks ir laikmets un jo tālāka radniecība, jo shematis-

kāka kļūst rekonstrukcija. Lai nepieļautu kļūdas, skaņu un formu rekonstruēšana jābalsta uz radu valodu vēsturiskās attīstības faktiem, uz šīm valodām piemītošajām tendencēm, jāņem vērā attīstības starposmi.

Absolūtā un relatīvā hronoloģija

Radu valodas ne vien saglabā ļoti senas formas, bet arī veido analogas inovācijas (jauninājumus), ko nosaka valodas pamata un attīstības tendenču kopīgums. Arī pirmvalodā bija dialekti. Vēsturiskās attīstības gaitā radniecīgie dialekti gan apvienojās, gan arī norobežojās. Daudzas kopīgas pazīmes radušās, senā dialekta īpatnībai izplatoties vairākās radniecīgās valodās, un otrādi, dažas senās pazīmes tika pazaudētas, tās saglabājušās tikai kā atsevišķu dialektu un valodu īpatnības. Tāpēc, konstatējot kopīgas formas un skaņas, jānosaka to areāls un hronoloģiskā vieta.

Radu valodu vēsturiskajā pētīšanā ļoti svarīgi ir ņemt vērā šo valodu senākos fiksējumus. Dažādas indoeiropiešu valodas pirmo reizi fiksētas dažādu laiku rakstu pieminekļos. Ir valodas, kurām rakstu pieminekļi saglabājušies no XIV—III gadsimta pirms mūsu ēras, — tās ir hetu valoda (XIV—XIII gs. p. m. ē.), sengrieķu valoda (X—IV gs. p. m. ē.), senpersiešu valoda (VI—V gs. p. m. ē.), latīņu valoda (VI—III gs. p. m. ē.), sanskrits (III gs. p. m. ē.). Ir valodas, kuras rakstos fiksētas samērā vēlu, piemēram, gotu valoda (V—VI gs.), senarmēņu (V—IX gs.), senslāvu (IX—XI gs.), lietuviešu (kopš XVI gs. otrās puses).

Senajos rakstu pieminekļos atrodami ne tikai seni, bet arī jaunāki fakti. Un otrādi — valodas, kas rakstos fiksētas samērā vēlu, dažreiz saglabājušas senākus faktus nekā agrāk fiksētas valodas. Teiksim, lietuviešu valoda rakstos fiksēta vēlāk nekā senslāvu valoda, taču lietuviešu valodā konstatēta, piemēram, tāda fonētiska parādība kā slēgtā zilbe, kas ir senāka par slāvu valodu vaļējo zilbi. Tā kā valodas parādību fiksēšanas laiku precīzi nevar noteikt, senākais stāvoklis vispār nav fiksēts, bet starposmi daudzos gadījumos zaudēti, salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā ļoti liela nozīme ir valodas parādību relatīvās hronoloģijas noteikšanai.

Relatīvās hronoloģijas paņēmiena būtība ir tā, ka, pētījot divu parādību izplatību un vērtību valodas sistēmā, tiek noteikts viena fakta vecums salīdzinājumā ar otru faktu. Relatīvā hronoloģija tiek precizēta ar sistēmiskās interpretācijas un lingvistiskās ģeogrāfijas paņēmieniem.

Relatīvās hronoloģijas piemērs fonētisko parādību jomā var būt pakaļējo mēleņu pirmās un otrās mīkstināšanas norobežošanas slāvu valodās, tas ir, pakaļējo mēleņu pārvēršanās par šņaceņiem — [ɟ] > [ʒ], [k] > [ç], [x] > [ç] — un par svelpēņiem — [r] > [ʒ], [k] > [ç], [x] > [ç]. Pakaļējo mēleņu pārvēršanās par svelpēņiem tiek atzīta par

vēlāku parādību, jo tā sākusies pēc divskaņu [o₁] un [a₁] monoftongi-zēšanās un jaunu skaņu [ē] un [ī] rašanās, turklāt ir mazāk izplatīta un slāvu valodās atspoguļota dažādi.

Relatīvās hronoloģijas piemērs ir arī pirmās un otrās līdzskaņu pārvirzes norobežošana ģermāņu valodās. Ar pirmo pārvirzi ģermāņu valodas atšķiras no citām indoeiropiešu valodām, un tai raksturīgi tādi fakti kā latīņu *pellis* 'kažokāda' — gotu *fill*; lat. *quis* 'kas' — gotu *hwās*; lat. *pater* 'tēvs' — gotu *fadar*; lat. *homo* 'cilvēks' — gotu *guma*; lat. *duo* 'divi' — gotu *twai* u. tml. Otrā līdzskaņu pārvirze ir augšvācu valodas īpatnība atšķirībā no lejasvācu valodas un citām ģermāņu valodām, un tai raksturīgi tādi fakti kā gotu *itan* 'ēst' — vācu *essen* — angļu *eat*; gotu *slēpan* 'gulēt' — vācu *schlafen* — angļu *sleep*; gotu *twai* 'divi' — vācu *zwei* — angļu *two*; lat. *pipa* 'stabule' — vācu *Pfeife* — angļu *pipe*; gotu *dags* 'diena' — vācu *Tag* — angļu *day* u. tml.¹ Tātad, ja salīdzinām latīņu *cordis* (ģenitīvs no *cor* 'sirds') — angļu *heart* — vācu *Herz*, skaņas [d] evolūcija attēlojama kā [d]>[t]>[c]. No tā izriet arī, ka, piemēram, latīņu *habeo* ģenētiski nav idents ar vācu *haben* un vācu *Tag* — ar angļu *tag*.

Līdzās vēsturisko pārmaiņu datējumam rakstu pieminekļos un pēc savstarpējām attiecībām salīdzināmi vēsturiskā valodniecība izmanto statistisku «valodnieciskā laika dziļuma» aprēķināšanas paņēmieni — glotohronoloģijas paņēmieni², ko izveidojis M. Svodešs.

Glotohronoloģijas paņēmiena pamatā ir pieņēmums, ka valodas pamatfonda vārdi (*basic vocabulary*) stabili saglabājas un to izzušanas procents visās valodās ir vienāds. M. Svodešs par to raksta šādi: «.. Tā vārdu krājuma daļa, kas apzīmē galvenos, fundamentālos un vienlaikus ikdienišķos jēdzienus pretstatā vārdu krājuma speciālajai jeb tā sauktajai «kultūras» daļai, visās valodās mainās ar relatīvi stabilu ātrumu. Pamatojoties uz to, pēc saglabājušos elementu procenta attiecīgi atlasītā vārdu krājumā var noteikt pagājušā laika ilgumu. Vienalga, kur būtu notikusi valodas sadalīšanās divās vai vairākās daļās tādējādi, ka turpmākā attīstība katrā jaunajā valodā gājusi savu ceļu, vienādo vārdu procenta, kas saglabājušies šais valodās, rāda laiku, kas pagājis kopš to sadalīšanās.» Arī R. Līzs atzina, ka vidējā ātruma konstante ir vienkāršīga apmēram $81 \pm 2\%$ 1000 gados. Dažādu semantisko grupu vārdiem saglabāšanās procents ir atšķirīgs. Piemēram, vietniekvārdi: *es* — 100%, *viņi* — 50%; apstākļa vārdi: *kur* — 75%, *kad* —

¹ Precizāk būtu bijis mūsdienu vācu valodas formu vietā minēt attiecīgās senaugšvācu valodas formas. (*Tulk. piez.*)

² Sk.: Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов. — Новое в лингвистике, вып. 1; Климов Г. А. О лексико-семантической теории М. Сводеша. — В кн.: Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М., 1961.

74%; lietvārdi: *gads* — 100 %, *nakts* — 82%, *vējš* — 100 %, *debesis* — 92 %, *cilvēks* — 74 %, *sieviete* — 71 %, *mute* — 68 %, *sirds* — 65 %, *māsa* — 100 %, *tēvs* — 83 % utt.

Glotohronoloģijas paņēmiena izmantošana parādīja, ka pētījamo vārdu skaita palielināšana rada lielas svārstības un ka aprēķini ir precīzāki tad, ja leksikas statistisko analīzi veic vienas valodu grupas vai apakšgrupas robežās. Glotohronoloģijas paņemiens, kura pamatā ir leksikas statistiskā analīze, neatceļ citus valodnieciskā laika noteikšanas paņēmienus — vēsturiskos, arheoloģiskos un etnogrāfiskos paņēmienus (sk. 271.—272. lpp.).

Etimoloģiskā analīze

Salīdzināmi vēsturiskā metode vissekmīgāk tiek izmantota vārdu skaidrībā un morfoloģiskās uzbūves pētīšanā, sevišķi vārda formas maiņas sistēmas pētīšanā. Īpašs aspekts salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā ir radu valodu sakņu pētīšana, vārdu etimoloģija. Etimoloģiskās analīzes principu un paņēmienus izstrādei un etimoloģisko vārdnīcu sastādīšanai ir ļoti liela nozīme salīdzināmi vēsturiskajā metodikā. Etimoloģiskā analīze, balstoties uz radniecīgo valodu faktiem, cenšas noskaidrot vārdu vēsturi līdz pat to vissenākajām formām un nozīmēm. Liela vieta etimoloģiskajos pētījumos ierādīta mēģinājumiem noteikt vārda viesenāko fonētisko un morfoloģisko struktūru un sākotnējo vārda nozīmes motivāciju.

Etimoloģiskā analīze būtiski atšķiras no vārddarināšanas analīzes. Vārddarināšanas analīzē balstās uz vienas (mūsdienu) valodas faktu, nosakot vārddarinātāju (motivētāju) celmu, vārddarinātājus afiksus, vārddarināšanas modeli, vārddarināšanas nozīmi, vārddarināšanas modeļa un vārddarināšanas tipa produktīvumu vai neproduktīvumu. Tā vārds *лётчик* mūsdienu krievu valodā precīzi sadalāms motivētājā celmā *лёт-*, piedēklī *-чик-* un nullgalotnē. Arī vārddarināšanas nozīme viegli uztverama uz mūsdienu valodas faktu fona: *лётчик* — 'tas, kas lido'; leksēmas *лётчик* nozīmes tālākā specializācija notiek sakarā ar vārda piesaistīšanu reālījām un lidošanas attīstību: 'tas, kas lido' → 'lidmašīnas vadītājs'. Etimoloģiskajā analīzē pēti tādus vārdus, kuru nozīme mūsdienu valodā vairs nav motivēta, kurus skārušas fonētiskas, morfoloģiskas, vārddarināšanas un semantiskas pārmaiņas. Tāpēc etimoloģizācijā obligāta ir hronoloģiskā diferencēšana. Pirms vārda senākā veida noteikšanas jānošķir nost atvasinājumi un aizguvumi.

Aizgūtā leksika tiek nošķirta īpašā grupā kā vārdi, kas attiecīgo radu valodu ietvaros nav pakļaujami tālākai analīzei. Tā, konstatējot, ka vārdi *алый* un *тайга* krievu valodā ir aizguvumi no tjurku valodām, etimologs tos atstāj krievu valodas vēsturiskajai leksikoloģijai, bet šo vārdu sakņu analīzi — tai etimoloģijai, kas nodarbojas ar tjurku valodu salīdzināmi vēsturisko pētīšanu.

Dažādu atvasinājumu un to vēstures noteikšanai ir liela nozīme, nostiprinot vēsturisku pieeju leksikas izpētei. Tā latīņu vārda *amicus* 'draugs' morfoloģiskajā sastāvā ir piedēklis *am-* 'pie' (sal.: *ant-icus* 'priekšējais', *post-icus* 'pakaļējais'), un sākumā šis vārds nozīmējis 'tuvumā esošais'; taču vārds *amicus* tika iesaistīts vārdu *amare* 'mīlēt' un *amor* 'mīlestība' grupā, un tas veicināja vārda *amicus* nozīmes maiņu: 'tuvumā esošais' > 'tuvais' > 'draugs'. Vārdi жар un гарь, горький un горе pakļaujami patstāvīgai vēsturiskai analīzei, kaut arī tie ir vienas saknes vārdi. Vienas saknes vārdi ir arī угорь un уж, узел un вензель, taču to vēsture ir atšķirīga (piemēram, вензель ir vēls aizguvums no poļu valodas, šā vārda formu un nozīmi nevar saprast, ja neiepazīstas ar tā vēsturi).

Leksikas hronoloģiskā diferencēšana, aizguvumu nošķiršana un radniecīgu atvasinājumu patstāvīgās attīstības vēstures noteikšana ir paņēmieni, kas pamatojas uz katras attiecīgās valodas sistēmas pazīšanu un uz to, ka tiek atzīta katra vārda ilgstoša un savdabīga attīstība. Realizējot vēsturiskuma principu etimoloģiskajos pētījumos, jāņem vērā arī vārda faktiskā vēsture, pamatojoties uz rakstu pieminekļu liecībām un lingvistiskās ģeogrāfijas datiem. Šie priekšnoteikumi, atmetot blakus noslēpumus, nodrošina etimoloģiskās analīzes tirību. Pati etimoloģiskā analīze prasa triju etimoloģizēšanas pamatlikumu ievērošanu: fonētisko pamatotību, vārddarināšanas motivētību un semantisko ticamību.

Fonētiskā pamatotība vārda etimoloģijā izpaužas tā, ka tiek noteikta salīdzināmo vārdu ģenētiskā identitāte, atbilstes tiek atzītas par likumsakarīgām, bet visas fonētiskās pārmaiņas tiek izskaidrotas ar faktiem un analogijām. Vārddarināšanas motivētība vārda etimoloģijā izpaužas tā, ka analizējamais vārds tiek iekļauts reāli pastāvošā vārddarināšanas rindā un tiek noteikta vārddarināšanas procesa secība. Semantiskā ticamība etimoloģijā izpaužas tā, ka vārdu semantiskie satuvinājumi tiek atzīti par iespējamiem, ņemot vērā šo vārdu semantikas attīstību, un ir ierindojami vienā un tai pašā semantiskajā (izosemantiskajā) rindā.

Fonētiskie, vārddarināšanas un semantiskie likumi tiek izmantoti ne vien etimoloģizēšanas procedūrā, bet arī kā vienas vai otras etimoloģijas un etimoloģizēšanas pareizuma kritēriji.

Kā etimoloģiskās analīzes piemēru aplūkosim vārdu луна 'mēness' (ukraiņu, poļu un čehu valodā šim vārdam ir arī nozīme 'blāzma').

Vārdā луна vispirms tiek nodalīta galotne: лун-а. Atbilstes starp dažādām indoeiropiešu valodām [au] лун- sadalīt saknē *lu- un piedēklī -n-, taču šīs pašas atbilstes liek domāt, ka indoeiropiešu valodā šī sakne funkcionēja formā *-leuk- ar divām pamatnozīmēm — 'gaismot', 'gaisma' un 'redzēt'; ar nozīmi 'gaisma' sakne fiksēta vairākās valodās: latīņu *lux* — slāvu *луч* — gotu *linhap* (sal.: vācu *Licht* — angļu *light*).

Sakne **-leuk-* devusi virkni atvasinājumu ar nozīmi 'gaišs': grieķu *leukos*, liet. *laukas*; sal. arī: grieķu *lychnos* — prūšu *louxnos* — avestas *raoxšna* — arm. *lusin* (sal. krievu *лучина*). Vārdarināšanas un semantiskā analīze ļauj domāt, ka attīstība gājusi no 'gaisma'/'gaismot' uz 'gaismotājs', 'spīdeklis'. Fonētiski morfoloģiskās attīstības noteikšanā grūtības rada līdzskaņu grupu **ksn*, **sn* mija ar **n*, bet šķiet, ka to iespējams atrisināt. Skaņa [k/s] ir bijusi vārda sufiksāli fonētisks elements; tas varēja funkcionēt kā **k(g)* un arī kā **ks*, **sn* (sal., piemēram: зву-к, зла-к, мра-к, вол-к, язы-к, бре-г (бере-г), вра-г, дру-г, ми-г, сне-г; воло-с, ле-с, ча-с; бле-ск, во-ск u. tml.). Mija [k/s] bija pazīstama dažādos indoeiropiešu valodas dialektos (tohāru *kānt*, gotu *hund*, lat. *centum*, slāvu сто). Arī piedēklis **-n-* plaši izplatīts indoeiropiešu valodās, arī slāvu valodās (боро-н-а, же-н-а, ба-н-я, зер-н-о, сук-н-о, да-нь, де-нь, пе-нь u. tml.); pazīstami arī sekundārie piedēkļi **-sn-* un **-zn-* (ве-сн-а, со-сн-а, ба-сн-я, пе-сн-ь, жи-зн-ь, боя-зн-ь u. tml.). Forma **-leuksn-* varēja rasties, saknei **leu-k-*, **leu-s-* vai **leu-ks-* pievienojot piedēkli *-n-*, kam sekoja saknes līdzskaņa fonētiski vienkāršojumi *n* priekšā; to veicināja arī tādas morfoloģiskās struktūras ietekme kā **stai-n->* стена.

42. §. VĒSTURISKI SALĪDZINĀMĀ METODE

Salīdzināmi vēsturiskā metode pamatojas uz radu valodu salīdzināšanu; tā kā radu valodām un to parādībām ir dažāda hronoloģija, bet ar šo metodi iespējams noteikt relatīvu hronoloģiju, tad tā ir valodas vēsturiskās pētišanas metode. Salīdzināmi vēsturiskās metodes paņēmienus var izmantot arī vienas valodas pētišanā, jo dažādus vienas un tās pašas valodas attīstības periodus¹ iespējams aplūkot kā divas radu valodas, ko saista vēsturiskā pēctecība. Tā, piemēram, vēsturiskā pēctecība saista senkrievu valodu un lielkrievu tautības valodu. Tas pats sakāms par latīņu valodu un tautas latīņu valodu, par tautas latīņu valodu un franču valodu, tāpat par senaugšvācu, vidusaugšvācu un mūsdienu vācu valodu.

Pētījot ar salīdzināmi vēsturisko metodi vienu valodu, ir daudz kā specifiska: pastiprinās vēsturiskuma momenti, relatīvā hronoloģija tiek piesaistīta pie precīziem vēstures periodiem, salīdzināšana tiek aprobežota ar vienu valodu; fonētika un vārda morfoloģiskā uzbūve dažādos valodas attīstības periodos, izrādās, ir atšķirīga.

¹ Divus vienas un tās pašas valodas periodus (valodas sinhroniskos nogriežņus) var sastatīt, neņemot vērā to vēsturisko pēctecību. Šādā gadījumā tiek izmantota sastatīšanas metodika — valodas paralēļu metodika un atkarīgās tipoloģijas problemātika (sk. 278.—281. lpp.).

Tāpēc šo metodi ir lietderīgāk norobežot arī terminoloģiski: to var nosaukt par vēsturiski salīdzināmo metodi.

Vēsturiski salīdzināmā metode ir paņēmieni un analīzes metodiku sistēma, ko izmanto, pētījot atsevišķas valodas vēsturisko attīstību, lai noskaidrotu šās valodas iekšējās un ārējās likumsakarības. Vēsturiski salīdzināmās metodes princips ir konstatēt valodas formu un skaņu vēsturisko identitāti un atšķirību. Svarīgākie tās paņēmieni ir iekšējā rekonstrukcija un hronoloģizācija, dialektogrāfija, kultūrvēsturiskā interpretācija, kā arī tekstoloģijas paņēmieni.

Vēsturiskā identitāte un atšķirība

Strādājot ar vēsturiski salīdzināmo metodi, vispirms jākonstatē skaņu, formu, konstrukciju un vārdu vēsturiskā identitāte, jo tikai tādā gadījumā iespējama šo valodas elementu tālākā izpēte. Piemēram, salīdzinot formas дети un дитя, mēs zinām, ka mūsu priekšā ir vienas un tās pašas leksēmas vienskaitļa un daudzskaitļa forma. Bet, ja nevaram izskaidrot mijas [e/и] likumību, mēs nevaram būt pārliecināti par to, ka mūsu pieņēmums ir pareizs. Izmantojam senkrievu valodas faktus — tai laikā rakstīja дѣти un дѣтя; šis fakts apstiprina mūsu pieņēmumu, bet vēl neizskaidro. Un tikai pēc tam, kad atceramies, ka fonēma [t] varēja dot gan skaņu [e], gan skaņu [и], mūsu pieņēmums ir izskaidrots un vēsturiskā identitāte pierādīta. Salīdzinot vārdus город un хоровод, redzams, ka abos vārdos ir skaņu kopa орo. Ja mēs pieņemtu, ka abos gadījumos ir viena un tā pati parādība, tad mēs pieļautu kļūdu, jo pilnskaņa ir tikai vārdā город, bet vārdā хоровод skaņu kopa орo ir nejauša un radusies tāpēc, ka šai saliktenī ir vienotājpatskanis (morfēma) -o-, bet pirmajai saknei ir forma хор-.

Tā kā vēsturiski salīdzināmā pētījumā tiek izmantoti dažādi vienas valodas fakti, jākonstatē ne vien vēsturiskā identitāte, bet arī vēsturiskā atšķirība. Tā mūsdienu vārdos стужа un тужить it kā būtu trīs identas skaņas — [т], [y] un [ж]. Līdzskanis [т] ir identgs gan mūsdienu valodā, gan tās vēsturē. Skaņa [y], tāpat arī [ж], ir identa minētajos mūsdienu krievu valodas vārdos, taču no vēstures viedokļa šis fonēmas nav identas: vārdā стужа skaņa [y] turpina seno skaņu [y], bet skaņa [ж] radusies no [д] j ietekmē (sal.: senkr. студити 'atdzēsēt', студень 'aukstums'); vārdā тужить skaņa [y] ir nazāla patskaņa reflekss, bet skaņa [ж] radusies pakalējā mēleņa [r] pirmās mikstināšanas rezultātā (sal. senkrievu тѣра, тѣрота, kur vērojama nazālo patskaņu mija, kas valodas vēsturiskās attīstības procesā ir devusi miju [y/a]).

Atšķirīga ir arī vārdu morfēmiskā uzbūve. Mūsdienu krievu va-

lodā lietvārds *сутки* un īpašības vārds *добрый* nav atvasināti vārdi, turpretī vēsturiski pirmajā vārdā ir piedēklis *су-*, bet otrajā — piedēklis *-p-*. Lietvārdi *прачка* un *скрипачка* no vārddarināšanas vienkārša šķiet identī, jo tiem ir piedēklis *-к-*, kas apzīmē sieviešu dzimtes personu (sal.: *внук* — *внучка*, *земляк* — *землячка*; *торговка* — *торговец* — *торговать*). Tomēr tas tā nav. Lietvārdam *скрипачка* ir atbilstošs vārds *скрипач*, no kura darināts *скрипачка* un kurš motivē tā vārddarināšanas nozīmi; turklāt šos vārdus saista arī vārdi *скрипка*, *скрип*, *скрипеть*. Turpretī lietvārds *прачка* zaudējis dalāmību vārddarināšanas ziņā, jo krievu valodā nav lietvārda **прач*; lietvārds *прачка* vairs nesaistās ar *пральник* 'veļas vāle' un *прати* 'mazgāt veļu'. Tādējādi vārds *прачка*, kas darināts agrākos laikos, saglabājas mūsdienu valodā kā izolēta leksēma, kā saknes vārds, no kura darina jaunus vārdus (*прачка* — *прачечная*), kur vārddarinātājā celmā ir mija [к/еч].

Mūsdienu valodā savienojumi *два стола* un *четыре стола* tiek uzskatīti par identiem, jo forma, kas beidzas ar *-a*, tiek uztverta kā vienskaitļa ģenitīva forma (sal.: *две стены* un *четыре стены*). Taču vēsturiski šīs formas nav identas, jo forma ar *-a* (diva *стол-а*) ir divskaitļa forma, bet forma *четыре стола* radusies pēc analogijas vēlāk, kad divskaitlis kā gramatiska kategorija bija zudis.

Salīdzināmi vēsturiskajā sakņu un piedēkļu pētīšanā plaši praktizē skaņu likumu metodiku, kas aptver fonētiski regulārās atbilstmes starp radu valodām, bet vēsturiski salīdzināmajos pētījumos pirmajā vietā izvirzās vēsturiski morfoloģisko miju metodika. Turklāt jāņem vērā, ka skaniskās un morfēmiskās uzbūves ziņā līdzīgas un pat identas vārdformas, konstrukcijas un leksēmas var atšķirties pēc nozīmes un funkcijas. Semantiskās un funkcionālās atšķirības, to hronoloģiskās secības un vēsturiskās attīstības noteikšana ir ļoti svarīga, jo valodas vienību semantikas un funkciju pārmaiņas nav identas valodas ārējās formas, vārdu skaniskās un morfēmiskās formas pārmaiņām.

Tā mūsdienu krievu valodā ir dažādas lietvārdu daudzskaitļa galotnes (*сосéди*, *бегерá*, *стéны*); tādas pašas galotnes bijušas arī senkrievu valodā (*гóроди*, *городá*, *стъны*). Kaut arī galotnes *-и*, *-а*, *-ы* mūsdienu krievu valodā un senkrievu valodā ārēji ir identas, to nozīme un funkcijas ir atšķirīgas. Galotne *-а* bija raksturīga divskaitlim, tagad tā ir dažu vīriešu dzimtes lietvārdu daudzskaitļa galotne, tāpat līdzība izpaužas tikai galotnes saistījumā ar vīriešu dzimtes lietvārdiem. Galotnes *-и* un *-ы* senkrievu valodā bija dažādām deklinācijām, kas krasī atšķirās ar vienskaitļa un daudzskaitļa formām; pamazām šī deklināciju atšķirība daudzskaitlī zuda (īpašības vārdiem tā izzudusi pilnīgi, lietvārdiem saglabājušas variantiskas vārdformas, īpaši nominatīvā). Tādējādi galotņu variānce mūsdienu valodā un to obligātums senkrievu valodas deklinācijās ir atšķirīgas gramatiskas parādības.

Iekšējā rekonstrukcija un hronoloģizācija

Ikviena mūsdienu valoda ir saglabājusi tikai daļu agrāko vārdu, formu, skaņu un konstrukciju. Taču saglabātā daļa var palīdzēt restaurēt šās valodas senāko ainu, tātad arī valodas vēsturi, kas reizēm nav fiksēta ne rakstu pieminekļos, ne dialektos. Tādā gadījumā izmanto iekšējās rekonstrukcijas paņēmieni. Iekšējās rekonstrukcijas paņēmiena būtība ir tā, ka senāka forma tiek restaurēta, sastatot dažādus tās atspoguļojumus vienas un tās pašas valodas materiālā; radu valodu fakti netiek izmantoti vai arī tiek izmantoti tikai kontrolei.

Piemēram, krievu valodas vārddarināšanā un vārda formas maiņā parādās mija а/им/ин (снять — снимать, имя — имени, память — поминать u. tml.). Daļa šādu vārdu un pat vārdu formu ir aizguvumi no baznīcslāvu valodas; otra daļa ir seni austrumslāvu vārdi. Tas liek mums domāt, ka agrāk austrumslāvu dialektos ir bijis nazāls priekšējās rindas patskanis. Tātad nazāli patskaņi bijuši ne vien slāvu pamatvalodā, bet arī atsevišķās slāvu valodās.

Pamatojoties uz sistēmisko interpretāciju, iekšējās rekonstrukcijas paņemiens ļauj atklāt formu un skaņu pārveides specifiku konkrētajā valodā, konstatēt pretrunas starp senākiem un jaunākiem faktiem un tendencēm, parādīt jebkura valodas stāvokļa dinamismu.

Kādu valodas vēstures periodu hronoloģizē, noskaidrojot arhaismus un neproduktīvos modeļus, kā arī neoloģismus un produktīvos modeļus, tas ir, pētījot valodas normas variēšanos un vēsturiskās transformācijas.

Valodas parādību hronoloģizācijas paņēmiena būtība ir tā, ka valodas faktiem tiek dots absolūtais un relatīvais laika raksturojums. Vēsturiski salīdzināmajā pētīšanā absolūtā hronoloģija ir datēšana, tas ir, noteikšana, kad pētījamais fakts vai parādība pirmo reizi fiksēts kādā rakstu piemeklī. Lai varētu precīzi izpētīt konkrētas valodas vēsturi, obligāts priekšnosacījums ir atrast, izdot un pilnīgi izpētīt rakstu pieminekļus, izveidot vēsturiskās vārdnīcas un monogrāfiski aprakstīt valodas parādības un rakstu pieminekļus.

Valodas faktu vai parādību var datēt, balstoties uz laikabiedru liecībām. Tā Starodums, D. Fonvizina komēdijas «Pusaudzis» personāžs, jaunam virsniekam par savu tēvu saka: «Kalpoja viņš Pēterim Lielajam. Tai laikā viens cilvēks tika uzrunāts ar *tu*, nevis ar *jūs*.» Šo liecību var izmantot, datējot krievu valodas 2. personas vietniekvārdu semantikas pārkārtošanos. No kāda rakstnieka atmiņām uzzinām, ka 1910. gadā runāja un rakstīja лётун, летатель, лётчик, lai gan biežāk tika lietots aizguvums авиатор, — uz šās uzziņas pamata datējama vārdu авиатор un лётчик lietošana. Sa-

līdzinot šīs liecības ar mūsdienu vārdnīcu faktiem, redzams, ka pašlaik biežāk tiek lietots vārds лётчик, kam ir sinonīmi — авиатор un пилот (vārds лётун kļuvis par sarunvalodas elementu, un pārveidota tā nozīme, bet vārds летатель ir izzudis).

Konkrētas valodas vēsturiski salīdzināmajā pētīšanā izmanto arī relatīvās hronoloģijas paņēmieni. Piemēram, V. Bogorodickis tādu vārdu kā полёт, дед, отец izrunas atšķirību skaidrojis tādējādi, ka [e] pārvēršanās par [o] ir notikusi pirms tam, kad zudis [ʃ] un [u] kļuvis ciets (tā tiek skaidrota vārdu дед un отец izruna, kur netiek uzsvērta [э] pārvēršanās par [o]).

Valodas parādību hronoloģiju var noteikt, pētījot morfoloģiskos procesus, kuri skāruši vārda morfoloģisko uzbūvi tās attīstības gaitā. Tā, salīdzinot formas учителя — учителя, каплет — капает, viegli konstatēt, ka formas учителя un капает ir jaunākas, radušās pēc analogijas. Daudzskaitļa forma ar -a izmantota nedaudziem vārdiem (бокá, порá, берерá) jau M. Lomonosova laikā, un tikai XIX gs. otrajā pusē šo vārdu skaits ir palielinājies, kaut arī vēl mūsdienu valodā eksistē paralēlas formas, turklāt formas ar -a vairākos gadījumos ir sarunvalodas elementi. Daudzskaitļa formu ar -a izplatības reģistrēšana palīdz izsekot tam, kā notiek galotnes -a izplatīšanās un tās iekļaušanās mūsdienu krievu valodas lietvārda paradigmā.

Vēsturiski salīdzināmajā valodas pētīšanā būtiski mainās etimoloģiskās analīzes principi un metodika. Etimoloģiskajā analīzē, kas balstās uz radu valodu faktiem, atklāj sākotnējo nozīmi, nonākot līdz tiem gadījumiem, kad motivējais celms un sakne sakrīt, turpretī vēsturiski salīdzināmajā valodas pētīšanā uzdevums ir atrast tuvāko etimoloģiju, izmantojot vēsturisko vārddarināšanas analīzi.

Vēsturiskās attīstības gaitā izveidojas neatvasināti celmi (jaunas «saknes») un tiek pazaudēti vārddarināšanas posmi, kā arī vārddarināšanas nozīmes sākotnējā motivācija. Vēsturiskās vārddarināšanas analīzes uzdevums tieši arī ir, paliekot vienas valodas robežās, restaurēt pazaudētos vārddarināšanas posmus, motivēt deetimoloģizētos vārda elementus, noraidīt maldīgās asociācijas, kas rodas, ja vārdu mehāniski dala morfēmās. Tā vārdā жилище, sastatot to ar darbības vārdu, tiek izdalīts piedēklis -лиц(е), taču vēsturiski жилище darināts no lietvārda жило, kurš vēl saglabājies dialektos. Lietvārds гуманность liekas darināts no гуманный, taču tas radies vācu *Humanität* ietekmē, un pirmo reizi to lietojis V. Beļinskis 1841. gadā (sal, arī: дояр по доярка, зонт по зонтик). Norobežojot vārddarināšanas analīzi, kas nodarbojas ar produktīviem un mazproduktīviem mūsdienu vārddarināšanas modeļiem, un vēsturiski salīdzināmo analīzi, iespējams valodas vārddarināšanas sistēmā noteikt hronoloģiski atšķirīgus slāņus.

Valodas parādību hronoloģizācijas paņēmienam, ietverot tajā arī arhaismu un neoloģismu noteikšanas metodiku, ir liela nozīme ne vien vēsturiski salīdzināmajā, bet arī aprakstošajā metodē, jo jebkura pilnīga «sinhroniska» valodas aprakstīšana, kā pareizi norādījis J. Kuriļovičs, nevar iztikt bez arhaisma un inovācijas jēdziena.

Dialektogrāfija

Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstības gaitā XIX gs. beigās un XX gs. sākumā atklāja un sāka pētīt ne vien senas rakstu valodas, bet arī dzīvo mūsdienu valodu dialektus un izloksnes. Dialektu materiāls kļuva par vēsturiski salīdzināmās valodniecības objektu un vienlaikus par pētišanas objektu īpašām valodniecības disciplīnām — dialektoloģijai, lingvistiskajai ģeogrāfijai un areālvalodniecībai, kurām veidojās savi pētišanas principi un sava metodika.¹

Par dialektogrāfisko metodi sauc dialektu materiāla vākšanas, apstrādes un interpretācijas paņēmieni un metodikas kopumu. Dialektogrāfiskā metode aptver dialektoloģiskās, lingvoģeogrāfiskās un areālās pētišanas paņēmienus un metodiku. Lingvoģeogrāfs, pētījot dialektus, izmanto areālo (izoglosu) metodi, bet dialektologs — lauka anketēšanas metodi un teksta filoloģiskās analīzes metodi.

Pastāv vairāki dialektu vārdnīcu tipi. Pazīstamākās ir izloksnes vārdnīca (pilnīgs vienas izloksnes leksikas apraksts), reģionālā novada vārdnīca (pilnīga vai diferenciāla) un valodas dialekta vārdnīca, kura aptver visas izloksnes, bet ir diferenciāla, jo apraksta tikai dialekta īpatnējo leksiku un tās izplatību. Kā dialekta vārdnīcas paraugu var minēt «Krievu tautas valodu vārdnīcu». Tajā aprakstīti dialektu vārdi (leksiskie un semantiskie «dialektismi»), tas ir, vārdi, kam ir lokāla izplatība (izplatības izoglosa un zona) un kas neietilpst jebkura veida literārās valodas vārdu krājumā; tāpēc netiek aprakstīta vienkāršrunas leksika, speciālā terminoloģija (vietējo amatu un rūpalu leksika), kurai vieta terminoloģiskās vārdnīcās un vispārējās skaidrojošās vārdnīcās, tāpat agrākās zemnieku dzīves un vietējās dabas nosaukumi, kas ir krievu valodai kopīgi «etnogrāfismi».

Kaut arī dialektu vārdnīcas ietver milzīgu informāciju par dialektu vārdiem un to formām, vārdu izoglosas šais vārdnīcās ir tikai aptuvenas. Precīza vārdu un citu valodas parādību izoglosu un izplatības zonu izpēte ir viens no lingvistiskās ģeogrāfijas

¹ Sk.: Бородинна М. А. Проблемы лингвистической географии. — М.; Л., 1966, с. 5—49; Эдельман Дж. И. Основные вопросы лингвистической географии. — М., 1968.

uzdevumiem. Līdz ar lingvistiskās ģeogrāfijas rašanos un attīstību tika veidoti un precizēti kartografēšanas un dialektu karšu veidošanas principi un metodika. Lingvistiskās ģeogrāfijas vēsturē visvairāk pazīstami G. Venkera un F. Vrēdes «Vācu valodas atlants» (1876.—1926. g., publicēts 1926.—1951. g.) un Ž. Žiljerona un E. Edmona «Franču valodas atlants» (1902.—1912. g.).

Krievu valodas izlokšņu sistemātiska pētīšana sākās 1904. gadā, kad tika izveidota Maskavas dialektoloģijas komisija. 1915. gadā tika publicēts N. Durnovo, N. Sokolova un D. Ušakova «Krievu valodas dialektu kartes mēģinājums ar pielikumā dotu krievu dialektoloģijas apcerējumu». 1936. gadā Ļeņingradas Valodas un domāšanas institūts sāka darbu pie krievu valodas atlanta — tika sastādīti «Jautājumi» un «Programma» (1945). Materiālu vākšanā šim dialektu atlantam tika iesaistīti augstskolu docētāji, aspiranti un studenti. Lai pilnīgotu kartografēšanas principus un tehniku, F. Fiļins un M. Maļcevs izveidoja nelielas teritorijas atlantu — «Seliģera ezera rajona lingvistisko atlantu» (1949). 1957. gadā R. Avanesova redakcijā iznāca «Centrālajos apgabalos austrumos no Maskavas runāto krievu tautas izlokšņu atlants».

Lingvistiskā kartografēšana ir ne vien karšu sastādīšanas tehnika, bet arī valodas lingvoģeogrāfiskas pētīšanas paņēmieni un metodika. Materiāla vākšanu, tā apstrādes un kartografēšanas paņēmienus lielā mērā nosaka veidojamā lingvistiskā atlanta tips. Mūsdienu valodniecībā izveidojušies šādi atlantu tipi: a) nacionālie jeb valodas atlanti; b) reģionālie jeb novada atlanti; c) radu valodu atlanti; d) valodu savienību atlanti; e) problēmu atlanti. Pazīstamākie ir nacionālie un reģionālie atlanti.

Dialektu vārdnīcās un lingvistiskajos atlantos pirmām kārtām tiek fiksēta valodas parādību izplatības teritorija — to areāli. Taču šais atlantos un vārdnīcās fiksētais materiāls ir izmantojams arī vēsturiski salīdzināmajā un salīdzināmi vēsturiskajā valodu pētīšanā. Areālu un izoglosu hronoloģija var balstīties kā uz dažādiem vēstures faktiem, tā arī uz lingvoģeogrāfisko projekciju. Konstatēts, ka plaša areāla parādības parasti ir senākas par parādībām, kurām areāls ir mazāks, bet nomaļu (marginālo) areālu parādības, kaut arī satur diezgan daudz aizguvumu no kaimiņu valodām, parasti ir senākas par centrālā areāla parādībām.

Kultūrvēsturiskās interpretācijas paņēmieni

Valodas vēstures sakars ar valodas runātājas tautas vēsturi, ar šās tautas materiālās un garīgās kultūras vēsturi ir pamats valodas faktu un parādību kultūrvēsturiskai interpretācijai. Pētījot pirmvalodu un tuvu radniecīgu valodu bezrakstu posmu, plaši tiek

izmantota valodas areālu etnogrāfiskās un arheoloģiskās interpretācijas metodika¹.

Valodas faktiem ir ciešs sakars ar etnogrāfiskiem un demogrāfiskiem faktiem. Cilvēku etniskās un valodas kopības ir savstarpēji saistītas, tāpēc šā sakara pētīšanas metodikas precizēšana un valodas parādību etnogrāfiskā interpretācija ir tieši saistīta ar valodniecības metodēm. Izplatītākie etnogrāfiskās interpretācijas paņēmieni ir valodu un valodas parādību, īpaši dialektu leksikas, etnogrāfiska grupēšana, tāpat arī «etnogrāfismu» kā īpaša literārās valodas un daiļliteratūras leksikas slāņa izdalīšana.

Kā kultūrvēsturiskās interpretācijas piemēru var minēt literārās valodas vēstures socioloģisko periodizāciju un sakaru noteikšanu starp literārās valodas, darījumu valodas un daiļliteratūras valodas vēsturi. Īpaši izplatīts ir valodas leksisko, sintaktisko un morfoloģisko parādību žanriskās interpretācijas paņēmieni un stilistiskās raksturošanas paņēmieni, kuri radušies līdz ar normatīvo gramatiku un skaidrojošo vārdnīcu izveidošanu.

Atsevišķu vārdu vēstures metodikas būtība ir tā, ka mūsdienu valodas vārda nozīmju vēsture tiek pētīta sakarā ar šā vārda apzīmētās reālijas vēsturi un valodas vārdu krājuma vēsturi. Piemēram, mūsdienu krievu valodā īpašības vārds красный ir daudznozīmīgs. Tā galvenās nozīmes saistītas ar krāsas apzīmējumu un piederību pie revolūcijas; novecojusi un poētiska ir nozīme 'labs', 'skaists', 'gaišs'. Turpretī senkrievu valodā vārda красный pamatnozīme ir bijusi 'skaists', 'priecīgs' (piemēram, Jaroslavnas vārdos «Всем тепло и красно еси»); šī nozīme pazīstama arī citās slāvu valodās. Sarkanās krāsas apzīmēšanai senkrievu valodā, tāpat kā citās slāvu valodās, izmantoja no lietvārda червь 'tārps' darinātu īpašības vārdu червлёный un červenый, jo viduslaikos sarkanā krāsa tika iegūta no īpašām augu utīm.

XVII gs. otrajā pusē valodā ienāca īpašības vārds красивый; vārds красный tika specializēts krāsas apzīmēšanai un izspieda vārdu червлёный. Vārda красный senākā nozīme saglabāta tikai pastāvīgajā eritetā (красная девица, красный молодец, красное солнце), saliktos terminos (красная верба, красная рыба) un toponimos (Красное Село, Красная площадь). XVIII gs. beigās un XIX gs. sākumā īpašības vārds красный ieguva nozīmi 'revolucionārs' — tas notika franču buržuāziskās revolūcijas ietekmē, kad sarkanā krāsa kļuva par revolucionārās cīņas, revolucionāro ideju simbolu. Sevišķi populāra šī vārda красный nozīme kļuva pēc Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas, kad tā sāka apzīmēt visu, kas saistīts ar revolucionāro darbību, ar sociālismu.

¹ Sk.: Дегтерева Т. А. Пути развития современной лингвистики: Кн. 2. — М., 1962; Хойер Г. Антропологическая лингвистика. — Новое в лингвистике, вып. 4.

Tekstoloģiskie paņēmieni

Tekstoloģijas¹ kā vēsturiski filoloģiskas palīgdisciplīnas mērķis ir izpētīt teksta (literatūras pieminekļa vai vēstures dokumenta) vēsturi, noteikt pamattekstu un tā variantus (norakstus, redakcijas), autorību un uzrakstīšanas laiku, kā arī sagatavot tekstu izdošanai. Tekstoloģisko pētījumu sākums meklējams tālā senatnē, īpaši Aleksandrijas laikmetā, kad zinātnieki restaurēja Homēra eposu tekstu. Krievu tekstoloģija sākās ar «tumšo vietu» noskaidrošanu darbā «Teiksma par Igora kauju», kas pirmo reizi izdots 1800. gadā.

Laika gaitā mainījās tekstu izdošanas mērķi, mainījās uzdevumi un paņēmieni un pat tekstoloģijas nosaukums (filoloģiskā kritika, arheogrāfija, hermeneitika, ekseģētika). Tekstoloģiskā darba metodika atkarīga no pieminekļa vecuma un saglabātības. Tā, piemēram, daudzi seno laiku un viduslaiku pieminekļi saglabājušies vēlāku norakstu veidā, un tekstologam jāizmanto konjunktūras paņēmieni, restaurējot sabojātās vietas vai atšifrējot tekstu. Jauno laiku tekstologa rīcībā ir iespiesti izdevumi, arī pēdējie autoru dzīves laika izdevumi, un rokraksti (melnraksti un tīrraksti, autogrāfi, autorizētas kopijas un noraksti), tāpēc to vēsturiski salīdzināmā pētīšana ir svarīgākais posms tekstologa-redaktora darbā. Tekstologs ir ne vien reģistrētājs un klasificētājs, bet arī plaša profila vēsturnieks.

Tekstoloģiskos pētījumos vēsturiski salīdzināmo metodi izmanto viena un tā paša teksta (vai radniecīgu tekstu) norakstu un izdevumu pētīšanai. Galvenie tekstoloģijas paņēmieni ir teksta kritika (recenzēšana), atribūcija un interpretācija, kā arī tekstu (rokrakstu, izdevumu) klasifikācija. Tekstoloģiskos pētījumos kompleksi jāizmanto vēstures, literatūrzinātnes un valodniecības zināšanas.

Tekstoloģiskā interpretācija ir kompleksa, un tās uzdevums ir galvenā (kanonizētā) teksta noteikšana un norakstu vai redakciju klasificēšana. Tekstoloģisko meklējumu praktiskais rezultāts ir izpētītā teksta publicēšana. Tomēr jāatzīmē, ka vēstures pieminekļu un jauno laiku daiļdarbu izdošanā netiek pietiekami ievērotas prasības saglabāt un atveidot visas pieminekļu valodas īpatnības, tāpēc rodas vajadzība izveidot valodniecisku avotu mācību.

Valodnieciskās avotu mācības priekšmets ir avotu atklāšana, anotēšana un sistematizēšana no to valodnieciskā saturīguma un informatīvuma viedokļa un principu un metodikas izveide

¹ Sk.: Прохоров Е. И. Текстология: Принципы издания классической литературы. — М., 1966; Лихачев Д. С. Текстология на материале русской литературы X—XVII вв. — М.; Л., 1962; Котков С. И. О предмете лингвистического источниковедения. — В кн.: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 3—13.

avotu izdošanai. Valodas pētniekiem iepazīstot plašāku avotu loku, paplašinās un padziļinās valodniecības empīriskā bāze, teorētiskie konstruējumi kļūst vairāk pierādīti.

43. §. SASSTATĀMĀ METODE

Ar salīdzināmi vēsturisko un vēsturiski salīdzināmo metodi pēti vienīgi radu valodu materiālu. Vēsturiskais aspekts ir galvenais arī vēsturisko fonētiku, gramatiku un leksikoloģiju veidošanā un tad, kad tiek skaidrotas radu valodu atšķirības mūsu dienās. Pētiot valodas ar sastatāmo metodi, vēsturiskais aspekts netiek ņemts vērā: sastatīt var kā radniecīgas, tā neradniecīgas valodas.

Salīdzināmi sastatāmā valodu pētišana un sastatāmā metode

Sstatāmā valodu pētišana jau XVII—XVIII gadsimtā deva divvalodu vārdnīcas un vispārīgo gramatiku. V. Humbolts pamatoja vajadzību izpētīt ne vien radu valodas salīdzināmi vēsturiskā aspektā, bet arī visas pasaules valodas tipoloģiskā aspektā.

Valodu salīdzināmi tipoloģiskā pētišana ļauj noskaidrot dažādu valodu strukturālās īpatnības: uz tās pamata ir izveidota morfoloģiskā valodu klasifikācija. Ar sastatāmo metodi tiek noskaidrots, kā vēsturisko un teritoriālo kontaktu rezultātā viena valoda ietekmējusi otru. Tā, ar sastatāmo metodi pētiot bulgāru, jaungrieķu, albāņu un rumāņu valodu gramatisko uzbūvi, konstatētas vairākas šās Balkānu valodu savienības īpatnības — postpozitīvais artikuls, datīva un ģenitīva sakritums, nākotnes formu veidošana ar palīga darbības vārdu 'gribēt', nenoteiksmes sintētiskās formas zudums. Atsevišķu valodas parādību sastatāmā pētišana palīdz nokaidrot to būtiskās pazīmes kā visā sastatāmo valodu sistēmā, tā arī katrā valodā atsevišķi.

Sstatāmo metodi izmanto arī lietišķās valodniecības disciplīnās — divvalodu vārdnīcu sastādīšanas un tulkošanas teorijā un praksē, nedzimtās valodas mācīšanas metodikā. Daudznāciju valstu attīstība, kultūras un ekonomikas sakari starp tautām, vajadzība mācīties citas valodas veicināja divvalodu vārdnīcu un sastatāmo gramatiku, to skaitā praktisko gramatiku (skolu mācību grāmatu un pašmācības līdzekļu) izdošanu.

Zinātniskajās un praktiskajās gramatikās sastatāmā metodika sen tika lietota līdzās aprakstošai metodikai. Aprakstošajās gramatikās sastatāmā metodika tika izmantota izziņu formā, informējot

par dažām pētījamās valodas parādībām, kā, piemēram, I. Davidova darbā «Vispārīgas salīdzināmās krievu valodas gramatikas mēģinājums» (1852).

Sastatāmo gramatiku principus un metodiku raksturojis J. Polivanovs («Krievu gramatika sastatījumā ar uzbeku valodu», 1918. g., publicēta 1933. g.) un Š. Balī («Vispārīgā valodniecība un franču valodas jautājumi», 1932. g., tulkojums krievu valodā 1955. g.). Šais darbos atspoguļojas divas pieejas divu valodu sastatīšanas (konfrontācijas) problēmai. Š. Balī izvirza sev uzdevumu parādīt franču valodas savdabību, salīdzinot to ar vācu valodu, bet J. Polivanovs apraksta krievu valodu un min paralēles (ekvivalentus) no uzbeku valodas.

Analizējot divvalodību un valodu kontaktus, mācot svešvalodu vai tulkojot no tās, tāpat veicot divu valodu sastatāmo pētīšanu, jāaskaras ar dažādiem atkarīgās valodu tipoloģijas jautājumiem. Viena valoda ir uzmanības centrā, bet otra figurē kā pētīšanas līdzeklis. Sastatīšana ļauj ne vien precīzāk atklāt pētījamo parādību specifiku katrā sastatāmajā valodā, bet arī iepazīt to vispārīgās vai individuālās īpašības. Taču secinājumus un novērojumus ierobežo sastatāmo valodu fakti, tas ir, tie ir induktīvi un atkarīgi no pētīšanai pakļautā materiāla.

Neatkarīgā valodu tipoloģija tā nosaukta tāpēc, ka salīdzināmi tipoloģiskā pētīšana neaprobežojas ar atsevišķu valodu materiālu, bet paredz aptvert pēc iespējas vairāk valodu. Valodu sastatāmā pētīšana tieši saskaras ar valodas-etalona, valodu tipoloģiskās klasifikācijas un valodu universāliju problēmām.¹ Jaunās problēmas un jaunie pētīšanas mērķi ievieš pārmaiņas analīzes paņēmienos un metodikā, kas var būt salīdzināmi sastatāmi un salīdzināmi tipoloģiski.

Sastatāmā metode ir analīzes paņēmieni un metodikas sistēma, kas izmantojama, lai sastatāmajās valodās noskaidrotu kopīgo un atšķirīgo. Sastatāmā analīze ir atkarīga no tā, kādus mērķus pētnieks sev izvirza, cik valodu viņš izmanto salīdzināšanai un kādu aprakstīšanas paņēmieni izvēlas. Un tomēr, ja izmanto sastatāmo metodiku, pētīšanas pamatā ir valodu salīdzināšana, kas arī apvieno visus paņēmienus vienā metodē-aspektā.

Galvenie valodu sastatāmās pētīšanas paņēmieni ir sastatīšanas pamata noteikšana, sastatāmā interpretācija un tipoloģiskais raksturojums.

¹ Новое в лингвистике, вып. 3, с. 9—21; Общее языкознание: Внутренняя структура языка. — М., 1972, с. 516—560; Рождественский Ю. В. Типология слова. — М., 1969; Новое в лингвистике, вып. 5. — М., 1970; Серебрянников Б. А. О лингвистических универсалиях. — Вопросы языкознания, 1972, № 2; Языковые универсалии и лингвистическая типология. — М., 1969.

Sastatīšanas pamata noteikšana

Sastatīšanas pamata noteikšana būtībā ir sastatīšanas priekšmeta, tā rakstura, sastatījuma līdzības un atšķirības tipu noteikšana.

Jo vairāk līdzīgu parādību un kopīgu pazīmju, jo vairāk arī atšķirību. Ja divām vai vairākām valodām līdzīgu parādību nav, sastatāmā pētīšana aprobežojas ar šās atšķirības konstatēšanu. Tā klakšķa fonēmu konstatēšana hotentotu valodā tikai izceļ to trūkumu krievu valodā, kur līdzīgas skaņas parādās vienīgi pieaicināšanai lietotos «vārdos» (piemēram, *ur'-ur'*). Turpretī klakšķa fonēmu esamība hotentotu un bušmeņu valodās ļauj ne vien konstatēt šo faktu, bet arī sastatoši pētīt šīs fonēmas.

Sastatīšanas pamats tiek noteikts ar valodu un pazīmju sastatīšanu.

Valodu sastatīšanas paņēmienā par sastatīšanas pamatu tiek izraudzīta kāda viena valoda. Valodas — sastatāmās pētīšanas pamata — izvēli nosaka vai nu pētījuma uzdevumi, vai arī sastatāmo valodu izpētes pakāpe. Tā senatnē, veidojot gramatikas daudzām Eiropas valodām, par paraugu un sastatīšanas pamatu tika ņemta latīņu gramatika; franču un latīņu valodas sastatāmā pētīšana tika veikta arī valodas universāliju aspektā. Vēlāk par salīdzināšanas pamatu un objektu figurēja franču un vācu valoda, pēc tam arī angļu un krievu valoda. Valodu — salīdzināšanas pamatu — var aplūkot vai nu pašu par sevi, vai arī kā kādas valodu grupas pārstāvi. Tā, piemēram, veidojot morfoloģisko klasifikāciju, vācu valoda tika aplūkota kā fleksīvo valodu pārstāve un, šo valodu salīdzinot ar nefleksīvajām valodām, tika atklātas aglutinātīvās, sakņu un polisintētiskās valodas. Amerikāņu valodniecībā, pētījot indiāņu valodas, angļu valoda tiek aplūkota kā «Eiropas standarts».

Pazīmju sastatīšanas paņēmienā par sastatīšanas pamatu tiek izraudzīta kāda vienas vai otras valodas parādība, šās parādības pazīmes.

Pazīmju kvantitāte un kvalitāte dažādiem valodas struktūras elementiem nav vienāda. Tāpēc atšķiras arī vispārīgās pazīmes, kuras ir sastatīšanas pamats. Tā runas skaņām ir kopīgas artikulārās un akustiskās pazīmes. Taču to skaits ir ierobežots, tāpēc sastatāmajā un tipoloģiskajā skaņu pētīšanā balstās uz vienkāršākiem un stabilākiem pamatiem. Grūtāk ir izraudzīties sastatījuma pamatu tad, ja pētījamām vienībām ir gan materiālas, gan ideālas (semantiskas) pazīmes.

Pētījot divpusīgas vienības, iespējamas divas pieejas: formāli semantiskā un funkcionāli semantiskā pieeja. Formāli semantiskajā sastatīšanā par sastatīšanas pamatu tiek izmantoti valodas vienību materiālās puses fakti un parādības, morfēmas un to kategorijas; salīdzināšana var notikt viena (piemēram, formu veidošanas) līmeņa

robežās vai ietvert starplīmeņu sakarus, kuri jau uz funkcionāli semantiskā pamata tuvojas morfoloģiski (vai leksiski) izteiktajam kodolam. Funkcionāli semantiskajā sastatīšanās par sastatīšanās pamatu tiek izmantoti valodas vienību ideālās puses fakti un parādības, pētišanas virziens ir no nozīmes uz nozīmes izteikšanas līdzekļiem, no vienas valodas formām uz otras valodas formām. Formu un nozīmju sistēmas tiek pretstatītas tikai pētišanas sākumā, galarezultātam ir vajadzīgs divpusīgo valodas vienību divpusīgs raksturojums.

Katrai pieejai ir savas stiprās un vājās puses, tāpēc to izvēle ir atkarīga no pētišanas mērķiem un pētijamo vienību īpašībām. Formāli tipoloģiskajā pētišanā uzdevums ir noskaidrot vispārīgās formālās īpatnības (fleksīvumu, aglutinatīvumu, analitismu u. tml.), tas ir, tāda pētišana tiek veikta uz formālā pamata, un tās mērķis ir noskaidrot valodas struktūras formālās puses tipiskumu un specifiku. Valodas faktu formāli salīdzināmajā pētišanā (piemēram, pētiot krievu valodas darbības vārda veidu vai arī salikteņus) pētnieks sāk ar pētijamās valodas formām, noskaidrojot šās valodas specifiku salīdzinājumā ar citas valodas formām. Turpretī tad, ja pētišanas mērķis ir valodas semantika, kādas domas izteikšanas līdzekļi, pētnieks izvēlas funkcionāli semantisko ceļu, noskaidrojot semantiskās universālijas, to specifiku atsevišķās valodās un vispārīgā un atsevišķā izteikšanas līdzekļu specifiku dažādās valodās.

Vārdi izsaka jēdzienus, kas objektīvi eksistē, kā arī pašas reālijas, kuras atspoguļotas domāšanā; šis satura vispārīgums kā jēdziena vispārloģiskā struktūra var palīdzēt noteikt pazīmes, uz kurām pamatojas vārdu un to nozīmju sastatāmā pētišana.

Sastatot valodas gramatiskās uzbūves parādības, salīdzinājuma pamats var būt vispārgramatiska nozīme (priekšmetiskuma, laika nozīme u. tml.), sintaktiskā funkcija (ko saprot semantiski — kā atributīvumu, subjekta nozīmi u. tml.) un noteiktas valodas formas (prievārda vai piedēkļa) nozīme. Piemēram, valodu gramatiskajā uzbūvē ir vispārīga priekšmetiskuma nozīme; tā ir pamatā lietvārdam un tāpēc var derēt par pamatu dažādu valodu lietvārdu salīdzināšanai. Tā ķīniešu valodā, tāpat kā krievu valodā, lietvārdi nosauc priekšmetus (*gou* 'suns', *fen* 'vējš'); priekšmetiskās ievirzes dēļ lietvārdi ir vairāk konkrēti, nosaucoši nekā skaitļa vārdi un īpašības vārdi, bet it sevišķi darbības vārdi. Turklāt uz vispārgramatiskas nozīmes pamata apvienoto vārdu vārddarīšanas, vārda formas maiņas un sintaktiskās pazīmes ir visai dažādas. Ķīniešu valodas lietvārdam sintaktiski raksturīgs tas, ka lietvārds izsaka subjekta nozīmi un atributīvumu, saistās ar postpozīcijām un bez saitiņas nevar izteikt predikātu. Krievu valodas lietvārds izsaka subjekta un objekta nozīmi, saistās ar prievārdiem, turklāt tam ir dzimtes, locījuma un skaitļa kategorijas, kas atšķiras no atbilstošajām īpašības vārda un darbības vārda kategorijām.

Kā valodu sastatīšanai, tā pazīmju sastatīšanai ir savas priekšrocības un savi trūkumi. Tā, izmantojot valodu sastatīšanu, plašāk tiek atklātas sastatāmo valodu kopīgās un atšķirīgās pazīmes, taču sastatāmajās valodās tiek konstatētas tikai tās pazīmes, kas saskatāmas caur valodu, kura izraudzīta par sastatīšanas pamatu; tās pazīmes, kas ir īpatnējas otrai valodai, paliek ēnā. Pazīmju sastatīšanā dziļāk atklājas sastatāmo parādību atšķirības; piesaistot dažādu valodu faktus, iespējams konstatēt universālas (vispārvalodiskas) pazīmes un to, kas ir īpatnējs katrai valodai. Valodniecības praksē valodu sastatīšanas un pazīmju sastatīšanas paņēmieni bieži tiek apvienoti, vienu paņēmieni papildinot ar otru.

Sastatāmā interpretācija

Kaut arī sastatīšanas pamata noteikšana dod pētījumam virzienu, tā nenorāda, kā veicama sastatāmā analīze, kādi sastatāmā materiāla apstrādes, interpretācijas un teorētisko secinājumu veidošanas paņēmieni lietojami. Tāpēc valodu sastatāmajā pētīšanā svarīgi ir noteikt divu vai vairāku valodu salīdzināmā materiāla interpretācijas principus un metodiku.

Sastatāmajā interpretācijā lieto paralēlās pētīšanas, strukturālās interpretācijas (ieskaitot tipoloģisko raksturojumu) un stilistiskās interpretācijas metodiku.

Paralēlās pētīšanas metodikas būtība ir tā, ka salīdzināmo valodu faktus un parādības pēti katrā valodā atsevišķi, lietojot aprakstošās metodes paņēmienus un metodiku, un iegūtos rezultātus sastata.

Tā ar pozicionālo analīzi var konstatēt vairākas krievu valodas darbības vārdu читать, владеть, бояться, ходить, спать īpašības. Tāpat var izanalizēt vācu valodas darbības vārdu *lesen (vorlesen)*, *haben (lenken, kennen)*, *fürchten (Angst haben)*, *gehen, schlafen* īpašības. Sastatīsim šo darbības vārdu konstrukcijas, kurās ir laika akuzatīvs: *eine Stunde (lang) lesen* — читать час (целый час, в течении часа); *eine Stunde (lang) Angst haben* — бояться час; *eine Stunde (lang) gehen* — ходить час; *eine Stunde (lang) schlafen* — спать час. Ar laika akuzatīvu dažādi darbības vārdi viegli veido konstrukcijas; valodu specifika izpaužas tādējādi, ka krievu valodā iespējama sinonīmiska konstrukcija ar prievārdlocījumu (ходить час — ходить в течение часа, sal.: ходить целый час), bet vācu valodā pieļaujama sinonīmiska konstrukcija ar postpozīciju (*eine Stunde gehen* — *eine Stunde lang gehen*). Darbības vārdam *владеть* nav viennozīmīgas leksiskās paralēles, tāpēc vārdu saistāmība sastatāmajās valodās ir atšķirīga: *ein Auto lenken, ein Auto haben* — владеть автомашиной ('iemācīties vadīt' un 'turēt īpašumā'); sal. arī: *für (auf) eine Stunde bekommen* — владеть

час. Konstrukcijai ar subjekta datīvu nenoteiksmes teikumos atbilst konstrukcija «haben + zu + nenoteiksme». Tā teikumam Вам писать, мне проверять написанное atbilst *Sie haben zu schreiben, ich habe das Geschriebene zu korrigieren*, bet teikumam Ему читать (он должен читать) — *Er hat zu lesen. Er soll (muß) lesen*. Šādas atbilstmes, uzsverot valodu uzbūves specifiku, apstiprina, ka krievu valodā datīvam sintaktiskā konstrukcijā ir subjekta funkcija.

Paralēlo pētišanu var veikt arī uz semantikas pamata. Ņemsim, piemēram, atributīvās vārdkopas, kas dažādās valodās variējas. Tā krievu valodā ir vārdkopas отцовский дом un дом отца, kuras atšķiras gan semantiski, gan formāli. Отцовский дом ir vārdkopa, kur atributīvums nesaista divus priekšmetiskus jēdzienus, tāpēc īpašības vārds var iegūt ne tikai attieksmes, bet arī kādības nozīmi; atkarīgais loceklis formāli pielīdzināts apzīmējamam vārdam un saskan ar to dzimtē, skaitlī un locījumā. Vārdkopā дом отца atributīvums ir priekšmetisks, tāpēc būtņu nosaukumu ģenitīvs iegūst piederības nozīmi (sal.: отцова шуба — шуба отца); atkarīgais loceklis vienmēr paliek ģenitīvā neatkarīgi no tā, kurā locījumā ir apzīmējamais vārds (дом отца, дома отца, дому отца utt.). Atributīvajās vārdkopās atkarīgais loceklis (atribūts) parasti atrodas noteiktā pozīcijā: saskaņotais nostājas apzīmējamā vārda priekšā, nesaskaņotais — aiz apzīmējamā vārda.

Tatāru valodā atbilstošās vārdkopas ir ата йорты (отцовский дом) un атаның йорты (дом отца). Formālā atšķirība ir tā, ka abos gadījumos atkarīgais loceklis ir prepozitīvs, kā arī tai ziņā, ka tatāru valodā nav saskaņotā apzīmētāja: lietvārds ata piekļaujas semantiski valdošajam vārdam йорт, kuram tiek pievienots formālais vārdu sakara rādītājs -ы. Turklāt, tā kā nav attīstītas īpašības vārda kategorijas, par atribūtu iespējams izvēlēties dažādus atvasinātus lietvārdus atkarā no vārdkopā izsakāmā saturā: ата йорты (отцовский дом), bet аталык мэхэбэтэ (отцовская любовь), kur аталык (отцовство) no ата 'tēvs'. Sal. tāpat: бала тавыши (детский голос), kur бала 'bērns', балалар бакчасы (детский сад), kur балалар 'bērni', балалык еллары. (детские годы), kur балалык 'bērība'.

Vācu valodā krievu un tatāru valodas vārdkopām отцовский дом — ата йорты un дом отца — атаның йорты atbilst tikai viena vārdkopa *das Haus des Vaters* (vārdkopa *das väterliche Haus* tiek lietota ļoti reti). Sakaru starp vārdkopas locekļiem rāda galotne un artikuls, turklāt atkarīgais loceklis vienmēr paliek ģenitīvā: *das Haus des Vaters* (дом отца), *des Hauses des Vaters* (дома отца), *dem Haus des Vaters* (дому отца) utt. Vārdkopām отцовская шуба un шуба отца ir viena un tā pati atbilstme — *der Pelzmantel des Vaters*. Turpretī vārdkopas отцовская любовь divas nozīmes tiek izteiktas ar dažādām atbilstmēm: *die Liebe des Vaters* (любовь отца)

un *die väterliche Liebe* (любовь как у отца). Turklāt vācu valodas īpatnība ir tā, ka dažām krievu valodas vārdkopām atbilst salikteni: *die Kinderstimme* — детский голос, *der Kindergarten* — детский сад, *die Kinderjahre* — детские годы, *ein Kindergesicht* — детское лицо (*bērnām*). Bet, ja krievu valodas vārdkopas pirmajam komponentam ir pārnesta nozīme (ar nozīmi «kā»), vācu valodā lietojama vārdkopa: *ein kindliches Gesicht* — детское лицо (pieaugušajam), *das kindliche (kindische) Benehmen* — детское поведение (pieaugušajam).

Ar paralēlās pētīšanas metodiku, kas balstīta uz formālo un semantisko sastatījuma pamatu, ne vien konstatējamas atbilstmes starp valodām, bet arī atklājamas kopīgās un atšķirīgās pazīmes (atšķirība var būt tāda, ka divās valodās nav kopīgu pazīmju; iespējama arī smalkāka atšķirība, jo kopīgās pazīmes var atšķirties pēc to vietas valodas un valodas normas struktūrā). Atšķirības tiek pētītas ar strukturālās un stilistiskās interpretācijas metodiku.

Dažādu valodu skaņu sastatāmā pētīšana palīdz labāk noskaidrot katras valodas fonēmu sistēmu, izprast atsevišķu skaņu akustisko un artikulāro atšķirību fonoloģisko nozīmi. Tā krievu un vācu valodas patskaņu garuma sastatāmā pētīšana rāda, ka krievu valodā atšķirībā no vācu valodas patskaņa garumam nav fonoloģiskas nozīmes: fonēmas [e] atšķirīgu izrunu krievu valodas vārdos *клетка* un *клеть* nosaka pozīcija.

Funkcionālās atšķirības konstatēšanai dažādu valodu leksikā ir liela nozīme vārda leksiskās nozīmes dabas noskaidrošanā. Tā krievu valodā vārdam *ручка* ir vairākas nozīmes: 1) rokturis (дверная ручка); 2) spalvaskāts (автоматическая ручка — авто-ручка) u. c. Citās valodās šīm nozīmēm atrodamas dažādas atbilstmes:

krievu	bulgāru	poļu	vācu	angļu	franču	tatāru	mansu
ручка (дверная)	ръчка	klamka	Klinke	door-knob	poignée	tomka	авикер
ручка (для пера) дръжка	pero-	obsadka	Federhalter	penholder	porte- plume	ручка	ручка (хаснэкер)
рука	ръка	гęка	Hand (Arm)	hand (arm)	main (bras)	кул	кат

Šīs atbilstmes rāda, ka sakars starp vārdu nozīmēm ir nevis jēdzienisks, bet valodisks. Jēdzienā «ручка» 'spalvaskāts' nav jēdziena «ручка» 'rokturis' pazīmju (kaut arī attīstības procesā sakars starp šīm nozīmēm var tikt jēdzieniski aptverts). Tāpēc leksikas sastatāmā pētīšana palīdz saprast vārdu nozīmju specifiku valodas sistēmā.

Funkcionāla savdabība konstatējama arī gramatiskās uzbūves jomā, piemēram, sufiksālās vārddarināšanas jomā. Tā vācu valodā

ir tikai viens piedēklis *-in-*, ar kuru darina lietvārdus sieviešu dzimtes personu apzīmēšanai,¹ turpretī krievu valodā ir vairāki šādi piedēkļi: *-k-* (*-анк-, -енк-*), *-иц-* (*-ниц-, -щиц-, -чиц-*), *-их-, -ух-, -ш-, -j-*. Tāpēc atbilstme *рыбак* — *рыбачка* un *der Fischer* — *die Fischerin* neparāda piedēkļa *-k-* strukturālo īpatnību, jo krievu valodā *-k-* iekļaujas sistēmā, ko veido piedēkļi ar sieviešu dzimtes nozīmi; šo sakaru nedrīkst neievērot, raksturojot piedēkli *-k-*, turpretī vācu valodā tāda strukturālā raksturojuma nav: *Moskauerin* — *москвичка* (*Moskauer* — *москвич*), *Französin* — *француженка* (*Franzose* — *француз*), *Sängerin* — *певица* (*Sänger* — *певец*), *Schriftstellerin* — *писательница* (*Schriftsteller* — *писатель*), *Häsin* — *зайчиха* (*Hase* — *заяц*), *Schneiderin* — *портниха* (*Schneider* — *портной*) u. tml.

Ja sastata krievu valodas faktus ar tādu valodu faktiem, kurās arī ir vairāki piedēkļi, ar kuriem darina lietvārdus sieviešu dzimtes personu apzīmēšanai, strukturāli funkcionālā atšķirība starp valodām izceļas vēl uzskatāmāk. Salīdzināsim, piemēram, krievu valodas un bulgāru valodas formas: *рыбачка* — *рыбарка*, *француженка* — *французойка* (*француз* — *французин*, *френец*), *певица* — *певица* un *певачка* (*iestādē*), *писательница* — *писателка*, *портниха* — *шивачка* (*портной* — *шивач*), *старуха* — *старица* (*старик* — *старец*). Tā kā krievu valoda un bulgāru valoda ir tuvu radniecīgas, vairāki piedēkļi sakrīt; izņēmumu nav daudz (piemēram, piedēklis *-ойк-* aizgūts no rumāņu valodas). Taču kopīgajiem piedēkļiem ir diezgan liela funkcionālā atšķirība. Vārdi *богиня*, *героиня*, *графиня* abām valodām ir kopīgi, bet tādi bulgāru vārdi kā *домакия* — *хозяйка*, *руския* — *русская*, *плавкия* — *пловчиха*, *чехкия* — *чешка* liecina, ka bulgāru valodā visai produktīvs ir piedēklis *-ин'*. Produktīvāks nekā krievu valodā ir arī piedēklis *-к-*: *участничка* (*līdzās* ar *участница*), *ученичка* (*nevis* *ученица*), *учителка* (*nevis* *учительница*) utt.

Sastatāmā metodika un tipoloģiskā pētīšana

Valodu sastatāmā pētīšana ir tieši saistīta ar valodu tipoloģijas un valodniecisko universāliju problemātiku. Valodu tipoloģija tiek pētīta, izmantojot sastatāmo metodiku. Tās lietošanas savdabība izpaužas vispārējā valodas materiāla aptverē un plašā klasifikācijas paņēmiena izmantošanā.

Valodu tipoloģiskās klasifikācijas ir kompleksas un komplicētas, tās veidotas, pamatojoties uz vairākām pazīmēm, kuras atsevišķās

¹ Piedēklis *-in-* funkcionāli ir idents ar puspiedēkli *-frau*: *Ehefrau* 'dzīvesbiedre' (*Ehemann* — 'dzīvesbiedrs'), *Zeitungsfrau* 'avižu sieva' (*Zeitungsmann* — 'avižu vīrs').

valodās un valodu grupās realizējas ar dažādu pilnīgumu. Valodniecībā visvairāk izplatītas klasifikācijas pēc galvenās pazīmes — morfoloģiskā un sintaktiskā klasifikācija.

Morfoloģiskā klasifikācija pamatojas uz vārda uz-būvi, uz morfēmu raksturu un to savienošanas veidu vārddarināšanā un vārda formas maiņā. Tā ir F. Šlēgeļa un V. Humbolta klasifikācija, ko pilnigojuši A. Sleihers, H. Šteintāls, F. Misteli, A. Fiks un īpaši E. Sepīrs. E. Sepīrs, par galveno pazīmi paturēdams morfēmu savienošanu vārdā, papildināja to vēl ar divām pazīmēm — ar saknes un afiksu savienošanas tehniku un ar sintētisma pakāpi (analītisms, sintētisms, polisintētisms).

Sintaktiskās klasifikācijas, ko izveidojuši I. Meščapinovs, T. Miļevskis, S. Bazelis, pamatotas uz teikuma uzbūvi, kura tiek aplūkota no tādu vispārīgu valodas semantisko attieksmju viedokļa kā predikatīvums, objekta attieksme un atributīvums; pēc šo attieksmju izteikšanas veida tiek norobežoti morfoloģiskie apakštipi (amorfais, sintaktiski morfoloģiskais u. c.).

Tipoloģiskās metodikas mērķis ir noskaidrot ne vien valodas struktūras kopīgās un vispārīgās pazīmes, bet arī gaidāmās variācijas un atsevišķu valodu struktūras specifiku — to tipoloģisko raksturojumu. Tipoloģiskā raksturojuma paņēmiena būtība ir tā, ka ikviena jauna (pētījamā) valoda tiek pievienota vienam vai otram valodas tipam, kam piemīt noteikts galveno un papildu pazīmju komplekts, tiek noteiktas pētījamās valodas tipiskās un netipiskās pazīmes, kā arī šās valodas vieta tipoloģiskajā klasifikācijā un savdabība. Tipoloģiskie raksturojumi ir daudzveidīgi un pieļauj deduktīvo un induktīvo metodiku, to vidū kvantitatīvo metodiku, savienošanu.

Tipoloģiskā pētīšana atklāj ne vien kopīgās, bet arī vispārīgās valodas īpašības, kas var būt ģenētisko, areālo un tipoloģisko sakritību rezultāts. Valodas vispārīgo īpašību pētīšana bija vispārīgās racionālās gramatikas priekšmets; mūsu dienās radusies universāliju valodniecība, ko izveidojuši Dž. Grīnbergs, G. Kolšanskis un citi zinātnieki. Universāliju valodniecība pēti kā pašu valodas parādību, tā arī valodu aprakstīšanas metodikas universālumu.

Atšķirībā no konkrēti priekšmetiskās tipoloģijas universāliju valodniecība nodarbojas ar valodu vispār (ar valodu-etalonu), mēģinot noteikt, kas var un kas nevar būt valodā, interesējoties ne vien par parastajiem, bet arī par vienīgajiem universālo likumsakarību izņēmumiem. Valoda tiek saprasta kā tādu pazīmju krustojums, kuras «dabiskajās» valodās ir ierobežotas. Īpašu interesi izraisa iespējamo universāliju tipu sistemātika, universāliju — deduktīvo un induktīvo, pilno un nepilno (statistisko), sinhronisko un diahronisko, valodas un runas u. tml. — sakopojuma izveidošana.

Universāliju valodniecības metodika pamatojas uz klasifikācijas paņēmieniem un domu eksperimentu, kurā kompleksi tiek izman-

totas dažādas metodikas, turklāt no vispārīgā bieži virzās tieši uz atsevišķo, paejot garām kopīgajam, kas ir raksturīgs «dabiskajai» valodai. Valodas pētišanas metodes universālums tiek saskatīts aprakstīšanas metodes dominēšanā. Tāpēc universāliju metodika lielā mērā tiek reducēta uz valodas invariantisko īpašību aprakstīšanas un pētišanas principu noskaidrošanu, uz universālo definīciju izvēlēšanos, uz simboliskas metavalodas veidošanu. Universāliju valodniecība bieži saskaras ar matemātisko aprakstīšanu un, retāk, valodas pētišanas paņēmieniem, tas ir, ar loģiski matemātisko modelēšanu un kvantitatīvo tipoloģiju.

Līdzās cilvēka valodas abstrakti invariantiskai metodikai un iespēju pētišanai valodniecībā pastāv metodika, kas balstās uz reālo valodu materiālu un to klasificē, apvienojot induktīvos un deduktīvos valodu izziņāšanas ceļus, kuri ļauj konstatēt ne vien vispārīgo un kopīgo, bet arī atsevišķo, turklāt «tieši atšķirība no šā vispārīgā un kopīgā ir tas, kas veido to attīstību»¹. Valodniecība kā zinātne par valodu šā vārda konkrētā nozīmē pēti ne tik daudz zīmju sistēmu vispārīgās īpašības cik reālo valodu vispārīgās, kopīgās un atsevišķās īpašības, šo valodu funkcionēšanu un attīstību.

BIBLIOGRĀFIJA

Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков. — М., 1956.

Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа. — Л., 1963, с. 35—106.

Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. — Л., 1971.

Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона. — Вопросы языкознания, 1967, № 4.

Шанский Н. М. О реконструкции промежуточных словообразовательных звеньев. — Филологические науки, 1962, № 4.

Трубачев О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования. — Вопросы языкознания, 1958, № 1.

Ярцева В. Н. О сопоставительном методе изучения языков. — В кн.: Вопросы общего языкознания. М., 1964, с. 54—60.

Чикобава А. С. Сопоставительное изучение языков как метод исследования и как метод обучения. — Русский язык в национальной школе, 1957, № 6.

Панфилов В. З. О задачах типологических исследований и критериях типологической классификации языков. — Вопросы языкознания, 1969, № 4, с. 3—15.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Изд. 2, т. 12, с. 711.

- Abajevs V. — 105, 106, 116, 205
 Abelārs P. — 14
 Ādelungs J. K. — 15
 Admoni V. — 119, 248
 Agajevs A. — 184
 Ahmanova O. — 92, 125
 Amosova N. — 117, 241
 Anančenko N. — 186
 Andrejevs N. — 116, 249
 Anri V. — 74
 Anselms, Kenterberijas, — 14
 Apollonijs Diskols — 11
 Aptekars V. — 105
 Apulejs — 10
 Arhangeļskis V. — 117
 Aristarhs, Samotrākes, — 11, 12
 Aristotelis — 7, 10, 42, 128, 145
 Arno A. — 16, 18
 Artjomovs V. — 253
 Arutjunova N. — 255
 Askoli G. — 52
 Avanesovs R. — 85, 117, 118, 178, 271
- Babaiceva V. — 158
 Babkins A. — 117
 Baburs Z. — 196
 Balī Š. — 60, 73, 79, 275
 Bartoli M. — 82
 Bazelis S. — 282
 Bečka J. — 249
 Bekers K. — 40—42, 44, 225
 Belodeds I. — 106, 186, 188
 Belošapkova V. — 119
 Belovs A. — 81
 Beļinskis V. — 269
 Bejska I. — 101
 Benvenists E. — 38, 134, 154
 Berezins F. — 80
 Bernšteins S. B. — 25
 Bernšteins S. I. — 117
 Bertoni Dž. — 82
 Bikovskis S. — 105
- Bilers K. — 44, 85, 212
 Bloks B. — 91
 Blūmfilds L. — 45, 90, 91, 133, 157
 Boass F. — 90
 Boduēns de Kurtenē J. — 31, 44, 52, 60—67, 71, 75, 77, 80, 81, 104, 107, 134, 191, 193, 204
 Bogorodickis V. — 36, 43, 62, 104, 114, 117, 119, 128, 269
 Bokačo Dž. — 196
 Bonfante Dž. — 82
 Bops F. — 23, 25—28, 32, 36, 40, 133, 201
 Borkovskis V. — 25, 119, 192
 Borodina M. — 270
 Botevs H. — 52, 199
 Breāls M. — 52
 Brendāls V. — 96
 Brudnijs A. — 240
 Brugmanis K. — 36, 52—54, 56, 73
 Budagovs R. — 21, 81, 106, 116, 120, 165, 188, 205
 Bude J. — 68
 Budilova J. — 47
 Budilovičs A. — 248
 Bukstorfs Johans — 14
 Bukstorfs Johans jaunākais — 14
 Bulahovskis L. — 47, 119
 Buligina T. — 153
 Būls Dž. — 254
 Buļičs S. — 23, 114
 Buslajevs F. — 25, 40—42, 242
- Carnke F. — 52
 Cipfs Dž. — 249, 250
- Čangs-Rodrigess E. — 249
 Čemodanovs N. — 80, 120
 Čeredņičenko I. — 119
 Čerepanovs M. — 81
 Čerņiņevskis N. — 31, 39

- Cernišova I. — 117
 Cernišovs V. — 139
 Cesnokovs P. — 158, 171, 225
 Čikobava A. — 32, 59, 283
- Dals V.** — 229
 Dante Aligjēri — 196
 Davidovs I. — 40, 275
 Deborins A. — 105
 Degterjova T. — 272
 Dekarts R. — 79
 Delbriks B. — 32, 35, 36, 52, 53, 56
 Dēmokrits — 9
 Dešņicka A. — 26, 32, 38, 39, 59, 107
 Dešerijeva T. — 255
 Dešerijevs J. — 104, 106, 120, 188, 205
 Didro D. — 21
 Dionīsijs Trāķietis — 11, 12
 Dirkheims E. — 73
 Dmitrijevs N. — 118, 119
 Dobrovskis J. — 23, 24, 198
 Dobrušins R. — 100
 Donāts — 12, 13
 Dosterts L. — 100
 Durnovo N. — 271
 Džonss V. — 26
 Džoselsons H. — 250
- Ēdelmanis Dž. — 270
 Edmons E. — 271
 Einšteins A. — 216
 Engelss F. — 9, 29, 36, 39, 59, 122, 150, 154, 183, 185, 193, 201, 202, 207, 211, 216, 222, 283
 Ernū A. — 80
 Erpēniuss T. — 14
 Ervass i Panduro L. — 15
 Etjēns A. — 14
 Etjēns R. — 14
- Fāters J. S. — 15
 Fedorenko L. — 223
 Fedosejevs P. — 6
 Fejērbahs L. — 49
 Feiss R. — 246
 Fērss Dž. — 45, 157, 169, 227
 Figuls — 10
 Fiks A. — 36, 282
 Fiļins F. — 25, 106, 116, 120, 121, 184, 188, 271
- Fortunatovs F. — 36, 52, 60—62, 68—72, 81, 104, 128
 Foslers K. — 60, 169, 183
 Freidenberga O. — 22
 Frumkina R. — 250
 Furašovs V. — 107
- Gārdiners A. — 44
 Garsija Oss V. — 249
 Gārvins P. — 100
 Georgijevs V. — 32, 38
 Gēte J. V. — 216
 Gladkijs A. — 113, 245
 Glisons H. — 91, 93, 102, 157
 Godels R. — 79
 Golants J. — 223
 Golovins B. — 116, 249, 255
 Gorbačs V. — 199
 Gorkijs Maksims — 106, 115
 Gornfelds A. — 47
 Gorškovs A. — 195
 Gramons M. — 80
 Grečs N. — 40
 Grimms J. — 23, 40
 Grīnbergs Dž. — 31, 38, 90, 282
 Gruzdeva S. — 40
 Gudsteins R. — 245
 Guhmane M. — 38, 39, 106, 107, 222
 Guliga J. — 119
 Gvozdevs A. — 117
- Haimss D. — 169
 Harcijevs V. — 47
 Hausholders F. — 92
 Havrāneks B. — 84, 85, 89, 90
 Hēgelis G. V. F. — 27, 126, 192, 193
 Helbiggs G. — 95
 Hemps E. — 92
 Heraklīts — 9
 Herbarts J. F. — 46
 Herders J. G. — 15
 Heriss Z. — 91—95, 242
 Hirts H. — 37, 38
 Hmelņickis B. — 197
 Hobss T. — 128
 Hoiĵers H. — 272
 Hokets Č. — 91, 94
 Holidejs M. — 45, 227
 Holodovičs A. — 116
 Homskis N. — 18, 31, 95, 96, 99, 100, 172, 242, 246, 247, 254
 Hrišips — 10
 Hroznijs B. — 37

Humbolts V. — 27—33, 40, 41, 43,
47, 60, 74, 75, 78, 128, 134, 150,
152, 169, 189, 193, 212, 274, 282
Huserls E. — 132
Huss J. — 198

Ickovičs V. — 188
Ingve V. — 247
Isajevs M. — 104
Istrina J. — 117, 119
Itona H. — 249
Ivanovs A. — 105

Jagičs I. — 23
Jākobs L. H. K. — 18
Jakobsons R. — 84, 88, 101, 102, 238,
239
Jakovļevs N. — 117
Jakubinskis L. — 104—106, 169, 184
Jarceva V. — 119, 283
Jaroševskis M. — 47
Jazvickis N. — 18
Jelineks J. — 249
Jelmslevs L. — 7, 84, 96—100, 102,
127, 136, 226, 227, 247
Jermolenko G. — 249
Jespersens O. — 43
Jevgenjeva A. — 116

Kacnelsons S. — 38, 81, 105, 107,
156, 160, 171
Kaltahčjans S. — 184
Kants I. — 27, 73, 132
Karavelovs L. — 199
Karcevsks S. — 79, 84
Karijs H. (*Currie*) — 171
Karijs H. B. (*Curry*) — 246
Karnaps R. — 97
Karpjuks G. — 115
Karpovs K. — 254
Kasatkins A. — 21
Kedings F. — 249
Kļimenko A. — 240
Kļimovs G. — 262, 283
Koduhovs V. — 227, 254, 283
Koēns M. — 80
Kolass Jakubs — 197
Kolšanskis G. — 156, 171, 227, 282
Kondakovs N. — 245
Kondijaks E. de — 18
Kondrašovs N. — 102
Konrads N. — 45, 120
Konts O. — 73

Kopiļenko M. — 117
Kornforts M. — 121
Koroļovs L. — 101
Korotajeva E. — 119
Koržineks J. — 125
Koseriu E. — 176, 216
Kotkovs S. — 273
Kozlova M. — 121
Kratils — 9
Kroče B. — 60
Kruševskis N. — 61—63, 65—67, 79,
81, 204
Kubrjakova J. — 45
Kudrjavskis D. — 248
Kulagina O. — 101
Kuličenko M. — 184
Kuņins A. — 117
Kupala Janka — 197
Kurciuss G. — 55, 204
Kurilovičs J. — 37, 38, 88, 153, 159,
160, 270
Kuzņecovs P. — 25, 192

Lafargs P. — 59, 60, 105, 166
Lanslo K. — 16, 18
Larins B. — 104, 106, 107, 117
Lavrovs S. — 254
Leibnics G. V. — 46, 128
Lerners A. — 245
Leskins A. — 52, 55, 56, 73
Līzs R. — 262
Loks Dž. — 46, 128, 129
Lomonosovs M. — 19, 20, 40, 112,
181, 248, 269
Lomtevs T. — 70, 119
Lordžs E. — 249
Losevs A. — 113
Lūdolfis H. V. — 19
Lūdolfis I. — 14
Luters M. — 196

Ļapunovs B. — 47
Ļekomcevs J. — 102
Ļeņins V. I. — 29, 49, 59, 103, 105,
115, 121, 122, 124, 166, 180, 184,
185, 188, 197, 206—208, 222, 224
Ļeontjevs A. A. — 45, 81, 127, 133
Ļeontjevs A. N. — 47
Ļevašovs J. — 115
Ļevins J. — 251
Ļezins V. — 47
Ļihačovs D. — 273
Ļubimova N. — 253
Ļovovs A. — 24

- Makajevs E. — 38, 283
 Makejeva V. — 19
 Maļcevs M. — 271
 Maļcevs V. — 160
 Mandelbrots B. — 249, 250
 Markovs A. — 247—249
 Markss K. — 9, 29, 36, 39, 105, 122,
 150, 154, 183, 185, 193, 201, 202,
 211, 222, 283
 Markuss S. — 113
 Marrs N. — 35, 38, 104, 105, 107,
 112, 116, 169, 193, 201
 Marti A. — 44
 Martinē A. — 84, 204
 Maslovs J. — 102, 137, 145, 156, 203
 Matēziuss V. — 84—86, 89
 Matuseviča M. — 253
 Medņikova E. — 226
 Meijē A. — 25, 36, 37, 39, 56, 60, 80
 Melanhtons F. — 14
 Meļčuks I. — 100, 101, 113, 114, 245,
 247, 254
 Meļņičuks A. — 119, 156
 Menovščikovs G. — 107
 Mēringers R. — 229
 Meščaninovs I. — 31, 43, 106, 107,
 118, 119, 282
 Mīds Dž. — 46
 Mihankova V. — 105
 Miklošičs F. — 23, 25
 Miļevskis T. — 282
 Miņina N. — 156
 Mirkins V. — 127
 Misteli F. — 282
 Moriss C. — 129, 132
 Morozovs N. — 248, 249
 Mostepanenko M. — 222
 Muhins I. — 101
- Navoji A. — 196
 Nikols P. — 16
- Nikitins V. — 255
 Ņikoļska L. — 45
- Ogdens C. — 87
 Oļhovikovs B. — 22
 Orlova V. — 178
 Osguds C. — 44, 45
 Osthofs H. — 52—54, 56, 73
 Otkupščikovs J. — 38
 Ožegovs S. — 115
- Padučeva J. — 251
 Paisijs, Hilendaras, — 198
 Pallass P. S. — 15
 Panfilovs V. — 107, 158, 170, 171,
 283
 Pānini — 8, 9, 26
 Panovs D. — 100, 101
 Pauls H. — 44, 52—58, 60, 189
 Pavlovs I. — 47, 172
 Pavlovs T. — 222
 Perevļeskis P. — 40
 Peškovskis A. — 61, 68, 70—72, 81,
 104, 118, 119, 145, 162
 Pēteris, Alkalas, — 14
 Petersons M. — 68, 70, 81
 Petrarka F. — 196
 Petuškovs V. — 115
 Piotrovskis R. — 100, 113, 114, 250,
 251
 Pizāni V. — 38
 Platons — 9
 Plats V. — 100
 Pļehanovs G. — 6, 59
 Pokornijs J. — 37
 Pokrovskis M. — 68, 69
 Poljvanovs J. — 62, 104, 105, 117,
 275
 Popovs A. — 47
 Porcigs V. — 38, 241
 Poržezinskis V. — 68
 Pospelovs N. — 119, 169
 Poss H. — 83
 Potebņa A. — 31, 37, 44, 47—51, 58,
 62, 68, 71, 104, 134, 135, 157, 169,
 173, 189, 227
 Pots A. — 10, 36
 Prisciāns — 12, 13
 Prohorovs J. — 273
 Protčenko I. — 188
 Puškins A. — 110, 112, 115, 196, 250,
 257
- Ramē P. — 19
 Ramišvili G. — 27
 Rasels B. — 97
 Rasks R. K. — 23
 Razumovskis S. — 101
 Reformatskis A. — 117, 118, 127, 140,
 188
 Reihlīns J. — 14
 Rita J. — 105
 Rogačovs P. — 184, 186
 Rozencveīgs V. — 100
 Roždestvenskis J. — 275
 Rubiņšteins S. — 47

- Rudakova I. — 21
 Rusanovskis V. — 188
 Ruslo Z. P. — 114
 Ruso Z. Z. — 15
 Rustaveli S. — 196
 Ružička R. — 158
- Saporta S. — 44
 Savčenko A. — 137, 171
 Seliščevs A. — 25
 Sepirs E. — 31, 60, 90, 92, 105, 170,
 282
 Serebrennikovs B. — 205, 275
 Sergijevskis M. — 22
 Sešē A. — 73, 79
 Skalička V. — 84, 88
 Skaligers J. C. — 14
 Skalozubs L. — 253
 Skoriks P. — 107
 Skreļina L. — 205
 Slaveikovs P. — 199
 Sļusareva N. — 81
 Smirnovs S. — 40
 Smirņickis A. — 70, 117, 118, 127,
 162, 165, 220
 Smotrickis M. — 19
 Soboļevskis A. — 37
 Sofronijs, Vracas, — 197
 Sokolovs N. — 271
 Sokrats — 9, 10
 Solgaņņiks G. — 158
 Solncevs V. — 127, 137, 156
 Sommerfelts A. — 80, 203
 Sosīrs F. de — 18, 31, 37, 44, 52,
 60—62, 69, 73—81, 83, 97, 105,
 124, 126, 128, 134, 189, 193, 203,
 212
 Sprinčaks J. — 47
 Srezņevskis I. — 25, 139
 Staļins J. — 112
 Starikovs D. — 81
 Stebljins-Kamenskis M. — 38, 192
 Stepanovs J. — 113, 129, 171
 Stērtēvants E. — 37
 Strojēva T. — 119, 248
 Suniks O. — 107
 Svērdļins M. — 184, 186
 Svodešs M. — 262
- Šahmatovs A. — 12, 37, 43, 68, 69,
 71, 72, 104, 110, 118, 119, 145, 158
 Šanskis N. — 117, 283
 Šapiro A. — 119
- Ščerba L. — 44, 45, 62, 80, 81, 104,
 106—110, 114, 117, 118, 124, 126,
 139, 194
 Šenons K. — 100
 Šeptuljins A. — 127
 Šeridans P. — 100
 Ševčenko T. — 197
 Šlēgelis F. — 282
 Šleihers A. — 26, 32—37, 44, 52, 55,
 60, 65, 201, 204, 225, 282
 Šmeļovs D. — 116
 Šmits J. — 36, 55
 Sora R. — 105, 116, 228
 Špehts F. — 38
 Špets G. — 27
 Šreiders J. — 113
 Šteinfelte E. — 250
 Šteintāls H. — 31, 44, 47, 282
 Štellings D. — 239
 Šuharts H. — 36, 193, 215, 216, 229
 Švedova N. — 119
- Tarskis A. — 245
 Tekučovs A. — 223
 Tešitelova M. — 249
 Tomsons A. — 45, 68
 Torndaiks E. — 249
 Treigers Dž. — 91
 Trīrs J. — 240
 Tronskis J. — 22, 38
 Trubačovs O. — 283
 Trubeckojs N. — 84, 86—88, 92, 142,
 151, 237
 Tukajs G. — 196
- Ufimceva A. — 116
 Uldalls H. — 96
 Ulenbeks E. M. — 95
 Ušakovs D. — 68, 104, 115, 271
- Vaitheds A. — 97
 Vakars N. — 250
 Valde A. — 37
 Vander Beke G. — 249
 Vandrijess Z. — 80, 105
 Varrons — 12
 Vazovs I. — 199
 Vdovina V. — 24
 Veisgerbers L. — 31, 169
 Velss R. — 92
 Venediktovs G. — 199
 Venkers G. — 271
 Vetrovs A. — 129

- Vetuhovs A. — 47
Vigotskis L. — 45, 47, 105, 173
Viko Dž. — 15
Vinogradovs V. — 19, 22, 47, 59, 71,
85, 106, 107, 110—112, 116—119,
169, 181, 183, 188
Vinokurs G. — 85, 104
Vitnejs V. D. — 52
Voliss Dž. — 19
Vološinovs V. — 105
Vorfs B. — 31, 90, 170
Vorss D. — 95, 158
Vostokovs A. — 23—25, 40
Votsons D. — 46
Vrēde F. — 271
Vunts V. — 46
- Zaks L. — 104
Zemska J. — 178
Zinders L. — 117, 118, 248
Zinovjevs A. — 133
Zizanijs L. — 19
Zvegincevs V. — 53, 59, 60, 85, 97,
98, 102, 113, 171, 205
- Žiljerons Ž. — 271
Zinkins N. — 173
Žirmunskis V. — 38, 104—106, 179,
192
Žuijāns A. — 249
Zukovs V. — 117

No autora	3
---------------------	---

Pirmā daļa

Valodniecības vēsture

Ievads	5
1. nodaļa. No senās filoloģijas līdz XVIII gadsimta valodniecībai	7
1. §. Klasiskās senatnes filoloģija	8
Vēdas un Pānini gramatika (8). Sengrieķu filozofija un valodniecības jautājumi (9). Aleksandrijas gramatikas sistēma (11)	
2. §. Viduslaiku un renesanses laikmeta valodniecība	13
Viduslaiku valodniecība (13). Klasiskās un Austrumu filoloģijas atdzimšana (14)	
3. §. XVII—XVIII gadsimta valodniecība	14
Vēsturiskie notikumi un valodniecība (14). Vispārīgā racionālā gramatika (16). Normatīvās gramatikas un vārdnīcas (18)	
2. nodaļa. Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība un valodas filozofija	22
4. §. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības rašanās	22
Ģermānistikas rašanās (23). Slāvistikas rašanās (23). Sanskrits un F. Bopa salīdzināmā gramatika (25)	
5. §. V. Humbolta valodas filozofija	27
Valoda kā darbība (28). Valoda — «tautas gars» (28). Valodas forma (29). Valodu tipi (30)	
6. §. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības attīstības trīs periodi	32
A. Sleihera valodnieciskā koncepcija (32). Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība XIX gs. otrajā pusē (36). Mūsdienu salīdzināmi vēsturiskā valodniecība (37)	

3. nodaļa. Loģiskā un psiholoģiskā valodniecība	39
7. §. Loģisma virziens valodniecībā	39
Loģiski gramatiskā skola XIX gs. vidū (39). Loģika un gramatika (42)	
8. §. Psiholoģisma virziens valodniecībā	43
Valodnieciskā psiholoģisma galvenās skolas (44). Priekšstatu asociācija un runas darbība (46). A. Poteņņas valodnieciskā koncepcija (47)	
9. §. Jaungramatiķi un jaungramatisms	52
Runājošais cilvēks un ūzuss (52). Dialektoloģija un lingvistiskā ģeogrāfija (54). Vēsturiskuma princips (54)	
4. nodaļa. Valodas socioloģija un neogramatisms	59
10. §. Kazaņas valodniecības skola	62
Valoda kā sociāli psihiska parādība (63). Fonēma un morfēma kā galvenie valodas atomi (64). Statika un dinamika (64). Valodniecības struktūra (67)	
11. §. Maskavas valodniecības skola	68
Valoda un tās vēsture (69). Vārdā forma un vārdšķiras (70). Vārdsavienojums un teikums (71)	
12. §. F. de Sosira valodnieciskā koncepcija	73
Valodniecības objekts, priekšmets un metode (73). Runas darbība kā antinomija (75). Valodniecība — valodniecību sistēma (75). Sinhroniskā valodniecība (76). Ženēvas un Parīzes valodniecības skola (79)	
5. nodaļa. XX gadsimta valodniecība un strukturālisms	81
13. §. Funkcionālā valodniecība	84
Valodas sistēma un funkcijas (85). Fonoloģija (86). Morfoloģiskās opozīcijas un funkcionālā sintakse (88). Funkcionālie stili un valodas kultūra (89)	
14. §. Deskriptīvā valodniecība	90
Amerikas valodniecība un deskriptīvisms (90). Aprakstīšanas metodika un metavaloda (91). Fonēmika un morfēmika (92). Konstruktīcija un tās analīze (93). Transformatīvā metodika un ģeneratīvā gramatika (94)	
15. §. Glosemātika	96
Shēma, norma un ūzuss (97). Figūras un funkcijas (97). Aprakstīšanas metode (98)	
16. §. Matemātiskā valodniecība un inženiervalodniecība	99
Matemātiskās valodniecības rašanās (100). Mašintulkošana un inženiervalodniecība (100)	
6. nodaļa. Padomju valodniecība	102
17. §. Padomju valodniecības vēsture	103
Padomju valodniecības skolas radīšana un tradīciju apgū-	

	analīzes vienības (225). Galvenie aprakstošās metodes paņēmienu tipi (228)	
37. §.	Ārējās interpretācijas paņēmieni Socioloģiskie paņēmieni (229). Loģiski psiholoģiskie paņēmieni (230). Artikulāri akustiskie paņēmieni (232). Starplieņu interpretācijas paņēmieni (233). Distributīvā metodika (234)	228
38. §.	Iekšējās interpretācijas paņēmieni Klasifikācijas un sistemātikas paņēmieni (236). Paradigmu paņēmieni un paradigmatiskā metodika (236). Opozīciju paņēmiens (237). Semantiskā lauka paņēmieni (240). Pozicionālie paņēmieni (241). Pārveidojumu paņēmieni un transformatīvā metodika (242)	235
39. §.	Matemātiskie paņēmieni Loģiski matemātiskie rēķini un modelēšana (245). Statistiskie paņēmieni (248)	244
40. §.	Instrumentālie paņēmieni un valodniecisko pētījumu automatizēšana Instrumentālie paņēmieni fonētikā (253). Valodniecisko pētījumu automatizēšana (254)	252
14. nodaļa.	Salīdzināmā metode	255
41. §.	Salīdzināmi vēsturiskā metode Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība un salīdzināmi vēsturiskā metode (256). Ģenētiskās identitātes noteikšana (259). Pirmformu rekonstrukcija (260). Absolūtā un relatīvā hronoloģija (261). Etimoloģiskā analīze (263)	256
42. §.	Vēsturiski salīdzināmā metode Vēsturiskā identitāte un atšķirība (266). Iekšējā rekonstrukcija un hronoloģizācija (268). Dialektogrāfija (270). Kultūrvēsturiskās interpretācijas paņēmieni (271). Tekstoloģiskie paņēmieni (273)	265
43. §.	Sastatāmā metode Salīdzināmi sastatāmā valodu pētīšana un sastatāmā metode (274). Sastatīšanas pamata noteikšana (276). Sastatāmā interpretācija (278). Sastatāmā metodika un tipoloģiskā pētīšana (281)	274
	Personu rādītājs	284

Виталий Иванович Кодухов
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Рига «Звайгзне» 1987

На латышском языке

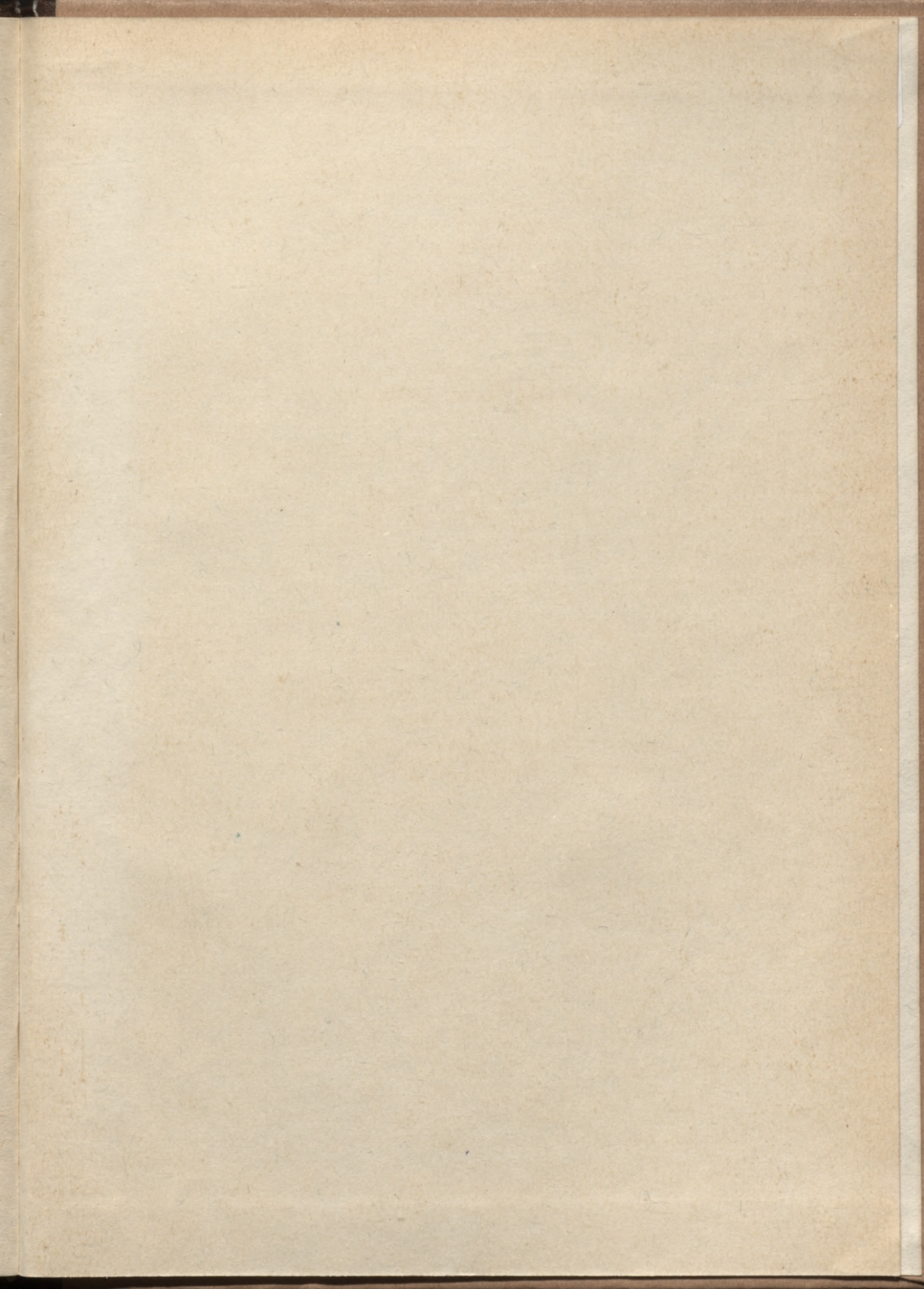
Перевели Сарма Клявиня и Эмилия Сойда

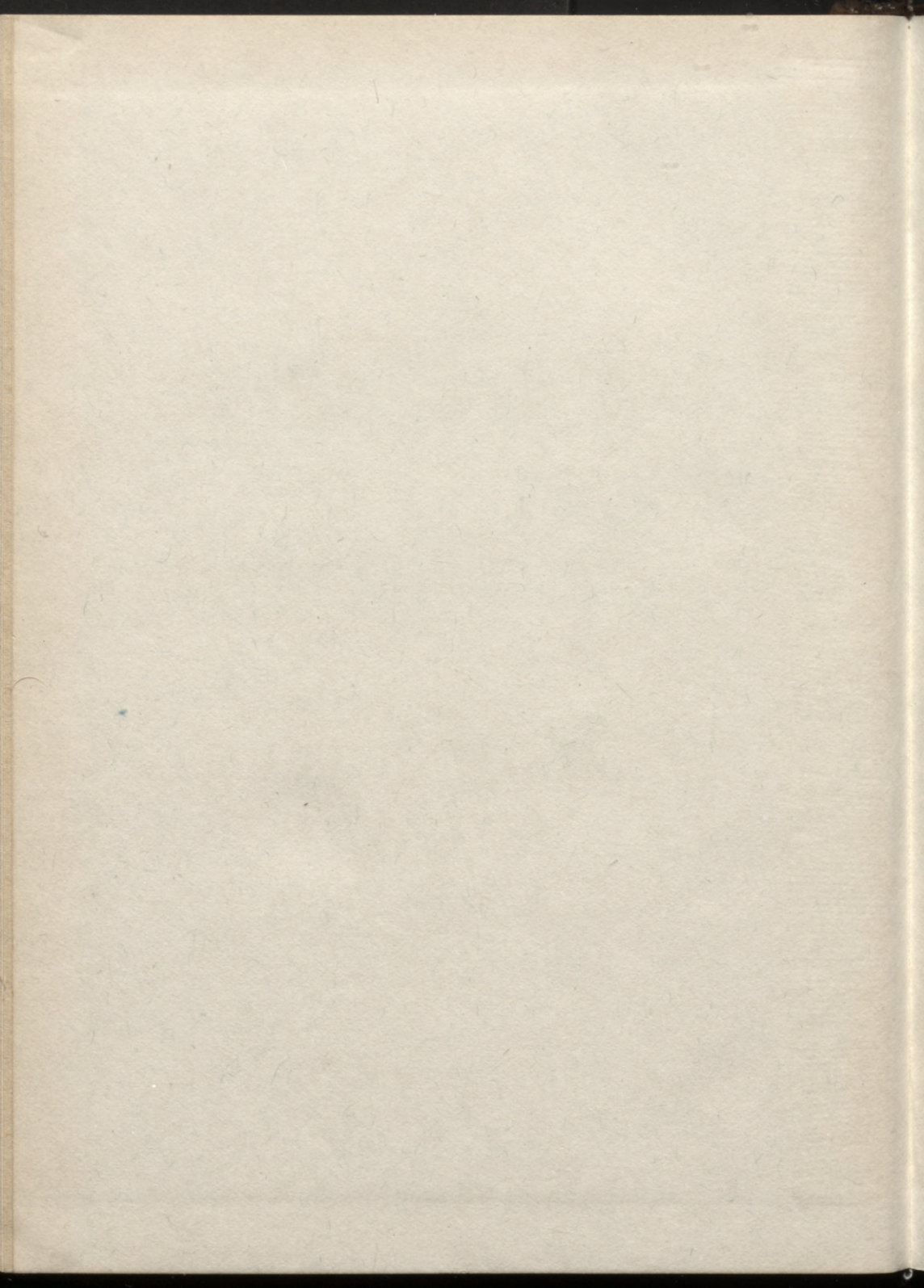
Vitālijs Ivana d. Koduhovs
VISPĀRĪGA VALODNIECĪBA

Vāku zīm. M. Purviņa. Redaktore R. Augstkalne. Māksl. redaktors J. Sitnieks. Tehn. redaktore Dz. Skvarnaviča. Korektore G. Rudzīte

ИБ № 2304

Nodota salikšanai 18.04.86. Parakstīta iespiešanai 24.02.87. Formāts 60×84/16. Tipogr. papīrs Nr. 2. Literatūras garnitūra. Augstspiedums. 17,21 uzsk. iespiedl., 17,50 uzsk. krāsu novilk., 21,48 izdevn. l. Metiens 2000 eks. Pasūt. Nr. 662. Cena 90 kap. Izdevniecība «Zvaigzne», 226013, Rīgā, Gorkija ielā 105. Izdevn. Nr. 6913/L-87. Iespiesta Latvijas PSR Valsts izdevniecību, poligrāfijas un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas tipogrāfijā «Cīņa», 226011, Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0307022672

Kontroleksempläre

90 kap.